

VERTYBĖS
LIETUVIŲ
IR LENKŲ
KALBŲ
PASAULĖVAIZDYJE

WARTOŚCI
W JĘZYKOWYM
OBRAZIE ŚWIATA
LITWINÓW
I POLAKÓW

4

Kulturowe
aspekty tekstologii
Tekst – tekstem – kontekst

Redakcja: Kristina Rutkovska,
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska,
Vilija Ragaišienė

STUDIA POLSKO-LITEWSKIE 2

Wartości

w językowym
obrazie świata
Litwinów i Polaków

Vertybės

lietuvių ir lenkų kalbų
pasaulėvaizdyje

STUDIA POLSKO-LITEWSKIE

TOM 2

Rada Naukowa:

Kristina Rutkovska (Wilno)

Vilija Ragaišienė (Wilno)

Daiva Aliūkaitė (Kowno)

Halina Karaś (Warszawa)

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (Lublin)

Maciej Rak (Kraków)

Wartości

w językowym
obrazie świata
Litwinów i Polaków

Vertybės

lietuvių ir lenkų kalbų
pasaulėvaizdyje

4

Kulturowe aspekty tekstologii
Tekst – tekstem – kontekst

REDAKCJA

Kristina Rutkowska
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Vilija Ragaišienė

Kraków–Vilnius 2024

Kristina Rutkovska
Vilnius University
✉ <https://orcid.org/0000-0002-5789-9972>
✉ kristina.rutkovska@gmail.com

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
✉ <https://orcid.org/0000-0003-0008-8690>
✉ stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

Vilija Ragaišienė
Institute of the Lithuanian Language
✉ <https://orcid.org/0000-0002-5026-4667>
✉ vilija.ragaisiene@gmail.com

© Copyright by Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny, Księgarnia Akademicka and individual authors, 2024

Recenzenci

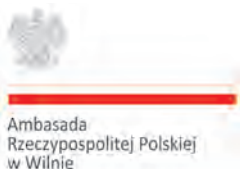
dr hab., prof. UMCS Ewa Białek, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
prof. dr hab. Tomasz Lisowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
dr Agnieszka Mierzwińska-Hajnos, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
prof. dr hab. Maciej Rak, Uniwersytet Jagielloński
dr hab., prof. UMCS Joanna Szadura, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
prof. dr hab. Krystyna Szcześniak, Uniwersytet Gdański

Opracowanie redakcyjne
Anna Smutkiewicz

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-159-7 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788383681597>

Publikacja jest dofinansowana ze środków Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Wilnie

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

WSTĘP	9
Stanisława NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA	
Czym zajmuje się tekstologia?.....	11
Anna PAJDZIŃSKA	
Utwór poetycki – niezwykły tekst	35
Aleksandra NIEWIARA	
Jednostki tekstu jako jednostki kultury i jednostki pamięci zbiorowej na przykładzie twórczości Jacka Kaczmarskiego	49
Marta WÓJCICKA	
<i>Tekst jest jak kryształ...</i> Tożsamość w tekście kultury	65
Kristina RUTKOVSKA	
Historyczne konteksty tekstologii. Funkcje paratekstu w utworach wielojęzycznych	77
Jūratė PAJĖDIENĖ	
Przedstawienie kazań Karola Fabianiego z roku 1783 w rękopisach Kiprijonasa Lukauskasa z roku 1797 i Jurgisa Ambroziejusa Pabrėžy z roku 1824.	91
Marta NOWOSAD-BAKALARCZYK	
<i>Pluralia tantum</i> we współczesnej polszczyźnie (centrum – wokół centrum – peryferie kategorii)	111
Silvestras BUIKO	
The Birth of Terminology: Sirvydas and the Creation of Lithuanian Vocabulary . . .	125
Loreta VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ	
Cierpliwość w publicystyce litewskiej na podstawie przymiotnika <i>kantrus</i> (‘cierpliwy’).	135

Silvija PAPAURÉLYTĖ-KLOVIENĖ	
Pojęcie braterstwa w litewskim językowym obrazie świata	169
Irena SNUKIŠKIENĖ	
Cognitive Picture of LIE in Contemporary Polish Discourse: A Comprehensive Analysis of Textual Data	187
Veslava ČIŽIK-PROKAŠEVA	
Vokietės vaizdinys dabartinės lietuvių kalbos tekстыne.	209
Dorota PAZIO-WLAZŁOWSKA	
<i>Alcest to mój kolega, który jest bardzo gruby i który ciągle je.</i> Koncept GRUBAS w serii opowiadań o Mikołajku R. Goscinnego i J.J. Sempégo jako tekście kultury	225
Rūta KAZLAUSKAITĖ	
Obraz biedronki w poezji litewskiej.	243
Елена КОНИЦКАЯ, Бируте ЯСЮНАЙТЕ	
Антропоморфные метафоры звезд в литовской и русской поэзии	269
Guliano GAJETTI	
Phraseological Units Concerning the Thunder god in Selected Adjacent Slavic and Baltic Languages.	287
Szymon GRABIŃSKI	
Działalność lituanistyczna Jana Karłowicza w świetle korespondencji z Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem.	305
O AUTORACH	315
INDEKS OSOBOWY	323

*Tekst jest jak kryształ, skupia w sobie podmiotowy punkt
widzenia, kryje w swej głębi oko podmiotu mówiącego i jego
selekcjonującą wrażliwość*

Jerzy Bartmiński

WSTĘP

Czwarty tom serii „Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków” stanowi opracowanie monograficzne poświęcone problemom tekstu i tekstologii ujętym z różnych perspektyw badawczych. Wychodząc z założenia, że tekst to tkanina, wzorzysta i wielobarwna, zamiarem naszym było opisać zawarte w nim wzory i figury, których podstawą jest bez wątpienia tło historyczno-kulturowe, łączące sąsiadujące ze sobą od dawnych czasów narody polski i litewski.

Tom otwiera artykuł Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, w którym przedstawione zostały główne cele tekstologii, jej gałęzie i nurty: semiotyczny, stylistyczny, kognitywny i komunikacyjno-funkcjonalny. Autorka również uzasadnia rolę tekstologii jako nauki integralnej, otwartej na ustalenia językoznawstwa kulturowego i kognitywnego, zdobyczy psychologii, socjologii, antropologii i kulturoznawstwa. Akcentuje rolę tekstu w procesie poznania obrazu świata i człowieka, wartości wspólnotowych, ich konceptualizacji i sposobu oglądu.

Akceptując rozumienie tekstologii jako nauki integrującej badania językoznawcze i literaturoznawcze, Anna Pajdzińska poszukuje odpowiedzi na pytanie, jakiego rodzaju tekstem jest utwór poetycki, i dochodzi do wniosku, że cechuje go staranniejsza organizacja językowa niż teksty nieartystyczne, wszystkie jego elementy tworzą bowiem niepowtarzalny układ i wzajemnie na siebie oddziałują. W artykule ilustracją też ogólnych jest analiza dwóch utworów: *Spójrzmy prawdzie w oczy* Stanisława Barańczaka i *Nie spojrzymy prawdzie w oczy* Urszuli Koziół, u których podstaw leży ten sam zwrot frazeologiczny, odmiennie jednak wykorzystany.

W artykule Aleksandry Niewiary omawiane są zagadnienia dziedziczenia i przekazu informacji kulturowej poprzez tekst. Na podstawie utworów XX-wiecznego polskiego barda Jacka Kaczmarskiego autorka pokazuje, w jaki sposób jego pieśni nawiązują do znanych tematów polskiego dyskursu publicznego oraz modyfikują je poprzez osadzenie w nowym kontekście kulturowym, odpowiednio za sprawą tekstowych repetycji, mutacji i modyfikacji składników wspólnotowego mitu.

Marta Wójcicka analizuje relacje między tożsamością i tekstem kultury. Autorka wychodzi z założenia, że w tekście kultury zakodowane są wartości, normy i zasady życia społecznego oraz obraz danej grupy społecznej/etnicznej. Zostają one utrwalone w formie materialnego lub idealnego (najczęściej spetryfikowanego) tekstu, zatrzymane w czasie. Zakodowany czy nawet zaklęty w tekście pewien obraz nas samych i naszej przeszłości zamienia i przekształca postaci oraz wydarzenia przeszłości konstytutywne dla tożsamości.

Artykuł Marty Nowosad-Bakalarczyk jest poświęcony analizie tekstowych wyznaczników procesów zarówno tworzenia (powstawania i leksykalizacji), jak też identyfikowania sensów związanych ściśle z formą pluralis, w szczególności zaobserwowaniu regularności derywacji semantycznej tzw. fakultatywnych *pluralia tantum* oraz omówieniu warunków sprzyjających powstawaniu i utrwalaniu takich nazw.

Historyczne konteksty tekstologii przedstawiane są w pracach badaczy litewskich, opartych na analizie zabytków wielojęzycznych. Analiza historyczno-językowa tekstów jest wzbogacona przez poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o przyczyny określonych sposobów odzwierciedlenia zjawisk kultury i postaw światopoglądowych autorów dzieł dawnych. Kristina Rutkovska zastanawia się nad rolą paratektu i jego funkcją w zrozumieniu intencji i poglądów autora kazań litewsko-polskich Konstantego Szyrwida. Jūratė Pajėdienė analizuje przekłady kazań Karola Fabianiego na język litewski i żmudzki i wyciąga wniosek, że polskie teksty religijne docierające do klasztorów na Litwie obok swoich funkcji wyznaniowych (teologicznych, etycznych, moralnych) pełniły w środowisku litewskim funkcję transmitera okcydentalnych modeli myśli demokratycznych. Sylwester Buiko analizuje wpływy polskie i łańskie na język litewski na początku XVII wieku i uwzględnia mechanizmy tych oddziaływań wynikające z sytuacji językowo-kulturowej.

Analizie poszczególnych konceptów utrwalonych w języku litewskim i polskim na podstawie danych korpusowych, tekstów publicystycznych i literackich poświęcone zostały artykuły Lorety Vaičiulytė-Semėnienė (cierpliwość), Silvii Papaurėlytė-Klovienė (braterstwo), Ireny Snukiškienė (kłamstwo), Doroty Pazio-Wlazłowskiej (grubas), Veslavy Čižik-Prokaševej (Niemka). Autorzy wykorzystali w swoich opracowaniach metodę etnolingwistyki kognitywnej oraz semantyki strukturalnej.

Litewskie i rosyjskie teksty poetyckie były podstawą analizy w artykułach badaczy z Litwy. Rūta Kazlauskaitė dokonała analizy obrazu biedronki w poezji litewskiej, Jelena Konickaja i Birutė Jasiūnaitė przedstawiły badania nad sposobami metaforyzacji gwiazd w tekstach poetów litewskich i rosyjskich.

Na końcu tomu zamieszczono opracowania dwóch młodych badaczy – doktorantów Giuliana Gajettiego i Szymona Grabińskiego. Artykuł Giuliana Gajettiego zawiera analizę jednostek frazeologicznych dotyczących bogów gromu w językach bałtyckich (litewskim i łotewskim) oraz słowiańskich (polskim i białoruskim), zaś tekst Szymona Grabińskiego jest poświęcony współpracy Jana Karłowicza i Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza ze szczególnym uwzględnieniem historyczno-społecznych uwarunkowań procesu gromadzenia i opracowywania materiałów lituanistycznych przez Jana Karłowicza. Analizy dokonano na bazie materiałów archiwalnych obejmujących 156 listów wymienionych między Karłowiczem a Dowojną-Sylwestrowiczem, litewskim folklorystą i publicystą, w latach 1883–1896.

Kristina Rutkovska
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Vilija Ragaišienė

CZYM ZAJMUJE SIĘ TEKSTOLOGIA?

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.01>

ADNOTACJA. W artykule prezentowane są podstawowe cele tekstologii jako dyscypliny (traktowanej szerzej niż edytorstwo), jej zakres, działy i nurty: semiotyczny (Mayenowa), stylistyczny (Dobrzyńska), komunikacyjno-funkcjonalny (Duszak, Żydek-Bednarczuk) i kognitywny (Bartmiński, Gajda); przybliżane są: rozumienie tekstu jako jednostki języka i komunikacji, definicje i metafory pojęciowe tekstu oraz pojęcie wzorca tekstu jako reprezentacji tekstu, na którą „orientuje się” zarówno nadawca w procesie tworzenia tekstu, jak i słuchacz czy czytelnik w procesie jego odbioru, schematu, który staje się normą dla komunikujących się użytkowników języka – nadawców i odbiorców – i służy jako wskazówka orientująca obie strony komunikacji społecznej. Akcentowana jest rola tekstu w poznaniu świata, drugiego człowieka i siebie, a także istotna również dla etnolingwistyki teza, że mechanizmy tekstotwórcze są oparte na utrwalonych w kulturze wzorach życia, a wzory życia daje się odczytać ze struktury tekstu.

SŁOWA KLUCZOWE: *tekstologia integralna, tekst, wzorzec tekstu*

Integralny charakter tekstologii

Tytuł artykułu nawiązuje do szkicu Jerzego Bartmińskiego pt. *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, opublikowanego w 1986 roku w lubelskim „Akcencie” (Bartmiński 1986), a także do ustaleń poczynionych przez tego badacza w studium *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej* (Bartmiński 1998), przez Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską w książce *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* (Niebrzegowska-Bartmińska 2007) oraz – przede wszystkim – we wspólnie napisanym przez obydwójce lubelskich autorów podręczniku akademickim *Tekstologia* (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009). Tekst ten jest rodzajem podsumowania w najbardziej ogólnych zarysach refleksji tekstologicznej, rozwijającej się dynamicznie w Polsce od początku lat 60. XX wieku do chwili obecnej¹.

¹ W artykule korzystam z prac: Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 2015 i Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009.

Jeśli sięgniemy do *Słownika terminów literackich*, to znajdziemy w nim *stricte* literaturoznawczą definicję *tekstologii* – jest to:

dziedzina nauki o literaturze zajmująca się badaniem i opisem historii tekstów pojedynczych dzieł literackich lub zespołów dzieł – zawartych w różnego typu ich przekazach, począwszy od chronologicznie najwcześniejszych (np. bruliony, autografy) aż po ich wszelkiego rodzaju utrwalenia wydawnicze. Interesują ją zaświadczone zmiany wprowadzone do tekstu dzieła przez jego autora w procesie twórczym oraz w kolejnych publikacjach, a także zmiany dokonywane bez wiedzy autora, niezamierzenie przez wydawców i użytkowników tekstu, albo też świadomie w określonym celu [...] T. jest więc jedną z nauk pomocniczych historii literatury, przygotowującą niezbędną podstawę dalszych badań. [...] Na wynikach badań t. opiera się także edytorstwo naukowe. T. jako samodzielna dziedzina zainteresowań literaturoznawczych, której cele wyraźnie wykraczają poza praktyczne potrzeby rozstrzygnięć edytorskich, zyskała sobie prawo obywatelstwa stosunkowo niedawno [...] (STL 1998, 576, autor: Teresa Kostkiewiczowa).

W najnowszych słownikach języka polskiego, dostępnych w wersji elektronicznej, *tekstologia* jest definiowana w dwojaki sposób – bądź to wyłącznie z przypisaniem do literaturoznawstwa, bądź z odniesieniem do literaturoznawstwa i językoznawstwa (choć jeśli sięgniemy do *Encyklopedii języka polskiego* pod red. Stanisława Urbańczyka i Mariana Kucały [1999] oraz do *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* pod red. Kazimierza Polańskiego [1999], hasła *tekstologia* w nich nie znajdziemy):

SJP PWN: ‘dział filologii zajmujący się badaniem i opisem tekstów literackich, historycznych oraz zabytków językowych przeznaczonych do wydań krytycznych.’

WSJP PAN: 1. lit. ‘nauka zajmująca się badaniem, opisem, ustalaniem autentyczności, pochodzenia oraz poprawnego brzmienia tekstu literackiego, historycznego lub zabytku językowego przeznaczonego do wydania krytycznego’; 2. jęz. ‘nauka zajmująca się badaniem struktury i zasad budowy tekstu – ciągu zapisanych zdań’.

Tekstologię traktuję inaczej, niż ma to miejsce w definicjach STL i SJP PWN, w których jest ona kojarzona z przestrzenią działań literaturoznawcy, i inaczej niż w WSJP PAN, w którym sfery literaturoznawcza i językoznawcza są co prawda obecne (i w kontekście badań tekstologicznych przywoływane), ale jednak wyraźnie separowane. Pojmuję ją jako dyscyplinę integrującą badania językoznawcze i literaturoznawcze – podobnie jak przyjęliśmy to z J. Bartmińskim w podręczniku *Tekstologia*, w którym nie stawialiśmy sztywnej granicy między obydwojoma podejściami, wręcz przeciwnie, w miarę możliwości łączyliśmy je – zgodnie z integracyjnym nastawieniem współczesnej filologii i antropologii słowa. Ważnym argumentem za takim podejściem były inspiracje współczesnej lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki) i lingwistyki kognitywnej, które wyszły poza tradycyjne ramy strukturalizmu i swymi badaniami objęły zagadnienia językowego obrazu świata, podmiotu-nadawcy wypo-

wiedzi, intencji komunikacyjnych, podmiotowego punktu widzenia i profilowania, i w efekcie podążyły w kierunku ujęć integralnych.

Podejście kompleksowe do przedmiotu badań tekstologicznych skłania do definiowania *tekstologii*² w sposób bardzo ogólny – jako ‘nauki o tekstach’ (podpowiada to wewnętrzna forma słowa, por. *tekst* + *logos*). Dyscyplina ujmowana taką nazwą respektuje integralny charakter komunikacji językowej i wielowymiarowość komunikatów i nie stwarza sztucznych granic między różnymi wyspecjalizowanymi podejściami do tekstu. Pojmowanie takie bliskie jest w Polsce wielu badaczom, zwłaszcza zajmującym się przekładem.

Za integralnym traktowaniem problemów tekstu, bez rozdzielania „linią demarkacyjną domeny językoznawstwa od domeny teorii literatury” i języka od „sztuki słowa”, opowiada się Elżbieta Tabakowska w książce *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu* (2001, 7). Istotnych argumentów dostarcza również Jerzy Świąch, który twierdzi, że badaniom translatologicznym znaczącego impulsu „dostarcza dzisiaj tekstologia oparta na zdobyczach współczesnego językoznawstwa, zainteresowana tekstem jako narzędziem komunikacji społecznej” i starająca się „objąć swoim zasięgiem wszelkiego typu działania na tekstach” (Świąch 2015, 10–11). W podobnym duchu wypowiada się anglista Adam Głaz, którego zdaniem niemożliwe jest przekładanie kultury bez przekładania pojęć, podobnie jak tłumaczenie „pojęć bez tekstu, ponieważ pojęcia zawieszona w próżni są pozbawione swego «środowiska naturalnego»”, też odwrotnie: „tłumaczenie tekstu nie odbywa się i nie obywa się bez tłumaczenia pojęć, tak jak przekład pojęć bez kultury, a zatem tekstu bez kultury” (Głaz 2015, 59–60).

Praktyczny przykład korzyści wynikających z podejścia integralnego dają ci językoznawcy, którzy pracują na tekstach literackich (Anna Pajdzińska, Jadwiga Puzynina, Ryszard Tokarski) i literaturoznawcy wykorzystujący aparat pojęciowy i metodologie lingwistyczne (Michał Głowiński, Anna Legeżyńska, Ryszard Nycz, Jerzy Świąch). Nastawienie integracyjne wynika tu nie tylko z przekonania, że język jest tworzywem literatury, ale przede wszystkim z dostrzegania zależności między słowem (pozostającym głównie w orbicie badań lingwistycznych) i tekstem (podstawowym przedmiotem badań literaturoznawczych), a w konsekwencji między słowem/ tekstem a wypowiadającym je/go człowiekiem:

Słowo i tekst pozostają w korelacji pojęciowej, polegającej na tym, że słowo-znak, niosące bogate konotacje, czyli treść, która jest zorganizowana „fasetowo” i scenariuszowo, oraz tekst, który jest makroznakiem zorganizowanym całościowo i niesie

2 Na gruncie językoznawczym jako nazwy dyscypliny używa się terminów: *lingwistyka tekstu*, *teoria tekstu*, także *gramatyka tekstu*, *tekstologia lingwistyczna*, *analiza dyskursu*. Oddają one zorientowanie badań tekstologicznych w ostatnich kilkudziesięciu latach.

intencjonalnie (przez podmiot mówiący) budowane charakterystyki tematyzowanego przedmiotu, są wobec siebie w pewnym zakresie ekwiwalentne, bowiem słowo można „rozwinąć” w tekst, zaś tekst można „zwinąć” w słowo (tak zwiniętą postacią tekstu bywa tytuł) (Bartmiński 2005, 45).

Skłaniając się ku takiemu widzeniu tekstologii, omówię w kolejności: (1) podstawowe cele dyscypliny i jej zakres, (2) działy tekstologii, (3) podejścia do badań nad tekstem i nurty w polskich badaniach tekstologicznych, (4) rozumienie słowa *tekst* w definicjach słownikowych oraz definicję potoczną (kognitywną) i metafory pojęciowe tekstu, (5) pojęcie wzorca tekstu, (6) rolę tekstu w kontekście procesów poznawczych człowieka.

Podstawowe cele i zakres tekstologii

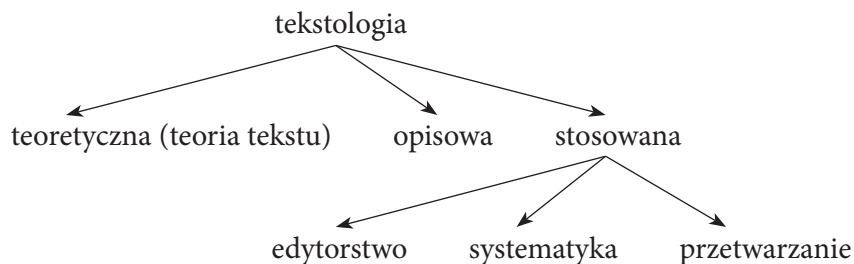
Tekstologia jest nauką o tekstach, podobnie jak fonologia – nauką o fonemach, morfologia – nauką o morfemach, a wersologia, genologia czy teatrologia – naukami odpowiednio: o wierszu, o gatunkach mowy, o teatrze. Jest częścią nauk filologicznych zajmujących się językiem i literaturą w różnych kręgach narodowych i cywilizacyjnych. Jako taka zajmuje się tekstem, choć ten stał się na dobre przedmiotem zainteresowania nie tylko dyscyplin filologicznych, badaczy języka, literatury i kultury, ale także prasoznawców, specjalistów od mediów, reklamy, teatru, socjologów, psychologów i politologów, biblistów i translatologów.

Ożywienie badań nad tekstem nie dziwi – wszak wszyscy żyjemy w świecie tekstów, tworzymy je podczas zwykłej, codziennej komunikacji, na każdym kroku korzystamy z różnych dostępnych tekstowych form. Miejsce wyjątkowe i, można rzec, uprzywilejowane w badaniach tekstologicznych (i w ogóle w kulturze narodowej) zajmują teksty literackie, które stanowią o naszej tożsamości wspólnotowej i kulturowej, dowodzą wyrafinowania i sprawności językowej (na nich do niedawna bazowała cała tekstologia, utożsamiana dość długo z edytorstwem), ale w polu badawczym współczesnej tekstologii siłą rzeczy pozostają również teksty potoczne, naukowe, urzędowe, publicystyczno-dziennikarskie, religijne, różne odmiany dyskursu publicznego, teksty internetowe, teksty kultury, hiperteksty itp. A mając na uwadze rozwój komunikacji wizualnej, kultury i cywilizacji obrazkowej, w polu badań tekstologicznych znalazły się też np. memy, demotywatory, teksty reklamowe, blogi i inne. Najogólniej rzecz ujmując, pole zainteresowań tekstologii jest szerokie – obejmuje ona swym zasięgiem całe uniwersum językowe, za teksty uznając zarówno jednokodowe komunikaty werbalne, komunikaty niewerbalne (dzieła muzyczne i malarskie), jak też wielokodowe wyspecjalizowane przekazy multimedialne. Najważniejszym przedmiotem badań dla tekstologów jest niewątpliwie tekst werbalny – mówiony i pisany – który

łączy w całość wszystkie poziomy struktury języka i podporządkowuje je globalnemu celowi komunikacyjnemu³.

Działy tekstologii

Tekstologia obejmuje wszystkie szczegółowe aspekty tekstu, które dookreślane są odpowiednimi przydawkami i ujmowane w ramach jednej dyscypliny. Na użytek częściowych opisów wydzielane są takie działy, jak: fonetyka tekstu, gramatyka tekstu (z dalszym podziałem na morfologię tekstu i składnię tekstu), semantyka i pragmatyka tekstu. Ze względu na cele, jakie stawiają sobie badacze, ważniejszy jest jednak inny, wewnętrzny podział tekstologii. I choć cele te są historycznie zmienne, to, biorąc pod uwagę stan polskiej nauki o tekście na przełomie XX i XXI wieku, można mówić o trzech podstawowych działach funkcjonalnych (takie wyodrębnił Bartmiński w artykule *Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej* [Bartmiński 1998, 2–21], takie też wyróżniliśmy w 2009 roku w podręczniku *Tekstologia* [Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 12]):

Tekstologia teoretyczna (teoria tekstu) bada sekwencje zdań, a także słów (czy nawet jedno słowo) jako jednostkę ponadzdaniową, zdolną do samodzielnego funkcjonowania w procesie komunikacji.

Tekstologia opisowa (tekstografia) zajmuje się konkretnymi tekstami i ich klasami (typami) z punktu widzenia struktury, semantyki i pragmatyki, podejmuje ich analizę i interpretację, wykorzystując instrumentarium pojęciowe lingwistyki i literaturoznawstwa. W nowszych wersjach uwzględnia szerokie konteksty psychologiczne, socjologiczne i kulturowe.

3 Bartmiński pisze: „Na poziomie tekstu dochodzi do funkcjonalnego połączenia wszystkich elementów językowych, głosek i środków prozodycznych, elementów morfemowych, słowotwórczych i fleksyjnych, składniowych, leksykalnych i semantycznych; wszystkie one znajdują swoje miejsce w ramach określonych przez temat, konwencje gatunkowe i intencje podmiotu mówiącego” (Bartmiński 2005, 46).

Tekstologia stosowana (praktyczna) obejmuje trzy działy wewnętrzne. Są to:

- a) **edytorstwo** (przez literaturoznawców utożsamiane z „tekstologią”) dotyczy krytyki tekstu; w jego ramach zestawiane są warianty rękopiśmienne i wydawnicze, wskazywane i poprawiane błędy, ustalana jest autentyczność tekstów autorskich, ich stosunek do tekstów oryginalnych (rękopisów) i zasady wydań krytycznych; dział ten najczęściej zajmuje się tekstami nieżyjących twórców (STL 1998, 120, autor: Kostkiewiczowa);
- b) **systematyka** tekstów zajmuje się zasadami grupowania tekstów według zróżnicowanych kryteriów (tematycznych, gatunkowych, regionalnych i innych), katalogami rzeczowymi, indeksami, klasyfikacjami, typologiami i ich praktyczną realizacją;
- c) **przetwarzanie tekstów**, czyli działania tekstotwórcze, jak: derywacja, rozwijanie, przekształcanie, indeksowanie, streszczanie, parafrazowanie, trawestowanie, transformowanie itp.

Podejścia w badaniach nad tekstem: „pragmatyczne” i „gramatyczne”

Polskie badania tekstologiczne, rozpoczęte w środowisku warszawskim przez Marię Renatę Mayenową i kontynuowane w różnych ośrodkach w Polsce (zwłaszcza w Warszawie, Krakowie, Katowicach, Opolu i w Lublinie), zaowocowały dziesiątkami artykułów, a także wieloma szczegółowymi studiami, syntetyzującymi dorobek zarówno światowej, jak i polskiej tekstologii. W odniesieniu do prac ostatniego półwiecza można mówić o dwóch podejściach do tekstu: „**pragmatycznym**” (Maria Renata Mayenowa, Andrzej Bogusławski, Teresa Dobrzyńska, Zygmunt Saloni, Walery Pisarek) i „**gramatycznym**” (Bartmiński, Duszak, Żydek-Bednarczuk).

W ramach pierwszego stanowiska (pragmatycznego) tekst jest sekwencją zdań powoływaną doraźnie przez podmiot.

Mayenowa: tekst to „pewna całość informująca, przedmiot o charakterze znakowym, zorganizowany w pewien sposób, mający swój początek i koniec i przekazujący informację skończoną z punktu widzenia jego nadawcy” (Mayenowa 1974/2000, 246).

Bogusławski: tekstem to „zbiór wyrażen zdaniowych w sensie mereologicznym, czyli kolektywnym, który dla skrótu można nazwać kolekcją”. Wszystkie elementy zbioru są połączone relacją następstwa, a owa relacja da się ująć abstrakcyjnie jako następstwo „w postaci rzeczywistej sekwencji czasowej lub w postaci porządku liniowego w jakimś egzemplarzu”, „narzucone zdaniom rozsianym w różnych miejscach” lub też istniejące w czyjejs świadomości (Bogusławski 1983, 10).

Dobrzyńska: „Tekst to skończony i uporządkowany ciąg elementów językowych mogących spełniać łącznie funkcję komunikatywną, a więc stanowiących jeden globalny

znak” (Dobrzyńska 1993a, 287); „ciąg wyrażen językowych – także taki, który jest fragmentem pełnej wypowiedzi [...]. W teorii tekstu zakres tego kluczowego terminu jest ograniczony: obejmuje wyłącznie wypowiedzi całościowe. Ta istotna cecha tekstu wyrażana bywa stwierdzeniem, że określona sekwencja zdań jest skończonym wyrazem intencji komunikacyjnej mówiącego, że przez odbiorcę wypowiedzi rozpoznawana jest jako pełny komunikat. Tekst jest więc zamkniętym układem zdań – układem, którego części składowe podlegają ponadto określonemu uporządkowaniu. Rozpoznanie granic ciągu językowego warunkuje uznanie go za tekst” (Dobrzyńska 1993b, 9)⁴.

W ramach drugiego podejścia (gramatycznego) tekst jest ujmowany jako „integralna całość skorelowana z aktami mowy”, jako jednostka swoiście zorganizowana, charakteryzująca się własnymi regułami, pozwalającymi mówić nawet o „gramatyce tekstu”. Jest to jednocześnie jednostka mająca „twarde” wyznaczniki strukturalne i semantyczne (Bartmiński 1998, 13; Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 12).

Bartmiński: tekst to „ponadzdaniowa jednostka językowa, makroznak, mający określone nacechowanie gatunkowe i stylowe (*kwalfikator tekstu*), poddający się całościowej interpretacji semantycznej i komunikatywnej, wykazujący integralność strukturalną oraz spójność semantyczną i podlegający wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, a w przypadku tekstów dłuższych – także logicznemu i kompozycyjnemu” (Bartmiński 1998, 17).

Duszak: „tekst nie jest produktem, lecz procesem, który zachodzi w sposób dynamiczny i jest kontrolowany przez uczestników aktu komunikacji. Na pierwsze miejsce wysuwa się więc funkcja tekstu, gdy tymczasem sam tekst zdefiniowany zostaje jako akt komunikacji, wykazujący znamiona tekstualności” (Duszak 1998, 18–19).

Żydek-Bednarczuk: tekst jest „następstwem znaków i bilateralną jednością między formą a treścią (*signifié* i *signifiant*) z jednej strony, z drugiej zaś, jest jednostką funkcjonalno-komunikacyjną, występującą w akcie komunikacji i spełniającą kryteria tekstowości” (Żydek-Bednarczuk 2005, 56).

Naukowe definicje tekstu (pochodzące ze słowników i encyklopedii) dalekie są od jednoznaczności. Na przykład w *Słowniku terminów literackich* (wyd. z roku 1998) tekst to wypowiedź wielo- lub jednozdaniowa (przede wszystkim pisemna, rzadziej też ustna), traktowana jako zamknięta całość i skończona z punktu widzenia treściowego (STL, 574–575), w *Encyklopedii języka polskiego* (1999) za tekst uznaje się „spójny (koherentny) zbiór następujących po sobie zdań lub jakkolwiek komunikat (przekaz

4 Autorka, dokonując systematyzacji dotychczasowych definicji tekstu, ze względu na istnienie w nim lub nie sieci wewnętrznych nawiązań, wyróżniła mocną i słabą definicję tekstu. Pierwsza zakłada, że mianem tekstu można określić jedynie spójny ciąg zdań, które posiadają wyraziste wykładniki spójności. Druga zaś cechę spójności jako wykładników zespolenia kolejnych zdań pomija. Według „słabej” definicji tekst jest nie tyle całościowym komunikatem, ile raczej „zadaniem do spójnego odczytania” (Dobrzyńska 1993a, 10).

niekoniecznie słowny) dający się odgraniczyć od innych komunikatów (przekazów)” (EJP, 396, definicja: Pisarek). W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* (1999) w definicji tekstu eksponuje się charakterystyki wyrosłe na gruncie strukturalistycznym: tekst to „obiekt konkretny służący do przekazywania informacji na bazie abstrakcyjnego języka, zarówno w mowie, jak i na piśmie”, „fizyczny wytwór sytuacji komunikacyjnej” (EJO, 595, definicja: Saloni)⁵. W *Małym słowniku terminów teorii tekstu*, syntetyzującym badania nad tekstem, pojęcie tekstu jest definiowane (w nawiązaniu do Mayenowej i Bartmińskiego) jako jednostka ponadzdaniowa różnej długości, traktowana jako zamknięta całość, posiadająca swój początek i koniec, będąca pewną strukturą oraz rozpoznawana jako całość (MSTTT, 175).

W przywołanych tu definicjach ujawnia się różne widzenie tekstu jako podstawowego przedmiotu tekstologii – w nawiązaniu do tego, czy jest on:

- a) procesem czy wytworem,
- b) konkretną realizacją czy tworem abstrakcyjnym,
- c) konstrukcją złożoną z jednostek językowych czy swoistą jednostką językowo-komunikacyjną,
- d) całością tworzoną przez reguły właściwe zdaniu czy też całością tworzoną wedle własnych reguł,
- e) spójny tylko w sensie linearnym czy też opiera się na innym rodzaju spójności,
- f) konstrukcją złożoną ze zdań czy tworem mniejszym niż zdanie.

Dla stanowiska pierwszego, „pragmatycznego” właściwe jest traktowanie tekstu jako konkretnej realizacji, konstrukcji składającej się z jednostek językowych, ciągu zdań, któremu przysługuje spójność linearna. Dla stanowiska drugiego, „gramatycznego”, tekst to wytwór (ale też i proces), twór abstrakcyjny, jednostka językowo-komunikacyjna, pewna całość tworzona wedle własnych reguł, której przysługuje inny rodzaj spójności niż tylko linearna, a jeśli chodzi o rozmiary – jest to równie dobrze ciąg zdań, jedno zdanie, a nawet jednostka mniejsza od zdania.

5 W tym samym haśle mowa dalej, że tekst jest „ciągami abstrakcyjnych znaków (np. fonemów, liter, słów), przyporządkowanych w naturalny sposób przedmiotowi fizycznemu służącemu do komunikowania się”. Jest to obiekt unilateralny, różnej długości (od pojedynczych słów po wielotomowe dzieła). Z kolei na gruncie nauki o literaturze i teorii tekstu (lingwistyki tekstu) tekst jest „obiektem językowym, za pomocą którego zostało zrealizowane dzieło literackie lub inny wytwór sytuacji komunikacyjnej”. W tym sensie jest to obiekt bilateralny, złożony z *signifiant* i *signifié* (EJO, 595).

Nurty w polskich badaniach nad tekstem i kryteria tekstowości

Jeszcze inny sposób ujęcia badań nad tekstem zaproponowała Ewa Nowak, autorka książki *Stworzyć świat. Uczniowska kompetencja tekstotwórcza w edukacji polonistycznej* (2014), która w swojej syntezie nawiązała do obowiązującej podstawy programowej, a dokładniej do postulatu integrowania podczas nauczania w ramach przedmiotu język polski elementów kształcenia literackiego i językowego. O ile przy wyodrębnianiu w badaniach tekstologicznych nurtów gramatycznego i pragmatycznego bierze się pod uwagę tekst jako całościową jednostkę, o tyle w propozycji krakowskiej badaczki zwraca się uwagę na to, jaki wyróżnik tekstu jest w definicji konstytutywny. Podejście takie zaowocowało czterema ujęciami:

- (a) **semiotycznym**, reprezentowanym przez prace Mayenowej (1974/2000) i jej uczniów, w którym to podejściu tekst nie stanowi prostego ciągu następujących po sobie zdań, lecz jest łańcuchem wypowiedzi; wypowiedź jest rozumiana jako użycie zdania, jest znaczeniową całością powiązaną z wyrażaniem rzeczywistości, globalnym znakiem o złożonej strukturze, obejmującej warstwę języka i warstwę znaczeń. Tekst jest jednością myślową i językową, a podstawowy warunek bycia tekstem to osiągnięcie spójności (kohezji i koherencji); → TEKST TO ZŁOŻONY ZNAK;
- (b) **stylistycznym** – jak w pracach Dobrzyńskiej (1993a,b; 2003), która wykorzystując teorię tekstu w badaniach stylistycznych, przyjęła, że tekst stanowi wewnętrznie zorganizowaną całość, ujawniającą na różnych poziomach swojej organizacji repertuar środków do charakterystyki stylistycznej; → TEKST TO NOŚNIK STYLU;
- (c) **komunikacyjno-funkcjonalnym**, w którym tekst jest dynamiczną strukturą, „procesem uwikłanym w układ komunikacyjny” (zob. Żydek-Bednarczuk 2005, 7). Na ukształtowanie tak pojmowanego tekstu mają wpływ czynniki zewnętrznyjęzykowe (instytucjonalne, społeczne, kulturowe) oraz wewnętrznyjęzykowe (nadawca i odbiorca, sytuacja i kontekst powstawania tekstu); tekst jako wynik interakcji i różnych strategii użycia jednostek językowych utożsamiany jest z pojęciem dyskursu; → TEKST TO PROCES;
- (d) **antropologiczno-kulturowym/kognitywnym** (Gajda 1988; Bartmiński 1998), powiązany z badaniem języka jako narzędzia poznania oraz centralną kategorią – pojęciem językowego obrazu świata jako zawartej w języku i dostępnej poprzez język interpretacji rzeczywistości, dającej się ująć w postaci sądów o świecie. Obraz świata odzwierciedla się w systemie języka i w jego manifestacji, a taką jest tekst jako makroznak mający nacechowanie gatunkowe i stylowe, integralność strukturalną i spójność semantyczną (ta jest zależna od

zakładanego obrazu świata). Tekst jest jednostką językowo-komunikacyjną, która odzwierciedla zarówno rzeczywistość, jak i jej postrzeganie (dobrze wiadocznym jest to w językowym ukształtowaniu tekstu). „Naturalną konsekwencją działań skupionych wokół tekstu staje się więc dążenie do poznania i zrozumienia człowieka” (zob. Nowak 2014, 29); → TEKST TO OBRAZ ŚWIATA.

Owo antropocentryczne zorientowanie tekstu zostało wyeksponowane przez autorów *Tekstologii*, którzy typowemu tekstowi przypisali 10 charakterystyk. Są to: 1) podmiotowość, tzn. przypisanie do osoby twórcy (nadawcy); 2) zaadresowanie, tj. skierowanie ku odbiorcy; 3) intencjonalność, czyli cel wewnętrzny przekazu, założony przez nadawcę; 4) nacechowanie stylowe i gatunkowe; 5) linearność, tj. następczość wynikająca z sekwencyjnego charakteru substancji dźwiękowej (która jest prymarnym nośnikiem znaku językowego); 6) integralność strukturalna, spoistość, polegająca na delimitacji, tj. zakreśleniu granic tekstu i jego segmentacji wewnętrznej; 7) spójność treściowa (logiczna i semantyczna); 8) informacyjność, polegająca na tym, że w tekście mówi się coś o czymś, tekst ma temat i jego rozwinięcie (remat); 9) sytuacyjność, tj. powiązanie tekstu z sytuacją komunikowania, tj. z bliskimi okolicznościami użycia i szerszym tłem historyczno-kulturowym, zwłaszcza w sensie czasowym i przestrzennym; 10) podatność na przetwarzanie (parafrazowanie, komentowanie, przekład itp.), a więc wchodzenie w wielorakie relacje intertekstowe (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 48–49).

W stosunku do propozycji Roberta-Alaina de Beaugrande’a i Ulricha Dresslera (1990) oraz ich siedmiu kanonicznych „kryteriów tekstowości”⁶ Bartmiński i Niebrzegowska-Bartmińska silniej podkreślają nacechowanie stylowe i gatunkowe, a przede wszystkim podmiotowość, z zasady marginalizowaną w strukturalistycznych opisach języka. Właśnie podmiotowości przypisywana jest przez lubelskich lingwistów centralna pozycja w definicji tekstu – to ona implikuje kategorie punktu widzenia, perspektywy interpretacyjnej i wartości. Rolę tekstu w książce *Folklor – język – poetyka* trafnie wyartykułował Bartmiński, który pisał: „Tekst jest jak kryształ, skupia w sobie podmiotowy punkt widzenia, kryje w swej głębi oko podmiotu mówiącego i jego selekcyjną wrażliwość” (Bartmiński 1990b, 129).

6 Są to: 1) spójność powierzchniowa (tzw. kohezja, z ang. *cohesion* ‘spoistość’), tj. powiązanie wyrazów zgodnie z regułami gramatycznymi; 2) spójność pojęciowa (tzw. koherencja, z ang. *coherence* ‘łączość; związek logiczny, konsekwencja’); 3) intencjonalność, tj. nastawienie autora związane z jego zamierzeniami komunikacyjnymi; 4) akceptowalność („akceptabilność”), tj. nastawienie odbiorcy na odbiór tekstu posiadającego znaczenie; 5) informatywność, tj. przynoszenie informacji nowej (o różnym stopniu nowości); 6) sytuacyjność, dzięki której tekst jest „odpowiedni” do sytuacji, w jakiej występuje; 7) intertekstowość, która polega na uzależnieniu danego tekstu od znajomości innych tekstów (de Beaugrande, Dressler 1990, 20–30).

Definicje tekstu: leksykograficzne i kognitywna

Metafory pojęciowe tekstu

W świetle definicji leksykograficznych tekst jawi się jako: (1) fragment Pisma Świętego; (2) jako to, co zostało zapisane; (3) własne słowa autora dzieła; (4) całość utrwalona graficznie lub jakąkolwiek inną techniką; (5) treść słowna wypowiedzi ustnej lub pisanej; (6) słowa do utworu muzycznego:

SStp 'fragment Pisma św. (w przeciwieństwie do omówienia), fragmentum Scripturae sacrae allatum (argumento oppositum)'

Lin SJP (1812): 'słowa zapisane, głównie fragmenty Pisma św.'

SWil (1861): 'własne słowa autora dzieła, naczelną część dzieła dla odróżnienia od przypisów i dodatków'

SW (1919): 'jednolity ciąg treści, zamknięta w sobie osnowa jakiego pisma'

SJP Dor (1967): 'wszelkie słowa składające się na pewną całość, utrwalone graficznie lub jakąkolwiek inną techniką jako rękopis, maszynopis, druk; słowa do utworu muzycznego'

MSJP Skor (1968): 'treść słowna jakiegokolwiek wypowiedzi ustnej lub pisemnej; słowa do utworu muzycznego'

SJP Szym (1981): 'ogół słów tworzących pewną całość, utrwalonych graficznie (np. jako maszynopis, druk) lub jakąkolwiek inną techniką; słowa do utworu muzycznego'

PSJP Sob (1996): 'treść słowna jakiegokolwiek wypowiedzi ustnej lub pisemnej; słowa do utworu muzycznego'

SWJP (1996): 'zbiór zapisanych słów, układających się w logiczną lub artystyczną całość'

ISJP (2000): 'ciąg zapisanych słów i zdań, zwłaszcza tworzących pewną całość artystyczną lub logiczną'

PSWP Zgół (2003): 'ciąg składających się na pewną całość słów lub zdań, które zostały utrwalone w pamięci lub np. jako druk, maszynopis, rękopis itp.'

USJP (2003): 'zbiór słów tworzących pewną wypowiedź, utrwalonych graficznie (np. jako maszynopis, druk) lub jakąkolwiek inną techniką; także słowa do utworu muzycznego'

SJP PWN: 'ciąg zapisanych słów i zdań składających się na pewną całość wyrażającą określone treści'

WSJP PAN (2023): 1. 'ciąg zapisanych zdań, tworzących pewną całość', 2. 'utwór literacki lub publicystyczny konkretnego autora', 3. 'słowa do jakiegoś śpiewanego utworu muzycznego', 4. pot. 'krótka wypowiedź ustna.'

Definicja kognitywna, zrekonstruowana na bazie danych systemowych (etymologii, znaczeń słów, synonimów i antonimów, derywatów i bogatych związków frazeologicznych, w szczególności obiegowych kolokacji)⁷, przynosi charakterystyki tekstu jako wypowiedzi, która:

- występuje w ramach odmian językowych (*t. ustny, t. pisany*), stylów (*t. potoczny, t. naukowy, t. artystyczny, t. urzędowy*) i gatunków wypowiedzi (*t. rozmowy, skargi, artykułu, monografii, eseju, wiersza, kolędy, konstytucji, obwieszczenia*),
- ma swój podmiot – zwykle ma swego twórcę, autora, nadawcę (*autor t., nadawca t., tekściarz, teksty anonimowe*) i odbiorcę (*odbiorca, słuchacz, czytelnik t.; pożerać t., wgrzać się w t., t. odebrany, zrozumiany, przyswojony, t. odbija się szerokim echem, wywołuje polemikę; t. prosty, zwykły, trudny, zaszyfrowany, wymagający odkodowania*),
- podlega procesowi tworzenia (*redagowanie t., szlifowanie, robienie planu*) i różnym działaniom (*przekształcanie t., analiza, interpretacja t., krytyka, komentowanie, objaśnianie, streszczanie, segmentowanie, indeksowanie, parafraza, trawestacja, konfrontacja, przekład, rekonstrukcja itp.*),
- może podlegać upowszechnianiu i rozpowszechnianiu (*powielanie, powtarzanie, kserokopiowanie, publikowanie, druk t., kopiowanie, konwersja, skład, łamanie; redakcja, korekta, adiustacja*),
- występuje w pewnej sytuacji, okolicznościach, czasie i miejscu (*t. przygotowany na seminarium/zamówienie; z okazji jubileuszu, imienin, promocji czegoś; t. w encyklopedii/podręczniku, t. w mediach, t. w prasie / tekst prasowy, t. na etykietkach, t. w gablocie; t. krąży w Internecie*),
- jest pewną całością (ma swoją ramę – początek i koniec), ma określoną budowę czy kompozycję (*rama t., początek, koniec t., ós t., budowa tekstu, kompozycja tekstu, por. dwudzielna, trójdzielna itp.; rozdziały, podrozdziały i akapity; t. główny i t. poboczny; przypisy, bibliografia, ilustracje w t.; ós kompozycyjna / szkielet tekstu; fundamenty, piętra, warstwy, poziomy t.*),
- może przyjmować różne wymiary (*t. długi, krótki; niewielkich rozmiarów, kobyła 'tekst dużych rozmiarów'*),
- jest zawsze na jakiś temat, który często zawarty jest w tytule (*temat/tytuł t., t. o miłości/walce/ojczyźnie*),
- ma intencję, wewnętrzny cel i funkcję (*intencja t., funkcja t., tekst na przeprosiny, t. humorystyczny, ludyczny, por. też nazwy gatunkowe: zaproszenie, obwieszczenie, zamówienie, ogłoszenie, przysięga, rozkaz, skarga, dowcip, kołysanka, modlitwa, laudacja; tekst zaproszenia, obwieszczenia, zamówienia, ogłoszenia, przysięgi, rozkazu, skargi, dowcipu, kołysanki, modlitwy, laudacji*),
- ma określone cechy (*t. spójny/niespójny, logiczny/nielogiczny, t. rozbudowany, pełny/niepełny, tekst dobry, zły, rewelacyjny, oryginalny; tekściństwo*); cechy języka tekstu

7 Zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 25–28.

bywają przenoszone na sam tekst (*język/tekst gładki, kwiecisty, barwny, piękny, bogaty, chropawy, kulawy, suchy, też wulgarny, pikantny, pieprzny*),

- bywa obiektem badań naukowych (*tekstologia, tekstolog*)⁸.

Bogactwo potocznych faktów językowych związanych z tekstem pozwala również odkrywać metafory pojęciowe tekstu, tj. to, w kategoriach jakiej rzeczy jest tekst ujmowany (zob. Maćkiewicz 1999, 89–102; Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 28–30). Polszczyzna podpowiada, że tekst bywa pojmowany w kategoriach:

TKANINY (por. *tekst* z łac. *textus* ‘splot, połączenie, powiązanie, związek’, *textūra* ‘tkanina’, *textor* ‘tkacz’, *texo*, *texere* ‘tkać, wytykać, połączyć, spleść’; *ktos snuje nić opowiadania; coś stanowi osnowę utworu; autor snuje, rozwija; podejmuje, gubi wątek; wątek rwie się; wątki łączą się, przeplatają, wiążą ze sobą; szata utworu; na kanwie czegoś*); TWÓRCA TEKSTU TO TKACZ;

RZECZY Z METALU (*tekst gładki, chropawy, cyzelować, szlifować, obrabiać tekst; rzemieślnik pióra*); TWÓRCA TEKSTU TO RZEMIEŚLNIK (KOWAL, JUBILER);

POTRAWY (*wysmażyć coś, upiec coś, świeżo upieczony tekst, podlać coś jakimś sosem, naszpikować tekst cytatami, wgryzać się w t., tekst wodnisty, tekst pikantny, gęsty, rozwodniony, słowa pieprzne, gorzkie, pełne goryczy; mieć miód na ustach, połykać/pożerać t., niestrawny tekst, ktoś jest głodny drukowanego słowa, strawa duchowa*); TWÓRCA TEKSTU TO KUCHARZ;

BUDOWLI (*autor konstruuje tekst, plan tekstu, schemat tekstu, szkic, pion, oś tekstu, tekst ma budowę, strukturę, poziomy, piętra, spajacze tekstu, lepiszcze t., klecić coś ‘budować pospiesznie, nieudolnie, byle jak, wierszokleta*); TWÓRCA TEKSTU TO BUDOWNICZY, ARCHITEKT;

DZIEŁA ARTYSTYCZNEGO: tekst to (a) dzieło plastyczne (*rama tekstu, tło zdarzeń w tekście, pierwszy, drugi plan tekstu, autor maluje coś w jaskrawych/ciemnych barwach, pisarz daje wyrazisty rysunek postaci, barwny, plastyczny opis*), (b) dzieło muzyczne (*symfonia, wielogłos, dudnić, puszczać płytę, zmienić płytę, poruszać strunę, trąbić o czymś, wiersz jest harmonijny, twórca opiewa coś, ktoś zaczyna z innej nuty, autor uderza w jakąś strunę, teksty polifoniczne, wirtuoz*); TWÓRCA TEKSTU TO ARTYSTA (MALARZ, MUZYK);

PLONU/OWOCU (*twórca uprawia literaturę, literackie tworzywo ma myśl, pomysł kiełkuje, tekst dojrzewa, pisarz ma bujną wyobraźnię, tekst jest owocem, plonem czyjejs pracy, jałowy, wyjałowiony umysł*); TWÓRCA TEKSTU TO ROLNIK/OGRODNIK;

DZIECKA (*książka jest płodem czyjegoś pióra, czyjegoś talentu, spłodzić tekst, tekst rodzi się, arcydzieła rodzą się w bólach, książka ujrzała światło dzienne, miejscem narodzin*

8 W potocznej świadomości (ujawnianej w czasie ankietowania za pomocą but-testu: *Jest tekstem, ale...*) najsilniej utrwalonymi cechami tekstu są: pisaność, spójność, logika i poprawność.

tej pozycji był Rzym, wyobraźnia pisarza płodzi nowe fabuły, jest to płodny pisarz);
TWÓRCA TEKSTU TO RODZIC (OJCIEC, MATKA);

BRONI (*t. ostry, cięty, por.: jego wypowiedź zraniła ją, wypalił coś bez namysłu*); TWÓRCA TEKSTU TO MYŚLIWY/WOJSKOWY;

DROGI (*autor wiedzie nas; idźmy dalej, zatrzymajmy się na chwilę itp.*); TWÓRCA TEKSTU TO PRZEWODNIK W DRODZE⁹.

W ramach metafor pojęciowych tekst jawi się jako coś, co postrzegamy w kategoriach innej rzeczy. Ujawnia nam się też twórca/nadawca tekstu (tkacz, rzemieślnik, budowniczy/architekt, artysta, rolnik/ogrodnik, rodzic, myśliwy/wojskowy czy przewodnik w drodze), czynność tworzenia (tkanie, praca z metalem lub w kamieniu, na placu budowy, w kuchni, w pracowni artysty, w polu czy ogrodzie, lesie itp.), rzadziej uobecnia się odbiorca, który jawi się jako konsument tekstu-potrawy, osoba podziwiająca tkaninę itp. Tekst pojmowany jako „rzecz” odbieramy różnymi zmysłami: wzrokiem, słuchem, smakiem, dotykiem. Wszystkie akty tworzenia tekstu łączą celowe działanie ukierunkowane na wytwór.

Pojęcie wzorca tekstu

Mówienie o tekście jako jednostce o swoistych wyznacznikach, dodatkowo też zanurzonej w akt komunikacji, nieodparcie nasuwa myśl, którą dobitnie wyartykułował ponad 30 lat temu Stanisław Gajda:

Posługiwanie się językiem polega m.in. na tworzeniu tekstu zgodnie z wzorcami. Z reguły jednak konkretne teksty różnią się mniej lub bardziej od wzorców tekstowych, gdyż realne warunki sytuacji komunikacyjnej odbiegają od warunków wyobrażonych. Zbyt wielkie odchylenia prowadzą do zmian w kompetencji – praktyka językowa służy jako sprawdzian treści zawartych w świadomości językowej. Utrwała się taka wiedza, która adekwatnie reprezentuje potrzeby poznawczo-komunikacyjne i pozwala je realizować. U podstaw rozumienia tekstów znajdują się również wzorce tekstowe zanurzone w szersze modele sytuacyjne (komunikacyjne i kulturowe), obejmujące takie kategorie, jak uczestnicy, działanie, okoliczności. Tekst rozumie się tylko wtedy, gdy rozumie się sytuację, o której mowa w nim, tzn. posiada się model, pamięciową reprezentację tej sytuacji. Rozumienie polega bowiem na identyfikacji konkretnych działań językowych z odpowiednimi wzorami ogólnymi. Wzorce zachowań indywidualnych istnieją dzięki konwencjom (Gajda 1993, 251).

9 Dorota Piekarczyk (2013, 134), która omawia metaforę drogi, skupia uwagę przede wszystkim na formułach metatekstowych.

Podobne sformułowania znajdziemy w studiach Teuna van Dijka o dyskursie:

Rozumiejąc teksty, ludzie budują stopniowo nie tylko reprezentacje tekstu i kontekstu, ale też – w ramach tzw. modeli mentalnych reprezentacje zdarzeń lub działań, o których dyskurs opowiada. To, co zwykle zapamiętujemy z danego przekazu, nie zawiera się w konkretnych słowach, ani nawet w ich znaczeniach lub funkcjach, ale raczej w modelach, które stanowią semantyczne reprezentacje naszych (subiektywnych) wyobrażeń o danym zdarzeniu lub sytuacji. Kiedy więc opowiadamy innym, co przeczytaliśmy rano w gazecie – nie tyle odtwarzamy sam tekst wiadomości, co raczej przekazujemy nasze (czysto stronicze) modele, skonstruowane na jej podstawie. I odwrotnie, kiedy chcemy coś powiedzieć, model stanowi punkt wyjścia dla produkcji dyskursu (van Dijk 2001, 28).

Tendencje do wyodrębniania wzorca tekstu (a nie tylko do pokazywania regularności na poszczególnych poziomach opisu tekstu), próby jego definiowania – na gruncie badań tekstologicznych pojawiły się wtedy, gdy w lingwistyce pod wpływem psychologii poznawczej i socjologii nastąpił wyraźny wzrost zainteresowań problematyką relacji między wiedzą językową i pozajęzykową, między strukturami językowymi a jednostkami wiedzy o świecie. Jednostki te są elementarnymi reprezentacjami uogólnionej wiedzy, wywodzącej się z doświadczeń, kategoryzacji i interpretacji świata. Są przechowywanymi w ludzkich umysłach trwałymi wyobrażeniami¹⁰, stanowiącymi swego rodzaju bazę dyspozycyjną w procesie interpretacji rzeczywistości i komunikacji werbalnej (Awdiejew 1999, 33). W nowych dla siebie sytuacjach człowiek odwołuje się do tych utrwalonych społecznie, uogólnionych i warunkowanych kulturowo konfiguracji wiedzy.

Nie będzie nadużyciem mówienie, że ustalenia psychologii poznawczej i językoznawstwa o orientacji kognitywnej wywarły tak znaczący wpływ na przedmiot badań tekstologii, że ta z dyscypliny zainteresowanej przede wszystkim tworzywem literackim rozszerzyła swój zakres zainteresowań na zasady całościowej organizacji komunikatów językowych oraz na codzienną komunikację i gatunki potoczne. Tekst w nowym osadzeniu to już nie doraźna konstrukcja jednostek językowych, ale swoiście zorganizowana jednostka komunikacji językowej, którą można identyfikować i wyodrębniać na poziomie systemu oraz normy (społecznej konwencji) w rozumieniu zaproponowanym przez Louisa Hjelmslewa (1942/1979) i Eugenia Coşeriu (1975). Repertuar określeń używanych w znaczeniu zbliżonym do wzorca tekstu tworzą

10 Trwałe wyobrażenia mówiących (reprezentacje świata w umyśle) są przez badaczy różnie nazywane – mówi się o schematach interpretujących (David Rumelhart), schematach wyobrażeniowych (Mark Johnson, Tomasz Krzeszowski), schematach poznawczych (Bogdan Wojciszke), skryptach (Roger Schank, Robert Abelson), ramach poznawczych (Marvin Minsky), ramach interpretacyjnych (Charles Fillmore), wyidealizowanych modelach kognitywnych (George Lakoff), prototypach (Eleanor Rosch, Georges Kleiber) i stereotypach (Walter Lippmann, Hilary Putnam, Jerzy Bartmiński).

pojęcia takie, jak: tekstem (Koch, Dressler, Bartmiński), model tekstu (van Dijk, Wojtak, Żydek-Bednarczuk, Witosz), wzorzec (Sandig, Mazur, Żmigrodzka, Makuchowska, Miczka, Wyrwas, Żydek-Bednarczuk)¹¹.

Pojęcie wzorca, które zdaje się najbardziej adekwatne w tym kontekście, pojawia się przede wszystkim w pracach tych badaczy, którzy wykorzystują dorobek tekstologii niemieckiej, kojarzą wzorzec z działaniem językowym i w opisie jednostek systemu językowego wyodrębniają ponad poziomem składniowym także poziom tekstowy (analogicznie do pozostałych podsystemów opisu językowego). Wzorzec (*tekstem*) łączony jest z poziomem emicznym (*langue*), a tekst jako aktualizacja wzorca kojarzony jest z poziomem etycznym (*parole*). Wzorzec jest więc obiektem abstrakcyjnym, ma on podłoże w kategoriach i regułach kognitywnych (van Dijk, Miczka).

Poziomy opisu języka (i działy nauki o języku)	Schemat abstrakcyjny w systemie języka	Użycie jednostkowe, konkretne („tu i teraz”, ktoś do kogoś)
tekstowy → tekstologia	tekstem	tekst (wypowiedź)
składniowy → składnia	syntaktem (model zdania, schemat budowy)	zdanie
leksykalny → leksykologia	leksem	wyraz tekstowy (słowoforma)
morfologiczny → morfologia (fleksja + słowotwórstwo)	morfem	morf
fonologiczny → fonologia, fonetyka i prozodia	fonem	głoska

Wzorzec to pojęciowa reprezentacja tekstu, na którą „orientuje się” zarówno nadawca w procesie wypowiedzania/pisania tekstu, jak też słuchacz/czytelnik w procesie jego odbioru, schemat, który staje się normą dla komunikujących się użytkowników języka – nadawców i odbiorców – i służy jako wskazówka orientująca obie strony komunikacji społecznej. Wzorzec tworzą teksty o podobnym układzie logicznym i/lub podobnej kompozycji, i/lub podobnym temacie, i/lub podobnej intencji i idei. Wzorce ściśle łączą się z funkcjonowaniem tekstów w ramach określonych gatunków mowy, a wyrazistość wzorców jest wprost proporcjonalna do stopnia stabilizacji tekstu w procesie społecznego przekazu (Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 104–105).

Pojęcie wzorca tekstu (istotne w szczególności w przypadku komunikacji ustnej) daje się wiązać z programem badawczym etnolingwistyki, która bada związki między językiem a kulturą – traktuje język nie tylko jako narzędzie komunikacji społecznej, lecz także jako składnik kultury, będący jednocześnie jej interpretantem. Takie spoj-

11 Szczegółowy wykaz prac tych badaczy na temat wzorca zawarty jest w książce Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2007, 77–105).

rzenie na wzorce tekstu (przykładowo: kolekcji i kompleksu, opozycji, lustra, konceptu liczbowego, ekwiwalencji, następstwa zdarzeń, pętli semantycznej)¹² ma podbudowę w pracach folklorystów, badaczy tekstu artystycznego, oralności oraz teorii dyskursu. Są to w szczególności:

- (a) *Morfologia bajki* Władimira Proppa (1928/1976) z opisem funkcji i sekwencji postaci działających, uznawana za pierwszą „gramatykę tekstu”;
- (b) koncepcja klisz językowych Grigorija Piermiakowa (Permâkov 1970), rozwijana na gruncie polskim przez Rocha Sulimę (1977) i Jerzego Bartmińskiego (1990b), a zwłaszcza zawarta w ich pracach teza, że mechanizmy tekstotwórcze są oparte na utrwalonych w kulturze wzorach życia, które to wzory daje się odczytać z tekstu;
- (c) prace Jurija Łotmana dotyczące struktury tekstu artystycznego i jego stwierdzenia, że struktura tekstu stanowi odwzorowanie struktury świata:

struktura przestrzeni tekstu staje się [...] modelem struktury Wszechświata, a wewnętrzna syntagmatyka elementów wewnątrz tekstu – językiem modelowania przestrzennego (Łotman 1984, 311);

odbijając odrębne wydarzenie jednocześnie przedstawia on [tekst – uzup. S.N.B] cały obraz świata, opowiadając o tragicznym losie bohaterki, mówi o tragicznie świata jako całości. Dlatego tak ważny jest dla nas dobry albo zły koniec: świadczy on nie tylko o zakończeniu tej czy innej fabuły, ale i o konstrukcji całości świata (Łotman 1984, 309).

- (d) analizy kompozycji dzieła literackiego Borysa Uspienskiego:

Problemy początku i końca mają w ogóle ogromne znaczenie dla kształtowania systemu kultury, czyli ogólnego systemu semiotycznej prezentacji światoodczucia (lub dokładniej: systemu semiotycznej relacji pomiędzy doświadczeniem społecznym i osobistym) (Uspienski 1970/1997, 200).

- (e) teoria dyskursu van Dijka (2001) i jego teza, że model tekstu odwzorowuje model ludzkiego myślenia oraz że w ramach modeli mentalnych ludzie budują reprezentacje zdarzeń i działań, o których tekst opowiada – to, co zapamiętujemy z konkretnego przekazu, a także to, co chcemy komuś przekazać, zawiera się w reprezentacjach wyobrażeń o zdarzeniu lub sytuacji. Model stanowi więc punkt wyjścia dla „produkcji” i „interpretacji” tekstu;
- (e) studia Alberta B. Lorda (1960, 1975), twórcy teorii formułizmu oralnego, który podkreślał związek struktury tekstu z mechanizmami przekazu ustno-pamięciowego: modele tekstów ustnych są dostosowane do mechanizmów percepcyjnych człowieka „naturalnego”, tj. uczestnika tradycyjnej kultury oralnej.

¹² Analizuję je w książce *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* (Niebrzegowska-Bartmińska 2007).

Rola tekstu w poznaniu świata, drugiego człowieka i siebie

Na zakończenie warto wypunktować rolę tekstu w świetle tekstologii integralnej jako dyscypliny otwartej na ustalenia językoznawstwa kulturowego i kognitywnego, zdobyczy psychologii, socjologii, antropologii, kulturoznawstwa i innych.

1. Tekst jest tworem otwierającym dostęp do rzeczywistości, o której sam mówi, którą opisuje i w efekcie interpretuje¹³. Tekst (jego struktura) odwzorowuje obraz świata określonej wspólnoty; tekst może też ten obraz modyfikować i w efekcie czynić go wizją podmiotową, odpowiadającą intencji nadawcy, autora (mówiącego lub piszącego).
2. Tekst jest przestrzenią, w której dochodzi do spotkania aksjologicznego JA i TY, do spotkania z INNYM. Dokonuje się to na poziomie interakcyjnym (nadawczo-odbiorczym) i na poziomie przedmiotowym (wewnątrztekstowym) – w zderzeniu ze światem przedstawionym tekstu i z postaciami działającymi w tekście. To spotkanie „w dialogu” może być tu rozumiane w duchu hermeneutyki Hansa-Georga Gadamera i filozofów podejmujących zagadnienia interpretacji tekstu, którzy nie traktują go jedynie jako skończonej, spójnej i informującej całości ani też jako biernego przedmiotu. „W akcie czytania i interpretowania tekst jest i staje się partnerem dialogu”, jest w tym dialogu pojmowany jako „Inny” (zob. Gadamer 1993, 259, za: Myrdzik 2015, 50).

Język jest „prawdziwym centrum ludzkiego bytowania” – pisze Gadamer (1979: 56). Emmanuel Lévinas (2002) dodaje, że nasze życie jest związane z doświadczaniem na różne sposoby Drugiego, bo to właśnie jego mowa jest odkrywaniem nam świata – metaforycznie mówiąc, to Drugi „otwiera nam świat”. Tu można dodać, że w kontekście stałej zwrotności ról w akcie komunikacji – dla Drugiego to JA jestem Drugim, więc to JA jemu (tak jak ON mnie) odkrywam jego świat. Idący tropem Lévinasa Józef Tischner dopowiada:

Między mną a Drugim nawiązuje się dialog. Cóż jest wynikiem dialogu? Pierwszym i podstawowym jest „darowanie świata”. Bez Drugiego, bez słowa, które on do mnie kieruje i które pokazuje mi rzeczy, nie byłoby mojego bycia-w-świecie. Otaczający mnie świat jest wielkim darem mowy, zakładającym obecność Drugiego (Tischner 2002, 176).

3. Tekst otwiera dostęp do nas samych – dzięki tekstowi i poprzez tekst możliwe jest poznanie siebie, gdyż rozumienie tekstu – powtórzmy za Paulem Ricoeu-rem – to „pojmowanie siebie w obliczu tekstu”, to otwarcie na jego mediacyjną funkcję i jednocześnie „wystawienie” siebie na działanie tekstu, i uzyskanie „odeń siebie poszerzonego”. Tekst jest więc pośrednikiem w rozumieniu sa-

13 Por. definicję Bartmińskiego językowego obrazu świata jako interpretacji świata zawartej w języku (Bartmiński 1990a) oraz teksty Tokarskiego pt. *Słownictwo jako interpretacja świata* (1993) i Pajdzińskiej – *Interpretacja w języku* (2005).

mych siebie (Ricoeur 1989, 242–244). Jest „dialogową przestrzenią”, w której uobecnia się świat wartości, bo uobecnia się sam człowiek – *homo loquens*, jego doświadczenie, konceptualizacja, wartościowanie i perspektywa oglądu świata, też przyjmowany przez podmiot punkt widzenia. Kategorie, o których tu mowa, są zarówno kategoriami literackimi, jak i językoznawczymi (też kulturowymi). Pokazały to konferencje naukowe na temat pojęcia tekstu i związanych z nim problemów teoretycznych, tekstu artystycznego, działań na tekście, narracyjności, punktu widzenia, podmiotu oraz wartości w języku, kulturze i literaturze, z których materiały publikowano w ramach lubelskiej czerwonej serii (por. DzTE; DzT-PRI; PWwJiK; PWwTiD; PwJiK; NJiK; NW; JwKW).

4. Tekst jest pojęciem wielowymiarowym, jest jednością myśli i języka, jednostką, która ma swoje (niekiedy wyraziste, innym razem rozmyte, mgławicowe, jak w książce Wojciecha Kalagi) granice, ma nacechowanie gatunkowe i stylowe, ma wreszcie określone intencje i funkcje. Jednak, jak twierdzi Bartmiński,

[...] nie wystarczy znać zasady odmiany wyrazów, tworzenia skrótów i złożeń, a nawet reguły łączenia słów w grupy i zdania, by budować poprawne, funkcjonalne teksty. Trzeba jeszcze znać i umieć stosować zasady dotyczące adresowania wypowiedzi, konstruowania jej początku i końca, rozwijania tematu, nawiązań spójnościowych, segmentacji i kompozycji itd. Dlatego tekstologia wymaga podejścia uwzględniającego zarówno wiedzę i kompetencję gramatyczną (z włączeniem „gramatyki tekstu”), jak też kompetencję komunikacyjną i kulturową, czyli praktyczną wiedzę o gatunkowych wzorcach budowania tekstów i o zasadach ich (tekstów) użycia w określonych sytuacjach (Bartmiński 2006, 171).

Współczesna tekstologia w teorii i w praktyce jest tą niezwykłą dyscypliną filologiczną, która łączy świat języka, literatury, komunikacji i kultury. Centralną pozycję w tym świecie zajmuje człowiek, który jest rzeczywistym przedmiotem badań językoznawczych, literaturoznawczych, komunikacyjnych i kulturowych.

WYKAZ SKRÓTÓW SŁOWNIKÓW I ENCYKLOPEDII

- EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1999.
- EJP – *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, oprac. M. Kucała i in., Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. 1–2, red. M. Bańko, Warszawa 2000.
- Lin SJP – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Drukarnia XX. Piierów 1807–1814.
- MSJP Skor – *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, Warszawa 1968.
- MSTTT – K. Wyrwas, K. Sujkowska-Sobisz, *Mały słownik terminów teorii tekstu*, Warszawa 2005.

- PSJP Sob – *Podręczny słownik języka polskiego*, oprac. E. Sobol, Warszawa 1996.
- PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 26, red. H. Zgólkowa, Poznań 2000.
- SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.
- SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, online: <https://sjp.pwn.pl/>.
- SJP Szym – *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. M. Szymczak, Warszawa 1978–1981.
- SStp – *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław i in. 1953–2002.
- STL – *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 3 posz. i popr., Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1952–1953, wyd. fotooffset. z 1900–1927.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–6, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki, Kraków 2007–, online: <http://www.wsjp.pl/> (wyszukiwania: 2018–2022).

LITERATURA

- AWDIEJEW ALEKSY, 1999, Standardy semantyczne w gramatyce komunikacyjnej (teoria i zastosowanie), [w:] A. Awdiejew (red.), *Gramatyka komunikacyjna*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN, 33–68.
- BARTMIŃSKI JERZY, 1986, Czym zajmuje się etnolingwistyka?, *Akcent* 4, 16–22.
- BARTMIŃSKI JERZY, 1990a, Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 109–127.
- BARTMIŃSKI JERZY, 1990b, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- BARTMIŃSKI JERZY, 1998, Tekst jako przedmiot tekstologii lingwistycznej, [w:] J. Bartmiński, B. Boniecka (red.), *Tekst. Problemy teoretyczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 9–25.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2005, Pytania o przedmiot językoznawstwa. Pojęcia językowego obrazu świata i tekstu, [w:] M. Czermińska i in. (red.), *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004*, Kraków: Universitas, 39–49 [przedruk zob. *Postscriptum. Półrocznik Szkoły Języka i Kultury Polskiej UŚ w Katowicach 2004–2005*, nr 48–49, 114–125].
- BARTMIŃSKI JERZY, 2006, Miejsce tekstu i tekstologii w programach polonistycznych w szkole i na uniwersytecie, [w:] E. Bańkowska, A. Mikołajczuk (red.), *Kompetencje nauczyciela polonisty we współczesnej szkole*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 169–184.

- BARTMIŃSKI JERZY, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2009, *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DE BEAUGRANDE ROBERT-ALAIN, DRESSLER WOLFGANG ULRICH, 1990, *Wstęp do lingwistyki tekstu*, tłum. A. Szwedek, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- BOGUSŁAWSKI ANDRZEJ, 1983, Słowo o zdaniu i o tekście, [w:] T. Dobrzyńska, E. Janus (red.), *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 7–31.
- COŞERIU EUGENIO, 1975, System, Norm und Rede, [w:] E. Coşeriu, *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft*, München: Wilhelm Fink Verlag, 11–101.
- VAN DIJK TEUN ADRIANUS (red.), 2001, *Dyskurs jako struktura i proces. Praca zbiorowa*, tłum. G. Grochowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DOBZYŃSKA TERESA, 1993a, Tekst, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław: Wiedza o Kulturze, 283–304.
- DOBZYŃSKA TERESA, 1993b, *Tekst. Próba syntezy*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich.
- DUSZAK ANNA, 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DzTE – *Działania na tekście w edukacji szkolnej i uniwersyteckiej*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.
- DzT-PRI – *Działania na tekście. Przekład – redagowanie – ilustrowanie*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.
- GADAMER HANS-GEORG, 1979, *Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*, wyb., oprac. i wstęp K. Michalski, tłum. M. Łukasiewicz, K. Michalski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- GADAMER HANS-GEORG, 1993, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Kraków: Inter Esse.
- GAJDA STANISŁAW, 1988, Styl indywidualny a współczesna stylistyka, [w:] J. Basara (red.), *Z polskich studiów slawistycznych, seria 7: Prace na X Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii 1988, Językoznawstwo*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 377–384.
- GAJDA STANISŁAW, 1993, Gatunkowe wzorce wypowiedzi, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław: Wiedza o Kulturze, 245–258.
- GŁAZ ADAM, 2015, Przekład tekstu – przekład pojęć – przekład kultury, [w:] S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot (red.), *Działania na tekście. Przekład – redagowanie – ilustrowanie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 59–71.
- HJELMSLEV LOUIS, 1942/1979, „Langue” i „parole”, tłum. D. Kurkowska, [w:] H. Kurkowska, A. Weinsberg (red.), *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 9–18 [za: Louis Hjelmslev, 1942, Langue et parole, *Cahiers Ferdinand de Saussure* 2, 29–44].
- JwKW – *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.

- LÉVINAS EMMANUEL, 2002, *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrżności*, tłum. M. Kowalska, wstępem poprzedziła B. Skarga, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- LORD ALBERT B., 1960, *The Singer of Tales*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- LORD ALBERT B., 1975, O formule, tłum. W. Krajka, *Literatura Ludowa* 4–5, 62–75.
- ŁOTMAN JURIJ, 1984, *Struktura tekstu artystycznego*, tłum. A. Tanalska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MAĆKIEWICZ JOLANTA, 1999, *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- MAYENOWA MARIA RENATA, 1974/2000, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, wyd. 1 i 3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [wyd. 1 – 1974, wyd. 3 popr. i uzup. – 2000].
- MYRDZIK BARBARA, 2015, Działania na tekście z perspektywy etyki czytania, [w:] S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot (red.), *Działania na tekście w edukacji szkolnej i uniwersyteckiej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 49–60.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2015, O potrzebie uwzględniania operacji tekstowych w definicji tekstu i o ich konsekwencjach dla kształcenia polonistycznego, [w:] S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot (red.), *Działania na tekście. Przekład – redagowanie – ilustrowanie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 19–37.
- NJiK – *Narracyjność języka i kultury*, red. D. Filar, D. Piekarczyk, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014.
- NOWAK EWA, 2014, *Stworzyć świat. Uczniowska kompetencja tekstotwórcza w edukacji polonistycznej*, Kraków: Universitas.
- NW – *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1993.
- PAJDZIŃSKA ANNA, 2005, Interpretacja w języku, [w:] M. Czermińska i in. (red.), *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów, Kraków, 22–25 września 2004*, t. 1, Kraków: Universitas, 293–304.
- PERMÁKOV GRIGORIJ, 1970, *Ot pogovorki do skazki. Zаметki po obšej teorii kliše*, Moskwa: Nauka.
- PIEKARCZYK DOROTA, 2013, *Metafory metatekstowe*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- PROPP WŁADIMIR, 1928/1976, *Morfologia bajki*, tłum. W. Zagórska, Warszawa: Książka i Wiedza.
- PWJiK – *Podmiot w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, A. Pajdzińska, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008.
- PWwJiK – *Punkt widzenia w języku i w kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

- PWwTiD – *Punkt widzenia w tekście i w dyskursie*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.
- RICOEUR PAUL, 1989, *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, wyb. i wstęp K. Rosner, tłum. P. Graff, K. Rosner, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- SULIMA ROCH, 1977, *Współczesne przekazy ustne*, [w:] A. Aleksandrowicz, C. Hernas, J. Bartmiński (red.), *Literatura ludowa i literatura chłopska. Materiały z ogólnopolskiej naukowej sesji folklorystycznej 16–18 II 1973*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 11–128.
- ŚWIĘCH JERZY, 2015, *Tłumacz i jego działania na tekście*, [w:] S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, T. Piekot (red.), *Działania na tekście. Przekład – redagowanie – ilustrowanie*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 9–43.
- TABAKOWSKA ELŻBIETA, 2001, *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, tłum. A. Pokojska, Kraków: Universitas.
- TISCHNER JÓZEF, 2002, *Myślenie według wartości*, Kraków: Znak.
- TOKARSKI RYSZARD, 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław: Wiedza o Kulturze, 335–362.
- USPIENSKI BORYS, 1970/1997, *Poetyka kompozycji. Struktura tekstu artystycznego i typologia form kompozycji*, tłum. P. Fast, Katowice: Śląsk.
- ŻYDEK-BEDNARCZUK URSZULA, 2005, *Wprowadzenie do lingwistycznej analizy tekstu*, Kraków: Universitas.

What is the Focus of Text Linguistics?

Abstract

The article presents the basic goals of text linguistics as a discipline (in a sense broader than editing), its scope, subdivisions, and identifiable trends: semiotic (M.R. Mayenowa), stylistic (T. Dobrzyńska), communicative-functional (A. Duszak, U. Żydek-Bednarczuk), and cognitive (J. Bartmiński, S. Gajda). Text is shown here as a unit of language and communication, with its definitions and conceptual metaphors used to describe it. The concept of text model is discussed, as something that is followed by both the sender in the process of text creation, and the receiver in the process of its reception. That model becomes the norm for both senders and receivers, a guiding principle in social communication. Attention is paid to the role of text in acquiring knowledge of the world, of other people, and of oneself. An ethnolinguistic understanding of text is also stressed, whereby text-forming mechanisms are based on patterns of living that emerge in culture: those patterns can be recovered from textual structure.

KEYWORDS: *integral textology, text, text model*

UTWÓR POETYCKI – NIEZWYKŁY TEKST

Anna Pajdzińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.02>

ADNOTACJA. Niezwykłość utworu poetyckiego stanowi, według autorki, pochodną jego co najmniej dwóch właściwości. Po pierwsze, cechuje go organizacja językowa staranniejsza niż teksty nieartystyczne, dodatkowe uporządkowanie, którego nie uzasadnia ani komunikatywność przekazu, ani żaden wzgląd społeczny. Wszystkie jego elementy – nawet te, które tradycyjnie traktowało się i traktuje jako formalne: składniki struktury wersyfikacyjnej i brzmieniowe, kształt graficzny, formy przypadkowe czy konstrukcje składniowe – mają swój wkład w konstruowanie całościowego sensu. Wszystkie elementy tworzą niepowtarzalny układ i wzajemnie na siebie oddziałują, a zapis nie jest czymś obojętnym także dlatego, że jego odrzucenie prowadzi do „odpoetycznienia” tekstu, zbliża go do tekstu niepoetyckiego czy wręcz z nim utożsamia. Tekst poetycki zostaje więc stworzony wyłącznie dla treści, które wyraża, inaczej niż teksty niepoetyckie – dopuszczające różne sposoby przekazywania tej samej treści. Po drugie, o niezwykłości utworu poetyckiego decyduje swoistość komunikacji literackiej, wielopoziomowość instancji nadawczo-odbiorczych. Informacje z poziomu niższego podlegają zawsze interpretacji, a często reinterpretacji na poziomie wyższym.

W artykule ilustracją tegó ogólnych jest analiza dwóch utworów: *Spójrzmy prawdzie w oczy* Stanisława Barańczaka i *Nie spojrzmy prawdzie w oczy* Urszuli Koziół, u których podstaw leży ten sam zwrot frazeologiczny, odmiennie jednak wykorzystany.

SŁOWA KLUCZOWE: *tekst, utwór poetycki, zwrot frazeologiczny, Stanisław Barańczak, Urszula Koziół*

Utwór poetycki jest niewątpliwie tekstem, bez względu na to, czy termin ten będziemy rozumieć za Marią Renatą Mayenową (1974, 255) „minimalistycznie” (twór jednego nadawcy, składający się ze zdań na ten sam temat, skierowanych do tego samego odbiorcy), czy przyjmiemy bogatszy zestaw cech definicyjnych, jak np. autorzy *Tekstologii*, według których:

Tekst jest ponadzdaniową (tzn. wyższą typologicznie, niekoniecznie większą rozmiarami) jednostką językową, makroznakiem samodzielnym komunikacyjnie, który:

- ma swój podmiot (nadawcę);
- ma rozpoznawalną intencję umożliwiającą interpretację przez odbiorcę;
- ma określone nacechowanie gatunkowe i stylowe (*kwalifikator tekstu*);

- poddaje się całościowej interpretacji;
- wykazuje integralność strukturalną oraz spójność semantyczną;
- podlega wewnętrznemu podziałowi semantycznemu, a w wypadku tekstów dłuższych – także logicznemu i kompozycyjnemu (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 36)¹.

Utwór poetycki jest jednak tekstem niezwykłym, i to z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że cechuje go organizacja językowa staranniejsza niż teksty nieartystyczne, dodatkowe uporządkowanie, którego nie uzasadnia ani komunikatywność przekazu, ani żaden wzgląd społeczny. Tę organizację językową ponad potrzeby przekazu informacji dostrzegli już prascy strukturaliści. Roman Jakobson w artykule *Co to jest poezja?* (1933) tak odpowiedział na pytanie „w czym się przejawia poetyckość?“, które sam sobie zadał:

w tym, że słowo jest odczuwane jako słowo, a nie tylko jako reprezentant nazywanego przedmiotu lub jako wybuch emocji. W tym, że słowa, ich zestawienia, ich znaczenie, ich zewnętrzna i wewnętrzna forma nie są tylko obojętnym skierowaniem uwagi na rzeczywistość, lecz nabierają własnej wagi i wartości (Jakobson 1989a, 138–139).

Czyli – aby poetyckość zaistniała w pełni, słowo powinno stać się autoteliczne, powinno reprezentować samo siebie. Podobnie kilka lat później Jan Mukařovský podkreślał, że „celem wypowiedzi poetyckiej jest oddziaływanie estetyczne”, istotę funkcji estetycznej stanowi zaś kierowanie uwagi odbiorcy na sam znak językowy, odwrotnie niż w tekstach nieartystycznych, nastawionych na komunikację. Odmienienie jednak od wcześniejszych formalistów rosyjskich, głęboko przeświadczonych, że znamioną cechą poetyckości jest „celowość bez celu”, a język poetycki i język „praktyczny” są odrębnymi językami, uważał, iż: „[t]o, że wypowiedź poetycka ma za cel sam wyraz, nie pozbawia języka poetyckiego jego sprawności praktycznej [...]: trwa w nim stała walka i stałe napięcie pomiędzy wewnętrzną celowością a komunikacją” (Mukařovský 1966, 136). Czeski uczony zwracał zatem uwagę na dynamikę relacji między funkcją estetyczną a funkcjami znaku językowego wyróżnionymi przez Karla Bühlera: przedstawiającą, ekspresywną i impresywną.

Do problematyki funkcji językowych dwie dekady później wrócił Jakobson. W jednym ze swoich najśłynniejszych artykułów *Poetyka w świetle językoznawstwa* (1960) pisał: „Nastawienie (Einstellung) na sam komunikat, skupienie się na komunikacie dla niego samego – to poetycka funkcja językowa” (Jakobson 1989b, 86; wyróżnienia autora). Za jej istotę uznał „projekcję zasady ekwiwalencji z osi wyboru na oś kombinacji” (Jakobson 1989b, 88), a za obszar, gdzie się najwyraziściej realizuje – poezję właśnie. Akcentował zatem kwestie formalne, kształtowanie formy utworu, nie

1 Należy jednak pamiętać o tym, że autorzy dodają, iż wymienione cechy ma tekst typowy (prototypowy), nie zaś wszystkie wyrażenia tak kategoryzowane.

zaś to, że poprzez operacje językowe kreowany jest świat poetycki, będący interpretacją świata rzeczywistego.

Dopiero za sprawą tartuskiej szkoły semiotycznej, a zwłaszcza Jurija Łotmana, przedmiotem refleksji stało się modelowanie artystyczne. Badacz ten traktował język naturalny jako główne źródło i wzorzec modelowania artystycznego, natomiast każdy inny system znaków uważał za wtórny system modelujący zbudowany na wzór języka naturalnego (Łotman 1984, 18–19). Takim wtórnym systemem modelującym była dla niego również literatura. Dzieło literackie stanowi model, tzn. odtwarza jakiś fragment rzeczywistości, a zarazem tworzy jego odpowiednik, podobny pod jakimś względem, w jakimś stopniu, lecz nietożsamy – stwarza własną rzeczywistość, wyposażając ją w dodatkowe jakości (estetyczne, poznawcze, emocjonalne itp.). Łotman analizował także procesy powstawania znaczenia w literaturze, uznając je za rodzaj przekodowań wewnętrznych (w ramach tego samego systemu) lub zewnętrznych (między różnymi systemami).

Drugim bardzo istotnym powodem decydującym o niezwykłości utworu poetyckiego jest swoistość komunikacji literackiej, wielopoziomowość instancji nadawczo-odbiorczych. Rola nadawcy realizuje się na trzech poziomach komunikacyjnych dzieła literackiego – mówiącym jest: bohater tekstu, narrator lub podmiot liryczny oraz podmiot utworu. O ile istnienie dwóch pierwszych kategorii podmiotów wydaje się oczywiste (co najwyżej nasuwa się uwaga, że specyfiką liryki – w porównaniu z epiką i dramatem – jest rzadsza obecność bohaterów), o tyle świadomość najwyższej instancji nadawczej utworu, nietożsamej z osobą realnego autora, nie jest powszechna. Badacze różnie ją nazywają, np. *gospodarzem poematu* (Wyka 1963, 153), *podmiotem czynności twórczych, nadawcą reguł mówienia* (Sławiński 1966), *autorem wewnętrznym* (Balcerzan 1968, 19), *Autorem Modelowym* (Eco 1994). Jest to „ja”, które nie stanowi części świata przedstawionego, lecz ujawnia się w konstrukcji dzieła, odpowiada za całość tekstu, jego strukturę, strategie retoryczne, tematykę, ukształtowanie stylistyczne i kompozycyjne. Informacje z poziomu niższego podlegają zawsze interpretacji, a często reinterpretacji na poziomie wyższym.

Poszczególnym rolom nadawczym odpowiadają role odbiorcze: bohater zwraca się do innego bohatera, narrator lub podmiot liryczny mogą mieć wewnątrztekstowego adresata, natomiast podmiot czynności twórczych orientuje swoje działania na przypuszczalne reakcje zaprojektowanego odbiorcy, innego niż odbiorca rzeczywisty (a ściślej – odbiorcy rzeczywistości). I ten bywa różnie określany, np. *odbiorcą idealnym, wirtualnym, potencjalnym*.

Analiza ukształtowania utworu poetyckiego jest zawsze potrzebna, szczególnie ważna staje się jednak wtedy, gdy pewne sensory są zaszyfrowane w jego strukturze językowej. Mogą one wspierać to, co zostało powiedziane na niższym poziomie nadawczym, mogą to w niewielkim stopniu modyfikować, ale mogą być również zasadniczo odmienne. W takim tekście bowiem nie tylko elementy leksykalne, lecz wszystkie

inne elementy – nawet te, które tradycyjnie traktowało się i traktuje jako formalne: składniki struktury wersyfikacyjnej i brzmieniowe, kształt graficzny, formy fleksyjne czy konstrukcje składniowe – mają swój wkład w konstruowanie całościowego sensu. Wszystkie elementy tworzą niepowtarzalny układ i wzajemnie na siebie oddziałują, a zapis nie jest czymś obojętnym także dlatego, że jego odrzucenie prowadzi do „odpoetycznienia” tekstu, zbliża go do tekstu niepoetyckiego czy wręcz z nim utożsamia. Tekst poetycki zostaje więc stworzony wyłącznie dla treści, które wyraża, inaczej niż teksty niepoetyckie – dopuszczające różne sposoby przekazywania tej samej treści.

Aby zilustrować to, o czym była mowa, przedstawię analizę immanentną dwóch wierszy²: *Spójrzmy prawdzie w oczy* Stanisława Barańczaka i *Nie spojrzymy prawdzie w oczy* Urszuli Kozioł, u których podstaw leży ten sam zwrot frazeologiczny (o znaczeniu ‘poznać faktyczny stan rzeczy, przyjąć do wiadomości coś przykrego, niepożądanego’), odmiennie jednak wykorzystany. Oto pierwszy utwór:

Spójrzmy prawdzie w oczy: w nieobecne
 oczy potrąconego przypadkowo
 przechodnia z podniesionym kołnierzem; w stężale
 oczy wzniesione ku tablicy z odjazdami
 dalekobieźnych pociągów; w krótkowzroczne
 oczy wpatrzone z bliska w gazetowy petit;
 w oczy pośpiesznie obmywane rankiem
 z nieposłusznego snu, pośpiesznie ocierane
 za dnia z łez nieposłuszných, pośpiesznie
 zakrywane monetami, bo śmierć także jest
 nieposłuszna, zbyt śpiesznie gna w ślepy zaułek
 oczodołów; więc dajmy z siebie wszystko
 na własność tym spojrzeniom, stańmy na wysokości
 oczu, jak napis kredą na murze, odważmy się spojrzeć
 prawdzie w te szare oczy, których z nas nie spuszcza,
 które są wszędzie, wbite w chodnik pod stopami,
 wlepione w afisz i utkwione w chmurach;

2 Użyte określenie nie wyraża oczywiście tej samej treści co połączenie *utwory poetyckie*. Wiersz był pierwotnie przeciwstawiany prozie, a zasadało się to na opozycji: mowa w szczególny sposób zorganizowana – mowa niezorganizowana. Z czasem przeciwstawienie to zaczęło być zastępowane przez przeciwstawienie: poezja – proza, czyli pierwsze z pojęć, wcześniej odnoszone do wszystkich dzieł zaliczanych do literatury pięknej (zapewne dlatego, że były one w większości wierszowane), zaczęło być rozumiane jako mowa wiązana, utwory pisane wierszem. Od symbolizmu zaś *poezja* zaczęła być również traktowana jako synonim *liryki* (co prawdopodobnie wiązało się z tym, że niemal cała epika i dramat stały się domeną prozy). Ten ostatni termin w dalszym ciągu funkcjonował jednak i nadal funkcjonuje jako określenie jednego z trzech rodzajów literackich.

Utwory wybrane przeze mnie do analizy mają charakter poetycki, są wierszowane i należą do liryki, co pozwala wymiennie używać różnych nazw: *utwór/tekst poetycki*, *wiersz*, *liryk*. Będę to robiła tylko ze względów stylistycznych, w pełni świadoma, że w innych wypadkach taki zabieg byłby niemożliwy.

a choćby się pod nami nigdy nie ugięły
nogi, to jedno będzie nas umiało rzucić
na kolana.

(Barańczak 1990, 38)³

Jest to wiersz stychiyczny, wolny, składający się z 20 wersów o zmiennej liczbie sylab. Gdyby nie obecność ostatniej linijki, można by było mówić o przybliżonym wyrównaniu rozmiarów wersów, ponieważ różnice w sylabicznej długości pozostałych nie są duże. Ale dzięki końcowej linijce nastąpiło silne skontrastowanie rozmiarów wersowych. Wolno sądzić, że przeplot wersów różnej długości, wśród których dominuje jednak tradycyjny format sylabiczny – 13-zgłoskowiec ze średniówką po siódmej sylabie i ze stałym akcentem paroksytonicznym w klauzuli (oraz przed średniówką)⁴, nie jest przypadkowy. Barańczak, znawca historii i teorii literatury, miał świadomość faktu, że tego rodzaju 13-zgłoskowiec to jeden z najczęściej używanych w literaturze polskiej formatów wiersza sylabicznego, wykorzystywany od kilku wieków we wszystkich rodzajach literackich, ale szczególnie chętnie w utworach epickich i opisowych (patrz np. *Wojna chocimska* Wacława Potockiego, *Sofijówka* Stanisława Trembeckiego, *Maria Antoniego* Malczewskiego, *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza czy *Godzina myśli* Juliusza Słowackiego) oraz dramatycznych (np. tragedie pseudo-klasyczne), częsty również w przekładach dzieł starożytnych (np. Homera, Ajschylosa, Wergiliusza i Owidiusza), a także wybierany przez tłumaczy jako odpowiednik aleksandrynu w klasycznej poezji francuskiej, na trwałe zatem skojarzony z twórczością wysoką, powagą i dostojnością⁵.

3 Pierwodruk ukazał się w tomiku *Dziennik poranny*, Poznań 1972, s. 59.

4 Takich wersów jest siedem, z dziesięciu 13-zgłoskowych, co stanowi ponad jedną trzecią wszystkich linijek. Można też uznać, że wszystkie wersy 13-zgłoskowe realizują wspomniany format, tylko w trzech wypadkach średniówka jest zatarta. Poza tym cztery wersy są zbudowane z 11 sylab, występuje też jeden wers 12-zgłoskowy i jeden 14-zgłoskowy, pierwszy i dziewiąty wers liczą po 10 zgłosek, a czternasty, najdłuższy – 16, najkrótszy zaś – 4.

5 Jak ustaliła Lucylla Pszczołowska, „[w] literaturze polskojęzycznej wczesnego renesansu można już w kilku wypadkach dostrzec cechy twórczości «wysokiej» i «niskiej». W utworach poetów świadomie zajmujących się literaturą, jak Rej czy Bielski, z biegiem czasu wzrasta frekwencja rozmiarów długich, średniówkowych, o których wiadomo było, że pochodzą z łaciny, zwłaszcza 13-zgłoskowiec 7+6, maleje natomiast częstość użycia 8-zgłoskowca, który zapewne traktowany był jako «własny», «miejscowy» i związany z poezją średniowieczną (a może też pogańską)” (Pszczołowska 2007, 91. Jest to polska wersja tekstu pierwotnie opublikowanego po rosyjsku w tomie zbiorowym *Slavjanskij stih*, Moskwa 2004). W innym miejscu badaczka zwraca uwagę na fakt, że „[c]harakteryzacja sposobu wypowiedzi czy zasygnalizowanie jego zmiany za pomocą środków właściwych wierszowi może się odbywać nie tylko poprzez przejście od jednej formy wiersza do innej. Możliwe to jest także w ramach jednego i tego samego rodzaju wiersza, np. 13-zgłoskowca”, i podaje przykład z *Pana Tadeusza*: „Proste, naiwne słowa Zosi ułożone są w równie proste, typowe dla rozmowy zdania, które mieszczą się w wierszu swobodnie, bez przesadnie ścisłego liczenia się z jego ramami. [...] Hrabia wyraża się wzniośle i według reguł wysokiego stylu zbudowana jest też jego kwestia. Granice zdania odpowiadają tu sztywno granicom wersu, całości składniowe ważne dla treści wypowiedzi rozbite są – aby tym silniej się uwidatniły – pomiędzy średniówką i koniec wersu” (Pszczołowska 2003, 95, 96).

Uderzającą cechą rozpatrywanego wiersza jest niezgodność dwóch rozczłonkowań: syntaktycznego i wersyfikacyjnego. Ponieważ w wypadku wersów o dłuższych rozmiarach nie ma konieczności dzielenia całości składniowych, zabieg ten trzeba traktować jako celowy. Przerzutnie w utworze są liczne i wyraziste, wielorako funkcjonalizowane. Do kwestii tej jeszcze wrócę, teraz pragnę jedynie podkreślić, że niezgodność rozczłonkowania wierszowego i składniowego zawsze rodzi napięcie, gdyż niezależnie od podziałów syntaktycznych każdy wers zachowuje własny kontur intonacyjny. Poeta wykorzystał to dla wzmocnienia ekspresji wypowiedzi – każda przerzutnia (także średniówkowa, bo i takie występują w utworze) eksponuje znaczenie wyrazów, które są w jej zasięgu. Tok przerzutniowy pozwolił również uniknąć monotonnej regularności intonacyjnej i osiągnąć płynność, podobnie jak brak segmentacji wiersza i brak rymów.

Dyrektywne formy czasowników w pierwszej osobie liczby mnogiej (*spójrzmy, dajmy, stańmy, odważmy się*) oraz zaimki *nami* i *nas* pozwalają na dwojaką konkretyzację podmiotu wypowiedzi lirycznej: może to być podmiot zbiorowy, ale nie jest wykluczony podmiot indywidualny, zwracający się do wewnątrztekstowego adresata – do jednostki lub pewnej zbiorowości, której czuje się członkiem. Tak czy inaczej, wypowiedź nie stanowi ekspresji jednostkowych przeżyć i odczuć, nie podkreśla ich jedyności, wyjątkowości oraz poczucia odrębności „ja” lirycznego – mowa jest o postawie czy drodze życiowej, jaką powinna wybrać określona wspólnota, do której podmiot zalicza także siebie.

W budowaniu poetyckich sensów uczestniczy kilka frazeologizmów, zdecydowanie najważniejszą rolę odgrywa jednak tytułowy zwrot. Rozpoczyna on utwór, a później występuje jeszcze raz, w postaci zmodyfikowanej – bogatszy o dodane człony: zaimek i przymiotnik *te szare* oraz zdanie podrzędne *których z nas nie spuszcza* (wykorzystujące zresztą inny frazeologizm *ktoś nie spuszcza z kogoś a. czegoś oczu*). Zwrot jest również pięciokrotnie przywoływany przez jego komponent nominalny *oczy* – w wierszu zawsze składnik rozłamanych przez przerzutnię związków – i przez rzeczownik *spojrzenia*, derywowany od jego komponentu werbalnego. W wyniku rozejścia się toku wiersza i toku zdania narastają znaczenia i obrazy. Nowe układy semantyczne, w które wchodzi rzeczownik *oczy* (pamiętajmy, że to *oczy* prawdy!), nie są przypadkowe. Ciąg określeń: *nieobecne, potrąconego przypadkowo przechodnia, stężałe, wzniesione ku tablicy z odjazdami dalekobieżnych pociągów, krótkowzroczne, wpatrzony w gazetowy petit, pośpiesznie obmywane rankiem z nieposłusznego snu, pośpiesznie ocierane za dnia z łez nieposłuszných, pośpiesznie zakrywane monetami, szare*, a także charakterystyki ludzi współtworzą obraz tego, o czym na co dzień się nie myśli, żyjąc w ciągłym pośpiechu⁶, lub od czego nawet się ucieka. Zostały tu wyzyskane nie tylko kodowe

6 Pośpiech jest wyrażany wprost, za pomocą jednostek leksykalnych *pośpiesznie, zbyt śpiesznie, gna*, oraz nie wprost – sytuacyjnie (zwykle potrącamy ludzi, śpiesząc się) i wersyfikacyjnie (przerzutnia).

znaczenia jednostek słownikowych, są również przywoływane symboliczne znaczenia pewnych sytuacji życiowych (np. zakrywanie monetami oczu zmarłego) oraz konotacje semantyczne wyrazów *prawda*, *sen*, *łzy*, *szary*. *Prawda* może mieć cechy: ‘niepożądana, sprawiająca ból’ (por. *gorzka*, *nieprzyjemna*, *brutalna prawda*, *prawda w oczu kole*), ‘niechętnie przyjmowana do wiadomości’ (*ktos zamyka oczy na prawdę*), ‘ukrywana’ (*ktos mija się a. rozmija z prawdą*, *ktos ustala a. odkrywa prawdę*, *ktos dochodzi do prawdy*, *ktos wyjawia prawdę*). Ze *snem* kojarzy się coś pięknego, niezwykłego, czarownego, lecz także nierealnego, nieosiągalnego (por. *piękny*, *cudny*, *czarowny*, *nieuchwytny jak sen*, *coś było*, *zdawało się snem*, *marzenie senne*, *sen na jawie*, *coś minęło a. rozwiało się jak sen*), ze *łzami* – przede wszystkim coś nieprzyjemnego, bolesnego, smutnego, tragicznego⁷ (por. *ktos leje łzy*, *ktos zalewa się łzami*, *łzawy*, *łzawo*, *śmiech przez łzy*, *ze łzami w oczach*, *na otarcie łez*). Kolor szary ma w naszej kulturze konotacje ‘przeciętności’ (*szary człowiek*, *na szarym końcu*), ‘jednostajności’, ‘nudy’ (*szare dni*, *szare lata*, *szare życie*, *szara rzeczywistość*).

Dzięki osadzeniu nominalnej części zwrotu w różnych kontekstach znaczenie idiomu się konkretyzuje. *Prawda* zyskuje wymiar realny, staje się nakazem dnia powszedniego, nawet wtedy, gdy jest najmniej przyjemna, dotyczy trudnego życia w nieprzyjaznym świecie, a nawet tragicznego wymiaru ludzkiej egzystencji, „bycia ku śmierci”. To Heideggerowskie określenie wydaje się uprawnione, wiersz Barańczaka pozostaje bowiem w kręgu problemów ważnych dla autora *Sein und Zeit*: istnienia nieautentycznego, ucieczki od prawdy o świecie i o sobie samym, egzystencji autentycznej, rozumianej jako życie ze świadomością własnej skończoności.

W rozpatrywanym utworze pojawiają się także inne frazeologizmy. Im również przypada ważne miejsce w semantycznej strukturze tekstu. Jako elementy istotne dla wiersza są uwypuklane przez przerzutnię, jej głównym zadaniem jest jednak przetrzenna organizacja znaczeń. Przeanalizujemy występujące rozwiązania.

Przypadek pierwszy – wers zawiera sensowną sekwencję wyrazów, którą uznajemy za całość składniową. Dodanie przerzuconego do następnego wersu słowa (przerzuconych słów) powoduje jednak powstanie nowego związku, a co za tym idzie – nowego obrazu, nowego znaczenia: [*śmierć*] *zbyt śpiesznie gna w ślepy zaułek / oczodolów*. Wyrażenie frazeologiczne *ślepy zaułek* oznacza sytuację bez wyjścia, dodatkowe określenie konkretyzuje tę sytuację, pełni funkcję swoistego *memento mori* (istotna jest oczywiście relacja słowotwórcza *oczy – oczodol* oraz nieodparcie nasuwający się zwrot *śmierć zagląda komuś w oczy*).

Przypadek drugi – wers kończy się frazeologizmem, elementy rozpoczynające następny wers przyczyniają się do mniej zautomatyzowanego odbioru tego związku. Ożywa jego znaczenie dosłowne, zaczynają znaczyć części składowe złożonego

7 Jakbyśmy zapominali o tym, że *łzy* towarzyszą też pozytywnym stanom emocjonalnym, por. *łzy szczęścia*, wzruszeniom.

znaku językowego, zwykle traktowanego całościowo. W ten sposób odbierany jest fragment: *dajmy z siebie wszystko / na własność tym spojrzaniom*. Zwrot *ktoś daje z siebie wszystko* znaczy 'ktoś zdobywa się na maksymalny wysiłek w danej sytuacji'. Początek następnego wersu przywołuje znaczenie dosłowne czasownika (*dać komuś coś na własność* 'dać komuś coś z prawem do rozporządzania tym i korzystania z tego z wyłączeniem innych osób'), kolejne wyrazy skłaniają do reinterpretacji semantycznej, w której uczestniczą wszystkie poprzednie znaczenia. W miarę czytania odsłaniają się nowe możliwości rozumienia związków wyrazowych, powstające znaczenia nie unieważniają jednak poprzednich.

Przypadek trzeci – wers kończy się wyrazami, które traktujemy jako część frazeologizmu, spodziewamy się, że pozostała część związku rozpoczyna wers następny, tymczasem zaskoczenie, pojawiają się elementy inne niż oczekiwane: *stańmy na wysokości / oczu*. Połączenie *stańmy na wysokości* zapowiada z dużym prawdopodobieństwem zwrot *stańmy na wysokości zadania* 'podołajmy, sprostajmy czemuś, poradźmy sobie z czymś, zachowajmy się odpowiednio do danej sytuacji'. Zakończenie, wprawdzie nieoczekiwane, ale dobrze umotywowane i językowo (w polszczyźnie istnieje wyrażenie *na wysokości oczu*, można więc uznać cytowany fragment za efekt kontaminacji, w której funkcję węzła pełni element *na wysokości*), i tekstowo (całą sytuacją liryczną) służy zwielokrotnieniu sensów.

Wymienione związki nie wyczerpują listy frazeologizmów wykorzystanych w wierszu. Już wcześniej zauważyliśmy poetycko przetworzony zwrot *ktoś nie spuszcza z kogoś a. z czegoś oczu* 'ktoś nie przestaje na kogoś a. coś patrzeć, ani na chwilę nie przestaje kogoś a. czegoś obserwować'. Na końcu utworu użyte zostały jeszcze dwa frazeologizmy, których komponenty nominalne pozostają w relacji semantycznej „całość – część”: *pod kimś ugięły się nogi* 'ktoś nie może stać i chodzić z osłabienia lub ze strachu, przerażenia' i *ktoś a. coś rzuci kogoś na kolana* 'ktoś a. coś zdecydowanie zwycięży kogoś lub zmusi do ukorzenia się, lub wzbudzi w nim podziw bądź zachwyt'. W wypadku pierwszej jednostki nastąpiło znamienne naruszenie ograniczeń selekcyjnych: zwrot wymaga mianownikowego uzupełnienia w postaci rzeczownika osobowego, zamiast niego występuje rzeczownik abstrakcyjny *prawda*. Antropomorfizujące ujęcie prawdy jest jakby przedłużeniem tego, co już znalazło swój wyraz w języku, konsekwentnym rozwinięciem metafory leżącej u podstaw tytułowego zwrotu. Wspomniany związek semantyczny między członami dwu kolejnych frazeologizmów sprzyja aktualizacji znaczeń dosłownych – sensy literalne połączeń się wykluczają, sensy idiomatyczne są dobrze zharmonizowane. Gra językowa zmusza do uważniejszego odbioru, podkreśla wymowę wiersza.

Przejdźmy teraz do drugiego z zapowiedzianych utworów. Wiersz Urszuli Koziół również dotyczy problematyki prawdy, o czym informuje już tytuł *Nie spojrzymy prawdzie w oczy*:

prawda nie ma oczu
 nie ma twarzy
 nie ma języka
 prawda nie ma skrzydeł
 wcale nie mieszka
 za siedmioma morzami lasami górami
 myślę że prawda
 to jest raczej ta dokuczliwa narośl
 która uwiera cię w środku
 myślę że to jest właśnie to
 co lepkie
 zwinięte w kłębek gdzieś tam pod twoją skórą
 nieprzyjazne wygodzie
 nagle nabrzmiewa
 daje ci rozpaczliwe znaki
 ciemne
 jak migowy szyfr głuchoniemych
 to boli
 to dławi cię
 nie możesz już dłużej milczeć
 krzyczysz

(Kozioł 1989, 5)⁸

Wiersz ten także jest wolny i ma prawie taką samą długość jak utwór Barańczaka, liczy bowiem 21 wersów. Jest jednak posegmentowany: trzy pierwsze części są trójwersowe, czwarta składa się z ośmiu wersów, piąta – znowu z trzech, a ostatnią stanowi tylko jeden wers. Znaczna jest również rozpiętość sylabiczna wersów w części drugiej (6, 5, 13), trzeciej (5, 11, 8), czwartej (8, 3, 12, 7, 5, 9, 2, 9) i piątej (3, 4, 8), tylko linijki pierwszego segmentu są względnie wyrównane (6, 4, 5). Stosunki między członowaniem wersyfikacyjnym a syntaktycznym również są zupełnie inne niż w poprzednim utworze. Nie ma mocnych przerzutni, ostentacyjnie rozdzielających od siebie człony orzeczenia imiennego czy frazeologizmu, części grupy nominalnej lub werbalnej. Działy wersowe w dużym stopniu pokrywają się ze składniowymi, co prowadzi do silnego uwydatnienia odcinków wersowych. Wersy wypełnione są zwykle zwartą częścią składniowo-znaczeniową, obejmują zdanie lub skupienie, tylko w miejscach nasyconych dramatyzmem linijka skraca się do jednego wyrazu. W tak zorganizowanym wierszu każdy wers służy semantyce i ekspresji – tu emocjom podmiotu lirycznego.

Podmioty obu utworów też zostały różnie wykreowane, chociaż tytuł liryku Kozioł na to nie wskazuje, gdyż użyty w nim zwrot frazeologiczny występuje również

8 Pod utworem umieszczona jest data: 1976.

w formie pierwszej osoby liczby mnogiej. Jest to jednak jedyna taka forma. W tekście wiersza wszystkie czasowniki mają formę liczby pojedynczej: trzeci i czwarty segment otwiera pierwszoosobowe *myszę*, w piątej strofoidzie występuje drugoosobowe *nie możesz milczeć*, a całość zamyka *krzyczysz*⁹ (pojawiają się także zaimki *cię*, *ci*, *twoją*). Bez wątpienia więc „ja” liryczne jest jednostkowe i zindywidualizowane, różnie natomiast może być interpretowane „ty”. Jego naturalną rolą jest rola odbiorcza, czyli wewnątrztekstowego adresata. Nie można jednak wykluczyć transpozycji form osobowych, tego, że „ja” liryczne wypowiada się poprzez użycie gramatycznego „ty”. Innymi słowy – możliwe jest traktowanie wypowiedzi jako dialogu podmiotu z samym sobą.

Tytułowa forma frazeologizmu, a ściślej – czasownik w czasie nieprzeszłym trybu oznajmującego, poprzedzony partykułą przeczącą *nie*, sugeruje zwykle zanegowanie znaczenia idiomatycznego ‘nie będziemy starać się poznać faktycznego stanu rzeczy, nie przyjmujemy do wiadomości czegoś przykrego, niepożądanego’. Ale już pierwszy wers każe negacji przypisać inną funkcję: wykładnika polemiki z metaforą, leżącą u podstaw zwrotu. Już bowiem od samego początku podmiot odrzuca antropomorfizujące ujęcie prawdy, utrwalone w polszczyźnie ogólnej, a przypomniane przez tytuł wiersza. Poszukuje nowego określenia, które najtrafniej, najsugestywniej potrafiłoby przybliżyć subiektywne doświadczanie prawdy. Początkowo obraz jest budowany przez negację: trzy pierwsze wersy odwołują się do frazeologizmu-personifikacji, kolejny orzeka o braku cechy niezbędnej, by obiekt mógł być ptakiem¹⁰, z dwóch następnych dowiadujemy się – dzięki operatorowi intertekstualnemu „za siedmioma morzami lasami górami”, odnoszącemu wypowiedź do zbioru innych wypowiedzi i określonej konwencji gatunkowej: baśni – że prawda nie jest czymś dalekim i nie-realnym. Prawda nie jest zatem swojska, znana jak człowiek czy ptak, nie budzi miłych skojarzeń jak początek baśni z dzieciństwa. Nie jest czymś zewnętrznym wobec podmiotu. Jaka więc jest? Próbuje to pokazać druga część utworu. Mimo oryginalności wizji odnajdujemy tu echo potocznej wiedzy o świecie, utrwalonej w połączeniach wyrazowych: *dokuczliwa*, *niewygodna*, *bolesna prawda*, *nabrzmiała sprawa*.

Analizy obu wierszy są dalekie od wyczerpania, ale czas już na zebranie wniosków. Rozpatrywane utwory poetyckie łączy wprawdzie temat, lecz bardzo się od siebie różnią. Wiersz Barańczaka to jedno zdanie wielokrotnie złożone, skomplikowane składniowo, z tokiem przerzutniowym. Chociaż forma wersyfikacyjna została wzięta spoza systemów regularnych, niemal w całym tekście zauważalna jest tendencja do wyrównania rozmiaru sylabicznego linijek: aż połowa z nich składa się z 13 zgłosek, dziewięć jest nieco krótszych (10, 11, 12 sylab) lub dłuższych (14, 16 sylab), tylko jeden wers pod tym względem jest zdecydowanie odmienny – 4-zgłoskowy.

9 Czasownik ten został więc szczególnie wyeksponowany – nie tylko stanowi odrębny segment wiersza, lecz także segment ostatni (a jak wiemy, początek i koniec utworu są miejscami niezwykle istotnymi).

10 Być może poetycka asocjacja powstała pod wpływem dwóch przysłów: *Prawda, cnota a sprawiedliwość na jednym się gnieździe lęgnie* oraz *Prawda górą lata jak orzeł* (NKPP, 1065; PRAWDA 64 i 65).

Włączenie w tok wiersza nienumerycznego wzoru wiersza sylabicznego, klasycznego, dobrze utrwalonego w polskiej tradycji, pełni funkcję interpretującą i oceniającą świat przedstawiony. Natomiast wierszowanie antyskładniowe pomnaża informacje poetyckie. Sytuacja ciągłego napięcia między zdaniem a wersem sugeruje też stałe zderzanie się podmiotu (jak pamiętamy – zbiorowego!) z rzeczywistością i jej emocjonalne przeżywanie.

Wypowiedź jest nasycona środkami stylistycznymi (oprócz wspomnianych przezutni oraz kreatywnie wykorzystanych frazeologizmów i konotacji semantycznych występują w niej: wyliczenia, powtórzenia, paralelizmy, epitety, metafory, metonimie, porównanie i przeciwstawienie) i zbudowana zgodnie z zasadami retoryki¹¹, co współgra z jej perswazyjnym charakterem. Dzięki tropom, a zwłaszcza epitetom, określającym komponent frazeologizmu *oczy*, prawda – choć nigdzie nie określona *expressis verbis* – nabiera konkretności. Nie jest prawdą w ogóle czy dotyczącą czegoś bliżej nieokreślonego, lecz prawdą o życiu zwykłych, przeciętnych, upokarzanych obywateli w opresyjnym świecie oraz prawdą o istocie ludzkiej egzystencji. Zarazem stanowi najwyższą wartość.

Podmiot liryczny wiersza *Kozioł* wypowiada się zwykle krótkimi frazami, o prostej budowie składniowej¹², kształtowanymi wierszem wolnym, opartym na toku syntagmatycznym. Wypowiedź jest dość lakoniczna¹³, utrzymana w rejestrze stylistycznym bliskim języka potocznego. I ją cechuje jednak poetycka nadorganizacja. Rozczłonkowanie wersyfikacyjne ujawnia napięcie emocjonalne „ja” lirycznego, a dobór jednostek leksykalnych i ich form nie tylko podporządkowany jest charakterystyce prawdy, lecz także ukazuje ewolucję postawy podmiotu. W tytule i dwu pierwszych segmentach wyraża się jego wiedza, jaka prawda nie jest. Aż sześć razy występuje partykuła przecząca *nie*, czasowniki zaś użyte zostały w trybie oznajmującym. *Myszę, że*, pojawiające się na początku trzeciej strofoidy, sygnalizuje zmianę. Predykat ten (powtórzony w czwartej quasi-strofie) należy do predykatów epistemicznych nieimplikujących wiedzy, może odnosić się zarówno do sytuacji obiektywnie

11 Ponieważ słowo *retoryka* współcześnie jest często używane z dezaprobatą (określa sztuczki oratorskie, wytarte frazesy, banał, beztreściowość, ozdobne gadulstwo itp.), pragnę się zastrzec, że sama traktuję retorykę zgodnie z tradycją klasyczną: jako sztukę i teorię tworzenia wypowiedzi, które by uczyły, zachwycaly i poruszały, a nawet – posługując się sformułowaniem Jerzego Ziomka (1990, 124) – jako „ogólną teorię artystycznej komunikacji”. Tak rozumiana retoryka jest ściśle związana z perswazją w różnych postaciach: przekonującą, nakłaniającą lub pobudzającą, z trojakim oddziaływaniem na odbiorcę – na jego rozum, wolę i uczucia, ale zawsze zakłada wolność wyboru i respektuje zasady etyczne.

12 Niewiele więcej da się na ten temat powiedzieć, ponieważ – w przeciwieństwie do poprzedniego tekstu – brakuje tu interpunkcji i wielkich liter, sygnalizujących, że jest to ciąg względnie krótkich zdań i równoważników bądź potok składniowy.

13 Najwymowniej świadczą o tym liczby. Chociaż jest to utwór o jeden wers dłuższy od poprzedniego, liczy zaledwie 76 wyrazów (składających się z 372 znaków), a wiersz Barańczaka – 125 wyrazów (697 znaków). W tekście *Kozioł* krótsze są nawet słowa.

weryfikowalnych, jak i do tych, które przedstawiają subiektywne interpretacje i oceny (patrz: Danielewiczowa 2002, 131–139). Asercję zawiesza również partykuła *raczej*. Podmiotowe ujęcie prawdy akcentuje co innego niż wiersz Barańczaka – chodzi o to, jaka jest jej natura, jaka jest ona sama, nie zaś o to, czego dotyczy. Jawi się ona jako coś nieznanego, nieokreślonego, nieoczekiwanego, niezrozumiałego (*gdzieś tam, nagle, daje rozpaczliwe znaki, ciemne, szyfr*), obcego, a zarazem tak swojego, jak coś w obrębie własnego ciała. Rodzi niepewność, niepokój, dyskomfort, poczucie zagrożenia (*dokuczliwa, uwiera, nieprzyjazne, boli, dławi*) i zmusza do gwałtownych reakcji (*nie możesz już dłużej milczeć / krzyczysz*). A zatem w obu rozpatrywanych utworach sfera światopoglądu podmiotu oraz związany z nią sposób postrzegania i wartościowania świata i siebie w tym świecie zostały przedstawione pośrednio, poprzez poetycką organizację tekstu.

LITERATURA

- BALCERZAN EDWARD, 1968, *Styl i poetyka twórczości dwujęzycznej Brunona Jasieńskiego. Z zagadnień teorii przekładu*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- BARAŃCZAK STANISŁAW, 1990, *159 wierszy. 1968–1988*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- BARTMIŃSKI JERZY, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2009, *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DANIELEWICZOWA MAGDALENA, 2002, *Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej Uniwersytetu Warszawskiego.
- ECO UMBERTO, 1994, *Lector in fabula. Współdziałanie w interpretacji tekstów narracyjnych*, tłum. P. Salwa, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [oryginał ukazał się w 1979 r.].
- JAKOBSON ROMAN, 1989a, Co to jest poezja?, tłum. M.R. Mayenowa, [w:] R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. 2, wybór, red. nauk. i wstęp M.R. Mayenowa, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 125–141.
- JAKOBSON ROMAN, 1989b, Poetyka w świetle językoznawstwa, tłum. K. Pomorska, [w:] R. Jakobson, *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, t. 2, wybór, red. nauk. i wstęp M.R. Mayenowa, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 77–124.
- KOZIOŁ URSZULA, 1989, *Żalnik*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- ŁOTMAN JURIJ, 1984, *Struktura tekstu artystycznego*, tłum. A. Tanalska-Dulęba, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MAYENOWA MARIA RENATA, 1974, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- MUKAŘOVSKÝ JAN, 1966, O języku poetyckim, tłum. W. Górny, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *Praska szkoła strukturalna w latach 1926–1948. Wybór materiałów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 130–206.

- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- PSZCZOŁOWSKA LUCYLLA, 2003, *Dlaczego wierszem*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- PSZCZOŁOWSKA LUCYLLA, 2007, Dwie literatury i dwa modele wiersza, [w:] Z. Kopczyńska, T. Dobrzyńska, L. Pszczołowska, *Znaczenie wyboru formy wiersza. Trzy studia*, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 77–101.
- SŁAWIŃSKI JANUSZ, 1966, O kategorii podmiotu lirycznego. Tezy referatu, [w:] J. Trzynadłowski (red.), *Wiersz i poezja*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 55–62.
- WYKA KAZIMIERZ, 1963, „*Pan Tadeusz*”. *Studia o poemacie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- ZIOMEK JERZY, 1990, *Retoryka opisowa*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

A Work of Poetry: An Unusual Kind of Text

Abstract

The uniqueness of a work of poetry derives from at least two of its properties. Firstly, a poetic text is characterised by a more careful linguistic organisation than non-poetic texts: it engenders a peculiar kind of order that is not justified by either the communicative nature of its message or by social considerations. All its elements, even those that have traditionally been treated as formal (versification, sound structure, graphic shape, accidental forms, syntactic structures), contribute to the construction of its overall meaning. They are all uniquely positioned with respect to and interact with one another. The form is not to be dismissed as irrelevant: if it is rejected, the work loses its poetic essence, comes close to or even becomes “non-poetic”. A poetic text is therefore created exclusively for the content it expresses, unlike non-poetic texts, which allow for different ways of conveying the same content. Secondly, a poetic work is unique thanks to the special nature of literary communication and the multiple levels of information flow: information from lower levels is always subject to interpretation and often reinterpretation at a higher level.

The article illustrates those points by analysing two poems: Stanisław Barańczak’s *Spójrzmy prawdzie w oczy* [Let’s face the truth] and Urszula Koziół’s *Nie spojrzymy prawdzie w oczy* [We won’t face the truth], based on the same idiomatic phraseological expression, but exploited in different ways.

KEYWORDS: text, work of poetry, phraseological expression, Stanisław Barańczak, Urszula Koziół

JEDNOSTKI TEKSTU JAKO JEDNOSTKI KULTURY I JEDNOSTKI PAMIĘCI ZBIOROWEJ NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI JACKA KACZMARSKIEGO

Aleksandra Niewiara
Uniwersytet Śląski w Katowicach

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.03>

Pamięci Jacka Kaczmarskiego, barda mojego pokolenia

ADNOTACJA. W artykule omawiane są zagadnienia dziedziczenia i przekazu informacji kulturowej. Materiałem egzemplifikacyjnym są teksty XX-wiecznego polskiego barda Jacka Kaczmarskiego. Teksty jego pieśni z jednej strony przekazują i utralają jednostki pamięci zbiorowej polskiego społeczeństwa kumulujące doświadczenia wielowiekowej historii, z drugiej strony same stają się źródłem nowo powstających idei. W obu wypadkach można w piosenkach Kaczmarskiego wyodrębnić jednostki tekstowe, które nawiązują do znanych tematów polskiego dyskursu publicznego (historycznego i aktualnego) oraz przetwarzają je nie tylko pod względem oryginalnych realizacji poetyckich i autorskich interpretacji, ale także przez osadzenie w nowym kontekście kulturowym, odpowiednio za sprawą tekstowych repetycji, mutacji i modyfikacji składników wspólnotowego mitu.

SŁOWA KLUCZOWE: *pamięć zbiorowa, mit, dziedziczenie i przekaz informacji kulturowej, tekst piosenki, Jacek Kaczmarski*

Niniejszy tekst ma charakter pamiętkowy – dotyczy poezji Jacka Kaczmarskiego, którego dwudziesta rocznica śmierci przypadła 10 kwietnia 2024 roku. Omawiam w nim wybrane teksty piosenek, których tematyka i wymowa są związane z zagadnieniami pamięci zbiorowej, dziedziczenia kulturowego, poszukuję autorskich technik intencjonalnego wprowadzania w horyzont terażniejszości składników wspólnotowego (polskiego i europejskiego) mitu.

Piosenka – żywioł artystyczny Kaczmarskiego – to gatunek ulotny. Jej pełna realizacja dokonuje się w sytuacji koncertu, podczas którego współgrają tekst słowny, strona dźwiękowa, muzyczna, osobowość artysty, jego charyzma¹. W niniejszych analizach podstawą są jednak utrwalone w druku teksty piosenek, zebrane w liczącym ponad

1 O znaczeniu tych elementów dla interpretacji piosenek Kaczmarskiego można i dziś przekonać się dzięki zamieszczonym na internetowych serwisach YouTube czy Spotify wykonaniom jego piosenek, solowych lub w składzie trio: Jacek Kaczmarski (gitara, śpiew), Przemysław Gintrowski (gitara), Zbigniew Łapiński (piano).

tysiąc stron tomie *Między nami* (Kaczmarek 2017)², z których starałam się wybrać tekstowe ekspozycje kanonu kulturowego bliskiego (mojemu) pokoleniu ukształtowanemu w tej samej co Kaczmarek rzeczywistości politycznej, szkolnej, w doświadczeniu tych samych wydarzeń dziejowych.

Aspekt pokoleniowy w wypadku badania nastawionego na poszukiwanie przenoszenia przez teksty wartości kultury i tradycji jest bardzo ważny. Określany swego czasu mianem barda „Solidarności” Kaczmarek wypełniał rolę barda w znacznie głębszym wymiarze, zbliżając się do pradawnych wzorców celtyckich bardów, będących „duchowymi łącznikami między ludźmi a bóstwami”, „wyrazicielami doświadczeń swego narodu” (Czaja 2020, 72; Sykulska 2007, 47–48), a jednocześnie realizując model barda współczesnego, który w akompaniamencie gitary (instrumentu przenośnego) „spiera się z życiem, władzą, Bogiem o sprawy ważne” (Sawicka 2001, 35). Przedmiotem sporu Kaczmareckiego były tematy ważne dla nas (jak w tytule analizowanego tomu i wydanego w 1998 roku albumu *Między nami*), wyrażone językiem, który rozumieliśmy i który akceptowaliśmy jako osadzający nas w doniosłej ciągłości spraw dawnych, teraźniejszych i przyszłych – w micie.

1. Świat jako tradycja

Tekstowe ekspozycje motywu pamięci i przeszłości

W twórczości Jacka Kaczmareckiego liczne są utwory, w których poeta podnosi wagę pamięci zbiorowej. Przywołując niezatarte, ale i często niechciane piętno przeszłości, ukazuje potrzebę, konieczność i trudy nadawania tradycyjnym wzorcom statusu żywych konceptów kultury współczesnej. Przedstawia to w perspektywie uniwersalnej oraz węższej, polskiej.

W piosence *Wykopaliska*, której tematem są prace na nieokreślonym stanowisku archeologicznym sprzed *trzech tysięcy lat*, Kaczmarek opowiada się za celowością ukierunkowania ludzkich działań na próby odkrywania tajemnic nawet najdalszej przeszłości.

Wykopaliska

Odcisk palca w wypalanej glinie,
Odprysk złota w popiele ogniska.
Nieskończone na pustej równinie,
Prowadzimy wykopaliska.

[...]

2 Książka zawiera utwory zebrane, pisane od połowy lat 70. XX w. (tj. w okresie, gdy autor był jeszcze licealistą, a później studentem polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim) aż do jego śmierci.

– To ruiny! Ruiny! Ruiny!
 Ręce wasze w śmierci po łokcie! –
 Mówią nam, gdy czyścimy z gliny
 Połamane w ziemi paznokcie

[...]

Na kolanach – przez dni i tygodnie,
 Przed nikomu nieznanym świętym –
 Upieramy się nadal łagodnie,
 Że nie gruzy to, lecz fundamenty.

(Kaczmarek 2017, 220)

Charakterystyka przedmiotu i celu prac archeologów zasadza się tu na przeciwstawieniu oponujących jednostek tekstu zaczerpniętych z dwóch różnych dyskursów na temat postawy wobec przeszłości. W dwugłosie utworu, będącym echem współczesnych opinii dotyczących stosunku do tradycji, przedmiot prac archeologów określany jest za pomocą słów mających konotacje negatywne: *ruiny*, *ruiny*, *gruzy*, i pozytywne, jak wyeksponowane w poinczie utworu: *fundamenty* (cywilizacji, a w konsekwencji – nas samych). Podobnie ich działania na rzecz przywracania pamięci o przeszłości znajdują dwie sprzeczne kwalifikacje: deprecjonującą w sformułowaniu „grzebanie się” w *śmierci po łokcie* oraz afirmującą, doceniającą sens mozolnego uporu w poszukiwaniu tajemniczych podstaw własnej tożsamości.

Konflikt między tymi przeciwieństwami jest niejednokrotnie tematem wypowiedzi poetyckich Kaczmareka. Taką wymowę mają odniesienia do kultury światowej, np. w opisie japońskiego malarstwa (*Japońska rycina*), w którego szczegółach – jak wypowiada się Kaczmarek (2017, 476) w imieniu japońskich pejzażystów – *mieszkają duchy naszych przodków*. Koncepcja ciągłości trwania i dziedziczenia kulturowego, podkreślona wokalną interpretacją tekstu³ oraz na poziomie tekstu użyciem form pierwszej osoby liczby mnogiej w czasownikach oraz zaimków *nasz/nasze*, *my*, zbudowana jest na trzech składnikach gwarantujących skuteczny przekaz wartości. Są to: (nasze) *obowiązki wobec tych, co przed nami żyli; nasz dług wdzięczności dla stwarzającej nas przeszłości, od której uciekamy w biegu* i przesłanie, *że na zawsze zamieszkamy wśród tych, co będą żyli po nas*. Podobnie więc jak w utworze *Wykopaliska* również ta wizja – oprócz przekonania o ciągłości przekazu kulturowego – zawiera destrukcyjny dla trwania pamięci zbiorowej element odrzucenia przeszłości („ucieczki od niej w biegu”) przez zanurzonego w aktualności, prezentystycznie ukierunkowanego człowieka współczesnego.

W odniesieniu do spraw polskich problematyka zachowania kulturowej i ideowej więzi między pokoleniami pojawia się np. w strofach piosenki *Rozbite rozdziały*, które

3 Między innymi przez powtórzenie odpowiednich wersów, monotonicznie ciągłą i rytmiczną linią melodyczną (zob. <https://www.youtube.com/watch?v=0g9YMtYa5f4>, dostęp: 17.11.2023).

jak w poetyckim felietonie historycznym oddają generalnie ujęte losy pokoleń Polaków-żołnierzy opuszczających ojczyznę po klęsce / po klęskach swych bitew o wspólną sprawę. Używając wyrażeń o silnych, utrwalonych konotacjach kulturowych: *zawieja* (*dziejowa*, z nadzieją na niepodległość), *pamiętniki* (powstańców, zesłańców, emigrantów), *nieprzetłumaczalne* (losy i motywacje Polaków *zrozumiały* tylko dla nich samych), *klęska* (kolejnych powstań), Kaczmarek odwołuje się do wspólnej pamięci o przeszłości, a przez ich dobór i spuentowanie sam podnosi rangę podjętego w ramach własnej wspólnoty trudu ocalenia ich od zapomnienia.

Rozbite oddziały

Gdy wrócą, przygnani kolejną zawieją,
Zobaczą, że synów swych nie rozumieją.
Spisują więc dla nich noc w noc pamiętniki
Nieprzetłumaczalne na obce języki
I cierpią, gdy śmieje się z nich świat zwycięski
Niepomni, że mądry
Nie śmieje się klęski.

(Kaczmarek 2017, 289)

Na koniec przytoczmy jeszcze jeden przykład, utwór *Zbroja*, który w moim osobistym odbiorze w sposób najwyrazistszy wyraża Kaczmareckiego stosunek do przeszłości. Tekst można odczytywać jako aktualny i odnoszący się do rzeczywistości czasu jego napisania w 1982 roku, na początku stanu wojennego w Polsce, a dowodzą tego fragmenty dotyczące zmobilizowania przez władzę sił wojskowych przeciwko społeczeństwu. Nie o taką lekturę jednak chodzi. Poszukujemy w pieśni Kaczmareckiego tego, co uniwersalne, stosujące się do każdego czasu i każdego człowieka, a przynajmniej do tego, co na różnych poziomach tekstu realizuje poprzez repetycję, modyfikację i mutację znany wzorzec kulturowy. Siła tego wzorca wynika z faktu, że jest on urzeczywistnieniem i wariantem mitu, który w każdym kręgu kulturowym traktowany jest jako fundament i punkt odniesienia w procesie kształtowania się tożsamości indywidualnej i zbiorowej.

Zbroja

Daleś mi, Panie, zbroję;
Dawny kuł płatnerz ją.
W wielu pociętych bojach,
Wielu ochrzczona krwią.
W wykutej dla giganta
Potykam się co krok,
Bo jak sumienia szantaż
Uciska lewy bok.

Ref. Lecz choć zaginął hełm i miecz
Dla ciała żadna w niej ostoja,
To przecież w końcu ważna rzecz
– Zbroja.
Magicznych na niej rytów
dziś nie odczyta nikt,
Ale wykuta z mitów
I wieczna jest jak mit!

Do ciała mi przywarła,
 Przeszkadza żyć i spać,
 A tłum się cieszy z karła,
 Co chce giganta grać!
 [...]
 A taka w niej powaga
 Dawno zaschniętej krwi,
 Że czuję, jak wymaga
 I każe rosnąć mi.
 Być może nadaremnie –
 Lecz stanę w niej za stu!
 Zdejmij ją, Panie, ze mnie,
 jeśli umrę podczas snu!

[...]
 Wrzasnęli hasło – wojna!
 Zbudzili hufce hord.
 Zgwałcona noc spokojna
 Ogląda pierwszy mord.
 Goreją świeże rany;
 Hańbiona płonie twarz –
 lecz nam do obrony dany
 pamięci pancierz nasz!
 Ref. Więc choć za ciosem pada cios
 I wróg posiłki śle w konwojach,
 Nas przed upadkiem chroni wciąż
 – Zbroja! [...]

(Kaczmarski 2017, 215–216)

Wskazówki dotyczące trwałości mitu i mitologii są podane wprost: *zbroja jest wykuta z mitów, jest wieczna jak mit*. Dawność jako uznawaną wartość reprezentuje słownictwo odnoszące się do historycznych realiów: *dawny płatnerz, hełm, miecz, magiczne rytzy*. Do starożytnych czasów Starego Testamentu i do tradycji chrześcijańskiej pośrednio odwołuje fakt rozmowy człowieka z Bogiem (na co wskazują zwroty w drugiej osobie liczby pojedynczej *daleś, zdejmij*), akt obdarowania człowieka potrzebnym atrybutem (w Biblii Mojżesz otrzymał laskę, poeta – zbroję). Skargę Jeremiasza do Boga na drwiący z proroka tłum przywodzą na myśl słowa poety o śmiechu z *karła, co chce giganta grać*.

W kontekście problematyki dziedziczenia i przekazu kulturowego najistotniejszy jest jednak wymiar współczesnego stosunku do mitu, obcowania z nim i ucieleśniania go. Pełny przekaz przeszłości jest dzisiaj nie do odczytania (*Magicznych na niej rytów / dziś nie odczyta nikt*), wartościowe szczegóły zostały zagubione (*zaginął hełm i miecz*). Jednocześnie jednak to, co pozostało, choć nie zostało stworzone na miarę człowieka (*uwiera go, przeszkadza żyć i spać*), jest z nim nierozdzielnie związane (*do ciała przywarło*). Powaga mitu, doniosłość wartości, które utrwała, a o których wiemy, że w bojowych zmaganiach przelewano za nie krew, przekształca człowieka i każe mu rosnąć, odważyć się na czyny bohaterskie. Militarna leksyka: *zbroja, pancierz, hełm i miecz, wojna, cios, wróg*, przywołuje skojarzenia z walką na polu bitwy. Jest to jednak tylko metafora odwiecznej walki człowieka ze złem i z własną słabością, która jest naszym losem. *Zbroja*, o której śpiewa Kaczmarski, *pancierz pamięci* o tych, co tę walkę podejmowali, nawet zdefektowana, posłuży każdemu, by ostatecznie nie upadł.

2. Tradycja

Mapy przynależności do świata kultury polskiej i europejskiej

Przedstawione uwagi na temat postawy poety wobec tradycji i jej związków z teraźniejszością mają charakter ogólny. W twórczości Kaczmarek przeszłość typowana do niezapomnienia przybiera jednak konkretne kształty w postaci stanowiących o specyfice jego utworów stałych i bardzo licznych odniesień do osób i wydarzeń historycznych, bohaterów literackich, tytułów dzieł, przedstawień malarskich⁴, znanych cytatów (także w językach obcych). Wyznaczają one zasięg motywów kulturowych składających się na autorską wizję polskiego mitu, a na ich podstawie można spróbować zrekonstruować w przybliżeniu mapy przynależności kulturowej wspólnej dla poety i odbiorców jego utworów. Jednostki tekstu, które odpowiadają punktom na tych mapach, to nazwy własne wybrane z utworów składających się na tom *Między nami*: antroponimy, etnonimy, teonimy, toponimy, choronimy, chrononimy, ideonimy⁵. Prezentuję je w dwóch wariantach: mapy przynależności do świata kultury europejskiej oraz mapy przynależności do świata kultury polskiej⁶.

2.1. Mapa przynależności do świata kultury europejskiej

Jednostki tekstowe przytoczono w formie odnotowanej w utworze z zachowaniem autorskich skrótów (np. *M. Bułhakow*, nie Michaił Bułhakow, *Fellini*, nie Federico Fellini) i omówień (np. *Mistrz Hieronimus van Aeken, zwany Boschem* czy *Cromwell Lord Protektor*). Zastosowano podział chronologiczny na kulturę starożytną i nowożytną.

4 O dużej liczbie odniesień kulturowych (literackich, malarskich) w twórczości Kaczmarek pisano wielokrotnie. Krzysztof Gajda (2003, 143) upatruje w nich specyfikę „metody twórczej” polegającej na „konsekwentnym deklorowaniu intertekstualnej świadomości”. Kamila Czaja (2020, 190–191) podkreśla, że ze względu na obszerność zbioru intertekstualnych powiązań nikt nie scharakteryzował go w całości. Na temat samych tylko wątków malarskich A. Kasperk (2013, 11) stwierdza: „Z ogromnego bloku dokonał poetyckich Kaczmarek aż sześćdziesiąt tekstów to ekrazy. W poezji polskiej, a nawet światowej, nie ma podobnego przypadku. Jest to zjawisko jedyne i niepowtarzalne”. Niestety trzeba przyznać, że i prezentowane w niniejszym opracowaniu mapy przynależności kulturowej zawierają pominięcia.

5 Definicje powszechnie przyjętych terminów onomastycznych, jak *antroponim* ‘nazwa człowieka’, *etnonim* ‘nazwa grupy etnicznej lub jej przedstawiciela’, *teonim* ‘nazwa bóstwa’, *toponim* ‘nazwa miejscowa, np. nazwa miasta’, *choronim* ‘nazwa większego obiektu geograficznego, np. nazwa kraju’, *hagiotoponim* ‘nazwa świętego miejsca lub obiektu sakralnego’ zob. w opracowaniu Artura Gałkowskiego i Urszuli Bijak na stronie Polskiego Towarzystwa Onomastycznego: <https://icosweb.net/publications/onomastic-terminology/>, dostęp: 20.10.2023. Rzadziej używane terminy: *chrononim* ‘nazwa okresu, epoki’, *ideonim* ‘nazwa dzieła artystycznego’, *logonim* ‘tytuł utworu literackiego’, *chrematonim* ‘nazwa obiektu kultury utworzonego przez człowieka’ odnotowuje Gałkowski (2021).

6 W zestawieniu uwzględniono tylko odniesienia europejskie. Trzeba jednak odnotować obecność innych punktów na poetyckiej mapie przynależności kulturowej, np.: *Armando Valladares* (Kuba); *Moby Dick*, *Roosevelt / kaleki demokrata*, *Bob Dylan*, *Miles Davis* (Ameryka Północna); *Australia: 1788, morska podróż do Australii*, *Tasmania*, *Syjam*, *Arabia*, *Jerozolima*.

1. STAROŻYTNOŚĆ GRECKA, RZYMSKA I HEBRAJSKA

Grecja i Rzym – państwa: *Rzym mój, Grecja moja*; bohaterowie mitów: *Tezeusz, Midas, Penelopa, Odyseusz, Telemach, Ikar, Kasandra, Achilles, Parys, Orfeusz, Eurydyka, Dejanira, Herkules, Owidiusz, Hades*; postaci historyczne i miejsca: *Trak Spartakus, Katon, Juliusz Cezar, Kleopatra, August, Trajan, Troja, Pompeje*.

Biblia – osoby: *Sara, Hiob, Barabasz, Judasz*; mityczne wydarzenia: *Stworzenie świata, Strącenie aniołów, Wygnanie z raju, Wieża Babel, Arka Noego, Uczta Baltazara, Hymny, Walka Jakuba z aniołem, Rzeź niewiniątek, Dzień gniewu, Sąd ostateczny, Przejście Polaków przez Morze Czerwone, Chrystus i kupcy*.

2. KULTURA NOWOŻYTNA

Rosja – państwo: *Rosja, matka Rosja, Imperium, Związek Radziecki, Sowietskij nasz sojuz*; instytucje: *Krasnaja Armia, KGB*; postaci historyczne: *Katarzyna [II – caryca], Stalin / góral / Soso [demin. od Józef], Mołotow, Beria, Szanowny Pan Pierwszy Sekretarz [o L. Breżniewie]*; wydarzenia: *marsz przez Alpy armii Suworowa [1799]*; miejsca: *Moskwa, Sankt Petersburg, Kreml, Łubianka, Magadan, Kołyma, Riazań, Afganistan, Czarnobyl*; poeci i pisarze: *Lew Tołstoj, Jesienin, M. Bułhakow, Mandelsztam, Okudźawa, W. Wysocki*; bohaterowie: *Obłomow i Stalker*; malarze: *P. Fiedotow, Rublow*; reżyser: *A. Tarkowski*.

Francja – miejsca: *Paryż, nad Sekwaną, Moulin Rouge, Folies-Bergère, Bastylia*; postaci i wydarzenia historyczne: *Roland [rycerz], Karol [Wielki], Ludwik Święty, Joanna d'Arc, królewska głowa [ścięcie Ludwika XVI], Bonaparte / mały kapral / cesarz [Napoleon], Szanowny Pan Prezydent Francji [o F. Mitterandzie]*; malarze: *E. Manet*; poeci: *J. Brel, F. Villon*; bohaterowie literaccy: *Quasimodo*.

Anglia – postaci historyczne i miejsca: *Cromwell (Lord Protektor), Churchill / lew nad cygarem, Londyn*; autorzy tekstów literackich i ich bohaterowie: *Rycerze Okrągłego Stołu, Szekspir, Hamlet, Elsynor, Jonathan Swift, D. Defoe, Robinson Crusoe, Podróże Guliwera, Tolkien*.

Niemcy – postaci, wydarzenia historyczne i miejsca: *Marcin Luter, wojna trzydziestoletnia, niewyżyta Niemra [o carycy Katarzynie II], doktor Mengele, Prusy, Wiedeń, Marks, Ribbentrop, Hitler*; malarze: *A. Dürer, A. Altdorfer, H. Holbein Mł.*

Niderlandy – malarze: *P. Bruegel st., Mistrz Hieronimus van Aeken, zwany Boschem, Rembrandt, F. Hals, Vermeer*.

Hiszpania – autorzy tekstów literackich i ich bohaterowie: *Cervantes, Don Kichot, Sancho Pansa, ballada o Hidalgu Don Pedro i księżniczce Inez*; malarze: *F. Goya, D. Velázquez, Dali*.

Włochy – Rzym; postaci historyczne: *Machiavelli, Casanova*; malarze i rzeźbiarze: *A. Mantegna, Caravaggio, Tycjan, Michał Anioł*; reżyser: *Fellini*.

Norwegia i Szwecja – artyści – malarz i dzieło: *E. Munch, Krzyk*; reżyser i dzieło: *I. Bergman, Kuglarze*.

Litwa – państwo: *Za miedzą Litwa ma swą niepodległość.*

Rumunia – państwo: *kiedyś tu będzie Rumunia.*

Jak widać z zestawienia, punkty na tej mapie, obejmującej bez mała całą Europę, wyznaczają przede wszystkim jednostki językowe odnoszące się do kultury: literatury, mitów, ksiąg świętych, malarstwa, muzyki, filmu, rzadsze są natomiast przywołania postaci i wydarzeń historycznych. Wyznaczają one horyzont intelektualnych zainteresowań i wiedzy pokolenia (co ma związek m.in. z zawartością programów przedmiotów humanistycznych w ówczesnych liceach ogólnokształcących). Najbardziej podświetlone punkty na tej mapie to starożytność grecka, rzymska i hebrajska oraz Rosja. Ich dominujący charakter w tekstach odzwierciedla z jednej strony ważkość uniwersalnych tematów mitologicznych, trwałość kulturową motywów biblijnych, w tym chrześcijańskich, a z drugiej strony – bliskie doświadczenie kultury rosyjskiej, wynikające zarówno z opresyjnych działań państwa rosyjskiego i radzieckiego wobec Polski, jak i z wiedzy (powiązanej z zainteresowaniem) na temat kultury Rosjan.

Oprócz nazw własnych o zasięgu punktów na mapie przynależności kulturowej świadczą wyrażenia obcojęzyczne, niekiedy będące znanymi cytatami, jak w refrenie piosenki *Lekcja historii klasycznej*, będącym pierwszym zdaniem z łacińskich pamiętników Juliusza Cezara *O wojnie galijskiej*: *Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur*, swobodnie połączonym z przypisywanym rzymskim gladiatorom zawołaniem: *Ave Caesar, morituri te salutant*. Pośród wtrętów z języków obcych odnotować można wyrażenia z języka francuskiego: *Encore, jeszcze raz; comme il faut, autre chause*, czy niemieckiego: *Das ist ungläublich!* Przeważają jednak jednostki tekstu pochodzące z języka rosyjskiego (zrozumiałego dla odbiorców przechodzących obowiązkowo szkolne kursy tego języka). Utwór *Dwie rozmowy z Kremlem* napisany jest w połowie po rosyjsku; częste są quasi-cytaty: *Boże Cara chroni, Wasze Wielicestwo, cham to griaduszczij*; możliwe są czytelne rusycyzmy deformujące tekst polski: *wieczna wdzięczność dla naroda, który przyznał nam cierpienie*. Na głębszym poziomie mapę kultury rosyjskiej wyznaczają jednostki tekstu odnoszące się do motywów uwzględniających jej własną perspektywę aksjologiczną, jak w utworze *Pielgrzymka*, w opisie chłopów rosyjskich: *przez matkę Rosję szli srebrzystych brzóz / Gdzie Sankt Petersburg złotem kopuł lśni*, czy w piosence *Dzień gniewu II (Czarnobyl)*, w którym nakłada się ona z dobrze znaną polską, a odnoszącą się do specyfiki postępowania władzy z obywatelami w różnych wariantach rosyjskiego państwa: *zawsze przyjdą i wywiozą*.

2.2. Mapa przynależności do świata kultury polskiej

Jednostki tekstowe przytoczono w chronologii następujących po sobie okresów historycznych, stuleci. Obecne są w tym zestawieniu także nazwy własne, które obiektywnie odnoszą się do miejsc, które nie znajdują się w Polsce (hiszpańska *Somosiera*, rosyjska *Syberia, Jałta*), lub do osób, które nie są Polakami (francuski malarz Jan

Piotr Norblin, dokumentator obrazów Polski epoki stanisławowskiej). Nieodłącznie są jednak związane z polskimi dziejami i kulturą.

XVI w.: postaci historyczne: *Stańczyk*; wydarzenia: *Krótką historia nawiązania stosunków polsko-francuskich, Pskowy Batorych*; twórcy literatury i dzieła: *Mikołaj Rej, Pana Rejowe gadanie, Krótka rozmowa między Panem, Chamem a Plebanem, Jan Kochanowski, Czarnolas*; okres: *Wiek Złoty*.

XVII w.: państwo: *Polska, Pospolita Rzecz, Sarmatia*; postaci historyczne i wydarzenia: *Kniazia Jaremy nawrócenie, obrona Jasnej Góry, Wiednie Sobieskich*; bohaterowie literaccy: *Pan Podbięta, Pan Kmicic, Pan Wołodyjowski*.

XVIII w.: postaci historyczne: *sascy Auguści, Ciołek* [od n. herbu o Stanisławie Auguście], *Reytan, Kościuszko / Naczelnik*; twórcy: *P. Norblin, J. Kitowicz*; wydarzenia: *Targowica, Wieszanie zdrajców na rynku warszawskim w 1794 r., Requiem rozbiorowe*.

XIX w.: postaci historyczne: *Piotr Wysocki*; wydarzenia: *Somosierra, Noc Listopadowa, styczniowe patrole*, też w tytułach dzieł malarskich: *Pikieta powstańcza, Zesłanie studentów, Wigilia na Syberii, Powrót z Syberii*; twórcy literatury: *Mickiewicz, Słowacki, Sienkiewicz, Konopnicka, C.K. Norwid*; bohaterowie: *Wallenrod, Lalka*; malarze: *Gierzymski, Michałowski, J. Malczewski*.

XX w.: osoby: *Piłsudski, generał docent doktor Kiszczak MSW, Wałęsa, Jacek Kuroń, Ksiądz Jerzy [Popiełuszko]*; wydarzenia: *Wiosna 1905, Pierwszy Września [1939 r.], Siedemnasty Września [1939 r.], Katyń, Birkenau, Jałta, 90 dni spokoju [w 1981 r.], wojna [stan wojenny 1981 r.], Jesienna Wiosna Ludów 1989*; twórcy literatury: *Witkacy, Bruno Jasiński, B. Schulz, Gombrowicz, Kazimierz Wierzyński, Aleksander Wat, K.K. Baczyński, Zbigniew Herbert, Cz. Miłosz, E. Stachura*; artyści, publicyści: *Andrzej Wajda, Agnieszka Holland, D. Passent*; tytuły dzieł: *Kariera Nikodema Dyzmy*; malarze i dzieła: *S. Masłowski, J. Krawczyk, A. Wróblewski, Rozstrzelanie surrealistyczne, B.W. Linke, Czerwony autobus*.

Pokrótkę można podsumować, że każda epoka dziejów Rzeczypospolitej jest na tej mapie zaprezentowana, a punkty na niej wyznaczone są odniesieniami do podstawowego kanonu polskiej kultury. Odnotowane nazwy uruchamiały w umysłach odbiorców skojarzenia (głębsze lub bardziej powierzchowne) z ich własną interpretacją motywów polskiej kultury i polskiego mitu, które konfrontowane były z wizją zaproponowaną przez artystę. Nie wszystkie skojarzenia były wywoływane wprost. Niektóre jednostki tekstu konstruujące mapę przynależności to nie nazwy własne, ale pospolite, mające jednak silne konotacje kulturowe (*warchoł, rokosz, elekcja, pas słucki, XVI-wieczny portret trumienny*) lub peryfrazy, których odniesienie było bardziej zaszyfrowane i wymagało wyższej kompetencji kulturowej: *Ciołek* [król Stanisław August Poniatowski]; *ten tłum idący za lawetą* [pogrzeb Józefa Piłsudskiego], *ja jestem ja, ja, ja* [jako nawiązane do Gombrowicza], *piach nad Wisłą, miasto w walce* [powstanie warszawskie], *półośpiec, bałwan w czarnych okularach* [Wojciech Jaruzelski].

Podobną funkcję spełniały przywołania domniemanych historycznych zawołań, okrzyków (*Panowie Szlachta, do pałasy / do buławy, w potrzebie wzywa nas ku chwale Pospolita Rzecz*) i znanych współczesnych, np. haseł ulicy: *Wrona orła nie pokona, wiosna będzie nasza; Chodźcie z nami, dziś nie biją; Jaja w kraju niewyjęte / „Solidarność” dała ciała*. Głosem artysty przywracały one do życia dawne lub ustanawiały nowe składniki mitu wcielonego i scalały w nim przeszłość i terażniejszość.

3. Tekstowe modyfikacje i mutacje składników mitu

Wyznaczenie punktów na mapie kulturowej przynależności daje wyobrażenie o obecności motywów kulturowych w twórczości Jacka Kaczmarskiego, o znajomości i pewnego rodzaju bliskości kanonu kulturowego, którego wartości (i ich autorską interpretację) odbiorcy mogli z łatwością zrozumieć. W kontekście problematyki przekazu kulturowego i dziedziczenia wartości kultury istotne pytanie dotyczy sposobu wprowadzania do współczesnego dyskursu elementów kanonu: motywów i tematów pochodzących z przeszłości, które wybór artysty nobilitował do statusu składnika polskiego mitu, zarówno fundującego i utrwalającego kanon, jak i mającego potencjał objaśnienia terażniejszości. Można tu wyodrębnić charakterystyczne techniki tekstotwórcze i mitotwórcze: repetycja i opowiadanie oraz mutacja i modyfikacja.

Repetycja i opowiadanie. Opowiadanie tego samego mitu bez zmiany jego treści i (co najmniej kompozycyjnego) porządku motywów jest zabiegiem uniwersalnym, znanym od najdawniejszych czasów, realizowanym w mnemotechnicznie zapamiętywanych tekstach świętych ksiąg, ale i w opowiadanych dzieciom bajkach. W przypadku twórczości Kaczmarskiego wiele utworów można zaklasyfikować jako przypomnienia tekstów znanych ze szkolnej nauki: cykl *Trylogia* z albumu *Dzieci Hioba: Pan Kmicic, Pan Podbipięta, Pan Wołodyjowski* to „charakterystyki” bohaterów Henryka Sienkiewicza, *Lalka, czyli polski pozytywizm* streszcza historię bohaterów powieści Bolesława Prusa. *Lekcja anatomii doktora Tulpa* jest opisem obrazu Rembrandta, choć poczynionym z perspektywy krojonego człowieka, *Upadek Ikara* to szczegółowy opis obrazu Piotra Breughla starszego:

Lalka, czyli...

Nad Wisłą gnieźdzą się nędzarze,
W kościołach – dobroczynne tłumy.
Arystokraci i bogacze
Topią w wyścigach ciężkie sumy.
Nikt nie wie co naprawdę warte
Poświęceń po powstańczym dziele –

Rzekiemu śni się Bonaparte,
Wokulski kocha Izabelę.

(Kaczmarek 2017, 490)

Lekcja anatomii...

Stoją nade mną – Zdziwienie
Trwoga, Ciekawość, Odraza,
Tryumf Życia przez okamgnienie,
Zobojętnienie i Wstręt.
W pragnieniach drząc i zakazach,
W niezrozumiałych wyrazach
Uzasadniają istnienie
Włosów, paznokci i pięt.

(Kaczmarek 2017, 532)

Upadek Ikara...

Pług rozgryza grudy bure
Karnie dźwiga brzemień wół
Szumne drzewa rosną w górę
Szumne rzeki płyną w dół
Tłustą ziemią oracz kroczy
Płytki w niej odciska ślad
[...]
Odurzone nieba skalą morze marszczy się beztrudnie
Z migotliwą tańczy falą białe piórko z kroplą wosku.

(Kaczmarek 2017, 811)

Piosenki o wędrownikach Odyseusza po morzach (*Powtórka z Odysei*) czy Orfeusza do Hadesu (*Przechadzka z Orfeuszem*) przypominają utrwalone w dawnych mitach przestrogi. Podobnie utwory *Reytan* lub *Sen Katarzyny* to opowiadania o postaciach historycznych w tradycyjnej dla polskiej kultury interpretacji. Repetycji podlegają także konkretne wyrażenia językowe, jak fraza z piosenki *Według Gombrowicza narodu obrażanie*: [o narodzie polskim] *Rzymianinem był i Chrystusem*, cytat z wiersza Norwida *piękno jest na to, aby zachwycalo* (z piosenki *Ostatnie dni Norwida*), pamiętne słowa bohaterów *Trylogii*: Michała Wołodyjowskiego *nic to*, wypowiedziane do żony przed samobójczą śmiercią (z subtelnym rozważaniem Kaczmareckiego, czy *nic to* waloryzuje życie czy śmierć) lub ich trawestacje: *Hej, kto szlachta, za Kmicicem! Hajda na Wołmontowicze!* Istotną wartość mają utwory operujące techniką pastiszu, naśladowujące styl autora lub epoki. Wybitne pod tym względem są piosenki *Rokosz* i *Warchoł*, które, mimo że nie odnoszą się do konkretnych tekstów ani na poziomie językowym, ani wokalnym, naśladowują treści i emocje budujące imaginariusz kultury sarmackiej.

Repetycja to przywracanie ponownie tych samych słów, mitów i przeżyć, które dobrze znamy, ale chcemy się nimi sycić i o nich pamiętać. Jednostki tekstu: tytuł dzieła, cytaty, imię bohatera itd., stanowią bodziec postulatycznie uruchamiający w umysłach odbiorców sieć skojarzeń odnoszących się do kultury. Jeśli sieć ta jest bogata i utrwalona, aktywowanie jej elementów przynosi radość transcendentnego obcowania z wiecznym mitem, ale i rozumną refleksję. Jeśli sieć jest uboga, opowiadanie mitu przez artystę buduje ją. W tym sensie repetycja ma wymiar dydaktyczny.

Modyfikacja i mutacja. W twórczości Kaczmarskiego ważniejsze niż repetycja wydają się jednak mutacje i modyfikacje dawnych mitów. Poczynione z dystansu czasu teraźniejszego, zmieniające ich treść, składniki, wymowę – to one właśnie nadają mitom nową funkcjonalność i – paradoksalnie, mimo zmiany – ocalają je dla człowieka współczesnego zarówno w wymiarze osobistym, jak i społecznym.

Mity starożytne w zmodyfikowanej postaci służą niekiedy nowym interpretacjom spraw polskich. W wyrafinowanej erudycyjnie twórczości Kaczmarskiego modyfikujące powiązania wątków dokonują się na wielu poziomach za sprawą aluzji tekstowych i muzycznych, jak np. w piosence *O zachowaniu przy stole* zamieszczonej na albumie *Sarmatia*⁷. Przywołano w niej homerycki mit Penelopy, wiernej żony Odyseusza, i scalono go z polskim mesjanistycznym (*Polska Chrystusem narodów, Polska Winkelriedem narodów*) w ironicznej i gorzko zabarwionej metaforze: Rzeczpospolita to *Penelopa narodów*. Jak w micie starożytnym Penelopa-Rzeczpospolita jest tkaczką, a dzieło jej codziennej pracy (tu: obrus, którym zasłany jest polski stół dziejów, przy którym uczują kolejne pokolenia⁸) jest najwyraźniej piękne bogactwem składników:

Nici Turczyn dostarczył, Niemiec dodał warsztat i kraft.
Litwin podszył uporem Lachów niefrasobliwość.
Dziką serca tęsknotę Kozak wniósł, smutek – Żyd.
Włoch łaćnińskie sentencje wplótł w tkaninę cierpliwą,
Estetyczny z cyrylicą wywołując tym zgrzyt.

Z mitu homeryckiego przejęto też motywy zagrażających Penelopie i schedzie Odyseusza zalotników (w tej roli sąsiedzi Polski), a przede wszystkim – konsekwentnego niszczenia przez tkaczkę własnego dzieła (*co utkała, to pruća*) i jej „daremnej pracy” (Krzysztofik 2017, 220).

7 Omawiając ten utwór, Małgorzata Krzysztofik (2017, 217–219) wymienia listę aluzyjnych nawiązań: „melodia stylizowana na barokową suitę taneczną, wprowadzająca w klimat epok dawnych”, „uporządkowanie wersyfikacyjne utworu [...] spowalniające tok wypowiedzi, wpisujące się w tradycję polskiej liryki o tematyce refleksyjnej”, „zastosowanie archaizmów” i „znanego z poetyki barokowej konceptu – stołem okazują się tysiącletnie dzieje Polski”, nawiązania do „cech poetyki barokowej, jak wyliczenia, kontrasty, oksymorony, zdrobnienia obok zgrubień oraz przestawny szyk wyrazów”.

8 W micie polskim metaforę polskiego stołu / polskiej uczytu sytuują na poziomie odniesień tekstowych: a) sam tytuł utworu nawiązujący do ówczesnej szkolnej lektury, XV-wiecznego wiersza Przemysła Słoty: *O zachowaniu się przy stole*; b) wskazówka metatekstowa: za J. Kitowiczem (autorem XVIII-wiecznego opisu obyczajów w epoce saskiej); c) incipit pierwszej strofy nawiązujący do wymienionych tekstów: *Polski stół zastawiony*.

Penelopa narodów – co utkała, to pruća,
 Zalotników zachłanność dopełniła jej los;
 Za czym pracę podjęła Dejanira nieczuła,
 Szyjąc gieźla śmiertelne rzeszom Herkulesów – na stos.
 Na żalobno-rubaszny więc uczujęm brokacie,
 Gdy ze słomy zza cholew dobywamy swych łych!

(Kaczmarek 2017, 574)

W zmodyfikowanej wersji mitu – w metaforze tkania i prucia – wyeksponowane zostały sprzeczności polskich dziejów, w których nakładają się wysiłki tworzenia i ocalenia Rzeczypospolitej (tkania pięknego kobierca) oraz wynikające z popełnianych błędów, nieudolności, prywaty mimowolne lub świadome akty niszczenia jej (prucia, prucia się kobierca), czyniące wcześniejsze wysiłki pracą nadaremnią. Wymiar tragiczno-ironiczny wzmacnia mityczny sztafaż, w którym przemieszane są eksponaty pochodzące z różnych działów magazynu historii: obrus z *chorągwi* bitewnych, *gieźla śmiertelne*, *rubaszno-żałobny brokat*, *chłopskie cholewy*, prujące się portki: *w zadach z hukiem pruje się ścieg!*, *Karuzela i rzeźnia! Paysage idéal!*

Modyfikacjom i mutacjom mogą podlegać pojedyncze składniki mitu polskiego. *Spotkanie z Wallenrodem* już na poziomie wersyfikacji zapowiada odstępstwo od mitycznego wzorca. W czterowersowych zwrotkach piosenki trzy pierwsze wersy realizują zastosowany w powieści poetyckiej *Konrad Wallenrod* Adama Mickiewicza tzw. polski jedenastozgłoskowiec (z ustabilizowanym akcentem na czwartej i dziesiątej zgłosce), ale w czwartym wersie Kaczmarek zrywa z frazą Mickiewiczowską, romantyczną i wprowadza wiersz ośmio- lub dziewięciozgłoskowy (o zróżnicowanych stopach metrycznych).

Szlachetny fortel wybrawszy kariery,
 Dążąc z ciężarem swej zdrady do celu –
 Dla sprawy przecież, a nie dla orderów
 Sprzedałeś się, przyjacielu!

(Kaczmarek 2017, 404)

Uzasadniona heterometryczność zbliża wiersz do Norwidowego, za pomocą którego polski mit opowiadany był często krytycznie. Sam zaś Kaczmarek w wersach krótszych formułuje treści, które w swej wymowie nie są zgodne z niuansującą pod względem etycznym działaniem Alfa wykładnią Mickiewicza, ale ironicznie lub wprost diagnozują negatywne fakty: *sprzedałeś się, zakon twój wciąż nam zagraża*. Z perspektywy współczesnej i w „prostej” ocenie rzeczywistości mit wallenrodyzmu zostaje odrzucony: *Mysleć po prostu zwykli ludzie prości i nie chcą już Wallenroda*. Sam zaś tekst piosenki można traktować jako komentarz publicystyczny do pojawiających się w przestrzeni publicznej (po okresie stanu wojennego i w okolicy tzw. przełomu 1989 roku) ekspiacji osób powiązanych z aparatem komunistycznym, przedstawiających

swoje lukratywne aktywności jako działanie pod maską wallenrodyzmu, co tę ostatnią dodatkowo ośmieszało⁹.

Dwudziestowieczny rodowód ma mit AK, Armii Krajowej. W piosence *Dylemat (wg opowieści wujka Ignasia)* Kaczmarski nawiązuje do niego i rekonstruuje jego budowę, zestawiając wyrażenia powszechnie znane z prywatnych dyskursów wspomnieniowych na temat II wojny światowej. Przedstawia bohaterów mitu reprezentujących przeciwne racje: *ja byłem w AK – a on w AL, wszystko nas dzieliło, łączył nienawistny fryc*. Zawiązuje wątek wyboru między dwiema racjami: *walcz jak Polak [w AK], nie jak kat [w AL]*. Umiejscawia akcję opowieści mitycznej w wojennej Warszawie, też kreśląc dwa odrębne światy: *w czasie powstania tamci do lasu szli [AL], a na ulice szliśmy my [AK]*. Wymowa *Dylematu* niweczy ten dychotomiczny podział. Wartością staje się nie przeciwstawienie: *my – oni, komuniści – Polacy*, ale życie pojedynczego człowieka: *Byleby żył, niechby już sobie był w AL*. W kontekście innych utworów Kaczmarskiego odczytujemy utwór *Dylemat* jako dekonstrukcję opozycji dzielących społeczeństwo polskie, a opartych na świeżych mitach.

Podobnie jak repetycje, modyfikacje i mutacje znanych mitów ogniskują uwagę odbiorcy na treściach wybranych przez barda jako ważne tematy sporu, który toczy się *między nami*. Te drugie, burząc ustabilizowany porządek opowieści mitycznej, stawiają przed odbiorcą zadanie wpięrowania zdekonstruowania, a następnie skonstruowania mitu w nowej konfiguracji składników i nadania mu na powrót statusu budulca tożsamości zbiorowej.

4. Zakończenie. Pomiedzy starym a nowym mitem

Teksty Jacka Kaczmarskiego zawierają dowody nie tylko na autorską „umiejętność spojrzenia przez «soczewkę pamięci» na własną tożsamość [...], własny kraj” (Dźwiniel 2013, 100). Prawdą jest i to, że „artystyczne komunikaty pieśniarza są poetyckim, autentycznym odtworzeniem ówczesnego «teraz» [...], modelowaniem recepcji rzeczywistości, a co za tym idzie – jej kształtowaniem” (Łukowicz 2021, 324). Można dodać: kształtowaniem pierwocin nowego mitu. Odniesienia do spraw aktualnych są obecne w licznych tekstach. To fundujące mit „Solidarności” słowa, zdania, całe utwory: pieśń *Mury*, mająca status hymnu pokolenia „Solidarności”, cytat z Lecha Wałęsy *przeskoczyłem płot (Z chłopaka król)*, Jana K. Kelusa [o „Solidarności”] *sentymentalna panna S (Powrót sentymentalnej panny S, Amanci panny S)* czy hasła ulicy z lat 80. (zob. rozdział 2.2). Niektóre metafory przeżyły swój czas, jak te z piosenki

9 Mit wallenrodyzmu w okresie, gdy powstawała piosenka (1989), stał się przedmiotem szerszej dyskusji intelektualistów, por. Marii Janion: *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda* (1990), Stefana Chwina: *Literatura i zdrada. Od „Konrada Wallenroda” do „Malej apokalipsy”* (1993).

A my nie chcemy uciekać stąd: w odniesieniu do stanu wojennego – *Stanął w ogniu nasz wielki dom* i w odniesieniu do Polski – *Dom dla psychicznie i nerwowo chorych* (Ciszek, Okraska 2015, 445). Doświadczenia związane z emigracją z Polski kolejnych pokoleń do dziś wyrażają słowa piosenki *Co się stało z naszą klasą?* (Łukowicz 2021, 324–325).

Piosenki Kaczmarekowskiego stanowią ciągle repertuar kolejnych amatorskich koncertów przy ognisku czy festiwalu. Czytane w nowych okolicznościach nabierają nowych sensów, stają się uniwersalne, jak każdy zawierający prawdę o człowieku mit. W XX i XXI wieku są – jak to określił Krzysztof Gajda (2003, 110) – „desperackim okrzykiem człowieka tonącego w akulturowym chaosie współczesnego materializmu, dramatycznym apelem o przywrócenie mitycznego myślenia, bo tylko ono może dać poczucie pokoju i harmonii”.

LITERATURA

- CISZEK JAROSŁAW, OKRASKA TOMASZ, 2015, „A my nie chcemy uciekać stąd...” – twórczość Jacka Kaczmarekowskiego wobec stanu wojennego w Polsce, *Pisma Humanistyczne* 13, 441–460.
- CZAJA KAMILA, 2020, *Hardy. Jacka Kaczmarekowskiego zmagania wybrane*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- DŹWINEL KAMIL, 2013, Struktura ironii w programie *Sarmatia* Jacka Kaczmarekowskiego. Wprowadzenie, *Prace Literackie* 53, 95–106.
- GAJDA KRZYSZTOF, 2003, *Jacek Kaczmarek w świecie tekstów*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- GAŁKOWSKI ARTUR, 2021, Terminologiczne osobliwości wśród metanazw onomastycznych w obszarze francuskim, angielskim i włoskim, *Onomastica* 65, nr 2, 55–74, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.2.4>.
- KACZMAREKOWSKI JACEK, 2017, *Między nami. Wiersze zebrane*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- KASPEREK ANDRZEJ, 2013, *Galeria Jacka Kaczmarekowskiego. Skrzydło wschodnie*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- KRZYSZTOFIK MAŁGORZATA, 2017, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w poezji Jacka Kaczmarekowskiego*, Kielce: Instytut Filologii Polskiej UJK.
- ŁUKOWICZ MICHAŁ, 2021, Zaangażowanie, bierność i skandal. „Piosenkowe strategie” w konfliktach międzypokoleniowych, *Facta Ficta. Journal of Theory, Narrative & Media* 8, nr 2, 319–332.
- SAWICKA JADWIGA, 2001, „Wolnolubiwają gitara” – o Włodzimierzu Wysockim, [w:] J. Sawicka, E. Paczoska (red.), *Bardowie*, Łódź: Ibidem, 35–44.
- SYKULSKA KAROLINA, 2007, Bard w polskiej kulturze – historia i współczesność (zarys problematyki), *Literatura Ludowa* 1, 45–57.

Text Units as Cultural Units and Collective Memory Units on the Example of Jacek Kaczmarski's Work

Abstract

The article discusses the issues of inheritance and transmission of cultural information. The exemplification material is provided by the texts of the 20th century Polish bard Jacek Kaczmarski. The lyrics of his songs, on the one hand, transmit and preserve the units of collective memory of Polish society gathering the experience of centuries of history; on the other hand, they themselves become a source of newly emerging ideas. In both cases, it is possible to distinguish in Kaczmarski's songs textual units that refer to well-known topics of Polish public discourse (historical and contemporary) and transform them not only in terms of original poetic realisations and author's interpretations, but also modify them by setting in a new cultural context, respectively through textual repetitions, mutations and modifications of the components of the collective myth.

KEYWORDS: *collective memory, myth, inheritance and transmission of cultural information, lyrics, Jacek Kaczmarski*

TEKST JEST JAK KRYSZTAŁ... TOŻSAMOŚĆ W TEKŚCIE KULTURY

Marta Wójcicka

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.04>

ADNOTACJA. Artykuł ma na celu wskazanie relacji między tożsamością i tekstem (kultury) i składa się z trzech części. W pierwszej ukazano koncepcję ujęcia tożsamości jako tekstu. Jedną z najistotniejszych cech tak definiowanej tożsamości jest dialogiczność, czyli kształtowanie metaforycznej tożsamości tekstu przez teksty (rozumiane dosłownie). Temu poświęcono część drugą artykułu. Trzecia część poświęcona jest tożsamości rekonstruowanej z tekstu i oparta została na pilotażowych badaniach jakościowych.

SŁOWA KLUCZOWE: *tekst kultury, tożsamość, tożsamość jednostkowa, tożsamość zbiorowa*

Tekst jest jak kryształ, skupia w sobie podmiotowy punkt widzenia, kryje w swej głębi oko podmiotu mówiącego i jego selekcyjną wrażliwość – pisał Jerzy Bartmiński (1990, 129). Ta myśl Bartmińskiego jest punktem wyjścia do rozważań na temat relacji tekst a tożsamość. Tekst uznaję za kryształ, kryjący tożsamość jednostkową lub zbiorową.

1. Tożsamość jako tekst

Tożsamość traktuje się dziś w badaniach humanistycznych i społecznych jako kategorię dynamiczną, ciągle zmieniającą się, zakotwiczoną w kulturze i uwarunkowaną komunikacyjnie. Jak każdą kategorię rozmytą, trudną do zdefiniowania ujmuje się ją metaforycznie, np. w kategoriach tekstu, co proponował np. Denis MacQueen, pisząc: „Metafora «tożsamość – tekst» jest próbą ujmowania zjawiska psychologicznego, jakim jest tożsamość, w kategoriach wytworu językowego, jakim jest tekst [...] Poruszając się w obszarze wspomnianej wyżej metafory, rozwinę tezę, że teksty wytwarzane przez daną osobę wskazują na charakter jej tożsamości, co więcej, w rzeczywistości *stanowią jej tożsamość*” (MacQueen 2007, 231). Propozycję tę rozwinęłam, wskazując na *tertium comparationis* obu kategorii (tożsamości i tekstu). Są to:

- złożoność – tożsamość-tekst składa się z wielu składników: języka, wartości, przekonań, norm, elementów tradycji i dziedzictwa;

- całościowość – składające się na tożsamość–tekst elementy tworzą całość, tj. całościowy i spójny obraz samego siebie (człowieka lub grupy społecznej). Tożsamość, podobnie jak tekst, jest wytworem – w tym przypadku: doświadczeń siebie samego, człowieka – nosiciela tożsamości;
- spójność, która w przypadku tożsamości obejmuje: porządek, znaczenie i stałość, obejmujące plan wyrażania (wizerunku i zachowania) oraz plan treści (wartości i przekonań). Spójność wewnętrzna dotyczy poczucia ciągłości, o którym pisze Małgorzata Melchior:

każdej jednostce, podobnie jak i grupie społecznej, przysługuje tożsamość w sensie „obiektywnym”, czy „zewnątrznym”, o ile jednostka ta (lub grupa) zostanie „wyodrębniona” spośród innych jednostek przez jakiegoś „innego” [...]. Natomiast po to, by można było mówić o poczuciu własnej tożsamości danej jednostki, musi ona posiadać – przynajmniej w pewnym stopniu – świadomość siebie, świadomość własnych atrybutów i doświadczeń, jakie składają się zarówno na jej odrębność, jak i na podobieństwo z innymi, na jej poczucie ciągłości w czasie i przestrzeni, na jej poczucie uczestnictwa w zmieniającej się sieci stosunków społecznych (Melchior 1990, 24).

- dialogowość i intertekstualność – tożsamość kształtuje się w komunikacji z JA (z przeszłości) oraz z ON/ONI („tu i teraz” oraz „tam i kiedyś”), jest wynikiem dialogu wewnętrznego dojrzewającej jednostki oraz zbiorowości, która przekazuje normy, wartości i zasady odróżniające ją od innych. Jeśli tożsamość (np. jednostki) to tekst, to powstaje on w interakcji z innymi tekstami, pod ich wpływem (określanym w psychologii jako znaczący inny).

Tożsamość (zarówno jednostkowa, jak i zbiorowa) zdaje się tekstem otwartym. Pozostaje procesem niezakończonym, do końca życia jest w stanie tworzenia się, negocjowania, ustalania (Wójcicka 2006, 62). Ujęcie tożsamości w kategoriach tekstu pozwala na wskazanie istotnych relacji między tożsamością jednostkową (tekst) a zbiorową (tekstem). Tak jak nie ma indywidualnej wypowiedzi (tekstu) bez znajomości przez daną zbiorowość systemu językowego (tekstemu), tak nie ma tożsamości jednostkowej bez zanurzenia jej w zbiorowości, co podkreślają socjologowie:

Tożsamość jest atrybutem jednostki, odzwierciedleniem jej indywidualnych możliwości i społecznej, grupowej kondycji, fizycznych i psychicznych cech, jak również ich spełnienia w społecznej i kulturowej strukturze grupy. Pomimo że kojarzymy niemal automatycznie i lokujemy tożsamość w sferze przeżyć psychicznych, to nie istnieje ona poza grupą, poza kulturą, strukturą społeczną (Palczyński 2008, 24).

Podobnie też językoznawcy:

Tożsamość zbiorowa jako zjawisko komunikacyjne i językowe to warunkujący się system norm i reguł identyfikacji (twór podobny do *langue* w ujęciu de Saussure’a) oraz proces (*parole*) poszukiwania, modyfikowania i potwierdzania identyfikacji (umiej-

scowienia się) przez członków danej wspólnoty z określonymi wymiarami rzeczywistości socjokulturowej (Czachur, Wójcicka 2023, 21).

Można zatem postawić pytanie: jak kształtowana jest tożsamość-tekst? Skąd czerpane są normy i wzorce potrzebne do skonstruowania tożsamości-tekstu? Podobnie jak w przypadku języka: ekscerpowane z innych tekstów.

2. Dialogowość, czyli tożsamość w tekstach

Teksty kultury (szeroko rozumiane: ustne, pisane, multimodalne) stanowią rezerwuuar zachowań kulturowo-komunikacyjnych, kształtują nas (zarówno jednostki, jak i grupy społeczne): nasz język, zachowania, system wartości. Z pewnością nie każdy tekst ma charakter formujący, tożsamościowy. Wśród tekstów kultury wyróżnić można trzy grupy: komunikaty, ślady oraz teksty pamięci (przekazy). Podstawą rozróżnienia są trzy kryteria:

- dziedziczenie tekstu na drodze kulturowej, czyli odpowiedź na pytanie: czy tekst jest przekazywany z pokolenia na pokolenie?
- znakowość, czyli odpowiedź na pytanie: czy tekst zastępuje coś (oznacza) dla kogoś? Czy przekazuje wartości i znaczenia? Z cechą tą związane są wynikające z niej: strukturalność, czyli złożoność wewnętrzna, wielokodowość (stopniowalna), interpretowalność;
- modelowość (kulturowa), czyli odpowiedź na pytania: czy tekst odzwierciedla zachowania kulturowe typowe lub ważne dla danej społeczności w danym czasie? Czy modeluje zachowania przyszłych pokoleń?

Propozycję typologii tekstów kultury przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Typy tekstów a typy tożsamości

Dziedziczenie	Znakowość	Modelowość	Typ tekstu kultury	Funkcje tożsamościowe	Typ tożsamości	Typ komunikacji	
-	+	+	KOMUNIKAT	+/- (tożsamość indywidualna, pokoleniowa)	indywidualna/ pokoleniowa// relacyjna	ONI (teraźniejszość) – JA/ ONI	
+	+	+	TEKST KULTURY (PAMIĘCI) (= PRZEKAZ)	+	(tożsamość zbiorowa)	narodowa// substancjalna	ONI (z przeszłości) – JA
+	+	-	ŚLAD	-	-	-	

Źródło: opracowanie własne.

Komunikaty to teksty, które nie są dziedziczone, czyli nie są przekazywane, trwają nie dłużej niż trzy pokolenia. Są czytelne i odbierane w danym czasie. Mają charakter znakowy i modelują zachowania „tu i teraz”, np. teksty ważne dla danego pokolenia, kultowe dla niego filmy. Komunikaty funkcjonują w pamięci komunikatywnej, która obejmuje wydarzenia z przeszłości doświadczanej osobiście, żyją maksymalnie dwa, trzy pokolenia, głównie poprzez tzw. praktyki wcielania. Komunikatami mogą być teksty okazjonalne, niepowtarzane, nieutrwalane i nieprzekazywane drogą kulturową. Stanowią one podstawę tożsamości jednostkowej i/lub pokoleniowej, którą określić można jako relacyjną – „wytwarza [ona] w jednostkach świadomość wspólnoty” (Growiec, Kaprański 2014, 492).

Ślady¹ (albo relikty) to teksty, które są dziedziczone, czyli przekazywane z pokolenia na pokolenie, trwają dłużej niż przez trzy pokolenia, a więc funkcjonują w kulturze dzięki instytucjom do tego powołanym, są ocalane, np. w muzeach, skansenach, archiwach. Żyją zatem w tzw. pamięci kulturowej, która obejmuje wydarzenia niezwiązane z życiem depozytariuszy przeszłości. Teksty te funkcjonują w tej pamięci dzięki temu, że mają charakter znakowy (może być wtórnie znakowy, zostały utekstowione, np. kołowrotki). Nie modelują one kultury przyszłości, są traktowane przez grupę społeczną jako coś do oglądania, ale nie pełnią funkcji tożsamościowej.

Teksty kultury to wytwory (lub procesy) działalności człowieka, które mają charakter znakowy (prymarnie i dziś), pełnią więc od zawsze funkcje semiotyczne, są dziedziczone w sposób naturalny poprzez praktyki wcielania (zachowywane i przekazywane, są więc tekstami pamięci zbiorowej) oraz modelują przeszłość i przyszłość pokolenia dziedziczącego. Do tak rozumianego tekstu kultury zaliczam żywe (choć zmodyfikowane) obrzędy rodzinne (np. wesele, pogrzeb) i doroczne (Wigilia, Boże Ciało, Wielkanoc), dzieła literackie i dzieła sztuki, należące do kanonu danej kultury (znane w społeczności, cytowane, rozpoznawane). Żyją w pamięci zbiorowej danej grupy społecznej, w pamięci określanej przez Aleidę Assmann jako taka, która opiera się na symbolicznych znakach, dzięki którym „pokolenia wrastają w pamięć, a pamięć wrasta w nie” (Assmann 2013, 49). Pełnią funkcje tożsamościowe. Ze względu na tę funkcję, na „transhistoryczną właściwość nieprzemijalności” oraz włączenie do kanonu kultury określić je można za A. Assmann jako teksty kulturowe (Assmann 2013, 35–37). Tak rozumiany tekst kultury należy do kanonu uznawanego za zespół symboli, wartości czy mitów, cenionych i chronionych przez daną grupę społeczną (Kłoskowska 1991), „w powszechnym przekonaniu członków zbiorowości obowiązuje wszystkich jej uczestników, a ponadto dziedziczony ma być z pokolenia na pokolenie” (Szpociński 1991, 47). Do kanonu należą wyróżnianie przez Jana Assmanna struktury konektywne – łączące społeczeństwo nie tylko w danym momencie, ale

1 Jakob Burckhardt mianem śladów określił pozostałości poprzednich epok, które nie mają założonego adresu, czyli nie powstały z myślą o potomności, są to niezamierzone bezpośrednie świadectwa minionej epoki (zob. Assmann 2013, 77).

też na przestrzeni czasu, który wytwarza symboliczny świat sensu (wartości, przekonania), rozumiały dla wspólnoty i stanowiący podstawę jej tożsamości (Assmann 2008, 15 i n.). W tekstach tych zakodowany czy nawet zaklęty jest pewien obraz nas samych (jako grupy społecznej) i naszej przeszłości: postaci oraz wydarzenia przeszłości, konstytutywne dla tożsamości, które przekształcane są w tekście w „bezczasowe wzory i personifikacje wartości, które sankcjonują zachowania i postawy ważne dla życia zbiorowości” (Szacka 2006, 24).

Wyróżnione teksty połączyć można z typami tożsamości. Komunikaty mogą pełnić funkcje tożsamościowe, nie jest ona jednak dla nich obligatoryjna. Mogą konstytuować świat jednostki lub pokolenia, stać się kultowymi, czyli istotnymi kulturowo dla jednostki lub pokolenia. Teksty kultury – jako przekazy – kształtują tożsamość zbiorową, stanowią podstawę tejże tożsamości. Zawarte w nich obraz świata i system wartości są wyróżnikami grupy, odróżniają nas od innych. Powstaje ona w komunikacji ONI (z przeszłości) – JA i określana jest jako substancjalna. Jej cechą zasadniczą stanowi substancja kulturowa (wzory, wartości, normy). Upływ czasu ulega tu zniesieniu, „z tego powodu tożsamość zbiorowa wiąże się ściśle z najbardziej stabilnym elementem pamięci zbiorowej – ramami kulturowymi, w których pamięć jest podtrzymywana i reprodukowana” (Growiec, Kaprański 2014, 492).

2.1. Tożsamość rekonstruowana z tekstu

Tekst stanowić zatem może nośnik tożsamości, w nim zawarty jest zestaw norm i wzorców zachowań społecznych, które jednostka lub grupa może zinterioryzować. Teksty te formują tożsamość, tzn. są jej częścią, a zawarty w nich obraz świata odróżnia nas od innych, obcych. Można zatem mówić o tożsamości „zaklętej” w tekście kultury. Ten rodzaj tożsamości – odczytywanej z tekstu – określam jako **tożsamość rekonstruowaną** z tekstu, przede wszystkim autobiograficznego, w którym nadawca mówi bezpośrednio o sobie (kim jestem) i kreuje swój obraz siebie na użytek odbiorcy (jakiego siebie chce pokazać). Odbiorca, odbierając i dekodując wielokodowy często tekst kultury, może próbować odczytać tożsamość nadawcy. Kluczem do odczytania lub zrekonstruowania tożsamości nadawcy staje się pozostawiony przez niego tekst kultury. Tożsamość rekonstruowana jest w sytuacji, gdy między nadawcą a odbiorcą nie ma bezpośredniego kontaktu, dzieli ich znaczny dystans czasowy i/lub przestrzenny/komunikacyjny uniemożliwiający poznanie bezpośrednie danej osoby lub grupy.

2.2. Tożsamość kreowana przez tekst

Tożsamość może być kreowana lub ustalana za pomocą tekstu, który uznawany jest za nośnik ważnych i postulowanych wartości i norm. Temu służy m.in. lista lektur szkolnych, które zawierają zakodowany, „zaklęty” w tekście obraz, np. Polaka, i które mają na celu utrwalić takie zbiorowe myślenie o „naszej” grupie narodowej.

3. Jaką tożsamość wybierają młodzi Polacy?

Raport z badań pilotażowych

W tej części artykułu przedstawię wyniki badań pilotażowych, które przeprowadziłam wśród studentów pierwszego roku public relations w styczniu 2023 roku, prosząc, by wskazali teksty, które ich zdaniem pełnią funkcję tożsamościową i należy przekazać je kolejnym pokoleniom. Celem badania było sprawdzenie, co studenci biorą z dotychczasowego kanonu, a co dodają od siebie. Prośba sformułowana do studentów brzmiała: *Proszę wybrać od 3 do 10 tekstów kultury ze swojej kultury narodowej, które uważa Pan/Pani za kluczowe dla kształtowania tożsamości, które – Pani/Pana zdaniem – powinny być przekazane następnym pokoleniom. Wybór proszę uzasadnić.* Odpowiedziało na nią 14 osób – to badanie pilotażowe, które wymaga powtórzenia na reprezentatywnej grupie badawczej.

Studenci – pokolenie wstępujące, które będzie kształtować nie tylko kanon, ale też tożsamość następców – wskazali następujące teksty kultury (uporządkowano genologiczno-chronologicznie):

a) monomodalne:

♦ literackie:

- dramaty: *Dziady cz. II* Adama Mickiewicza, *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego (× 3), *Tango* Stanisława Mrożka (× 3);
- opowiadania: *Opowiadania* Tadeusza Borowskiego, *Medaliony* Zofii Nałkowskiej, *Panny z Wilka* Jarosława Iwaszkiewicza;
- powieści: *Lalka* Bolesława Prusa (× 2), *Przedwiośnie* Stefana Żeromskiego, *Kamienie na szaniec* Aleksandra Kamińskiego, *Ferdynand* Witolda Gombrowicza (× 2), *Wiedźmin* Andrzeja Sapkowskiego;
- utwory poetyckie: *Nic dwa razy* Wisławy Szymborskiej;
- kroniki: *Kronika* Galla Anonima;
- reportaże: *Wojna polsko-polska. Polityka, władza, opozycja i męki elektoratu* (praca zbiorowa);
- (auto)biograficzne: *Pamiętnik Mary Berg. Relacja o dorastaniu w warszawskim getcie* Mary Berg;
- twórczość polskich noblistów;
- ♦ naukowe: *Mitologia słowiańska* Aleksandra Brücknera, *Historia Polski pod zaborami* Pawła Jaworskiego;
- ♦ malarskie: obrazy Zdzisława Beksińskiego (× 2);

b) multimodalne (obrzędy): tradycje świąt Bożego Narodzenia / Wigilia Bożego Narodzenia (× 2), Święto Zmarłych, polskie tańce narodowe i ludowe;

c) multimedialne:

- piosenki i utwory muzyczne: *Mazurek* Dąbrowskiego, twórczość Krzysztofa Krawczyka (× 2), *Dziwny jest ten świat* Czesława Niemena, *Dni, których nie*

- znany Marka Grechuty, *Lubię wracać tam, gdzie byłem* Zbigniewa Wodeckiego, *Pokolenie* zespołu Kombi, *Długość dźwięku samotności* Myslovitz, dyskografia Taco Hemingwaya, *Polskie tango* Taco Hemingwaya, *Czarny chleb i czarna kawa* zespołu Strachy na Lachy, *Mori* Dawida Podsiadło;
- seriale: *Blok Ekipa*;
 - filmy: *Człowiek z marmuru* (reż. Andrzej Wajda), twórczość Andrzeja Wajdy, *Dzień świra* (reż. Marek Koterski), filmy Romana Polańskiego, *Pianista* (reż. Roman Polański), *Boże Ciało* (reż. Jan Komasa), *Johnny* (reż. Daniel Jaroszek), **Forrest Gump* (reż. Robert Zemeckis);
 - gry: *Wiedźmin* (× 2), *Frostpunk*;
- d) inne: pierogi, ortografia polska, Puszcza Białowieska, obozy koncentracyjne na Majdanku, w Sosnowcu, Sobiborze;

Wyniki badania w odniesieniu do typologii tekstów przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Typy kanonicznych tekstów według studentów

Komunikaty	Teksty kultury
<p>Piosenki: twórczość Krzysztofa Krawczyka <i>Dziwny jest ten świat</i> Czesława Niemena <i>Dni, których nie znamy</i> Marka Grechuty <i>Lubię wracać tam, gdzie byłem</i> Zbigniewa Wodeckiego <i>Pokolenie</i> Kombi <i>Długość dźwięku samotności</i> Myslovitz dyskografia Taco Hemingwaya <i>Polskie tango</i> Taco Hemingwaya <i>Czarny chleb i czarna kawa</i> zespołu Strachy na Lachy <i>Mori</i> Dawida Podsiadło</p>	<p>Utwory literackie: <i>Dziady cz. II</i> Adama Mickiewicza <i>Pan Tadeusz</i> Adama Mickiewicza <i>Wesele</i> Stanisława Wyspiańskiego (× 3) <i>Tango</i> Stanisława Mrożka (× 3) <i>Opowiadania</i> Tadeusza Borowskiego <i>Medaliony</i> Zofii Nałkowskiej <i>Panny z Wilka</i> Jarosława Iwaszkiewicza <i>Lalka</i> Bolesława Prusa (× 2) <i>Przedwiośnie</i> Stefana Żeromskiego <i>Kamienie na szaniec</i> Aleksandra Kamińskiego <i>Ferdydurke</i> Witolda Gombrowicza (× 2) <i>Wiedźmin</i> Andrzeja Sapkowskiego <i>Nic dwa razy</i> Wisławy Szymborskiej <i>Kronika</i> Galla Anonima</p>
<p>Filmy: <i>Człowiek z marmuru</i> (reż. Andrzej Wajda) twórczość Andrzeja Wajdy <i>Dzień świra</i> (reż. Marek Koterski) <i>Pianista</i> (reż. Roman Polański) <i>Boże Ciało</i> (reż. Jan Komasa) <i>Johnny</i> (reż. Daniel Jaroszek) <i>*Forrest Gump</i> (reż. Robert Zemeckis)</p>	<p>Utwory malarskie: obrazy Zdzisława Beksińskiego (× 2)</p>

Komunikaty	Teksty kultury
Gry: <i>Wiedźmin</i> <i>Frostpunk</i>	Obzędy i zwyczaję: tradycje świąt Bożęgo Narodzenia / Wigilia Bożęgo Narodzenia (× 2) Święto Zmarłych polskie tańce narodowe i ludowe
Seriale: <i>Błok Ekipa</i>	Utwory muzyczne: <i>Mazurek Dąbrowskiego</i>
	Inne: pierogi ortografia polska Puszcza Białowieska obozy koncentracyjne na Majdanku, w Sosnowcu, Sobiborze

Źródło: opracowanie własne.

Wśród tekstów kultury, które kreują tożsamość narodową, w wyborach studentów dominują teksty literackie (lektury szkolne), co świadczy o nachyleniu polskiej edukacji na kształcenie literackie, a w nim na romantyczną i postromantyczną oraz wojenną tożsamość narodowo-wyzwoleńczą. W grupie tej słabo reprezentowane są teksty XX i XXI wieku (*Ferdydurke* oraz *Wiedźmin*).

Wśród komunikatów dominują piosenki (część pochodzi z lat 70., nie ma reprezentacji z lat 80. i 90.), głównie najnowsze (Taco Hemingway i Dawid Podsiadłó). Te ostatnie oraz najnowsze filmy i serial to propozycja wkładu tego pokolenia do kanonu narodowego.

Warto zwrócić na koniec uwagę na motywacje wyboru tych tekstów. Zostaną one uporządkowane według wartości, na jakie powołują się biorący udział w badaniu. Opieram się tu na typologii wartości przedstawionej przez Stanisławę Niebrzegowską-Bartmińską (2015, 55). Wartości, które przywołują studenci w argumentacji swoich wyborów, podzielić można na dwa typy: a) wartości zawarte w tekście (tekst jako nośnik wartości) oraz b) wartości tekstu dla kolejnych pokoleń (wartościowanie tekstu przez badanych).

- a) Tekst jest nośnikiem wartości poznawczych, wśród których dominują:
- ♦ przeszłość – tekst pokazuje obraz danego wycinka przeszłości (głównie dotyczącej wojny i okupacji):
aby ukazać jak Polska była zniszczona oraz żeby ludzie byli świadomi jak kiedyś wyglądało życie (Pianista);
pozwała się dowiedzieć wiele o polskiej przeszłości, ale też jest pięknym gestem dla uznania Ojczyzny (tańce); przedstawia istotne fakty historyczne z dziejów kraju (Wajda);

edukujące o zagładzie ludności żydowskiej na terenach Polski są cennym źródłem wiadomości o tym, jak wyglądała rzeczywistość pod okupacją niemiecką; są nieodłącznym elementem krwawej polskiej historii (jako takie powinny więc być przekazywane dalszym pokoleniom, by nie zapomnieć trudności, z jakimi zmagali się nasi przodkowie) (obozy zagłady);

dają świadectwo ludobójstwa, tragizmu ludzkiego, opowiadają o doświadczeniach ludzi w tamtym okresie, pokazują warunki życia w obozach i życiu po wojnie, jest to przestroga dla ludzi, by nie dopuścili by to się powtórzyło (literatura wojenna);

znakomicie przedstawia obraz Polski znajdującej się pod zaborami. Przyszłe pokolenia powinny znać historię swojego kraju, dlatego uważam iż dzieło to powinno być im przekazane (Wesele);

porusza on ważne dla nas jako społeczeństwa kwestie związane z Naszymi dziejami i ważnymi wydarzeniami historycznymi, o których należy mówić bez względu na to, ile czasu od nich minęło (Człowiek z marmuru);

jest ważnym świadectwem wydarzeń z czasów II wojny światowej (Pianista);

w sposób bardzo zrozumiały i wzruszający pokazują przeszłość narodu polskiego. Przyczynia się to do kształtowania świadomości narodowej młodych Polaków (Kamienie na szaniec);

◆ **wiedza o:**

– swoim pochodzeniu:

Bardzo ważne jest, aby być świadomym swojego pochodzenia i właśnie dlatego ten obyczaj powinien z nami pozostać (Święto Zmarłych);

– polskiej mentalności (Dzień świra);

ważne dla zrozumienia doświadczeń ludności polskiej co jest kluczowe w zrozumieniu mentalności narodu (Historia Polski pod zaborami);

– kulturze:

ukazuje szarą rzeczywistość, brak wyraźnego podziału między dobrem i złem (bycie „dobrym” lub „złym” zależy od tego, która strona Nas ocenia). Saga poszerza również wiedzę na temat kultury słowiańskiej (Wiedźmin);

– wierzeniach:

ukazuje wierzenia i obrzędy religijne przodków dużej części współczesnych Polaków (Brückner)

– podziałach i konfliktach społecznych, w tym pokoleniowych:

Wyraźnie odzwierciedla to jak funkcjonowało oraz w jaki sposób było podzielone społeczeństwo polskie w ówczesnych czasach (Lalka)

o wiecznie aktualnym konflikcie pokoleń (Tango)

– o skutkach nihilizmu:

Dramat autorstwa Sławomira Mrożka to groteskowy utwór ukazujący jak anarchia, brak obowiązków oraz bezład przemienia się w totalitaryzm. Mroźek przedstawia

tragiczną wizję świata, który porzuca wszelkie wartości i tradycje, co później skutkuje przejściem władzy przez silnego, ale nie do końca wykwalifikowanego osobnika. Jest to swego rodzaju przestroga przed odrzuceniem wszelkich zasad moralnych i etycznych (Tango)

- ♦ tradycja (ortografia, lektury szkolne, *Mazurek Dąbrowskiego*).

Teksty kultury wybierane są do kanonu tworzonego przez współczesnego studenta ze względu na wartości poznawcze: by zrozumieć, mieć świadomość, wiedzieć. Zawierają obraz świata minionego i wartości ważne dla poprzednich pokoleń. Obok nich studenci wymieniają teksty, zarówno teksty kultury (obrzędy i zwyczaje), jak i komunikaty (piosenki, filmy), nie ze względu na prezentowany w nich obraz świata, ale ze względu na ich obieg we współczesnej kulturze oraz wartości, które wywołują.

b) Tekst wywołuje/powoduje wartości:

- ♦ społeczne – tekst uczy relacji JA a społeczeństwo:

pokazuje młodym ludziom, aby nie ulegali społeczeństwu i starali się być najprawdziwszą wersją siebie (Myslovitz); ta lektura pozwala na uświadomienie sobie, że udajemy przed innymi kogoś kim nie jesteśmy, gramy w pewną grę, w której nikt nie jest szczery (Ferdynand);

- ♦ społeczno-odczuciowe (związki z rodziną):

tworzy to klimat i łączy ludzi, okazja do spotkania osób, z którymi nie mamy kontaktu na co dzień (Wigilia); zwyczaj ten to sposób na spędzenie czasu z rodziną, zapomnienie o sporach, niezgodzie oraz okazanie bliskim miłości i troski w czasie, gdy wszyscy jesteśmy razem ze sobą (Wigilia);

- ♦ odcuciowe – tekst uczy wolności, porusza emocje:

Młodsze pokolenia w ten sposób bardziej szanowałyby wolność, którą mają oraz byłoby mniej skłonni do łamania praw (Strachy na Lachy);

jego utwory poruszały serca ludzi na przestrzeni lat (Krawczyk);

- ♦ estetyczne – tekst wartościowany ze względu na wartości artystyczne (oryginalność, wybitność, formę):

w oryginalny i zaskakujący sposób przedstawia świat, jego obrazy budzą niepokój, ale jednocześnie intrygują, charakteryzuje się precyzją i niepowtarzalnym stylem; sztuka kontrowersyjna jednak ukazująca (czasem drastycznie) dokąd zmierza nasz świat i z jakimi problemami się mierzy, a których nie jesteśmy do końca świadomi, obrazy mogą być interpretowane na wiele sposobów, pobudzają wyobraźnię człowieka (obrazy Zdzisława Beksińskiego);

dzieło wybitne, ukazujące m.in. konflikt pomiędzy rozumem a uczuciami, z którym mierzy się tak naprawdę każdy z nas, wielowątkowa fabuła sprawia, że każdy znajdzie w niej coś dla siebie (Lalka);

książka, mimo swej niecodziennej formy prezentuje ważny aspekt ludzkiego życia – nakładanie przez społeczeństwo masek (gęb), które są tak naprawdę oczekiwanymi przez nich rolami społecznymi. Gombrowicz porusza ten problem już w 1937 r., jednak można zauważyć, iż obowiązuje on aż do dnia dzisiejszego (Ferdydurke);

- ♦ materialno-bytowe – tekst osiągnął sukces komercyjny, więc stanowi dowód na to, że „Polak potrafi”, lub zachęca do realizowania wartości określonego typu (pracy):

sukces CD Projekt Red stał się przełomem na arenie światowej w świecie gier. Dzięki temu warto podkreślić aspekt polskiego wkładu w te gry (Wiedźmin, Frostpunk);

Przekazanie tego mocnego znaczenia młodszym pokoleniom zachęciłoby ich do ciężkiej pracy i nie poddawania się od razu (zanik „słomianego zapachu”) (Grechuta);

- ♦ poznawczo-witalne – tekst skłania do refleksji nad przemijalnością, przeszłością, podejściem do życia:

piosenka skłania do refleksji, wprowadza w zadumę nad naszym przemijającym życiem, prowokuje do zatrzymania się i spojrzenia w przeszłość, do pielęgnowania wspomnień z młodości (Wodecki).

Pilotażowe badanie pokazuje, że teksty kultury związane są z wartościami poznawczymi i społecznymi oraz społeczno-odczuciowymi. Są świadectwem przeszłości, źródłem wiedzy oraz przestrogą dla kolejnych pokoleń, ich kultywowanie uczy relacji społecznych. Komunikaty wiązane są z wartościami odczuciowymi (ważne dla badanych ze względu na emocje, które wywołują), estetycznymi oraz materialno-bytowymi (osiągnęły sukces komercyjny). Kryteria wyboru tekstów do kanonu budującego tożsamość zbiorową ujawnia świat wartości podmiotów dokonujących tychże wyborów.

LITERATURA

- ASSMANN ALEIDA, 2013, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323514497>.
- ASSMANN JAN, 2008, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, red. R. Traba, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- BARTMIŃSKI JERZY, 1990, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- CZACHUR WALDEMAR, WÓJCICKA MARTA, 2023, Tożsamość zbiorowa jako zjawisko komunikacyjno-językowe. Refleksje z perspektywy lingwistycznej, [w:] A. Damińska-Wójcik, A. Matysiak (red.), *Tożsamość jako proces. Od Johanna Bobrowskiego do dyskursu o „pomiemieckim”*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 19–38.

- GROWIEC KATARZYNA, KAPRALSKI SŁAWOMIR, 2014, Tożsamość, [w:] M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 489–495.
- KŁOSKOWSKA ANTONINA, 1991, Sąsiedztwo narodowe i uniwersalizacja kultury, *Kultura i Społeczeństwo* 35, nr 4, 19–33.
- MACQUEEN DENIS, 2007, Tożsamość jako tekst, [w:] M. Pąchalska, B. Grochmal-Bach, B.D. MacQueen (red.), *Tożsamość człowieka z perspektywy interdyscyplinarnej*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 231–256.
- MELCHIOR MAŁGORZATA, 1990, *Społeczna tożsamość jednostki (w świetle wywiadów z Polakami pochodzenia żydowskiego urodzonymi w latach 1944–1955)*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Stosowanych Nauk Społecznych.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2015, Znaczenia symboliczne a wartości, [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Wartości w języku i kulturze*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 47–64.
- PAŁEczNY TADEUSZ, 2008, *Socjologia tożsamości*, Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.
- SZACKA BARBARA, 2006, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- SZPOCIŃSKI ANDRZEJ, 1991, Kanon kulturowy, *Kultura i Społeczeństwo* 35, nr 2, 47–56.
- WÓJCICKA MARTA, 2006, Tożsamość jako tekst, [w:] M. Dziekanowska, M. Wójcicka (red.), *Tożsamości społeczno-kulturowe – kreacja i komunikacja*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 59–67.

The Text is Like Crystal... Identity in the Text of Culture

Abstract

The article aims to indicate the relationship between identity and text (culture) and consists of three parts. The first one presents the concept of approaching identity as a text. One of the most important features of identity defined in this way is dialogicity, i.e. shaping the metaphorical identity-text through texts (understood literally). This is the focus of the second part of the article. The third part is devoted to identity reconstructed from the text and is based on pilot qualitative research.

KEYWORDS: *text of culture, identity, individual identity, collective identity*

HISTORYCZNE KONTEKSTY TEKSTOLOGII. FUNKCJE PARATEKSTU W UTWORACH WIELOJĘZycznych

Kristina Rutkovska

Uniwersytet Wileński

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.05>

ADNOTACJA. Niniejsze opracowanie jest próbą zarysowania problematyki badań nad strukturą i genezą tekstu, rekonstrukcją procesu twórczego dzieł religijnych powstałych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszym okresie kształtowania się języka litewskiego, któremu towarzyszyły dwa inne języki – łacina i polski. W związku z tym w artykule dokonano krótkiego przeglądu badań nad ważnym składnikiem tekstów religijnych – paratekstem. Ukazano podstawowe tendencje w jego opisie, omówiono ważne funkcje i przedstawiono jego skomplikowaną strukturę w tekstach wielojęzycznych, napisanych na początku XVII wieku. Na przykładzie dwóch zabytków z tego okresu – kazań Jakuba Wujka w przekładzie Mikołaja Daukszy oraz oryginalnych dwujęzycznych kazań Konstantego Szyrwiada – omówiono rolę przypisów marginesowych oraz indeksów w dziełach obu autorów. Skupiono się na kontekście historycznym tych dzieł oraz intencji autorów w procesie ich tworzenia, uwidaczniającej się w tych fragmentach tekstu.

SŁOWA KLUCZOWE: *tekstologia, paratekst, teolingwistyka, kazanie, piśmiennictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, Dauksza, Szyrwid*

Wstęp

Rozważania o tekście, który jest obiektem badań w niniejszym tomie, i tekstologii, rozumianej na Litwie przede wszystkim jako dyscyplina stosowana, zaczniemy od przytoczenia kilku zdań znanego litewskiego tekstologa teoretyka Pauliusa Subačiausa (2022, 9–26), zawartych w jego artykule roku¹ zatytułowanym „Tekst jako żywopłot”. Omawia on w nim różnorodne aspekty opisu tekstologicznego, uwzględniane w trakcie przygotowywania dzieła do druku: (1) przedmiotowe, (2) przyczynowe, (3) czasowe, (4) genetyczne, (5) wykonawcze i (6) estetyczne. Ważne dla naszych rozważań będą aspekty drugi, w którym badacz skupia się na przyczynach powstania tekstu oraz

¹ Na Litwie istnieje taka nominacja i wyróżniane bywają zazwyczaj artykuły, w których przedstawiono zagadnienia aktualne, odkrywcze, mające wpływ na rozwój nauki, ukazujące jej najnowsze tendencje.

identyfikacji (rozpoznaniu) intencji autora², i czwarty, w którym mowa o potrzebie uwzględnienia genezy tekstu jako wyniku unikatowego procesu twórczego dzieła³.

Metaforyczne określenie tekstu jako *żywoplotu* (tu przypomnę też metaforyczne określenie tekstu jako *tkaniny*)⁴, dowolnie formowanego w zależności od okoliczności i intencji autora, co jest podkreślane w pracach zarówno litewskiego badacza Subačiusa, jak i polskich autorów – Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej⁵, będzie bardzo przydatne przy charakterystyce paratektu, szczególnego rodzaju tekstu towarzyszącego tekstowi podstawowemu, któremu dotychczas nie poświęcano na Litwie zbyt wiele uwagi. Na wstępie ważne wydaje nam się przedstawienie podstawowych sposobów interpretacji paratektu i uwzględnienie analiz już istniejących, artykuł będzie się więc składał z dwóch części: opisowej, przedstawiającej podstawowe aspekty badań istniejącej w tej dziedzinie wiedzy, oraz pragmatycznej, opartej na analizie konkretnych paratektów w dziełach powstałych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) w dobie historycznej. Tego rodzaju rozważaniom przyświeca cel nadrzędny – poszukiwanie sposobów opisu paratektu w utworach wielojęzycznych i ukazania jego roli w procesie powstania tych dzieł, też odczytania intencji twórczej ich autorów, często bowiem jest to jedyne źródło wiedzy w procesie rozpoznania obranej przez autora metody analizy tekstu biblijnego w tych dziełach. Skupimy się tu na cechach językowych utworów – omówimy tylko tytuły tych dzieł i poddamy analizie powiązania między tekstem podstawowym a tytułami, podtytułami i przypisami marginesowymi, też indeksami, stanowiącymi rodzaj spisu treści utworu.

Definicja paratektu i jego funkcje

Termin *paratekst* ma już swoją historię, został on zaproponowany w 1982 roku przez francuskiego teoretyka literatury Gérarda Genette'a. Autor określa go jako *swoisty akompaniament* komunikacyjny, towarzyszący publikowanym tekstom, na który

-
- 2 Antroji, *priežastinė*, susitelkia į teksto radimosi ir kaitos kauzalumą, suprantamą kaip identifikavimą veikėjų (sociologiškai – agentų), kurių dėka turime būtent tokį tekstą ir tokius jo taisymus bei sklaidos formas. [Drugi, przyczynowy, koncentruje się na przyczynach powstania i przyczynach modyfikacji tekstu, rozumianych jako identyfikacja autorów (socjologicznie – agentów), dzięki którym mamy taki tekst oraz takie poprawki i formy funkcjonowania] (Subačius 2022, 12–13).
 - 3 Ketvirtoji, *genetinė*, žvelgia į tekstą kaip specialios rūšies išradimą, atsiskleidžiantį taikant kūrybinio proceso rekonstrukciją. [Czwarty, genetyczny, postrzega tekst jako szczególny rodzaj inwencji, ujawnionej poprzez rekonstrukcję procesu twórczego] (Subačius 2022, 12–13).
 - 4 Szczegółowiej o tym zob. artykuł Niebrzegowskiej-Bartmińskiej w niniejszym tomie (Niebrzegowska-Bartmińska 2024).
 - 5 Przedstawiono je w monumentalnym opracowaniu poświęconym różnym aspektom tekstu – *Tekstologii* (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009). W odniesieniu do omawianej przez nas problematyki na uwagę zasługują rozdziały 2 i 3.

składają się *perytekst* (z gr. *perí* ‘wokół’), czyli treści towarzyszące utworowi (tytuł, nota wydawnicza itp.), oraz *epitekst* (z gr. *epí* ‘poza’, ‘ponad’), czyli teksty powiązane tematycznie z utworem głównym, ale edytorsko od niego niezależne (recenzje, wywiady z autorem, materiały promocyjne itp.). Termin ten (*paratekst*) stosuje on do określenia nawiązań transtekstualnych między tekstem właściwym a elementami mu towarzyszącymi. Według Genette’a paratekst ma charakter graniczny, to *próg* (*seuil*, *vestibule*) (Genette 1987).

Genette zwraca szczególną uwagę na siłę illokucyjną paratektu. Wypowiedź paratekstualna, zdaniem badacza, może informować o czymś, ujawniać intencje, interpretować tekst. Z siły illokucyjnej paratektu wyrasta jego aspekt funkcjonalny, który Genette, uznaje za kluczowy (Genette, Maclean 1991, 261). Iwona Loewe, badaczka różnych form paratektu istniejących w przestrzeni medialnej⁶, odwołując się do Genette’a podaje, że „paratekst w stosunku do dzieła ma status podobny do *gościa przy swym gospodarzu* albo *niewolnika przy swym panu* [wyróżnienia – K.R.]. Pełni więc funkcję pomocniczą, zależną, często drugorzędną” (Loewe 2007, 13).

W literaturoznawstwie polskim problematyka paratekstualności funkcjonowała szeroko na długo przed recepcją teorii Genette’a, choć sam termin jeszcze się nie pojawił. Tak znana badaczka paratektu w dziele literackim Danuta Danek koncentruje się na analizie tytułów i spisów rzeczy w książce i zaznacza, że jeżeli pochodzą one od twórców powieści, a nie od ich wydawców, to stanowią istotne i wiele wyjaśniające elementy poetyki utworu, są jego integralną częścią, zostają wcielone do „wewnętrznej tkanki artystycznej” dzieła (Danek 1980, 113). Zdaniem innej badaczki, Danuty Szajnert, paratekst „współkonstruuje książkę, [...] a relacje: autor – tekst są w nim ważniejsze niż uformowanie pożądanego modelu relacji: autor – czytelnik”. Przyznaje też Szajnert tytułom wartości konotacyjne, określa je jako „ewentualny dodatek semantyczny, wtórne efekty, które mogą [...] uzupełniać tematyczną bądź rematyczną charakterystykę deskrypcji prymarnej” (Szajnert 2011, 57).

Niezmiernie ważne jest też zdanie Bartmińskiego dotyczące konotacji zawartej w tekście i przenoszonej do tytułu:

Słowo i tekst pozostają w korelacji pojęciowej, polegającej na tym, że słowo-znak, niosące bogate konotacje, czyli treść, która jest zorganizowana „fasetowo” i scenariuszowo, oraz tekst, który jest makroznakiem zorganizowanym całościowo i niesie intencjonalnie (przez podmiot mówiący) budowane charakterystyki tematyzowane-

6 Badaczka swoją perspektywę opiera na wyostrzeniu aspektu funkcjonalnego paratektów, który sprawia, że można je nazwać co najmniej paragatunkami (Loewe 2007). Tu na marginesie powiemy, że autorka stosuje nieco inną terminologię, wyklucza ona autorskie przejawy paratektów (uznaje je za metatekst), ale te subtelności terminologiczne nie będą przedmiotem naszego omówienia, w niniejszym artykule stosujemy nazewnictwo zaproponowane przez Genette’a.

go przedmiotu, są wobec siebie w pewnym zakresie ekwiwalentne, bowiem słowo można „rozwinąć” w tekst, zaś tekst można „zwinąć” w słowo (tak zwiniętą postacią tekstu bywa tytuł) (Bartmiński 2005, 123).

Badania Danek i jej metodologia zostały wykorzystane w pracach badaczy litewskich, napotkaliśmy dwa pokaźne opracowania nad paratekstem – Eglė Patiejūnienė (2001) i Živilė Nedzinskaitė (2012). Autorki analizowały tytuły książek opublikowanych na terenie WKL i rękopiśmiennych wykładów z poetyki i retoryki z XVI–XVIII wieku. Z ich badań wynikają następujące wnioski:

Jest jednak jasne, że nagłówek jest (lub przynajmniej był) niezależną formą literacką z własnymi kanonami, charakteryzującą się własnymi prawidłowościami rozwojowymi i odzwierciedlającą ogólny gust i styl epoki (Patiejūnienė 2001, 102)⁷.

Nie ulega wątpliwości, że ogólne prawa poetyki i rozwój literatury wpłynęły również na tytuły rękopisów, które od połowy XVII do końca XVIII w. były komponowane zupełnie inaczej (Nedzinskaitė 2012, 114). [...] Z podanych przykładów jasno wynika, że tytuły XVIII-wiecznych rękopisów są zgodne ze wszystkimi zasadami, które miały zastosowanie do każdego dzieła epoki baroku: zachwycać, zaskakiwać, zadziwiać, zastanawiać, ekscytować (Nedzinskaitė 2012, 113)⁸.

Cechy paratekstu w przekładach

Teoria paratekstu jest ostatnio wykorzystywana też w badaniach nad przekładami. W tym wypadku pojawia się w tekście dodatkowo nadawca – tłumacz, którego rola wpływa na funkcjonowanie paratekstu, a tym samym na odbiór dzieła. Badacze słusznie zaznaczają, że:

[p]odobnie jak w oryginale parateksty odzwierciedlają świadomość literacką autora oraz poetykę utworu, tak parateksty tłumacza pozwalają na odczytanie strategii tłumacza, jego świadomości translatologicznej (w świetle istniejącej wiedzy i kultury), wrażliwości i wiedzy oraz stosunku kultury przyjmującej do kultury wyjściowej. Tłumacz w paratekście może odwołać się do stereotypu z jednej strony, z drugiej — może go utrwalić, z trzeciej — przekroczyć. Paratekst jest bowiem potwierdzeniem jego interpretacji oryginału w wyniku zmiany czynników rozumienia tekstu ze strony odbiorcy w innej czasoprzestrzeni kulturowej (Tokarz 2017, 17).

7 Tačiau akivaizdu, kad antraštė tikrai yra (ar bent jau buvo) savarankiška literatūros forma, turinti savus kanonus, pasižyminti savitais raidos dėsningumais ir drauge atspindinti bendrąją epochos skoni bei stilių (Patiejūnienė 2001, 102).

8 Neabejotina, kad bendrieji poetikos dėsniai ir literatūros raida taip pat veikė ir rankraščių antraštes, kurios nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. pabaigos buvo komponuojamos gana skirtingai (Nedzinskaitė 2012, 114). [...] Iš pateiktųjų pavyzdžių aiškėja, kad XVIII a. rankraščių antraštės atitinka visas bet kokiam Baroko epochos kūriniai taikytas taisykles: pradžiuginti, nustebinti, priblokšti, užminti mįslę, sujaudinti (Nedzinskaitė 2012, 113).

W kontekście tych rozważań ważne miejsce zajmuje jeszcze jedna definicja paratektu, zaproponowana przez Bartmińskiego, który używa terminu paratekst w sensie kulturowym, a nie tekstologicznym. Analizując różnego rodzaju teksty folkloru na pograniczu polsko-ukraińskim, w tym też mające podłoże biblijne, przytacza oboczności tekstowe, w których różnice formalne mają związek z intencją nadawcy i są ukształtowane w wyniku wspólnego dziedzictwa kulturowego. Paratekstowość, zdaniem autora, można traktować jako szczególny przypadek „paralelizmu kulturowego” (Bartmiński 2006). Mechanizm tworzenia tekstów paralelnych tłumaczy dwujęzycznością, która umożliwiła swobodne przystosowanie języka przekazu do oczekiwań aktualnego odbiorcy (Bartmiński 2016, 72).

Moim zdaniem te przykłady i sformułowane wnioski mogą być wykorzystywane przy analizie tekstów dawnych, powstałych na terenie WKL pod koniec XVI i na początku XVII wieku, mamy bowiem w tym okresie do czynienia z różnego rodzaju tekstami przekładowymi, twórczo translowanymi na litewski, lub tekstami dwujęzycznymi. Są to teksty osób wielojęzycznych, zorientowanych w sposobie funkcjonowania i poniekąd wartości stylistycznej używanych języków. Coraz częściej mówimy o utrwalonej w tekstach litewskich potoczności poprzez użycie wyrazów gwarowych, „ludowych” i ukształtowanym stylu religijnym w tekstach polskich, mamy bowiem do czynienia z językami o różnym stopniu rozwoju⁹. Na uwagę zasługuje zakres użycia różnych języków w dwóch rodzajach tekstów religijnych, funkcjonujących w owym czasie: (a) tekstach oryginalnych, co można wiązać z intencją jednego autora, oraz (b) przekładowych – wówczas mówimy o sposobie adaptacji dzieła, jego transpozycji, przekształcaniu i dopasowaniu do potrzeb odbiorcy. Zazwyczaj tego rodzaju tekstom polsko-litewskim towarzyszy też łacina.

Aby zilustrować skomplikowaną strukturę paratektu w utworach wielojęzycznych, dokonamy wstępnej jego analizy w dziele przekładowym, przetłumaczonej przez Mikołaja Daukszę (lit. Mikalojus Daukša) na język litewski *Postylli mniejszej* Jakuba Wujka, i tekście oryginalnym, napisanych po litewsku kazaniach Konstantego Szyrwida (lit. Konstantinas Sirvydas), przetłumaczonych na język litewski. Analizie tylko fragmentarycznej, ukazującej funkcje paratektu i intencje autorów tych dzieł¹⁰, poddamy swoiste komentarze do tekstu – przypisy marginesowe, które zostały opracowane na podstawie tytułów poszczególnych rozdziałów tych kazań. W dziele Szyrwida uwzględnimy też łacińskie indeksy, dodane w celu upowszechnienia treści kazań wśród większej grupy odbiorców, spoza kulturowego kręgu WKL.

9 Por. Rutkowska 2018, 8.

10 Charakterystyce paratektu w kazaniach K. Szyrwida zostanie poświęcone odrębne opracowanie.

Paratekst w kazaniach Mikołaja Daukszy

W 1599 roku w drukarni Akademii Jezuickiej w Wilnie ukazała się *Postilla lietuwiszka* Mikołaja Daukszy – duży zbiór kazań (liczący ponad 600 stron) interpretujących i komentujących Ewangelie Nowego Testamentu (DP). Jak już wspomnieliśmy wyżej, postylla ta była wolnym tłumaczeniem polskiej postylli autorstwa jezuita Wujka (WP). Jak zakładają badacze, charakteryzuje się ona bogatym, ekspresywnym językiem litewskim i świadczy o niezwykłych zdolnościach Daukszy jako twórcy litewskiego języka literackiego. O zawartym w niej pratekście bardzo skrótowo można powiedzieć, że składał się on z fragmentów napisanych w trzech językach: litewskim, łacińskim i polskim. Postylla zawierała dwie przedmowy napisane przez samego Daukszę: łacińską przedmowę dedykowaną jego patronowi i – według autora – inspirowanej postylli, biskupowi Giedraitisowi, oraz polską *Przedmowę do łaskawego Czytelnika*. Ta napisana po polsku przedmowa stała się manifestem na rzecz zachowania i rozwoju języka litewskiego, wezwaniem o wyjątkowym znaczeniu historycznym.

Charakteryzując inne „przedSIONKI” tekstu Daukszy, należy zaznaczyć, że przypisy marginesowe w postylli Daukszy zostały faktycznie bez zmian przeniesione z tekstu Wujka: odniesienia do Biblii podaje w języku łacińskim, zapisując je identycznie, jak to zrobił Wujek. Dość dokładnie tłumaczy też Wujkowe przypisy dotyczące treści zawartej w poszczególnych akapitach i umieszczone na marginesie, tym razem na język litewski, bowiem w oryginale zostały one napisane po polsku. Dotychczas nie poddano szczegółowej analizie przypisów marginesowych w postyllach Wujkowych, ale z istniejących opracowań wynika, że zawierały one skrótowe informacje o treści zawartej w obszernym tekście¹¹. Nieco szczegółowiej opracowane fragmenty paratekstu w dziełach Piotra Skargi upewniają w przekonaniu, że na ich podstawie można też było odczytać przedstawione w sposób skondensowany poglądy ich autora¹².

Zgodnie z założeniami artykułu interesują nas w przekładowej *Postylli litewskiej* dodatkowe informacje, zawarte w przypisach autorstwa samego Daukszy. Dotyczą one przede wszystkim sposobu tłumaczenia na język litewski kazań Wujka. Istnieje tylko jedno opracowanie autorstwa Benasa Jankauskasa i Broniusa Maskuliūnasa *Mikalojaus Daukšos Postilės marginalijos*, opublikowane w 2012 roku, w którym

11 Badania Iwony Rak-Poks (2019) wykazały, że rama wydawnicza w polskich postyllach z XVI w. nie była jednolita, ale na podstawie zawartych w nich „regestrów”, sporządzonych na podstawie przypisów marginesowych, można było zorientować się w treści obszernych dzieł literackich. Takich „regestrów” w kolejnych wydaniach postylli Wujka było kilka. Nie zamieścił ich autor (lub wydawca) w Postylli mniejszej, analizie więc poddane mogą być z proponowanej tu perspektywy badawczej tylko tytuły oraz noty marginesowe.

12 O treści zawartej w tytułach dzieł P. Skargi tak pisała Małgorzata Piecuch: „Treść owych zapisów oraz sposób ich tworzenia (nie zawsze stanowiły one kopię marginaliów) dowodzą jednak, że w okresie kontrreformacji ten element druków uzyskał dodatkową funkcję – stanowił rodzaj zwięzłego streszczenia religijnych poglądów twórcy dzieła” (Piecuch 2015, 121).

wymieniono niektóre cechy tego rodzaju paratektu. Autorzy opracowania analizują łącznie przypisy sporządzone przez Wujka i przez autora przekładu litewskiego, określają je jako glosy:

Glosy w najogólniejszym sensie objaśniają język, pomagają czytelnikowi zrozumieć tekst, wyjaśniają niezrozumiałe słowo lub zwrot, podają tłumaczenie obcego słowa lub zwrotu; istnieją również rozbudowane formy glos, w których tłumaczone słowo lub zwrot jest parafrazowane, wyjaśniane opisowo (Jančiauskas, Maskuliūnas 2012, 54–55).

Z analizy przypisów sporządzonych przez Daukszę wynika, że dotyczą one przede wszystkim przekładu i tych trudności językowych, z którymi zmagał się autor. W dodanych dodatkowo do Wujkowych komentarzach marginesowych omawia Dauksza następujące cechy językowe:

- (1) Pisownię wyrazu, co świadczy o kształtującej się normie ortograficznej w języku litewskim:
wiffa – *wifsa* ‘wszystko’ (DP 13,1m).
- (2) Zapis skomplikowanych znaków ortograficznych, użytych w postylli specjalnie dla oddania wszystkich cech fonetycznych języka litewskiego, zwłaszcza dyftongów:
nudemiu – *nuodėmiu* ‘grzechów’ (DP 147,11m).
- (3) Sposób akcentowania, co wydawało się bardzo ważne dla samego autora i jego wydawcy, bowiem na potrzeby postylli opracowano specjalne znaki akcentu. W taki sposób dążono do ukazania właściwości akcentuacyjnych języka litewskiego:
pląstaka – *plāstaka* ‘dłoń’ (DP 158,6m).
- (4) Wiele komentarzy dotyczy leksyki i najczęściej do wyrazów zapożyczonych dodawano na marginesie wyrazy litewskie, były to wyrazy gwarowe, co ukazuje właściwości kształtowania się słownictwa terminologicznego w języku litewskim, próbę użycia wyrazów potocznych do określenia pojęć religijnych:
wienatiii – *vienturti* DP 144,1m; *vienturtis* ‘jeden w rodzinie’, arch. ‘jedyńy’ (LKŽ);
kancziós – *sopuliu* ‘męki’ DP 11,22m; *sopulis* ‘ból’, arch. ‘męka’ (LKŽ).
- (5) Jako wyrazy używane obocznie podawano też już utrwalone w pismach owej doby sławizmy:
wałandós – *adinós* DP 113,12m; *adina* ‘godzina’ sław. (LKŽ).
- (6) Często podawano kilka odpowiedników pochodzenia gwarowego o bliskim znaczeniu, aby uściślić znaczenie wyrazu występującego w tekście postylli:
apweyzdekimeś – *apkuopkimes*, *apivokimes*, *apluobkimes* (DP 16,9m);
veizdėti ‘patrzyć, widzieć; troszczyć się, dbać’ (LKŽ).

Przypisy paratekstowe służą w tym dziele Daukszy jako pomoc w zrozumieniu czytanego tekstu, a jednocześnie wzbogacają język książki, jej leksykę, co było głównym celem autora w tłumaczeniu postylli¹³. Dodać tu należy, że te wpisy marginesowe są częścią niezmiernie ważną, ukazują sposób kształtowania się litewskiego języka religijnego, a nawiązując do podstawowego zagadnienia w tym artykule – ustalenia funkcji paratektu – możemy stwierdzić, że ich podstawowe przeznaczenie to piecza o język, co zresztą zaznacza autor w swojej przedmowie. Szczegółowa analiza tego rodzaju uwag miałyby duże znaczenie dla zrozumienia zasad przekładu, doboru odpowiedników, wykorzystania środków językowych w trakcie przekładu i tym samym zrozumienia usiłowań unifikacji różnych odmian języka litewskiego na wczesnym etapie jego kształtowania się.

Paratekst w kazaniach Szyrwida

Postylla Szyrwida otwierała nowy etap w rozwoju postyllografii litewskiej na terenie WKL, była bowiem napisana po litewsku¹⁴. Jest ona określana jako postylla popularna i jednocześnie dydaktyczna, ponieważ w ówczesnym czasie miała służyć pomocą kaznodziejom w układaniu własnych kazań w języku litewskim. Tekst polski, umieszczony obok litewskiego, stanowił dokładny przekład i miał być pożyteczny dla tych, którzy języka litewskiego dobrze nie znali, a wśród księży działających na Litwie było to zjawisko dość częste. Postylla ta zawierała też przypisy marginesowe w języku łacińskim i łacińskie indeksy.

Marginalia w kazaniach Szyrwida są wielowarstwowe: to łacińskie nazwy tytułów punktów i podpunktów, wyodrębnione w postylli, tam też sporadycznie są umieszczone fragmenty wersetów biblijnych w języku łacińskim, które w tekście kazań są przytaczane po litewsku i po polsku. Dość regularnie pojawiają się na marginesie zapisane po łacinie podstawowe dowody i argumenty ukazujące sposoby rozumowania i interpretacji tekstu biblijnego przez Szyrwida. Nazwy tytułów zostały przeniesione do indeksu stanowiącego spis treści, zaś wpisy zawierające argumenty – do indeksu przedmiotowego.

Struktura tytułów również nie jest jednorodna, są to różne rodzaje konstrukcji językowych, ściśle powiązane z tekstem podstawowym i zawartą w nim modalność-

13 Stosowanie tego rodzaju komentarzy/marginaliów być może było związane z wypowiedianym przez wybitnego bałtystę Pranasą Skardžiusa zdaniem, że „Daukšy zależało na tym, aby język jego pism był bardziej zrozumiały dla jak największej liczby czytelników. Różnorodność materiału językowego i obfitość słów były do tego celu jak najbardziej odpowiednie” (Skardžius 1997, 122–125). Według Jurgisa Lebedysa „Daukša nie zadowalała się bezbarwnymi, zbyt ogólnymi słowami oryginału, ale szuka bardziej precyzyjnych litewskich odpowiedników, które lepiej wyrażają i opisują temat” (Lebedys 1963, 314).

14 Więcej o działalności Szyrwida na rzecz języka litewskiego zob. Rutkowska 2023.

cią. Poniżej podamy tylko ich podstawowe typy, które zostały ustalone na podstawie 90 tytułów wyekscerpowanych z pierwszej księgi dzieła Szyrvida. Są to następujące konstrukcje tekstowe:

- (1) Zdanie oznajmujące, proste (12)¹⁵:
Diewo tiefa bus kayp karione (PK I, 12)
Bofki sad będzie ná křtał woyny (PK I, 12)
- (2) Zdanie pytajne (31):
Reykiegu Diewuy pafumdit darbiniku winińion? (PK I, 321)
Trzebáli Bogu náymowác robotniki do winniće? (PK I, 321)
- (3) Fraza nominalna (13):
Tikribes tiefadario ir tiefas paskutines (PK I, 14)
Własności sędziego y sądu Ośtátecznego (PK I, 14)
- (4) Fraza nominalna rozbudowana o zdanie składowe (8):
Knigas tułas iż kuriu Diewas tiefu daris (PK I, 16)
Księgi rozmaite, z ktorych Bog będzie sędził (PK I, 16)
- (5) Zdanie złożone (13):
Dayktu, kurie regifi esfu łabay maži ir smułkus, ne reykia ažu nieku turet (PK I, 312)
Rzeczy, ktore się zdadzą być bárzo mále y drobne, nie trzebá zá nić mieć (PK I, 312)
- (6) Zdanie z cytatem (12):
«Kas tu esfi?» (J 1,19) *Kami źmogus Diewu kayp wayzdas io, žimina ir rodžia?*
«Ty ktos ieft?» *W czym człowiek Bogá wyraża, iáko obraz iego?* (PK I, 91)

Jak wynika z przedstawionych wyżej typów, najczęściej w tytule używa autor zdań pytajnych. Mają one jawną lub ukrytą strukturę zdania o rozstrzygnięcie, a ich istotną cechą jest swego rodzaju polemiczność: stanowią one jakby odpowiedź, reakcję na przypisywany komuś lub zakładany przez nadawcę sąd. W formie pytania często są zamknięte też wzmocnione sądy o charakterze ogólnym, sentencje. Podobnego typu modalność charakteryzuje też rozważania zawarte w niektórych zdaniach prostych, którym zazwyczaj towarzyszy silne nacechowanie emocjonalne. Występują też w tytułach pytania medytatywne, dotyczące wyboru drogi życiowej, światopoglądu, hierarchii wartości. Ich celem jest pobudzenie do myślenia, wyznaczenie pola poszukiwań, są one sposobem na ujawnienie dylematów, niepokojów moralnych mówiącego.

Tego typu nazwy tytułów są w swojej niezmienionej postaci przenoszone do indeksów łańskich albo na ich podstawie są tworzone nowe (zjawisko raczej rzadkie, dotyczy tylko kilku przykładów). Cechą charakterystyczną tego rodzaju przeniesienia

15 W nawiasach podano częstotliwość występowania tego typu konstrukcji.

tytułów polskich i litewskich do łaciny jest zachowanie fraz, zdań prostych i pytań w postaci faktycznie niezmienionej. Ilustrują to przytoczone niżej przykłady:

- (7) *Decem differentiae inter iudicium humanum & diuinum*
Dešims skiriū terp Dievo ir terp žmoniu tiefos.
Dzięścić różnic między Boskim a między ludzkim sądem
- (8) *Cur vili & aspero vestitu ordinariè vsi sint sancti*
Kodryn szwyntieii letus ir starus rubus wilkieio?
Czemu święci podlego y grubego odżienią vżywali

Przekształcenia dotyczą zdań złożonych, które ulegają redukcji, ma tu miejsce nominalizacja (9) albo tworzone są konstrukcje bezosobowe z wyzerowaniem subiektu (10):

- (9) *Res minimas non esse contemnendas*
Dayktu, kurie regiji esu labay maži ir smulkus, ne reykia ažu nieku turet.
Rzeczy, ktore się zdadzą być bārzo mǎle y drobne, nie trzebǎ zǎ nić mieć (PK I, 312)
- (10) *Christus est signum cui contradicitur*
Chryftus žinklas kuriam žmones priesztarauia.
Chryftus znǎk, któremu się ludzie sprzećiwiaiaq (PK I, 190)

W trakcie tworzenia tytułów łacińskich ma miejsce również pomijanie określeń przydawkowych przy rzeczownikach (11) oraz usuwanie cytatów z tytułu i ogólne przekształcenie tytułu (12), co nie występuje w tekście często:

- (11) *Judiciaria potestas conuenit Christo*
Wieżpat Chryftuy ipaćiu budu priguli but Sudziū
Panu Chryftusowi ofobliwym obyczaiem należy władzǎ sądowa
- (12) *Figuræ Sacramenti Pœnitentiæ, & qualitates eius*
<Eyk parodik fawi kuniguy, ir ašierawok dowanu> (Mt 8,4) Tays žodzieys
rodžiafi Sakramentas gaylistos, ir tikribes io.
<Idź pokaż się Kǎpłanowi> W tych słowiech pokazuie się Sakráment pokuty
świętey y włafności iego

Dość dużo identycznych tytułów występujących we wszystkich trzech językach jest swoistym potwierdzeniem, że ich łacińskie formy zostały napisane na podstawie tytułów polskich i litewskich, oddających treść kazania. Ujawnia się tu umiejętność budowy zdań zawierających treści podstawowe przez litewskiego kaznodzieję, a zachowane zdania pytajne świadczą o przeniesionych właściwościach stylistycznych kazań też do tytułów. Refleksja pytajna, retoryczna poprzez łacińskie indeksy przekazuje intencje autora owej większej grupie użytkowników, o której pisał Szyrwid.

Za pomocą przypisów i indeksów – paratekstu – strukturalizuje Szyrwid swoje kazania; uwidacznia się tu to ważne manifestowanie więzi tekstu z autorem: można

z nich odczytać intencje autora, oparte na retoryce charakterystycznej dla epoki baroku – uczyć, przekonywać, zachwycać, zadziwiać. Jednocześnie paratekstowe „dodatki” ujawniają nam treść kazań: w centrum nauczania zawartego w tekstach Szyrwida jest Chrystus i Człowiek, którego cnotom poświęca autor bardzo dużo uwagi.

Podsumowanie

Ze wstępnych rozważań, prowadzonych w poszukiwaniu odpowiedzi na postawione w artykule pytanie o rolę i funkcje paratekstu w dziełach powstałych na terenie WKL, wynika, że ukształtowany w warunkach pogranicza, wielokulturowości i wielojęzyczności stanowi on w rzeczy samej bardzo skomplikowany *żywoplot*, który był dowolnie formowany, przycinany i pełnił doniosłą rolę w dziele autorskim; był narzędziem umożliwiającym zrozumienie poglądów autora, właściwości języka (zwłaszcza u Daukszy), ukazującym kompozycję tekstu, prowadzącym czytelnika przez jego wielojęzyczną strukturę. Bez wątplenia wyrażał intencje autora, był typem *preludium*¹⁶ związanym z wzorzystą artystyczną szatą dzieł wybitnych polskich i litewskich twórców.

Można by stawiać pytanie o to, kim był odbiorca tych dzieł i co wiemy o ich funkcjonowaniu, czyli domyślać się funkcji *epitekstu*, o ile on się zachował i jest dla nas dostępny. Jest to przede wszystkim recepcja tych dzieł w okresie ich powstania oraz wzmianki o nich w pozycjach bibliograficznych. W mniejszym stopniu dotyczą one doby współczesnej autorom postylli, a w większym stopniu ich roli w wieku XIX i okresie późniejszym. Były one szeroko wykorzystywane w praktyce religijnej, służyły budzeniu świadomości narodowej Litwinów w dobie odrodzenia narodowego jako ważne źródła piśmiennictwa w języku litewskim.

Niniejsze opracowanie jest próbą zarysowania problematyki, jak się wydaje, bardzo pożytecznej w badaniach nad strukturą i genezą, rekonstrukcją procesu twórczego dzieł religijnych powstałych w pierwszym okresie kształtowania się języka litewskiego, któremu towarzyszyły dwa inne języki – łacina i polski – i funkcje których były dokładnie podzielone.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

DP – [Mikalojus Daukša] *Poštilla Catholicka. Tái est: Ižguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir šwėtes per wiffús metús*, Vilnius 1599, online: <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=2>.

16 Uświadamiał to sam Szyrwid, używając takiego określenia przy rozważaniu o tytułach poszczególnych ksiąg biblijnych w innych swoich dziełach.

- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, t. 1–20, 1941–2002, elektroninis variantas, red. G. Naktinienė et al., Vilnius 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018), online: <https://ekalba.lki.lt/bendri-nes-lietuviu-kalbos-zodynas>.
- PK I – [Konstantinas Sirvydas] *Punktų Kazan od Adwentu aż do Postu, Litewskim ięzykiem, z wytłumáczeniem ná Polskie*, Vilnius 1629; wydanie krytyczne: V. Vasiliauskienė, K. Rutkovska (red.), *Konstantinas Sirvydas. Punktai Sakymų nuo Advento iki Gavėnios. Kritinis leidimas. Konstanty Szyrwid. Punkty Kazań od Adwentu do Postu*, Vilnius 2015.
- PK II – [Konstantinas Sirvydas] *Punktų Kazan na Post Wielki Ięzykiem Litewskim Przez W. X. Constantego Szyrwidá Theologá Societatis Iesu nápisáne*, Vilnius 1644; wydanie krytyczne: V. Vasiliauskienė, K. Rutkovska (red.), *Konstantinas Sirvydas. Punktai Sakymų nuo Advento iki Gavėnios. Kritinis leidimas. Konstanty Szyrwid. Punkty Kazań od Adwentu do Postu*, Vilnius 2015.
- WP – [Jakub Wujek] *Postilla Catholiczna Mnieysza To jest Krotkie Kazánia, ábo Wykłády świętych Ewángelii [...]* *Ná dwie Części rozdzieloná [...]*, Poznań 1582.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY, 2005, Pytania o przedmiot językoznawstwa: pojęcia językowego obrazu świata i tekstu w perspektywie polonistyki integralnej, *Postscriptum. Półrocznik Szkoły Języka i Kultury Polskiej UŚ w Katowicach* 1–2, 114–125.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2006, Ludowe parateksty w kulturze pogranicza polsko-ukraińskiego, [w:] H. Pelcowa (red.), *Spotkania polsko-ukraińskie. Język – Kultura – Literatura*, Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 13–40.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2016, Refleksy „Rozmyślania przemyskiego” w folklorze pogranicza polsko-ukraińskiego. Analiza motywiczna, [w:] J. Bartmiński, A. Timofiejew (red.) *Rozmyślanie przemyskie – świadectwo średniowiecznej kultury religijnej*, Przemysł: Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska, 43–75.
- BARTMIŃSKI JERZY, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2009, *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- DANEK DANUTA, 1980, *Dzieło literackie jako książka. O tytułach i spisach rzeczy w powieści*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GENETTE GÉRARD, 1987, *Seuils*, Paris: Éditions du Seuil.
- GENETTE GÉRARD, MACLEAN MARIE, 1991, Introduction to the Paratext, *New Literary History* 22, No. 2, 261–272, <https://doi.org/10.2307/469037>.
- JANKAUSKAS BENAS, MASKULIŪNAS BRONIUS, 2012, Mikalojaus Daukšos *Postilės* marginalijos, *Jaunųjų mokslininkų darbai* 3 (36), 54–59.
- LEBEDYS JURGIS, 1963, *Mikalojus Daukša*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- LOEWE IWONA, 2007, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, 2012, LDK poetikos ir retorikos rankraščių antraštės: Renesanso ir Baroko epochų sankirtos, *Senoji Lietuvos literatūra* 33, 111–140.

- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2024, Czym zajmuje się tekstologia?, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Polaków i Litwinów*, t. 4: *Kulturowe aspekty tekstologii. Tekst – tekstem – kontekst*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- PATIEJŪNIENĖ EGLĖ, 2001, Senųjų Lietuvos knygų antraštės, *Archivum Lithuanicum* 3, 77–104.
- PIECUCH MAŁGORZATA, 2015, O wprowadzaniu Kazań sejmowych w obieg czytelniczy w staropolskich edycjach dzieł Piotra Skargi, [w:] M. Jarczykowa, B. Mazurkova, S. Dąbrowski (red.), *Świat bliski i świat daleki w staropolskich przestrzeniach*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 117–130.
- RAK-POKS IWONA, 2019, *Literacka rama wydawnicza w polskich postyllach z wieku XVI. Wybrane problemy*, rozprawa doktorska, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- RUTKOWSKA KRISTINA, 2018, Rozważania o sposobach edycji zabytków wielojęzycznych powstałych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku, *Sztuka Edycji. Studia Tekstologiczne i Edytorskie* 14, nr 2, 7–15, <https://doi.org/10.12775/SE.2018.0015>.
- RUTKOWSKA KRYSZYNA, 2023, Jesuit Konstantinas Širvydas (Konstanty Szyrwid) and the Origins of Lithuanian Linguistics and Homiletics, *Journal of Jesuit Studies* 10, Iss. 2, 345–362, <https://doi.org/10.1163/22141332-10020007>.
- SKARDŽIUS PRANAS, 1997, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojo Lietuvos, [w:] P. Skardžius, *Rinktiniai raštai*, t. 2: *Bendrinės kalbos dalykai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 116–129.
- SUBAČIUS PAULIUS V., 2022, Tekstas kaip gyvatvorė, *Archivum Lituanicum* 24, 9–26, <https://doi.org/10.33918/26692449-24001>.
- SZAJNERT DANUTA, 2011, *Intencja autora i interpretacja – między intencją a atencją. Teksty i parateksty*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, <https://doi.org/10.18778/7525-607-9>.
- TOKARZ BOŻENA, 2017, Parateksty jako wyraz koncepcji przekładu, *Przekłady Literatur Słowiańskich* 8, nr 1, 15–35.

Historical Contexts of Textology. Paratextual Functions in Multilingual Works

Abstract

This study is an attempt to outline the issues of research on the structure and genesis of the text, a reconstruction of the creative process of religious works created in the GDL in the first period of the formation of the Lithuanian language, which was accompanied by two other languages - Latin and Polish. In this connection, the article briefly reviews the research on an important component of religious texts – the paratext. The basic trends in its description are shown, important functions performed are discussed and its complex structure in multilingual texts written at the beginning of the 17th century is presented. Using two monuments from this period as an example – the sermons of Jakub Wujek translated by Mikołaj Dauksza

and the original bilingual sermons of Konstanty Szyrwid – the role of marginal footnotes and indexes in the works of both authors is discussed, focusing on the historical context of these works and the intention of the authors in the process of their creation, made visible in these text fragments.

KEYWORDS: *textology, paratext, theolinguistics, sermon, writing of the Grand Duchy of Lithuania, Daukša, Sirvydas*

PRZEDSTAWIENIE KAZAŃ KAROLA FABIANIEGO Z ROKU 1783 W RĘKOPIŚCACH KIPRIJONASA LUKAUSKASA Z ROKU 1797 I JURGISA AMBROZIEJUSA PABRĘŻY Z ROKU 1824

Jūratė Pajėdienė
Instytut Języka Litewskiego, Wilno

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.06>

ADNOTACJA. O popularności na Litwie w epoce oświecenia książki Karola Fabianiego pt. *Missyi apostołskiej część II* (1783) świadczą spisane po litewsku w rękopisie Kiprijonasa Lukauskasa pt. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa* [...] (1797) wszystkie teksty z tej publikacji (312 stron). W minionym stuleciu teksty te spotkały się z pozytywną oceną historyków kultury Litwy, ale ich autorstwo przez pewien czas było błędnie przypisywane temu, kto je tylko przepisał. Wydanie rękopisu kazań Jurgisa Ambroziejusa Pabrėży (Šepetytė red. 2020) pomogło wyjaśnić tę tajemnicę i umożliwiło porównanie spisanego w trzech językach tego samego tekstu – dwóch kazań Fabianiego o *Ósmym przykazaniu Bożym*. Dzięki temu udało się ustalić charakterystyczne cechy nie tylko językowe, ale też kulturowe tekstów w językach litewskim i żmudzkiem.

SŁOWA KLUCZOWE: *Karol Fabiani (1716–1791), Kiprijonas Lukauskas (Cyprian Łukowski, 1757–1815), Jurgis Ambroziejus Pabrėža (1771–1849), kazanie, polska i litewska literatura religijna w XVIII–XIX wieku*

Wprowadzenie

Popularności książki Karola Fabianiego (1716–1791) pt. *Missyi apostołskiej część II*. [...] *nauki z przykazan boskich o powinnościach życia chrześcijańskiego* [...] (1783, dalej: FMA2) na Litwie w okresie oświecenia świadczy spisany w 1797 roku przez Kiprijonasa Lukauskasa (Cyprian Łukowski, 1757–1815) w pierwszej części rękopisu¹ zbiór kazań-nauk² pt. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka* (Kazanie z przykazań Bożych o powinnościach życia chrześcijańskiego) [...] (s. I–II; 1–310)³. Przekłady dwóch ksiąg kazań Fabianiego na temat

1 Dalej używam skrótu LP. Rękopis (409-stronicowy) jest przechowywany w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus universiteto biblioteka) pod sygnaturą F1–D654. Transkrypcja tego rękopisu, przygotowana przez Juozasa Karaciejusa, została opublikowana w 1996 r.

2 W ówczesnych tekstach litewskich wyraz *pamokslas* odpowiada dwu terminom: *kazanie* 'mowa głoszona przez duchownego' i *nauka* '(po)uczenie' (por. też Gidžiūnas 1994, 269; Sverdiolas 2006, 50).

3 Pierwsza część rękopisu Lukauskasa pt. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa* [...] (312 stron) z pewnymi zmianami zawiera litewskie tłumaczenie wszystkich tekstów drugiej księgi Fabianiego *Missyi apostołskiej część II*. O najważniejszych zmianach w tekście Lukauskasa – zob. Pajėdienė 2022a.

ósmego przykazania Bożego – *Nauka XXVIII. z Przykazania Boskiego Osmego. Nie bėdiesz mowił fałszywego świadectwa przeciwko bliźniemu swemu* (FMA2, 457–469) oraz *Nauka XXIX. o Obmowach i innych iężycznych grzechach, do tego Przykazania Boskiego, Osmego należących* (FMA2, 470–489) – znajdują się nie tylko we wspomnianym zbiorze Lukauskasa (LP, 281–301), ale też w rękopisie pt. *Pamokslay Wayringosy Materijosy* [...] (dalej: PWM, 203–228) Jurgisa Ambroziejusa Pabrėży (1771–1849). Celem artykułu jest omówienie wyników systemowego porównania tekstu Fabianiego o ósmym przykazaniu Bożym (1783) i jego dwóch przekładów znajdujących się w rękopisach Lukauskasa (1797) i Pabrėży (1824), które wskazują na oryginalność kulturową litewską i żmudzką tych tekstów.

Artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej części zostały przedstawione okoliczności podjęcia się niniejszych badań tekstologicznych. Pojawienie się nowego wydania omawianych zabytków piśmiennictwa, czyli książek Fabianiego oraz rękopisów Lukauskasa i Pabrėży, nie tylko stało się źródłem satysfakcji dla czytelnika, ale też wskazało na nowe możliwości poznawania kultury. W czasach obecnych łatwo dostępny stał się zarówno rękopis Lukauskasa (Karaciejus red. 1996), jak też kazania Pabrėży spisane w latach 1799–1831 (Šepetytė red. 2020) oraz zeskanowane warianty książek Fabianiego (1781; 1783; 1788) (zob. strona internetowa polona.pl). Lektura najnowszych publikacji tych zabytków piśmiennictwa umożliwiła wskazanie na ich wzajemne powiązania, które z kolei wpłynęły na zmianę oceny spuścizny twórczej ich autorów, kapłanów katolickich: Fabianiego, Lukauskasa i Pabrėży (w drugiej połowie XX wieku Lukauskasowi błędnie przypisywano autorstwo niektórych tekstów). W części drugiej polskie teksty dwóch kazań Fabianiego zostały porównane z ich wersjami litewską i żmudzką, dzięki czemu zaakcentowano kulturowe aspekty tych tekstów (na podstawie analizy podobieństw i różnic w przekładach).

1. Krótko o przyczynie podjęcia badań i autorach źródeł

Nowe wydania dzieł dziedzictwa piśmienniczego – książki i (lub) cyfrowej kopii dawnych oryginałów – tym już zapomnianym i, jak mogłoby się wydawać, nieaktualnym tekstom z minionych stuleci może dać nowe życie. W zależności od swojej treści mogą one nie tylko kształcić, ale też wskazywać na zmiany językowe, przyczyny niektórych współczesnych modeli zachowań lub też korygować rozumienie genezy innych tekstów z minionych epok i ogólnej sytuacji kulturowej. Wszystkie wymienione możliwości otwiera przed nami również wydana niedawno książka pt. *Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos* (Kazania w różnej formie, głoszone przez Ambroziejusa Pabrėżę) (Šepetytė red. 2020).

1.1. Jurgis Ambroziejus Pabrėža (1771–1849)

Pabrėža to znany żmudzki kapłan (wyświęcony w 1796 roku), zakonnik klasztoru bernardynów w Kretyndze (lit. Kretinga) (śluby zakonne u franciszkanów przyjął w 1817 roku) oraz kaznodzieja. Jest uznawany za chlubę Żmudzinów ze względu na aktywność w wielu dziedzinach⁴ oraz posiadanie różnych talentów, spośród których najważniejszy – sztuka wymowy – związany jest z jego działalnością duszpasterską i głoszeniem kazań⁵. Potwierdzeniem sławy Pabrėży jako kaznodziei są zachowane rękopisy⁶, uzasadnia tę popularność współczesna ocena jego tekstów⁷. Ale tylko niedawno część tej spuścizny rękopiśmiennej została wydana drukiem. W 2020 roku ukazało się wydanie naukowe rękopisu *Pamokslay Wayringosy Materyjosy* (dalej: PWM) (Šepetytė red. 2020)⁸. To 788-stronicowe źródło zawiera 48 kazań, głoszonych w różnych miejscowościach na terenie Żmudzi w latach 1799–1831. Ich treść wskazuje na aktualne tematy podejmowane przez duchownych Kościoła katolickiego w epoce oświecenia oraz świadczy o postawie oraz kreatywności kaznodziejów, którzy te kazania-nauki przygotowali.

W PWM dokładnie omawiane są przykazania Boże, pojęcia dotyczące różnych grzechów i cnót, wyjaśniane jest znaczenie najważniejszych modlitw i obrzędów kościelnych. Wybrane tematy służyły pogłębianiu dostępnej wiedzy teologicznej, katechetycznej i innej ogólnej na podstawie mądrości ksiąg wraz z podaniem wykorzystanych źródeł. Przypisy literackie, które były tylko brulionowymi uwagami kaznodziei, dla współczesnego czytelnika mają inne znaczenie: świadczą o zakresie zainteresowań Pabrėży, a niekiedy też o oddziaływaniu konsekwentnie cytowanych przez niego lub wypisanych utworów. Jedna uwaga bibliograficzna jest szczególnie ważna. Pomogła ona zrozumieć popularność kazań o Dekalogu (szczegółowego i edukacyjnego nauczania teologii moralnej) wybitnego kaznodziei Fabianiego w kościołach katolickich nie tylko w ówczesnej Polsce, ale też i na Litwie. Długie kazanie pt. *Apey griekus lyižowy* [O grzechach języka] (PWM 203–228), wygłaszane w ciągu dwóch nabożeństw latem 1824 roku w Wierzajciach (lit. Vėžaičiai), zostało zakończone uwagą: *Wypisano prawie co do słowa z Missyi Apostolskiej Części 2 [...] Xiędza Fabianiego* (PWM 228). Wskazane źródło⁹ (zob. Fabiani, *Missya apostolska CZĘŚĆ II*,

4 Pabrėža znany jest też jako pedagog, uczestnik litewskiego ruchu kulturalnego, działacz piśmiennictwa żmudzkiego, bibliofil, znawca botaniki i medycyny ludowej (por. Biržiška [1963] 1990, 306–320; Gidžiūnas 1994; Subačius 1996; Pacevičius 2010).

5 Jest to cenny zabytek publicznego potocznego języka żmudzkiego z końca XVIII w.–początku XIX w. Pabrėža stworzył specyficzną pisownię – do alfabetu polskiego dostosował fonetykę żmudzką. Szerzej o języku i pisowni Pabrėży – zob. Subačius 1996; na temat specyfiki ortografii PWM – zob. Šepetytė 2020.

6 Historycy kultury wymieniają co najmniej 10 zbiorów napisanych i oprawionych kazań Pabrėży (por. Gidžiūnas 1994, 91–100).

7 Por. Tereškinas 1994; Sverdiolas 1996; 2006, 48–86; Pajėdienė 2022c.

8 Szerzej o tej publikacji – zob. Pajėdienė 2021.

9 Pabrėža podaje też więcej odsyłaczy do książki Fabianiego (por. PWM 120, 132, 277).

Nauka XXVIII [...] i *Nauka XXIX* [...], FMA2, 457–489) nawiązuje nie tylko do tego kazania, przeznaczonego do głoszenia w ciągu dwóch dni, ale też do oryginału odpowiadających mu rękopiśmiennych kazań Lukauskasa. Zestawienie dwóch tekstów – Fabianiego (FMA2, 457–489) i Lukauskasa (LP, 281–301) – pozwoliło zrozumieć pochodzenie również tekstów z części I LP. Najważniejsza pod względem objętości (licząca 312 stron), zawartości ideowej i literackiej część spisana przez Lukauskasa rękopisu pt. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka* [Kazanie z przykazań Bożych o powinnościach życia chrześcijańskiego] (LP I–II, 1–310) zawiera zbiór nie tylko oryginalnych tekstów, ale też litewską wersję książki Fabianiego *Missyi apostolskiej część II. W ktorey się przekładaia nauki z przykazan boskich o powinnościach zycia chrzescianskiego*. Niestety na stronie tytułowej pracy Lukauskasa nie ma żadnej wzmianki o prawdziwym autorze i ogólnej nazwie książki – nie został wymieniony ani Fabiani, ani jego *Missja apostolska*. Podane jest tylko nazwisko osoby, która kazanie spisała (por. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka. Per Kuniga Cypriona Łukawski Plebona Traszkonu Surasitas. Metusy Chrystusa 1797* [Kazanie z przykazań Bożych o powinnościach życia chrześcijańskiego. Przez księdza Cypriana Łukawskiego proboszcza Traszkon spisane]). Taka wersja strony tytułowej sprawiła, że w czasach współczesnych Lukauskas był nazywany jednym z twórców oryginalnej literatury litewskiej XVIII wieku.

1.2. Kiprijonas Lukauskas (Cyprian Łukawski, 1757–1815)

Po zainteresowaniu się w drugiej połowie XX wieku zbiorem rękopiśmiennych kazań Lukauskasa pt. *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa* [...] teksty te były oceniane nie tylko ze względu na piękny język, ale też na treść. Badacze podkreślali uczoność autora, duże czytanie, racjonalizm, znajomość ludzkiej psychologii, doświadczenia podróżnicze, zindywidualizowany styl narracji¹⁰. Interesowano się też życiorysem kapłana, który spisał te kazania. Archiwalnych danych na temat Lukauskasa znaleziono niewiele. Chodzi o wpisy z 1796 roku w akcie dotyczącym wizytacji w dekanacie wilkomierskim (lit. Ukmergės dekanatas)¹¹ oraz w księdze zmarłych bernardynów prowincji litewskiej¹². W pierwszym dokumencie jest podane, że proboszcz klasztoru

10 Zob. Biržiška [1963] 1990, 171; Lebedys 1976, 40; Lukšienė 1985, 87–90; Tereškinas 1992, 13–163; 1996; Tunaitis 2004, 80; Mačiulytė 2005, 13–14; 2005a; Pacevičius 2005, 228, 231; Vaicekauskas 2008.

11 LMA (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, dawne: CVIA [LTSR Centrinis Valstybinis Istorinis Archyvas]), F 694 ap. 1. b. 3998, przepisana wersja: Lebedys 1976, 187. Kilka dat wskazanych w tym zapisie aktu wizytacji stało się podstawą biografii Lukauskasa (podano różne interpretacje, por. Tereškinas 1992, 136; Bogušis 1996, 15–16; Mačiulytė 2005a, 245–247).

12 Odnaleziony przez Arvydasa Pacevičiausa wpis pozwolił uściślić informację na temat daty śmierci Lukauskasa. Zmarł on w 1815 r. w klasztorze bernardynów w Benicach, gdzie pełnił obowiązki wikariusza (zob. Pacevičius 2005, 241).

i parafii bernardynów w Traszkunach (lit. Troškūnai) Kiprijonas [L]ukauskas (wyświęcony na księdza w 1782 roku, śluby złożył w 1791 roku) prowadzi nabożeństwa w języku litewskim (por.: *mowi [...] Pacierz [...] po litewsku*), zebranych ludziom czyta odpowiednie kazania (*y Naukę miewa stosowną do zgromadzonych ludzi*). Można przypuścić, że przybyły do klasztoru wizytator wiedział, na jakich źródłach (było ich kilka)¹³ opiera się edukacyjne nauczanie w zbiorze rękopiśmiennym Lukauskasa. Ale z biegiem czasu prawdziwe autorstwo poszczególnych tekstów z rękopisu LP stało się trudne do zweryfikowania. Fabiani, który łatwo trafiał do litewskiego audytorium katolickiego w końcu XVIII wieku i w pierwszej ćwierci XIX wieku, później został zapomniany. Twórczość Fabianiego i jej historyczna ocena do litewskiej pamięci kulturowej powróciła dopiero w drugiej połowie XX wieku, ale na początku była przesłonięta obcym nazwiskiem Lukauskasa i epitetami, które odnosiły się do niego.

1.3. Karolis Fabiani (1716–1791)

Fabiani – jezuita, kaznodzieja – wstąpił do zakonu jezuitów w 1732 roku, święcenia przyjął w 1750 roku. Od 1772 roku aż do kasaty zakonu był rektorem kolegium jezuitów w Poznaniu. Po kasacie zakonu jezuitów zamieszkał w Łęczycy, gdzie pełnił obowiązki wikarego. Jesienią 1779 roku został kanonikiem kaliskim i kaznodzieją szkół wydziałowych kaliskich. Przygotował kilka zbiorów kazań: *Kazania na niedziele i święta całego roku* (4 tomy, Kalisz 1781), *Misja apostołska* (3 tomy, Kalisz 1781) oraz *Kazania o męce Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa na trzy posty podzielone* (Kalisz 1788). W polskiej historiografii kulturowej Fabiani określany jest nie tylko jako słynny polski kaznodzieja swoich czasów¹⁴, ale też jako jeden z najlepszych¹⁵. Był nazywany kaznodzieją, któremu nie brakowało ani staranności, ani zapału apostołskiego, gdyż rozumiał stosownie potrzeby i zadania swoich czasów oraz strzegł wiary i cnoty, dlatego starał się zamknąć drogę wielkim nieszczęściom w Kościele i narodzie¹⁶.

Missya apostołska Fabianiego doczekała się kolejnych wydań jeszcze za życia autora (1783), a także później. O popularności drugiego tomu tej książki świadczą też odpisy. Jeden taki odpis w języku oryginału jest przechowywany w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego¹⁷.

13 Teksty trzeciej części zbioru rękopiśmiennego Lukauskasa (LP, 352–378) zawierają anonimowy przekład książki Józefa Legowicza *Powinnosci Gospodarzow Wieyskich* (1779); szerzej o tym – zob. Pajėdienė 2022b.

14 Por. Estreicher 1898, 153–154; S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*, t. 5, 1899, 268; Kaczmarek 1948.

15 Por. Pelczar 1917, 291.

16 Por. Pelczar 1917, 278.

17 Na temat odpisu rękopisu F 1-C173a – zob. Fabjani 1792.

2. Porównanie wariantów dwóch przekładów (litewskiego i żmudzkiego) kazań Karola Fabianiego z oryginałem polskim

Spisane w rękopisach przez Lukauskasa i Pabrężę przekłady kazań Fabianiego pt. *Nauka XXVIII. z Przykazania Boskiego Osmego* [...] i *Nauka XXIX. o Obmowach i innych ięzycznych grzechach* [...] wskazują na rozpowszechnienie nauki tego autora w środowisku litewskim i żmudzkiem. Na wpływ wzoru książki Fabianiego wskazują nawet strony tytułowe omawianych zbiorów rękopiśmiennych Lukauskasa i Pabręży. Ich zestawienie uwidacznia, jak korelują ze sobą określenia dotyczące: wykonawców (por. konstrukcję przyimkową wskazującą na autorów tekstów: *PRZEZ X. KAROLA FABIANIEGO – Per Kuniga Cypriona Łukawski – par Kónyga Ambrożejój Pabreża*); pełnionych przez nich obowiązków kapłańskich (por. *kanonika kaliskiego, Szkół Wydziałowych Łęczyckich Kaznodzię – Plebona Traszkonu – Tercyjorió Zokana Szwęta Tiewa Prączyszkaus*); charakteru działania twórczego (*mowiona / mowione – Sakity; napisane – Surasitas*); miejsca wykonania (*po różnych mieyscach – Ał roźniu wyitu*) i czasu (*po roźnych Missyach – iwayriusy łaykusy*). W rękopisie Lukauskasa jest też taka sama nazwa zbioru i nazwy kazań (zob. tabela 1 – porównanie podanych tytułów: FM2, LP, PWM, stron tytułowych oraz nazw kazań nr 28 i 29).

Tabela 1. Tytuły omawianych utworów: książki Fabianiego oraz rękopisów Lukauskasa i Pabręży, a także zawartych w nich kazań o ósmym przykazaniu Bożym

<p><i>MISSYI APOSTOLSKIEY CZĘŚĆ II. W KTOREY SIĘ PRZEKŁADAŁĄ NAUKI Z PRZYKAZAN BOSKICH O POWINNOŚCIACH ŻYCIA CHRZESCIANSKIEGO. PRZEZ X. KAROLA FABIANIEGO KANONIKA KALISKIEGO, SZKÓŁ WYDZIAŁOWYCH ŁĘCZYCKICH KAZNODZIĘ NAPIŚANE, PO RÓŻNYCH MISSYACH MOWIONE, I DO DRUKU PODANE. [...] w KALISZU, 1783. w Drukarni J. O. Xcia Jmci PRYMASA, Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego</i></p>	<p><i>Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka. Per Kuniga Cypriona Łukawski Plebona Traszkonu Surasitas. Metusy Chrystusa 1797 (LP I–II, 1–310)</i></p>	<p><i>PAMOKSLAY Wayringosy Materyjosa Ał roźniu wyitu, iwayriusy łaykusy Sakity par Kónyga Ambrożejój Pabreża Tercyjorió Zokana Szwęta Tiewa Prączyszkaus</i></p>
<p><i>Nauka XXVIII. z Przykazania Boskiego Osmego. Nie bądźz mowil fałszywego świadectwa przeciwko bliźniemu jwemu [...] (FMA2, 457–469)</i></p>	<p><i>Pamokslas 28. Isz Prisakima Diewa Aszma. Ne kalbiek ne teysiey priesz Artima tawa [...] (LP, 281–288)</i></p>	<p><i>Pamokslas apey Griekus Lyiżowy (PWM, 263–211)</i></p>
<p><i>Nauka XXIX. o Obmowach i innych ięzycznych grzechach do tego Przykazania Boskiego, Osmego należących. [...] (FMA2, 470–489)</i></p>	<p><i>Pamokslas 29. Ape apkalbieimus yr kitus liezuwinius griekus, iki to Aszma Prisakima Diewa prigulincius [...] (LP, 289–301)</i></p>	<p><i>Pamoksla apey Griekus Lyiżowy Trukis tolymesnis (PWM, 211–228)</i></p>

2.1. Cechy charakterystyczne przekładu spisanego przez Lukauskasa¹⁸

Chociaż Lukauskas nigdzie nie podaje nazwiska prawdziwego autora, to spisane kazania nr 28 i 29 LP wskazują na dosłowne tłumaczenie polskiego tekstu autorstwa Fabianiego. Konsekwentne naśladowanie oryginału widoczne jest też w strukturze dzieła. Lukauskas stosuje identyczny jak w FMA2 podział na akapity i numerację poszczególnych przedmiotów¹⁹, np.:

- (1) **Pytanie II.** *Co to iest fałszywe świadectwo? Odp: Ten świadczy fałszywie, który [...]* (FMA2, 457–458)
- (1a) **K. 2.** *Kas tay ira neteysus ludijmas? // A. Tas neteysiey ludije, kursay [...]* (LP, 292)
- (1b) **Kł.** *Kas tay ira neteysós swiecziyims? – Ats. Tas swieczyi kwałczyway, kórsay [...]* (PWM, 203–204)
- (2) **Pytanie VI.** *Rozfiewanie niezgod, iaki iest grzech? Odpow: Grzech ięzyka, iest iefzcze gorszy, rozfiewanie niezgog, między bliźniemi. Ten grzech iest nie tylko przeciwko miłości, ale przeciwko sprawiedliwości, [...]* (FMA2, 482)
- (2a) **K. 6.** *Sieimas girdinimas yr apsakimas nezgadu, koks ira griekas? // A. Griekas liežuwia, ira dar piktesnias, apsakimas nezgadu tarp artimu. Tas griekas ira ne tiktay priesz meyly, bet priesz teysiby,* (LP, 297)
- (2b) **Dalys Szeszta** // *Apey siejyma Nezgadu. // Kł. Siety nezgadas, waydus tarp žmoniu, koks ira grieks? – Ats. Grieks lyżowy pyktesnis dar ira siejymys nezgadu tarp kytu. Tas grieks pasypyłda netyktay prisz meyly artyma, ale yr prisz teysiby.* (PWM, 222)

Język przekładu jest piękny²⁰. Lukauskas stara się unikać zapożyczeń leksykalnych. Jest to szczególnie widoczne wtedy, kiedy LP podaje odpowiednik litewski, a PWM – polonizm powtarzający leksykę oryginału (por.: *szkodliwego* [FMA2, 461] – *izeydzia* [LP, 284] – *yszkadliwó* [PWM, 206]; *ią szpecą* [FM2, 464], *aną biaurina* [LP, 285–286], *anóu szpetnyi* [PWM, 208]) lub też niezależny od niego sławizm²¹. Lukauskas jest jednak skłonny do powtarzania modeli szyku wyrazów, które występują w oryginale

18 Porównanie tekstów w różnych językach podkreśla specyfikę wyborów autorów przepisanych wariantów, dlatego gdy jest mowa o tekstach poszczególnych autorów, podawane są odpowiedniki we wszystkich trzech źródłach.

19 Poprawił jednak błąd korektorski, który był w tekście kazania nr 28 (FMA2). Dwukrotnie występuje tam to samo pytanie III, por.: Pytanie III. *Jak BOG furowo, tego fałszywego świadectwa zakauzie?* (FMA2, 458) → K. 3. *Kayp Die-was smarkiey to neteysia kalbeima uszaka?* (LP, 282) i Pytanie III. *Kłamftwo czy należy do fałszywego świadectwa?* (FMA2, 460) → K. 4. *Melawimas ar prigule ing neteysi swiecziyima?* (LP, 283).

20 Na piękno języka Lukauskasa zwracali uwagę literaci i językoznawcy (por. Lebedys 1976; Karaciejus 1996; Zinkevičius 2001).

21 Por. też wariant przykładu nr 12: *przeciwko zdaniu* (FMA2, 460) – *priesz numanima* (LP, 283) – *priszinga mysley* (PWM, 206).

polskim (por. w przykładzie nr 4 związek wyrazowy: *obrzydliwą w oczach Bożkich czynią* [FMA2] – *dargiu akisy Diewa dara* [LP] – *baysy dara akysó Dyiwa* [PWM] lub frazy w przykładzie nr 5: *gdzieby na kłamcow praw furowych, i kar, nie stanowiono – kur unt mełagiu prowu smarkiu yr karoniu nestanawitu – kórioiy nebut bówósiu aszriu prowu yr karoniu pastanawitu ónt mełagiu*), por.:

- (3) Trzeci rodzaj kłamstwa **szkodliwego**, kiedy kto przez swoje kłamstwo, czy na fortunie, czy na sławie, czy na zdrowiu **bliźniemu** *szkodzi*. (MA2, 461)
- (3a) *Trecias gimimas meławima iżeydzia, kada kas per sawa meławima, ar tay unt fortunos, ar unt szłowes, ar unt sweykatas artimuy izieydzia.* (LP)
- (3b) *Trets gatunks mełagistys wadynas yszkadliwó: kad kas par sawa meławyma óżyszkadyi kytam ar tay ónt tórta, ar ónt szłowys, arba ónt kuna, ónt sweykatas.* (PWM, 206)
- (4) *Te [...] nie zabiiaią wprawdzie dufszę, ale ią szpecą, i obrzydliwą w oczach Bożkich czynią.* (FM2, 464)
- (4a) *Tie [...] ne užmusza dusias teysiey, bet aną biaurina yr dargiu akisy Diewa dara* (LP, 285–286)
- (4b) *O tos [...] neóžmusz, tay tyisa, Duszys, bet anóu szpetnyi yr baysy dara akysó Dyiwa:* (PWM, 208).

Niekiedy takie dosłowne naśladowanie oryginału było przyczyną nie tylko gorszej składni w LP, ale też błędów w przekładzie. Na przykład związek wyrazowy *Nie było żadnego tak grubego Narodu* Lukauskas tłumaczy dosłownie: *Ne buwa niewienos teyp storos Gimines* (LP, 285), natomiast Pabrėža znajduje bardziej dokładny odpowiednik: *Nebówa niewyinos tokios žemys* (PWM, 207). Podobna nieściśłość jest widoczna w przekładzie FMA2 frazy: *i do spoczynku zabierał*, której w LP odpowiada: *yr ing atilsi prisirinka*, natomiast w PWM: *yr gólty taysies eyty*²² (zob. wariant przykładu nr 6), por.:

- (5) *Nie było żadnego tak grubego Narodu, gdzieby na kłamcow praw furowych, i kar, nie stanowiono.* (FMA2, 463)
- (5a) *Ne buwa niewienos teyp storos Gimines, kur unt mełagiu prowu smarkiu yr karoniu nestanawitu.* (LP, 285)
- (5b) *Nebówa niewyinos tokios žemys, kórioiy nebut bówósiu aszriu prowu yr karoniu pastanawitu ónt mełagiu* (PWM, 207)
- (6) *Jeden pustelnik w dyskursie i posiedzeniu obmowił umarłego. Gdy się powrócił do mieszkania swego, i do spoczynku zabierał, pokazał mu się Anioł [...]* (FMA2, 475)
- (6a) *Wienas Pustelnikas kałboy yr pasiedieimy apkałbieie numirusi. Kada su-griza ing sawa giwenima yr ing atilsi prisirinka pasirode Aniołas [...]* (LP, 392)

22 Żmudzkie określenie *taisytis eiti gulti* znaczy tyle co 'szykować się do spania'.

- (6b) *Wyns Pustelniks peunamy sósyejymy pakalbieiy Nabaszyka wyina. Kad pagriža i giwenyma sawa, yr gólty taysies eyty, pasyrody jem Aniołs* (PWM, 217).

W zapisie FMA2 kazań nr 28 i 29 w rękopisie Lukauskasa widoczne jest dwojakiemu typowi odchodzenie od oryginału. Po pierwsze, chodzi o tłumaczenie łacińskich cytatów nawet wtedy, gdy Fabiani nie podaje polskiego przekładu cytatu (ponieważ przed nim wyjaśnia, co on oznacza). W LP obok łacińskiego zdania jest odpowiednik litewski. Na przykład Lukauskas uściśla przekład cytatu biblijnego: *Os quod mentitur occidit animam* (FMA2, 464), który brzmi: *Burna kuri meľuoia, užmusza duszy* [Usta, które kłamia, zabijają duszę] (LP, 285–286). Natomiast Pabrėža w tym przypadku podaje wariant taki sam jak u Fabianiego – bez przekładu, ale ze wskazówką, że cytat pochodzi z wersu 11 z Mdr 1 (Księgi Mądrości)²³, por.:

- (7) *Kłamftwa ktore są grzechem śmertelnym, zabiiaią duszę według owego wyroku Ducha Najszyjzego. Os quod mentitur occidit animam. Te zaś ktore są powszednim, nie zabiiaią wprawdzie duszę, ale ią szpecą, i obrzydliwą w oczach Bofkich czynią, iako tenże Duch S. mowi: Abominatio est Domino labia mendatia. (Prov: 12. v. 22.) Obrzydliwością Panu ufta kłamliwe, i karę Bofką za sobą pociągaią. (FMA2, 464)*

- (7a) *Meľawimay, kurie yra grieku smertelnu, užmusza duszy pagał ano isakima Dwasius Szwečiausias. Os quod mentitur occidit animam. Burna kuri meľuoia, užmusza duszy. Tie tada, kurie ira pawszednu ne užmusza dusias teysies, bet aną biaurina yr dargiu akisy Diwa dara, kaipo ta pati Dwasia S. kalba: Abominatio est Domino: labia mendacia Prov: 12v22. Suludimu ira Wieszpaciuy, burna meľuointi, yr karony Diwa su sawi patrauka. (LP, 285–286)*

- (7b) *Maľagistys, kórios ira griekó smertelnó; tos ózmusz duszy, pagał ano Dekreta Dwasyus Szwečiausys: Os, quod mentitur, occidit animam. (: Sap. I. 11. – :) – O tos maľagistys, kórios ira griekó pauszednó, neózmusz, tay tyisa, Duszys, bet anóu szpetnyi yr baysy dara akysó Dyiwa: kaypo ta pati Dwase Szwečiausy saka. Abominatio est Domino labia mendatia. (: Prov. 12. 22.) Baysómo ira Wieszpatyi lupas maľagingas. (PWM, 208).*

Drugi typ nieścisłości, który występuje w LP w porównaniu z polskim oryginałem, to stosowanie paralelizmów leksykalnych. Jako że zdecydował się na wybór paralelizmów leksykalnych, Lukauskas jest kontynuatorem tradycji typowej dla XVI-wiecznych przekładów tekstów religijnych na język litewski²⁴. Na przykład zamiast jednego

23 Por. Mdr1,11 przekład współczesny: *Meluojanti burna sunaikina sielą* [Usta kłamliwe zabijają duszę].

24 Szczególnie dużo paralelizmów leksykalnych występuje w utworach Mikalojusza Daukšy – w katechizmie litewskim z 1595 r. (przekład katechizmu Jakuba Ledesmy) oraz postylli z 1599 r. (jest to przekład pracy Jakuba Wujka

wyrazu lub związku wyrazowego w FMA2, w LP podaje on dwa synonimy, zamiast dwóch – trzy (inaczej Pabrėža – w poniżej cytowanym przykładzie zachowuje się odwrotnie, ogranicza się do jednego wyrazu: *rožnoscią* [FMA2, 476] – *skirumu yr neligibiu* [LP, 292] – *ipatingómó* [PWM, 218]; *udać, wykřęcić* [FMA2, 469] – *nuduoty, sukty monity* [LP, 288] – *yszysókyniety* [PWM, 211]), por.:

- (8) *Drugi, to iest Bernard Święty powiada, pisząc do Eugeniusza Papieża, przedtym Ucznia swego: Detractor et detractorem audiens diabolum habet. Obwomca, i obmowy słucahiący maią diabła, z tą tylko **rožnoscią**, że ten, który obmawia, ma go na ięzyku, a ten który obmawiaiącego słucha, ma go w uszach, to iest: tak ten duszy swoiey szckodzi iako i ten.* (FMA2, 475–476)
- (8a) *Untras, tay ira Bernardas Szwėtas saka, rasidamas pas Eugeniusza Popieziu pirmu mokitinia sawa: Detractor et detractorem audiens diabolum habet. Apkałbietoias ir apkałbieima kłausus, turia welni, su tuo tiktay **skirumu yr neligibiu**, jog tas, kursay apkałba turia ij unt liezuwia, o tas kursay apkałbuncia kłausa, turia ij ausiesy, tay ira: teyp tas dusiey sawa ižeydzia, kaypo yr tas.* (LP, 292)
- (8b) *Óntrasis, tay ira Szwėts Bernards raszidams pri Eugeniusza Popiežiaus teyp saka: Detractor, et audiens Detractorem, diabolum habet. Pakałbóusis, yr kórs kłausós pakałbąty, welni tór abódó: só tó tyktay **ipatingómó**, iogey tas, kórs pakałb, tór welni ónt lyižówió: o tas, kórs kłausos pakałbąty, tór welni ausysó: tay ira: iog abódó duszey sawa yszkadysi.* (PWM, 218)
- (9) *Nauczyć się tu powinni, ktorzy za nic sobie maią kłamać, tak i owak, **udać, wykřęcić**, dzieci przed Rodzicami, czelaka przed Gospodarstwem. &c. Nauczyćście się powinni.* (FMA2, 469)
- (9a) *Iszsimokyti cionay turia, kurie uz nieka turia mełuoty, teyp yr sieyp **nuduoty, sukty monity**, waikay po akimis Gimditoiu, Sieymina po akimis Gaspadoriu. etc. Iszsimokyti turia.* (LP, 288)
- (9b) *Temokos ysz tos Istoriyys, kóryi óž nieka tór sau małóuty, yr szeyp, yr teyp **yszysókyniety**, waykay prisz gimditojus, sheymina prisz Gaspadorius, Padonyiy prisz Ponus, etc. Temokos sakau wysy:* (PWM, 211).

2.2. Cechy charakterystyczne przekładu spisanego przez Pabrėžę

Chociaż Pabrėža zamieszcza informację świadczącą o tym, że tekst został dosłownie przepisany (*Wypisano prawie co do słowa z Missyi Apostolskiej Części 2 [...] Xiędzia Fabianiego*), to jednak w wariantcie PWM w porównaniu z oryginałem FMA2 niektóre fragmenty są opuszczone, a inne dodane. Przede wszystkim daje się zauwa-

Postilla Catholica Mniefza). Taka technika tłumaczenia była charakterystyczna także dla średniowiecznych polskich przekładów biblijnych (por. Kwilecka 2003) i apokryficznych (por. Stelmach 2019).

żyć, że zapisany po żmudzku tekst Fabianiego Pabręża utrzymuje w formie klasycznego kazania. Obie części omawianego kazania o grzechach języka, przeznaczonego do głoszenia w ciągu dwóch dni (odpowiadają kazaniom nr 28 i 29 w książce FMA2), mają dodatkowe wstępy. Podobnie jak w przypadku innych kazań PWM również we wstępach do tego dwuczęściowego (dwudniowego) kazania są takie elementy, jak: perykopa, jej wyjaśnienie, skierowana do Boga prośba o wsparcie dla słuchających w zrozumieniu i zapamiętaniu zagadnień, o których jest mowa (zob. PWM, 203, 211–213).

Porównanie wariantu PWM z oryginałem wskazuje na to, że Pabręża bardzo dokładnie sprawdzał cytaty z Pisma Świętego, uściślał albo dodatkowo podawał numery cytowanych wersów. Żmudzki kaznodzieja najczęściej tłumaczy cytaty, których przekładu nie podawał Fabiani. Jeden z takich przykładów to rymowany przekład zwrotki zapisanej po łacinie, wyjaśnionej przez Fabianiego w formie prozy, co potwierdza zamiłowanie Pabręży do pisania wierszy²⁵. Cytat ze św. Jana Kantego: *Diffamare cave: nam revocare grave* (FMA2, 489) Pabręża tłumaczy, rymując: *Pakalbiety laukes, nes szłowy gróużinty szaukes* [Strzeż się obrazić kogo, bo przepraszać jest niebłogo – współczesny przekład polski] (PWM, 228), a do jego wyjaśnienia dodaje ostrzeżenie, że otrzymać odpuszczenie grzechów można tylko wtedy, jeżeli się zwróci dobre imię tej osobie, którą się oczerniło, por.: *O nepagróużynós szłowys nier niejoky spasaba gauty atleydyma grieku* [A nie zwróciwszy dobrego imienia, nie ma żadnego sposobu, aby otrzymać odpuszczenie grzechu] (PWM, 228). Porównajmy podanie tego cytatu we wszystkich trzech źródłach:

- (10) *Pomniey i na przestroge S. Akademii Krakowskiej Doktora, Jana Kantego, który zabiegaiąc wszystkim obmowom, na ścianach mieszkania swego ten wierszyk pisał: Diffamare cave: nam revocare grave. Strzesz się obmowy, bo arcy trudną i ciężkie odwołanie.* (FMA2, 489)
- (10a) *Atmink yr unt persergieima S. Akademios Krokuwos Jona Kancjusza, kursay uzbieddamas wisiems apkalbieimams, unt sienu giwenima sawa, tus wirsielius rasie: Diffamare cave, nam revocare grave. Sergiekis apkalbiety nes łabay wargus yr sunkus atszaukimas.* (LP, 301)
- (10b) *Myniekyt yr Szwęta Jona Kancjusza parsergieiyima: Kórs paryszkadidams wysokyms pakalbieiyams ónt synomis stącyjys sawa tóu Eylely paraszy: Diffamare cave: nam revocare grave. Pakalbiety laukes, nes szłowy gróużinty szaukes. Tay ira: sergiekes kożnós pakalbiety kyta, nes łabay sunku yr trudno pagróużinty szłowy nóuplieszta. O nepagróużynós szłowys nier niejoky spasaba gauty atleydyma grieku* (PWM, 228).

25 Spuścizna twórcza Pabręży obejmuje też kilka wierszy (na temat dwóch z nich – zob. Żukas 1993).

Zestawienie przekładu żmudzkiego z oryginałem polskim wskazuje nie tylko na kreatywność Pabrėży, ale też na jego poczucie odpowiedzialności przed słuchaczem. Kaznodzieja stara się przedstawić wszystko możliwie dostępne. Opuszczenie niektórych miejsc jest związane z potrzebą dostosowania tekstu do słuchania²⁶. Aby utrzymać uwagę słuchaczy w najważniejszym temacie dotyczącym kłamstwa i oczerniania, wytłumaczyć, jaką szkodę one przynoszą, opuszcza niepotrzebne szczegóły. Na przykład w omawianym wcześniej fragmencie FMA2 z przekładem z łaciny nazywa on Jana Kantego świętym, ale nie podaje informacji o jego związkach z Akademią Krakowską (zob. przykład 10b). W innym miejscu (zob. przykład 8b) opuszcza komentarz o kontaktach akademickich św. Bernarda z papieżem Eugeniuszem²⁷, frazę: *przedtym Ucznia swego* zamienia na: *teyp saka* ‘tak mówi’, por.: *Drugi, to iest Bernard Święty powiada, pisząc do Eugeniusza Papieża, przedtym Ucznia swego*²⁸: *Detractor et detractorem audiens diabolium habet* (FMA2, 476) oraz: *Óntrasis, tay ira Szwęts Bernards raszidams pri Eugeniusza Popieżiaus teyp saka: Detractor, et audiens Detractorem, diabolium habet* (PWM, 218).

Pabrėża rozumiał, że dla słuchających go Żmudzinów taka informacja nie jest istotna. Dla niego ważne było utrzymanie uwagi słuchaczy i zainteresowanie kwestią konieczności mówienia prawdy. Jedną z form utrzymania zainteresowania jest żartowanie²⁹. Do podanej w FMA2 klasyfikacji kłamstw żmudzki kaznodzieja dodaje własne przykłady. Fabiani opierał się na podziale podanym przez „moralnych teologów” (*moralni Theologowie*) (godne uwagi jest to, że Lukauskas nazywa ich „uprzejmymi” – *wiezliwy Teologay*, natomiast Pabrėża w ogóle opuszcza ten komentarz). Według tej klasyfikacji kłamie się, aby: rzekomo uratować innego lub siebie; aby rozweselić innych oraz płatać figle; aby zaszkodzić majątkowi, honorowi, ciału i zdrowiu innej osoby. Do żartobliwego (*žertabliwą*) kłamania Pabrėża podaje swoje porównanie: *Teyp kad kas sakitumes nóuszawys dószimtó wyłku, o anam anie wyns dar nekryta po rąkas* [Tak jak gdyby ktoś mówił, że ustrzelił 200 wilków, a jemu jeszcze ani jeden nie trafił się pod rękę]. Por.:

- (11) *Wielorakie zaś kłamftwo iest? Odpowiadam: że kłamftwa trzy rodzaie naznaczią, moralni Theologowie. Mendacium officiosum, jocosum & perniciosum. Pierwszy rodzaj kłamstwa iakoby ucynnego, kiedy kto albo dla przysługi dru-*

26 Przygotowując notatki swoich kazań do druku, Fabiani zetknął się z odwrotnym procesem – tekst pomyślany do słuchania musiał przekształcić w tekst pisany, książkę (por. rozważania Fabianiego MA1 w przedmowie do książki FMA1 2v-3r).

27 Eugeniusz III (1145–1153) – pierwszy członek zakonu cystersów, który został papieżem. Opierał się na autorytecie Bernarda z Clairvaux (1090–1153), słynnego cystersa, poety, mistyka i kaznodziei.

28 Por. dosłowne tłumaczenie tej frazy u Lukauskasa: *pirmu mokitinia sawa*, ‘wcześniej/byłemu swemu uczniowi’ (LP, 292).

29 Pabrėża lubił twierdzenia i argumenty uzupełniać zręcznymi lub trafnymi przykładami lub ilustracjami, można je znaleźć również w innych kazaniach PWM.

*gich, albo dla swoiey ochrony, albo dla swego iakiego dobra, i pożytku bez żadney krzywdy, i szkody **bliźniego** kłamie, [...] Drugi rodzaj iest kłamstwa żartobliwego, kiedy kto w potoczney iakey rozmowie, dla uciechy, i rozwesele-
nia innyc, fałsz za prawdę udaie, bez urazy **bliźniego**. Trzeci rodzaj kłamstwa szkodliwego, kiedy kto przez swoje kłamstwo, czy na fortunie, czy na sławie, czy na zdrowiu **bliźniemu** szkodzi. (FMA2, 460–461)*

(11a) *Kieleriokias tada melawimas ira? Atsakau: jog melawima tris gimimus pazimina wiezliwy Teologay. Mendacium officiosum, jocosum, et perniciosum. – Pirmas gimimas melawima kaypo padaruncia, kada kas arba dieł inteykos kitu, arba dieł sawa apginima, arba dieł sawa kokia turta yr naudos, be jokios kriwdos yr iszkados artima meluoia, kaypo tay, [...] Untras gimimas ira melawima juokinga, kada kas paprastoy kokioy kalboy, dieł dziauksma yr nułynksminima kitu, netiesa už teysi-
by nuduoda, be pazieydima artima. Trecias gimimas melawima izey-
dzia, kada kas per sawa melawima, ar tay unt fortunuos, ar unt szłowes,
ar unt sweykatas artimuy izieydzia. (LP, 283–284)*

(11b) *Kł. Kelerioke ira małagiste? – Ats. Małagiste ira trejoke. Mendacium officiosum, jocosum, et pernitiosum. – Pyrms gatunks małagistys ira łosnay dieł gera kam padarima: kad kas, ar tay dieł pagelbieiyma kyta, arba dieł apginyma sawys, arba dieł nedatiryoma koky nóutruky, małóu, tay tyisa, ale be jokios kridwas yr yszkadas padarima kytam. Óntrós gatunks małagistys ira żertabliws. Kad kas dieł jóuka małóu, yr dieł palinksmynyma kytu, ale be joky ózpikynyma kytu. Teyp kad kas saki-
tumes nóuszawys dószimtó wyłku, o anam anie wyns dar nekryta po rąkas. Trets gatunks małagistys wadynas yszkadliwó: kad kas par sawa maławyma óżyszkadysi kytam ar tay ónt tórtá, ar ónt szłowys, arba ónt kuna, ónt sweykatas (PWM, 206).*

Porównanie trzech wersji tekstu Fabianiego – polskiego, litewskiego i żmudzkiego – umożliwi wyciągnięcie ciekawych wniosków, które zawierają aspekty kulturowe. Przede wszystkim na uwagę zasługują pewne reguły pisowni w LP, które wskazują na szacunek wobec człowieka. W rękopisie Lukauskasa wszystkie określenia ludzi są pisane dużą literą (niekiedy nawet bardziej konsekwentnie niż w FMA2), por.: *Żmogus* (LP, 283) i *człowiek* (FMA2, 461), *Pati* [...] *po akimis Wira* [...] *Sunus po akimis Tiewa, Duktie po akimis Motinos* (LP, 283–284) i *żona* [...] *przed Mężem* [...] *syn przed Oycem. Coreczka przed Matką* (FMA2, 460–461). W swoim tekście Pabrėža coraz częściej i konsekwentnie wybiera liczbę podwójną (formy dualis)³⁰, a ostrożniej wybiera określenia osobowe, takie jak osoba bliska (*artimas*) i inna osoba (*kitas*). W tekście

30 Szerzej o tym – zob. Pajėdienė 2024, 99–105.

Fabianiego wyraz *blīzni* odpowiada pojęciu chrześcijańskiemu, zgodnie z którym każdy człowiek w stosunku do innego człowieka jest *artimas* 'bliski' (na przykład *kiedy* [...] *bez żadney krzywdy, i szkody blīzniego kłāmie; bez urazy blīzniego; na zdrowiu blīzniemu szkodzi* [FMA2, 460–461]). Pabrėža stara się możliwie często rzeczownik *blīzni* zamienić na zaimek *kytas* 'inny'. Po to, aby nie zawężyć pola współczucia swoich słuchaczy Źmudzinów, kaznodzieja pilnuje, by zrozumieli, że nie wolno szkodzić żadnemu innemu człowiekowi³¹, por.: *kad* [...] *małou* [...] *be jokios kridwas yr yszkadas padarima kytam be joky ózpiķynynma kytu; óžyszķadyi kytam* [...] *ónt sweykatas* (PWM, 206). Lukauskas tłumaczy dosłownie według modelu FMA2, por.: *kada* [...] *be jokios kriwdos yr iszkados artima meluoia; be pazieydimā artima; unt sweykatas artimuy izieydzia* (LP, 284) (zob. też warianty w przykładach nr 3, 11 i 12).

W tekście Pabrėży występuje wiele słownictwa zapożyczonego. Porównanie przekładu z oryginałem wskazuje na to, że zapożyczenia niekoniecznie są skutkiem sugerowania się tekstem Fabianiego. Mogą to być po prostu sławizmy – wyrazy zwyczajne dla Pabrėży jako Źmudzina, np. *mislia/mislis, mislyti* 'myśl/myślenie, myśleć'³². Porównajmy zestawienie w analizowanych źródłach związków wyrazowych *przeciwo zdaniu* – *priszinga mysley* oraz *sądzi* – *myslyi*, zwracając uwagę na wybór leksyki innego modelu oraz szyk wyrazów:

- (12) *Jest mowa, przeciwo zdaniu włāsnemu na oszukanie blīzniego, kiedy człowiek inaczej mowi, a inaczej sądzi.* (FMA2, 460–461)
- (12a) *Ira kałba priesz numanima prigimta unt apgawima artima, kad Źmogus kiteyp kałba, o kiteyp numana.* (LP, 283–284)
- (12b) *Ira kałba priszinga mysley kałbāczioiy só noró apgauty kyta. – Kad kas kyteyp kałb, o kyteyp myslyi:* (PWM, 206).

Podsumowanie

Nowe wydania publikacji należących do dziedzictwa dawnego piśmiennictwa zwykle zawierają różne informacje o nich i związanych z nimi źródłach. Pierwsze wydanie jednego z rękopiśmiennych zbiorów kazań Pabrėży (Šepetytė red. 2020) pozwoliło się upewnić o prawdziwości sławy tego kaznodziei. Każde jego kazanie jest świadectwem, jak opanował sztukę mówienia, której walorami są: zapał, odpowiednia argumentacja, podawanie cytatów i odsyłaczy bibliograficznych do nich. Jedna uwaga bibliograficzna Pabrėży na temat wykorzystanego źródła – chodzi o dwa kazania Fabianiego – pozwoliła też ustalić prawdziwe pochodzenie tekstów spisanych

31 W ten sposób próbował uniknąć wpływu typowego dla Źmudzinów znaczenia przymiotnika *artimas* 'bliski' – *netoli esq̄s, artus* 'będący niedaleko', *turjs tiesioginių ryšiu* 'mający bezpośredni związek'.

32 Por. Vanagienė 2014, 447.

w rękopisie Lukauskasa w 1797 roku. Zmiana statusu autorstwa Lukauskasa wpłynęła na zawężenie zakresu oryginalnych litewskich pism religijnych powstałych w drugiej połowie XVIII wieku, ale potwierdziła popularność książki Fabianiego *Missyi apostołskiej część II. [...] nauki z przykazań boskich o powinnościach życia chrześcijańskiego* i zapotrzebowania na nią.

Zachowane teksty wariantów rękopiśmiennych, litewskiego i żmudzkiego, dwóch kazań FMA2 o ósmym przykazaniu Bożym jeszcze wyraźniej świadczą o edukacyjnej roli klasztorów na Litwie w omawianym okresie oraz wskazują na ukształtowane – dzięki znajomości piśmiennictwa polskiego – i intensywnie rozpowszechniane w środowisku litewskim modele myśli demokratycznej i wartości katolickich ze szczególnym uwzględnieniem nauki o mówieniu prawdy.

Porównanie litewskiej i żmudzkiej wersji przekładów tekstów Fabianiego z oryginałem polskim pokazuje, że Lukauskas i Pabrėža byli kaznodziejami różnego typu. Biorąc pod uwagę ich kreatywność i stosowane wyrażenia leksykalne, które są widoczne przy porównaniu wariantów tekstu, Lukauskas jest postrzegany jako autor (tłumacz lub twórca udoskonalonego odpisu) konsekwentnie naśladujący tekst oryginalny, zwracający dużą uwagę na jakość tekstu litewskiego, chociaż równoległe zestawienie wersji przekładów wskazuje na obecność błędów w tłumaczeniu. Pabrėža wprawdzie zachwycał się tekstem Fabianiego (wskazuje na to nie tylko uwaga o niemal dosłownym odpisie), ale omawiane teksty umieszcza w schemacie klasycznego kazania – obie części mają wstępy, na które składają się: perykopa, jej wyjaśnienie, specjalna prośba skierowana do Boga. Przekład jest dość wierny, a jego niezgodność z oryginałem (chodzi o pominięcie pewnych fraz albo uzupełnienia) wskazuje na to, że tekst jest precyzyjnie przygotowany z myślą o słuchaczu i jego zapotrzebowaniu na konkretne informacje. Pabrėža unika podawania słuchaczowi informacji nieaktualnych (np. opuszcza epitety akademickie lub charakterystykę bohaterów wspartą przypisami, aby nie przesłonić głównego tematu – o potrzebie mówienia prawdy i szkodliwości kłamania), ale stara się go zainteresować, dodając do tłumaczonego tekstu dowcipną ilustrację lub wierszowany wers. Pabrėža, który świetnie przełożył tekst Fabianiego pod względem treści, nie starał się zbytnio, aby znaleźć odpowiedniki żmudzkie, w jego tekście jest sporo leksyki zapożyczonej, ale składnia zdania jest mniej zależna od oryginału.

Dość bliski polskiemu oryginałowi przekład Lukauskasa może wskazywać nie tylko na pierwotne przeznaczenie tych tekstów (miały być czytane z ambony), ale też na dążenie do dzielenia się również pisemnym wariantem tekstu. Ukrycie prawdziwego nazwiska autora tekstów pozwala uważać LP jednak tylko za udoskonalony własny rękopis. Na specyfikę przekładów LP i PWM mogły mieć wpływ nie tylko różnice temperamentu i talentu autorów obu przepisanych wariantów. Dość wolny i twórczy, ale trafnie przekazujący sens oryginalnego tekstu FMA2 przekład Pabrėży świadczy o dojrzałości kaznodziei. W 1824 roku miał on 53 lata. Lukauskas teksty FMA2 do

swego rękopisu przepisał w 1797 roku w wieku 40 lat. Obaj kaznodzieje mieli przed sobą jeszcze około 20 lat na głoszenie kazań i dzielenie się mądrością edukacyjną Fabianiego oraz innymi ówczesnymi europejskimi nowościami z dziedziny dyskursu teologicznego.

*Z języka litewskiego
tłumaczyła Irena Fedorowicz*

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- FABJANI KAROL, 1792, *Missyj apostolskiej część II. W której się przekładaią nauki zprzykazan boskich o Powinnościach życia CHRZEŚCIANSKIEGO [...] Powtórnie Mówione wydrukowane Roku Panskiego 1792. Wkaliszu [...]*, rękopis F1-C173a przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (lit. Vilniaus universiteto biblioteka).
- FMA1 – Fabiani Karol, 1783, *Missya apostolska do pokuty i powstania z grzechow prowadząca. Na trzy części podzielona. Przez X. Karola Fabianiego kanonika kaliskiego, Szkół Wydziałowych Łęczyckich Kaznodzieję napisana, po różnych mieyscach mowiona, i do druku podana. część pierwsza. Za dozwozeniem Zwierzchności. w Kaliszu, 1783. w Drukarni J. O. Xcia Jmci Prymasa, Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego*, online: <https://polona.pl/item/missya-apostolska-do-pokuty-i-powstania-z-grzechow-prowadzaca-na-trzy-czesci,MTM5MjMwNjU3/24>.
- FMA2 – Fabiani Karol, 1783, *Missya apostolska do pokuty i powstania z grzechów prowadząca, na trzy części podzielona / przez X. Karola Fabianiego [...] napisana, po różnych mieyscach mowiona. Missyi apostolskiej część II. W ktorey się przekładaią nauki z przykazan boskich o powinnościach życia chrześcianskiego. Przez X. Karola Fabianiego kanonika kaliskiego, Szkół Wydziałowych Łęczyckich Kaznodzieję napisane, po różnych Missyach mowione, i do druku podane. Za dozwozeniem Zwierzchności. w Kaliszu, 1783. w Drukarni J. O. Xcia Jmci Prymasa, Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego*, online: <https://polona.pl/item/missyi-apostolskiej-czesc-ii-w-ktorey-sie-przekladaia-nauki-z-przykazan-boskich-o,MTM5MjMwNjY5>.
- LP – [Lukauskas Kiprijonas 1797] F1–D654 – odpis przechowywanego w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (lit. Vilniaus universiteto biblioteka) rękopisu *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima krikscioniszka* [w:] J. Karaciejus (red.), *Kiprijonas Lukauskas Pamokslai*, Vilnius 1996.
- PWM – [Pabrėža Ambroziejus, z lat 1799–1831] *Pamokslay Wayringosy Materyjosy Ałt rožniu wyitu, iwayriusy laykusy Sakity par Kónyga Ambroziejó Pabreža Tercyjorió Zokana Szwėta Tiewa Prączyzskaus*, faksymilie i odpis [w:] R. Šepetytė (red.), *Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos*, Vilnius 2020.
- VANAGIENĖ BIRUTĖ, 2014, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas. Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos*, t. 1: A–O, red. D. Mikulėnienė, J. Pabrėža, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LITERATURA

- BIRŽIŠKA VACLOVAS, [1963] 1990, *Aleksandrynas*, t. 2: XVIII–XIX amžiai, antrasis (fotografuotas) leidimas, Vilnius: Lietuvos kultūros fondas.
- BOGUŠIS VYTAUTAS, 1996, Iš Pamokslų rengimo istorijos ir archyvų..., [w:] J. Karaciejus (red.), *Kiprijonas Lukauskas* Pamokslai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 14–17.
- ESTREICHER KAROL, 1898, *Bibliografia Polska*, t. 16, Kraków: Wydawnictwo Akademii Umiejętności.
- GIDŽIŪNAS VIKTORAS, 1994, *Jurgis Ambraziejus Pabrėža*, Vilnius–Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- KACZMAREK ROMAN, 1948, Fabiani Karol (1716–1786), [w:] W. Konopczyński (red.), *Polski słownik biograficzny*, t. 6, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 336–337.
- KARACIEJUS JUOZAS, 1996, Kelios pastabos dėl K. Lukausko „Pamokslų“ kalbos, [w:] J. Karaciejus (red.), *Kiprijonas Lukauskas* Pamokslai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 18–20.
- KWILECKA IRENA, 2003, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań: Instytut Sławiastyki Polskiej Akademii Nauk.
- LEBEDYS JURGIS, 1976, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sud. V. Zaborskaitė, Vilnius: Mokslas.
- LUKŠIENĖ MEILĖ, 1985, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas.
- MAČIULYTĖ KRISTINA, 2005, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- MAČIULYTĖ KRISTINA, 2005a, Kiprijono Lukausko (1757–po 1798) biografijos mįslės, [w:] *Literatūros tyrimų erdvės: studijos profesoriaus Juozo Girdzijausko 70-mečiui*, sud. S. Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 243–248.
- ORGELBRAND SAMUEL, wyd., 1899, *S. Orgelbranda Encyklopedja powszechna z ilustracjami i mapami 5, od litery E do Fyt*, Warszawa: Drukarnia S. Orgelbranda Synów.
- PACEVIČIUS ARYDAS, 2005, *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais: dingęs knygos pasaulis*, Vilnius: Versus aureus.
- PACEVIČIUS ARYDAS, 2010, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, [w:] *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 202–203, online: <https://www.vle.lt/straipsnis/jurgis-ambraziejus-pabreza/>.
- PAJĖDIENĖ JŪRATĖ, 2021, Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambrozijaus Pabrėžos, red. R. Šepetytė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2020 [recenzija], *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 44, 369–374.
- PAJĖDIENĖ JŪRATĖ, 2022a, Apie Kiprijono Lukausko surašyto *Pamokslų Isz Prisakimu Dieva* [...] (1797) atitiktą Karolio Fabiani *Missyi Apostolskiey Część II* (1783) tekstams, *Acta Linguistica Lithuanica* 86, 68–88, <https://doi.org/10.35321/all86-02>.

- PAJĖDIENĖ JÜRATĖ, 2022b, Kiprijono Lukausko *Pamokslų ape Kiemioniszkas Naminiku Pawinastes* (1797) atitiktis Juozapo Legavičiaus *Powinnosci Gaspodarzow Wieyskich* (1779) tekstams, *Acta Linguistica Lithuanica* 87, 85–100, <https://doi.org/10.35321/all87-04>.
- PAJĖDIENĖ JÜRATĖ, 2022c, Jurgio Ambroziejaus Pabrėžos (1771–1849) pamokslai apie 8-ąjį Dievo prisakymą, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 3: *Przeszłość i współczesność w języku i kulturze*, oprac. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Kraków–Vilnius: Księgarnia Akademicka, 67–82, <https://doi.org/10.12797/9788381388030.05>.
- PAJĖDIENĖ JÜRATĖ, 2024, Dėl dviskaitos rankraštiniuose Jurgio Ambroziejaus Pabrėžos pamoksluose, *Acta Linguistica Lithuanica* 90, 99–111.
- PELCZAR JÓZEF SEBASTIAN, 1917, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce*, Kraków.
- STELMACH WOJCIECH, 2019, Historyja barzo cudna o stworzeniu nieba i ziemie Krzysztofa Pussmana – strategie tłumaczenia, *Slavia Occidentalis* 76/1, 119–135, <https://doi.org/10.14746/so.2019.76.8>.
- SUBAČIUS GIEDRIUS, 1996, Jurgio Ambroziejaus Pabrėžos žemaičių kalba, [w:] *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, sud. E. Motieka et. al., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 10–113.
- SVERDIOLAS ARŪNAS, 1996, Nečystatos fenomenologija, *Baltos lankos* 7, 158–175.
- SVERDIOLAS ARŪNAS, 2006, *Apie pamėklinę būtį*, Vilnius: Baltos lankos.
- ŠEPETYTĖ RITA, 2020, „Pamokslų vairingose materijose“ kalbos ypatybės, [w:] R. Šepetytė (red.), *Pamokslai vairingose materijose, sakyti Ambroziejaus Pabrėžos*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 36–61.
- TEREŠKINAS ARTŪRAS, 1992, Stiliaus ir žanro problemos M. Alšausko ir K. Lukausko pamoksluose, *Senoji Lietuvos literatūra 1: Senosios literatūros žanrai*, 104–163.
- TEREŠKINAS ARTŪRAS, 1994, Jurgis Ambroziejus Pabrėža: „Prie mylėjimo švento...“, *Senoji Lietuvos literatūra 3: Devynioliktan amžiuo įžengus*, 31–41.
- TEREŠKINAS ARTŪRAS, 1996, „Mielas mums gyvenimas...“, [w:] J. Karaciejus (red.), *Kiprijonas Lukauskas Pamokslai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 5–13.
- TUNAITIS STEPONAS, 2004, *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- VAICEKAUSKAS MIKAS, 2008, Lukauskas Kiprijonas, Lukauskis, [w:] *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 13, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 676, online: <https://www.vle.lt/straipsnis/kiprijonas-lukauskas/>.
- ZINKEVIČIUS ZIGMAS, 2001, Kiprijono Lukausko „Pamokslų kalba“, *Baltistica* 36, Nr. 1, 61–75.
- ŽUKAS SAULIUS, 1993, „Apie Pypkininkus“: Du Jurgio Ambroziejaus Pabrėžos eilėraščiai, [w:] G. Vaškėlis (red.), *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius: Baltoji varnelė, 103–118.

Inclusion of Fabiani's Sermons (1783) in Manuscripts by Lukauskas (1797) and Pabrėža (1824)

Abstract

The popularity of Karol Fabiani's book *Missyi Apostolskiej Część II. [...] Nauki z Przykazan Boskich o Powinnosciach Zycia Chrzescianskiego [...]* (1783) in 18th-19th century Lithuania is evidenced by the manuscript of Kiprijonas Lukauskas *Pamokslas Isz Prisakimu Diewa Ape Pawinascias Giwenima Krikscioniszka [...]* (1797), which contains all the texts of this book written in Lithuanian (LP I-II; 1-310). Two sermons from Fabiani's book, namely *Nauka XXVIII. z Przykazania Boskiego Ofmego. Nie będieisz mowił fałszywego świadectwa przeciwko bliźniemu swemu* (FMA2 457-469) and *Nauka XXIX. o Obmowach i innych iężycznych grzechach, do tego Przykazania Boskiego, Ofmego należących* (FMA2 470-489), were not only translated into Lithuanian by Lukauskas (see LP 281-301) but also into Samogitian by Jurgis Ambroziejus Pabrėža in 1824 (see PWM 203-228). The article discusses how different intentions and creative capacities of the text presenters are revealed through the comparison of the versions of an equivalent text by Fabiani in three languages – Polish, Lithuanian, and Samogitian.

KEYWORDS: *Karol Fabiani (1716–1791), Kiprijonas Lukauskas (Cyprian Łukowski, 1757–1815), Jurgis Ambroziejus Pabrėža (1771–1849), sermon, Polish and Lithuanian spiritual literature in 18th-19th centuries*

PLURALIA TANTUM WE WSPÓŁCZESNEJ POLSZCZYŹNIE (CENTRUM – WOKÓŁ CENTRUM – PERYFERIE KATEGORII)

Marta Nowosad-Bakalarczyk

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.07>

AD NOTACJA. Celem szkicu jest ukazanie szeroko rozumianej kategorii nazw *pluralia tantum* we współczesnej polszczyźnie. Jest to stosunkowo duża grupa słownictwa (licząca – w badanym źródle – ponad 1700 rzeczowników tylko w części apelatywów), obejmująca jednostki o niejednakowym statusie. Są wśród nich takie, które stanowią centrum (jądro) kategorii (np. *kąpielówki*, występujące wyłącznie w formie *pluralis*); są też takie, które stanowią jej peryferie (np. *odleżyny*, używane najczęściej w liczbie mnogiej, ale mające też formy liczby pojedynczej: *odleżyna*); są również i takie, które zajmują pozycję pośrednią między stałymi i uzualnymi pluraliami, takie jak *mistrzostwa* czy *nieczystości*, stanowiące efekt leksykalizacji pewnych użyć rzeczowników dwuliczbowych lub rzeczowników *singularia tantum*.

SŁOWA KLUCZOWE: *kategoria językowa, pluralia tantum, singularia tantum, rzeczowniki dwuliczbowe*

Wstęp

Terminy *plurale tantum* czy *pluralia tantum* (dalej: PT) pojawiają się w opisach gramatyki języka polskiego jako nazwy szczególnego zjawiska – mianowicie tego, że niektóre rzeczowniki polskie występują tylko w formach liczby mnogiej. Jako że stanowi ono rodzaj odstępstwa od ogólnej zasady odmiany rzeczowników przez liczbę, jest przedstawiane na marginesie głównego wątku¹ i egzemplifikowane powtarzającymi się przykładami (jak: *drzwi, sanie, spodnie, skrzypce, nożyce, usta, fusy, pomyje, męty, imieniny, wakacje*), co sugeruje, że jest to margines języka – anomalia deklinacyjna dotycząca niewielkiego zbioru słów. Jak jest w rzeczywistości? W niniejszym szkicu przyjrzymy się tego typu rzeczownikom funkcjonującym we współczesnej polszczyźnie. Jako źródło danych wykorzystamy *Wielki słownik języka polskiego PWN ze słownikiem wyrazów bliskoznaczných* (wersja USB Flash Drive, która łączy kilka słowników PWN w jednym funkcjonalnym programie, dalej: WSJP PWN), który –

1 Na przykład w gramatyce akademickiej (Laskowski 1998, 205–206) pojawia się przy opisie kategorii liczby jako zagadnienie drugoplanowe, co zaznaczono graficznie – pomniejszoną czcionką.

jak podaje wydawca – „jest najobszerniejszym i najbardziej aktualnym słownikiem, prezentującym w wyczerpujący sposób stan współczesnej polszczyzny. Obejmuje ponad 100 tysięcy wyrazów, w tym najnowsze słowa i znaczenia, które weszły do języka oraz 160 tysięcy wyrazów bliskoznacznyc²” (zob. opis produktu na stronie: <https://tiny.pl/w6wsd>). Uzupełniając wykorzystamy też inne słowniki języka polskiego ukazujące stan współczesnej polszczyzny oraz Narodowy Korpus Języka Polskiego (dalej: NKJP), zob. wykaz źródeł.

Pluralia tantum w słowniku

W wybranym jako źródło danych WSJP PWN kwalifikatorem gramatycznym – *blp* (bez liczby pojedynczej) opatrzone około 750 jednostek leksykalnych. W formie *pluralis* hasłowano² np.:

gazy od *gaz pot.* «substancje lotne wytwarzane w jelitach na skutek zaburzeń żołądka, złego trawienia itp., wydalane przez odbyty; wiatry»: *Gazy zbierają się w jelitach. Mieć gazy, oddać gazy;*

genitalia łac. *anat.* «zewewnętrzne narządy płciowe u ludzi i zwierząt; narządy genitalne»;

gogle ang. *goggle sport.* «okulary z nietłukącego się materiału, z oprawą ściśle przylegającą do twarzy, chroniące oczy przed urazami, używane przez narciarzy, motocyklistów itp.»;

gronostaje **1. pot.** «futro, błam ze skórek gronostajowych»: *Nosić gronostaje. 2. książk. przen.* «symbol dostojeństwa, władzy»: *Chodzić w gronostajach;*

grosze od *grosz pot.* «niewielka suma pieniędzy»: *Za wynajęcie mieszkania płaciłem grosze. Zarabiać, wydawać, kosztować grosze;*

grzeczności *książk.* «słowa, gesty, formy zachowania się będące wyrazem uprzejmości, oznaką dobrego wychowania; uprzejme, pochlebne słowa, komplementy»: *Wymieniać grzeczności. Mówić, prawić grzeczności. Przesadzać, rozplywać się, prześcigać się w grzecznościach* (WSJP PWN).

Przytoczone opisy słownikowe ukazują, że jednostki te są używane w różnych sferach komunikacji językowej (potocznej i specjalistycznej; można rzec – występują w różnych wariantach języka i typach tekstów), oznaczają różne desygnaty (byty konkretne i abstrakcyjne, policzalne i niepoliczalne). Każdy z wymienionych przykładów egzemplifikuje też nieco inną sytuację, jeśli chodzi o pochodzenie, znaczenie, stosunek do innych form językowych itp. Rzeczowniki *genitalia* i *gogle* to spolszczone

2 Podkreślić należy, że w polskiej tradycji leksykograficznej przyjęte jest hasłowanie rzeczowników w formie mianownika liczby pojedynczej. Zapis rzeczownika w formie *pluralis* na poziomie hasłowym jest wyraźnym sygnałem braku form liczby pojedynczej.

zapóżylenia z języków odpowiednio łacińskiego i angielskiego. Z kolei *gazy*, *gronostaje*, *grosze*, *grzeczności* to jednostki utworzone na gruncie języka polskiego – wywiedzione od występujących równolegle rzeczowników typu *singularia tantum* (*gaz*, *grzeczność*) i rzeczowników dwuliczbowych (*gronostaj*, *grosz*). Formalnym wykładnikiem derywacji jest zmiana właściwości gramatycznych – występowanie wyłącznie w formach liczby mnogiej. Jest to proces żywy – jego skutkiem jest stałe powiększanie zasobu rzeczowników PT w polszczyźnie. Spośród przytoczonych powyżej leksemów tylko *gronostaje* mają długą historię użycia (są notowane od XVI wieku). Pozostałe – jeśli uznać za wiarygodne dane zawarte w słownikach języka polskiego – to jednostki stosunkowo nowe (z drugiej połowy i końca XX wieku). W przypadku *grzeczności* i samo wyodrębnienie znaczenia ‘zachowania, np. słowa, gesty, będące wyrazem uprzejmości; pochlebstwa, komplementy’, i jego powiązanie z formą *pluralis* pojawia się w dopiero w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (1960, dalej: SJP Dor) przy hasle *grzeczność*, a jako odrębna jednostka lekсыkalna – w *Słowniku współczesnego języka polskiego* pod red. Bogusława Dunaja (1996, dalej: SWJP). *Grosze* w znaczeniu ‘mała ilość pieniędzy’ zostały odnotowane dopiero w SWJP (w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* pod red. Haliny Zgółkowej, 1997, dalej: PSWP Zgół, pod hasłem *grosz*), zaś *gazy* jako potoczne określenie (tożsame znaczeniowo z jednostką *wiatry*) substancji o nieprzyjemnym zapachu, które gromadzą się w jelitach podczas trawienia i są wydalane na zewnątrz, także dopiero w SWJP, ale nawet nie jako odrębne hasło, lecz jedno ze znaczeń leksemu *gaz* (opatrzone je kwalifikatorem „zwykle w lm” sygnalizującym powiązanie z formą *pluralis*; podobnie w PSWP Zgół, jednak już z silniejszym kwalifikatorem „bez l. poj.”). Za odrębną jednostkę lekсыkalną PT *gazy* uznano dopiero w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza (2003, dalej: USJP).

Różnice ujęcia faktów językowych w słownikach odzwierciedlają zarówno przyjęte w danym opracowaniu lekсыkograficznym zasady opisu jednostek lekсыkalnych, jak też rozwój samego języka – zmiany właściwości poszczególnych form i ich znaczeń. O dynamice kategorii nazw *pluralia tantum* w polszczyźnie pisałam w innych tekstach (zob. Nowosad-Bakalarczyk 2017a; 2019), tu chcę ukazać statyczny obraz zasobu tego typu rzeczowników we współczesnym języku polskim, utrwalony w zapisach wybranego – dużego i reprezentatywnego dla badanego stanu języka – źródła danych: WSJP PWN.

Rozważmy kolejne przykłady rzeczowników odnotowanych w tym słowniku jako niemające form liczby pojedynczej:

hantle niem. *Hantel* lp *sport*. «przyrząd do ćwiczeń gimnastycznych składający się z dwóch kul metalowych połączonych uchwytem»;

hemoroidy p.-łac. *haemorrhoides med*. «choroba polegająca na rozszerzeniu żył w dolnej części odbytnicy i tworzeniu się guzów, często krwawiących; żyłki odbytnicy, krwawnice, guzki krwawnicze»;

herody od *Herod etn.* «widowisko ludowe o tematyce związanej z biblijnym tekstem o narodzeniu Chrystusa»;

hieroglify 1. jęz. «każde pismo ideograficzne»: *Hieroglify Majów. 2. książk. przen. żart.* «nieczytelne, niewyraźne pismo»: *Nie mogą odczytać twoich hieroglifów*;

honor od *honor podn. a)* «dostojeństwa, godności, odznaczenia»: *Nie imponowały mu ani honory, ani bogactwa. b)* «oznaki czci, poważania, szacunku»: *Odprowadzić, przyjąć kogoś z honorami* (WSJP PWN).

Zastanówmy się, czy stwierdzenie Mirosława Bańki: „*Pluralia tantum* nigdy nie są używane w formach liczby pojedynczej (nie wiadomo nawet, jak by utworzyć takie formy) [...]” (Bańko 2012, 58), jest w jednakowym stopniu prawdziwe w przypadku każdego z przytoczonych przykładów. Odpowiedź musi być przecząca. W konkurencyjnym *Wielkim słowniku języka polskiego PAN* pod red. Piotra Źmigrodzkiego (dalej: WSJP PAN) *hantle*, *hemoroidy* i *hieroglify* uznano za rzeczowniki dwuliczbowe (i potwierdzono w przytoczonych cytatach egzemplifikujących użycie także w formie *singularis*), a w przypadku *hemoroidów* nawet nie odnotowano wyższej frekwencji użycia form *pluralis* (!). Wydaje się też, że i w przypadku pozostałych nazw użytkownik języka nie miałby większego kłopotu z podaniem ich potencjalnych form *singularis* – wszak znane są mu formy *Herod* czy *honor*. Rzecz jasna nie należą one do paradygmatu tej samej jednostki słownikowej – jest to jednak fakt znany jedynie specjalistom. Przeciętny użytkownik języka takiej wiedzy nie ma, co więcej, w komunikacji intuicyjnie wyzyskuje zauważone związki między formami językowymi. Nazwa *herody* jest efektem rozszerzeń metonimicznych nazwy własnej *Herod*, a dokładnie imienia Heroda Wielkiego, króla Judei, słynącego z okrucieństwa tyрана, który – według przekazów biblijnych – pragnął zgładzić Jezusa i był odpowiedzialny za rzeź niewińtek. Z tego powodu Herod to jedna z głównych postaci w przedstawieniu rekonstruującym historię narodzenia Jezusa, odgrywanym corocznie przez grupy kołędnicze w okresie bożonarodzeniowym. Nazwa widowiska eksponuje tę postać, a jej forma językowa – *pluralis* – nie dziwi, mamy bowiem w polszczyźnie serię nazw powtarzanych co roku obrzędów, praktykowanych zwyczajów, ceremonii i nabożeństw kościelnych, przyjmujących właśnie taki kształt, np. *urodziny*, *imieniny*, *dożynki*, *mikołajki*, *roraty*, *wypominki* itp. Z kolei *honory* są wyrazem dążenia do ukonkretnienia pojęcia abstrakcyjnego *honor*, oznaczają bowiem zewnętrzne jego przejawy dostępne ludzkiemu doświadczeniu.

Spójrzmy na kolejne przykłady jednostek spokrewnionych. W WSJP PWN jako odrębne leksemy odnotowano *inicjał* ‘litera rozpoczynająca rozdział lub partię tekstu, wyróżniająca się wielkością, kształtem lub ozdobami’ (*Inicjały figuralne, ornamentalne*) i pochodne *inicjały* ‘początkowe litery imienia i nazwiska; monogram’ (*Podpisać się, podpisać coś inicjałami. Bielizna znaczone inicjałami*). W WSJP PAN uznano natomiast, że są to dwa różne znaczenia jednej jednostki leksykalnej (dwuliczbowej), która w znaczeniu odnoszącym się do osoby jest zwykle używana w liczbie mnogiej. Z kolei w obu słownikach odnotowano jako odrębne leksemy dwuliczbowe *jajo* i jed-

noliczbowe *jaja*, zarazem przypisano im nieco inne znaczenia co do jakości i liczby. Dla interesującej nas jednostki PT *jaja* w WSJP PWN wyodrębniono dwa odcienie znaczeniowe:

- a) «sytuacje i zachowania śmieszne, dziwaczne, niepoważne»: *Lubił sobie ze mnie robić jaja;*
- b) «niezwykła, niecodzienna historia»: *Ale jaja z tym wyjazdem* (WSJP PWN).

W WSJP PAN odnotowano zaś cztery znaczenia potwierdzone przykładami użycia zaczerpniętymi z NKJP (przytaczam wybrane):

1. ‘żarty’: *Autor z wdziękiem robi sobie jaja z wielu spraw, a kolejne żarty są lekkie i nie przekraczają granic dobrego smaku.*
2. ‘niecodzienna sytuacja wiążąca się zwykle z kłopotami’: *Ścisza jeszcze bardziej głos i rzuca chichotliwie: – Dziadkowie są lekko podpici, mogą być niezłe jaja.*
3. ‘usposobienie wyrażające się zdecydowaniem, niepoddawaniem trudnościom i innymi cechami świadczącymi o silnym charakterze, który budzi uznanie mówiącego’: *Gdybyś miał jaja i więcej ambicji, też byłbyś już kierownikiem i nie mókłyś na deszczu – mruknął.*
4. ‘męskie genitalia: *Nikt z nas wczoraj nie wstał i nie kopnął go w jaja dla przywrócenia proporcji* (WSJP PAN).

Rzecz ciekawa, że sens związany z męskim przyrodzeniem w WSJP PAN został przypisany też do jednostki dwuliczbowej *jajo*, dla której wyodrębniono m.in. znaczenie ‘jądro męskie’ (synonim *jajco*) i typowe połączenia: *obciąć komuś, uciąć komuś, urwać komuś jaja; powiesić kogoś za jaja*. Odnotowano, że w tym znaczeniu występuje zwykle w formach *pluralis* i takie formy zawierają wszystkie przykłady egzemplifikujące użycie. Można się zastanawiać, dlaczego uznano, że w połączeniu *kopnąć kogoś w jaja* mamy rzeczownik PT, a w *urwać komuś jaja* rzeczownik dwuliczbowy. Jak widać, nawet w obrębie jednego słownika trudno jest precyzyjnie rozgraniczyć jednostki o paradygmacie dwuliczbowym i PT i nie jest to bynajmniej zarzut wobec tego opracowania. Język bowiem nie jest fenomenem, który łatwo poddaje się różnym klasyfikacjom, w tym klasyfikacji w interesującym nas zakresie.

Przykłady ukazujące specyfikę funkcjonowania poszczególnych jednostek leksykalnych, którym w WSJP PWN przypisano brak liczby pojedynczej, są liczne i nie sposób ich wszystkich dokładnie tu omawiać. Przeprowadzone przeze mnie obserwacje dają podstawę do tego, by uznać, że mają one niejednakowy status w obrębie swojej kategorii (tradycyjnie określanej mianem *pluralia tantum*). Stawiam hipotezę, że bliski formalny i semantyczny związek z innymi pokrewnymi jednostkami języka mającymi status *singularia tantum* (jak *honor*) lub – jeszcze bardziej – rzeczownikami mającymi regularny paradygmat fleksyjny (jak *jajo – jaja*) odsuwa je od centrum kategorii PT. Z kolei brak takiego związku predestynuje daną jednostkę do zajęcia miejsca w centrum kategorii.

Centrum kategorii

Spojrzenie na zgromadzony materiał w aspekcie związku z pokrewnymi jednostkami funkcjonującymi w polszczyźnie pozwoliło wyodrębnić ponad 460 rzeczowników, które nie pozostają w takich relacjach. Na przykład (podaję wybrane przykłady rozpoczynające się od litery „k”):

kajdanki «para metalowych obręczy z zatraskiem, połączonych ze sobą, zakładanych aresztowanemu na przeguby rąk w celu ograniczenia swobody ruchów»: *Mordercę skuto kajdankami. Nałożyć zatrzymanemu kajdanki*;

konopie 1. *bot.* «*Cannabis*, jednoroczna roślina zielna pochodząca z Azji»; 2. *włók.* «mocne włókno otrzymywane z łodyg tej rośliny»: *Gruby sznur z konopi*;

kalesony fr. *caleçon* «część męskiej bielizny, spodenki z wydłużonymi nogawkami, noszone pod spodniami»;

kąpielówki *pot.* «krótkie, obcisłe spodenki zakładane do kąpania się lub do opalania»;

klęczki *pot.* «pozycja na zgiętych kolanach opartych o podłoże»;

konszachty niem. *Kundschaft* ‘wiadomość’ *książk.* «tajne układy z kimś, powiązania umożliwiające załatwienie nieuczciwych interesów»: *Mieć z kimś konszachty. Prowadzić z kimś konszachty. Wchodzić z kimś w konszachty. Załatwić coś dzięki konszachtom*;

kudły ukr. *pot. a)* «rozczochrane, potargane włosy»: *Nosić długie kudły. Złapać kogoś za kudły. b)* «gęsta, długa sierść»: *Kudły psa* (WSJP PWN).

Są wśród nich zapożyczenia (*kalesony*, *konszachty*, *kudły*) i derywaty słowotwórcze (np. *klęczki* od *klęczeć*, *kajdanki* od *kajdany*). Niektóre z nich mają bardzo długą tradycję użycia (np. *konopie* to jednostka prasłowiańska, *klęczki* – staropolska, *kudły* są notowane od wieku XVI, *kajdanki*, *konszachty* – od XVII, *kalesony* – od XIX), inne zaś funkcjonują w polszczyźnie od czasów po II wojnie światowej (np. *kąpielówki*). W przypadku podanych tu jednostek trudno jest podać nawet hipotetyczną formę *singularis*³. To czyni je najbardziej wyrazistymi *exemplami* swojej kategorii. Można rzec, że stanowią jej jądro. Rzecz jasna wybór przykładów był losowy. Podana tu grupa nazw nie może zostać uznana za reprezentatywną dla całej kategorii. Posłużyłam się nią, aby ukazać określony typ (*type*) jednostek w ramach badanej kategorii nazw. Przytoczone jednostki to okazy tego typu (*token*). Rzeczowniki, które mieszczą się w jądrze kategorii, w literaturze przedmiotu są nazywane stałymi (Friedelówna 1968), standardowymi (Gradkowska 1989) lub kanonicznymi PT (Jadacka 2006).

3 Mam tu na myśli formę neutralną. Formy będące wyrazem kreatywnej czy emocjonalnej postawy nadawcy tekstu są – rzecz jasna – zawsze możliwe (np. *spodzień* od *spodnie*).

Wokół centrum

Wokół jądra (blisko centrum) kategorii mieszczą się te jednostki leksykalne, które pozostają w związku formalnym i semantycznym z pokrewnymi rzeczownikami typu *singularia tantum* i rzeczownikami dwuliczbowymi. W zgromadzonym zbiorze nazw znajduje się ponad 60 jednostek PT wykazujących związek z pokrewnymi leksemami typu *singularia tantum*. Na przykład (podaję wybrane losowo rzeczowniki rozpoczynające się od „n”):

nieczystości *książk.* «odpadki, odchody, śmieci; brudy, zanieczyszczenia»: *Wyrzucać, wylewać, wywozić nieczystości;*

nudności *książk.* «stan poprzedzający wymioty, charakterystyczne niemiłe uczucie w dołku podsercowym i w przełyku; mdłości»: *Mieć, odczuwać nudności. Coś wywołuje nudności i ucisk w dołku;*

nylony *pot.* «pończochy damskie z włókna nylonowego»: *Zalapać oczka w nylonach* (WSJP PWN).

Powstały one poprzez dodanie do rzeczowników, które zgodnie z kwalifikacją słownikową nie mają form liczby mnogiej, końcówek fleksyjnych typowych dla form *pluralis*, por.:

nieczystość *książk.* rzecz. od nieczysty: *Nieczystość zamiarów. Nieczystość myśli. Grzech nieczystości. Nieczystość rasy owiec. Nieczystość zboża;*

nudność *książk.* «cecha tego, co jest nudne»: *Nudność utworu, listu. Nudność programu telewizyjnego;*

nylon *ang. amer.* nazwa firmowa **1.** «mocne włókno syntetyczne, odporne na gniece, szybko schnące, stosowane do wyrobu tkanin, dzianin i sieci rybackich»: *Produkcować nylon.* **2.** «tkanina z tego włókna»: *Bluzka z nylonu* (WSJP PWN).

Gdyby nie różnice znaczeń, analizowane pary nazw (podane tu *nieczystość* – *nieczystości*, *nudność* – *nudności*, *nylon* – *nylony* i szereg innych z tej grupy) można by uznać za formy należące do paradygmatu fleksyjnego jednego leksemu⁴. Nieznaczące różnice formy (imitujące różnice czysto fleksyjne) wiążą się z charakterystycznymi różnicami semantycznymi: cecha – przedmiot posiadający tę cechę (*nieczystość* – *nieczystości*, a także np. *aktualność* – *aktualności*, *brud* – *brudy*, *drogocенność* – *drogocенności*, *kosztowność* – *kosztowności*), cecha – stan, dla którego jest ona charakterystyczna (*nudność* – *nudności*, a także *dystynkcja* – *dystynkcje*, *grzeczność* – *grzeczności*, *humor* – *humory*), materiał – wyrób lub wyroby z tego materiału (*nylon* – *nylony*, a także *dżins* – *dżinsy*, *elastik* – *elastiki*, *jedwab* – *jedwabie*, *mahoń* – *mahonie* itd.). Wskazane tu relacje semantyczne między korelującymi ze sobą formami *singularis*

4 O tym, jak silne wrażenie „pełnego paradygmatu fleksyjnego” dają podane pary jednostek, świadczy fakt, że nawet studenci filologii polskiej, z którymi mam kontakt w czasie prowadzonych zajęć dydaktycznych, uznają je często za formy odmiany tego samego słowa.

i *pluralis* nie są jedynymi, które dało się zaobserwować w zgromadzonym zbiorze nazw. Pełne ich przedstawienie będzie możliwe w odrębnym opracowaniu.

Dodać należy, że w polszczyźnie rzeczowniki typu *singularia tantum* stanowią grupę tylko pozornie symetryczną do rzeczowników typu PT. Jak pisał Bańko, „zwykle nie są używane w liczbie mnogiej ze względu na swoje znaczenie, ale mogą być w niej użyte, jeśli powstanie taka potrzeba” (Bańko 2012, 58). Przykłady ich użycie w formie *pluralis* (zarówno okazyjne, jak i powtarzane regularnie) i kodowane przez takie formy sensy ukazał Łukasz Szalkiewicz (2013, zob. zwłaszcza 64–85). Część z nich ulega leksykalizacji, co odzwierciedla ujęcie takiej jednostki w słowniku. Rozwój języka może przynieść dalsze poszerzenie powstających w ten sposób rzeczowników *plurale tantum*.

Z kolei ponad 230 jednostek w zgromadzonym zbiorze nazw PT wykazuje zbieżność z formami *pluralis* rzeczowników o regularnym paradygmacie. Na przykład (podaję wybrane losowo rzeczowniki na „m”):

manewry od *manewr wojsk.* «terenowe ćwiczenia wojskowe prowadzone w czasie pokoju w warunkach zbliżonych do bojowych»: *Rozpoczęły się manewry sił zbrojnych NATO. Odbyły się manewry symulujące atak nuklearny. Jesienne manewry wojsk lądowych. Brać udział w manewrach;*

mistrzostwa sport. «zawody o tytuł mistrza w jakiejś dyscyplinie sportowej»: *Startował w mistrzostwach świata. Mistrzostwa lekkoatletyczne a. w lekkiej atletyce. Wygrać mistrzostwa;*

morale od *morał* «karcące, zwykle irytujące i bezużyteczne uwagi i pouczenia umoralniające, kierowane do kogoś»: *Skłamał, żeby nie słuchać moralów. Prawić komuś morale;*

motylki *pot.* «majtki o szerokich, kloszowych nogawkach»: *Jedwabne motylki;*

możliwości 1. «zdolności, predyspozycje psychiczne i fizyczne człowieka, dzięki którym może on coś osiągnąć»: *Przeceniasz swoje możliwości. Masz duże możliwości, nie zmarnuj ich. Zagrał poniżej swoich możliwości. Zrodziła się we mnie wiara we własne możliwości. Możliwości twórcze poety. Próg, kres, pułap czyichś możliwości. 2.* «tkwiąca w czymś i ujawniająca się w sprzyjających warunkach zdolność do działania i osiągnięcia jakichś efektów; potencjał»: *Rosną możliwości produkcyjne zakładu. Sprawdzianem możliwości firmy są jej zyski. Bez poparcia społeczności lokalnej samorząd ma ograniczone możliwości. Wykorzystaj możliwości techniczne pojazdu. Maszyny są stare, wyeksploatowane do granic możliwości;*

mrówki *pot.* «uczucie drętwienia, cierpienia»: *Czuję mrówki w nodze* (WSJP PWN).

Powstały one w drodze derywacji semantycznej, polegającej na wykryształizowaniu się, a następnie leksykalizacji określonego znaczenia związanego z formą *pluralis*. *Manewr* jako rzeczownik dwuliczbowy oznacza w języku ogólnym zmianę położenia, np. przemieszczenie (się), zwrot, obrót jakiegoś pojazdu w celu zajęcia dogodnej pozycji (np. *Manewr wyprzedzania. Manewr okrętu, czołgu. Manewr żaglem. Wyko-*

nać manewr. Mieć swobodę manewru); a przenośnie – przemyślane działanie, zręczne posunięcie mające doprowadzić do osiągnięcia celu (np. *Miał małą samodzielność i niewielkie pole manewru. Był to manewr psychologiczny, mający na celu odwrócenie uwagi. Manewr gospodarczy, polityczny, przedwyborczy. Zakulisowe manewry dyplomacji*). W profesjolekcie wojskowym zaś *manewr* to ‘przerzut lub przegrupowanie wojsk w celu zajęcia strategicznej pozycji’ (np. *W wyniku manewru oskrzydającego garnizon niemiecki znalazł się w pułapce. Manewr taktyczny powiódł się*) i w takim znaczeniu może być używany w obu liczbach. Natomiast *manewry* jako PT oznaczają powtarzające się zdarzenia złożone z wielu pojedynczych aktów, podobnie jak *ćwiczenia, lekcje, warsztaty, wykłady, zajęcia*, mające doprowadzić do biegłości w nauczonej profesji (tu: w sztuce wojennej).

Mistrzostwo to w języku ogólnym ‘najwyższy stopień biegłości w wykonywaniu czegoś; dokładność, artyzm, kunszt’ (użycia tylko w formie *singularis*), a w języku sportu – ‘pierwsze miejsce w klasyfikacji w danej dyscyplinie sportowej’ (użycia w obu liczbach). PT *mistrzostwa* nazywa zdarzenie odbywające się w określonym miejscu i czasie, prowadzące do wyłonienia osób, które osiągnęły *mistrzostwo* w swojej dyscyplinie. Kryształizacja tego sensu jest efektem zawężenia ogólnej treści „bycia w czymś najlepszym” do „bycia najlepszym w określonej dyscyplinie sportowej”, a następnie rozszerzenia metonimicznego na „zawody, które pozwalają rozstrzygnąć, kto jest najlepszy w danej dyscyplinie”.

Dostrzeżone podobieństwo wyglądu określonego rodzaju majtek damskich (można też dodać: kłapek z dwoma skrzyżowanymi paskami na palcach) do motyla znalazło wyraz w ich nazwie utrwalającej to podobieństwo. W przypadku majtek forma *pluralis* jest jedyną możliwą, bowiem wszystkie nazwy dolnej bielizny w polszczyźnie są bez wyjątku PT, w przypadku zaś butów – forma *pluralis* jest dominująca, buty bowiem (normalnie) występują w parach (tak je kupujemy i ich używamy), ale nie jedyna – rozdzielenie pary, choć nie typowe, jest możliwe. Funkcjonowanie odnośnych nazw w języku stanowi odzwierciedlenie tej sytuacji.

Dwuliczbowy *morał* to ‘pouczający wniosek, który można wyciągnąć z jakiegoś wydarzenia lub sytuacji; w literaturze dydaktycznej, np. w bajce lub przypowieści, często formułowany bezpośrednio i umieszczany na końcu utworu’ (np. *Jaki z tego morał płynie? Był to zabawny film, choć z mocno zwietrzałym morałem, że kłamstwo nie popłaca. Morał bajki. Opowiadanie z morałem*). Z kolei *morały* to rodzaj wypowiedzi, której intencją jest pouczanie. Oba leksemy łączy zatem podobieństwo funkcji.

Podstawę ukształtowania jednostki PT *mrówki* stanowi podobieństwo odczuć pojawiających się przy kontakcie człowieka z *mrówkami* (jednostka dwuliczbowa) i odczuć pojawiających się w ciele człowieka niezależnie od tego (bez kontaktu z tymi owadami). Jednostka PT *możliwości* jest natomiast efektem zawężenia ogólnego znaczenia tego, że coś jest możliwe, którego nośnikiem jest jednostka dwuliczbowa *możliwość*. Zawężenie dotyczy sfery odniesienia, która zostaje ograniczona do człowieka lub określonej sytuacji.

Dokładniejsze przedstawienie *pluraliów* z tej grupy zawieram w odrębnym opracowaniu (Nowosad-Bakalarczyk 2024b). Teresa Friedelówna (1968) nazywa je fakultatywnymi. Funkcjonują one w polszczyźnie równoległe do leksemów mających pełny paradygmat fleksyjny.

Peryferie kategorii

Wyznaczone jądro i sfera wokół jądra kategorii PT nie zamykają jej zasobu. Otacza je bowiem – jeśli odwołać się do pojęć przestrzennych – sfera peryferii, w której mieszczą się jednostki mające paradygmat dwuliczbowy, w praktyce jednak używane w formie liczby mnogiej. W eksplorowanym przeze mnie WSJP PWN ponad 1050 zarejestrowanych jednostek opatrzone kwalifikatorem „zwykle w lm”, wskazującym na wyższą frekwencję użycia form *pluralis*, np.:

obiekcja p.-łac. *obiectio książk.* «zastrzeżenie, wątpliwość w stosunku do czegoś»: *Twoje obiekcje są nieuzasadnione. Mieć obiekcje. Przedstawiać, zgłaszać obiekcje;*

odleżyna med. «martwica skóry, rana powstała w wyniku długotrwałego ucisku naczyń krwionośnych u chorych leżących bez ruchu»: *Codziennie oklepywała go spirytusem, żeby nie nabawił się odleżyn. Bolesne, rozległe odleżyny. Odleżyny na biodrach;*

odpad techn. «resztkę surowca odpadająca przy produkowaniu czegoś lub pozostająca po wykorzystaniu czegoś, zwykle używana jako surowiec do produkcji ubocznej»: *Odpady blachy, drewna, papieru. Odpady przemysłowe, produkcyjne. Utylizacja odpadów;*

odsetek a. **odsetka** bank. «określona kwota, stanowiąca ustalony procent od jakiejś sumy pieniędzy, zwykle od kapitału, kredytu itp.; odsetek»: *Odsetki bankowe. Karne odsetki za spóźnione opłaty. Wyplacić odsetki. Żądać odsetek. Spłacić kredyt wraz z odsetkami;*

okruszyna pot. «drobny, odkruszony kawałek czegoś, zwykle pieczywa; okruch, krużyna»: *Okruszyny bułki, chleba. Ostatnia okruszyna czekolady. Rzucić okruszyny ptakom. Nie dać komuś ani okruszyny;*

omam książk. «złudne wrażenie zmysłowe powstające bez działania bodźca zewnętrznego, często jako objaw choroby; halucynacja, przywidzenie, złudzenie»: *W półśnie dręczyły go omamy. Omamy wzrokowe, słuchowe;*

opilek «wiórek metalowy powstający przy obróbce metalu»: *Pozamiatać opileki;*

osiąg techn. «maksymalny zakres możliwości technicznych jakiegoś urządzenia, zwłaszcza samolotu, samochodu, wyrażony określoną wielkością fizyczną, np. największą prędkością»;

oskrzele anat. «odgałęzienie tchawicy dzielące się na coraz drobniejsze i liczniejsze przewody doprowadzające powietrze do płuc»: *Zapalenie oskrzeli. Nieżył oskrzeli. Szmer w oskrzelach (WSJP PWN).*

Zawarte w hasłach z tej grupy ilustracje typowych użyci zawierają opisywane jednostki w formach (niemal wyłącznie) liczby mnogiej. Wśród przytoczonych powyżej

wybranych losowo rzeczowników jedynie dla *okruszyny* podano przykłady jej użycia w liczbie pojedynczej (ukazują one jednak sytuację szczególną, której istotą jest podkreślenie bardzo małej ilości lub wręcz braku tego, o czym się orzeka). Koresponduje to ze stanem faktycznym – zdecydowanej przewagi form *pluralis*, którą ujawnia także analiza danych zgromadzonych w NKJP. Eksploracja tego korpusu z wykorzystaniem wyszukiwarki PELCRA (Pęzik 2012) pozwala stwierdzić, że w tekstach korpusu w ogóle nie występują formy *singularis* leksemu *oskrzele*; dla pozostałych z przytoczonych powyżej jednostek formy te występują śladowo (np. dla *osiąg*: *singularis* – 3 wystąpienia, *pluralis* – 369; dla *odleżyna*: *singularis* – 3, *pluralis* – 149; dla *opitek*: *singularis* – 11, *pluralis* – 111; przewaga form *pluralis* nad *singularis* jest odpowiednio 123-, 49,67-, 10,09-krotna) lub zdecydowanie rzadziej niż formy *pluralis* (*okruszyna*: *singularis* – 39 wystąpień, *pluralis* – 82, *omam*: *singularis* – 50, *pluralis* – 231, *obiekcja*: *singularis* – 57, *pluralis* – 523⁵, *odpad*: *singularis* – 235, *pluralis* – 10 804; przewaga form *pluralis* nad *singularis* jest odpowiednio 2,10-, 4,62-, 9,18-, 45,97-krotna). Wyrażając te fakty w procentach, można stwierdzić, że najmniejszy odsetek użyć form singularnych ma *osiąg* (0,81% wszystkich wystąpień w NKJP), a największy *okruszyna* (32,23% wszystkich wystąpień w NKJP). Dla pozostałych przebadanych jednostek wartości te są następujące: *odleżyna* (1,97%), *odpad* (2,13%), *opitek* (9,02%), *obiekcja* (9,83%), *omam* (17,79%). Ukazują one, że jakkolwiek użycia w formach *pluralis* przeważają w tekstach, to w poszczególnych przypadkach ta przewaga jest różna. W przypadku *odsetek* istnieje wahanie co do kształtu formy liczby pojedynczej (chodzi o rodzaj), wynikające z braku jej stabilizacji (spowodowanej rzadkim jej użyciem)⁶. Niewykluczone, że rozwój języka przyniesie tu dalsze utrwalenie związku odnośnych znaczeń z formą *pluralis*, skutkujące tym, że w kolejnych opracowaniach leksykograficznych niektóre z jednostek z tej grupy zostaną uznane za niemające form liczby pojedynczej.

Wnioski

W przedstawionym szkicu proponuję spojrzeć na kategorię językową PT w polszczyźnie jako kategorię (z)budowaną wokół jądra (prototypu, zob. np. Rosch 1978). Takie podejście wynika zarówno (1) z dostrzeżonych przeze mnie problemów związanych z wyznaczeniem zasobu nazw mieszczących się w ramach tej kategorii (Nowosad-Bakalarczyk 2024a), jak też (2) z wyrażanych w licznych pracach z kręgu lingwistyki kognitywnej stwierdzeń, w których zwraca się uwagę, że kategorie

5 Oprócz tego w NKJP mamy 68 użyć, co do których trudno rozstrzygnąć, w jakiej formie liczbowej występuje ta jednostka.

6 Trudno dokładnie oszacować liczbę użyć w formach *singularis* i *pluralis* ze względu na występujące w paradygmacie tej jednostki synkretyzmy: *odsetek* to może być i mianownik *singularis*, i dopełniacz *pluralis*, *odsetki* to może być i dopełniacz *singularis*, i mianownik *pluralis*. Wymagałoby to bowiem przejrzenia 2888 kontekstów wystąpień formy *odsetki* i 5571 wystąpień formy *odsetek*.

obiektów językowych (z)budowane są na tych samych zasadach i mają ten sam charakter co inne kategorie pojęciowe (por. np. Lakoff 1987/2011, 65; Kleiber 1990/2003, 105; Taylor 1995/2001, 10). Spojrzenie na PT w tej perspektywie (3) pozwala umieścić w polu obserwacji nie tylko rzeczowniki, które cechuje absolutny brak liczby pojedynczej (te znalazłyby się w ramach kategorii PT nawet przy jej klasycznym wyznaczaniu na podstawie cech koniecznych i wystarczających), ale także rzeczowniki w jakiś sposób do nich podobne, dla których liczba pojedyncza nie jest typowa lub po prostu jest rzadko używana. Takie szerokie ujęcie kategorii⁷ daje możliwość ukazania (4) specyfiki poszczególnych jej elementów, które ze względu na posiadane właściwości nie mają równego statusu w jej obrębie – elementów (w wysokim stopniu) reprezentatywnych (jądrowych) i (w małym stopniu) reprezentatywnych (peryferyjnych)⁸ oraz (5) relacji podobieństwa między nimi – atrybutów, które – jak pisał Ronald Langacker (1987, 27) – ucieleśniają „wspólność”. W artykule została ukazana (w zarysie) struktura kategorii PT wynikająca ze zróżnicowania poszczególnych elementów (jednostek leksykalnych) mieszczących się w jej ramach (z faktu, że pod pewnymi względami są do siebie podobne, a pod pewnymi względami różne). W przeprowadzonej analizie punkt ciężkości spoczywał na formie badanych jednostek – stałym, kontekstowym lub zwyczajowym przyjmowaniu formy *pluralis*. Nie mniej ważnym atrybutem w przypadku tej kategorii słów jest ich znaczenie⁹. Ukazanie, w jaki sposób właściwości ich formy wynikają z właściwości kodowanej przez nie treści, pozostawiam do odrębnego przedstawienia¹⁰.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

ISJP – *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. 1–2, red. M. Bańko, Warszawa 2000.

NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego. online: <http://www.nkjp.uni.lodz.pl/> (wyszukiwania: listopad 2023).

PSWP Zgół – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, red. H. Zgółkowska, Poznań 1994–2005.

SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.

SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996.

USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.

7 Ujęcie alternatywne zob. Andrzejczuk 2007.

8 Także zmiany tego statusu, które mogą zachodzić wraz z rozwojem języka (zob. Nowosad-Bakalarczyk 2019).

9 Zwracała na to uwagę autorka historycznej już monografii nazw PT w polszczyźnie, stwierdzając, że „[c]zynnikiem wyzwalającym w rzeczowniku skłonność do porzucania liczby pojedynczej i niemal wyłącznego występowania w formach liczby mnogiej jest jego znaczenie” (Friedelówna 1968, 18). Zob. też Wierzbicka 2006, 419–434.

10 Wstępne obserwacje semantyki sterującej zachowaniem gramatycznym badanej kategorii słów zawarłam w: Nowosad-Bakalarczyk 2017b oraz 2021.

- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007, online: <http://www.wsjp.pl/> (wyszukiwania: listopad 2023).
- WSJP PWN – *Wielki słownik języka polskiego PWN ze słownikiem wyrazów bliskoznacznych*, wersja USB Flash Drive 2018.

LITERATURA

- ANDRZEJCZUK ANNA, 2007, (Nie) tylko w liczbie mnogiej. Rozważania o szeroko rozumianych *plurale tantum*, *LingVaria* 2, nr 2 (4), 177–188, <https://tiny.pl/c2kmb>.
- BAŃKO MIROSŁAW, 2012, *Wykłady z polskiej fleksji*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- FRIEDELÓWNA TERESA, 1968, *Kategoria plurale tantum w języku polskim*, Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- GRADKOWSKA JOANNA, 1989, Charakterystyka fleksyjna rzeczowników *plurale tantum* (na materiale Słownika języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego), [w:] Z. Saloni (red.), *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*, t. 3, Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW, 145–162.
- JADACKA HANNA, 2006, *Pluralia tantum* w opisie leksykograficznym, *LingVaria* 1, nr 1, 161–169.
- KLEIBER GEORGES, 2003, *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*, tłum. B. Ligara, Kraków: Universitas (oryg. *La sémantique du prototype. Catégories et sens lexical*, Paris: Presses Universitaires de France, 1990).
- LAKOFF GEORGE, 2011, *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne. Co kategorie mówią nam o umyśle*, red. E. Tabakowska, tłum. M. Buchta, A. Kotarba, A. Skucińska, Kraków: Universitas (oryg. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago–London: University of Chicago Press, 1987).
- LANGACKER RONALD W., 1987, *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 1: *Theoretical Prerequisites*, Stanford: Stanford University Press.
- LASKOWSKI ROMAN, 1998, Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna, [w:] R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, wyd. 2 zmien., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 151–224.
- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2017a, Fakultatywne pluralia tantum we współczesnej polszczyźnie, [w:] M. Pachowicz, K. Choińska (red.), *Świat słów. Jedność w różności*, Tarnów: Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Tarnowie, 195–211.
- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2017b, Uzupełnienie pluralia tantum we współczesnej polszczyźnie, *Studia Europaea Gnesnensia* 15, 209–233. <https://doi.org/10.14746/seg.2017.15.10>.
- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2019, O dynamice nazw pluralia tantum w polszczyźnie, [w:] A. Dombrowski, W. Źarski, M. Rudnicka (red.), *Pojęcie – kategoria – słowo w teorii i praktyce*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 123–138.

- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2021, O semantyce nazw pluralia tantum w polszczyźnie, [w:] I. Bundza, A. Kravčuk (red.), *Polonistyka i svitali tradycij i vyklykiv sučasnosti*. Zbiryk prac' z nagodi p'jnatnadcjatlittja kafedry poľskoji filologiji L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Franka // *Polonistyka w świetle tradycji i wyzwań współczesności*. Praca zbiorowa z okazji piętnastolecia Katedry Filologii Polskiej Narodowego Uniwersytetu Lwowskiego im. Iwana Franki, Kijiv: Inkos, 157–171.
- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2024a, Kłopoty z kategoryzacją polskich *pluraliów tantum*, *LingVaria* 19, nr 2 (38), 158–175, <https://doi.org/10.12797/LV.19.2024.38.12>.
- NOWOSAD-BAKALARCZYK MARTA, 2024b, *Plurale tantum* vs. rzeczownik dwuliczbowy – o płynności statusu jednostki językowej, *Język Polski*, CIV, z. 3, 51–63, <https://doi.org/10.31286/JP.00973>.
- PĘŻIK PIOTR, 2012, Wyszukiwarka PELCRA dla danych NKJP, *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, red. A. Przepiórkowski i in. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 253–273.
- ROSCHE ELEANOR, 1978, Principles of Categorization, [w:] E. Rosch, B. Bloom Lloyd (eds), *Cognition and Categorization*, Hillsdale: Laurence Erlbaum Associates, 27–48, <https://doi.org/10.4324/9781032633275-4>.
- SZAŁKIEWICZ ŁUKASZ, 2013, *Singularia tantum w języku polskim. Analiza słownikowo-korpussowa*, rozprawa doktorska pod kier. dr. hab. M. Bańki, Uniwersytet Warszawski, <https://tiny.pl/c2k9n>.
- TAYLOR JOHN R., 2001, *Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej*, tłum. A. Skucińska, Kraków: Universitas (oryg. *Linguistics Categorization: prototypes in linguistic theory*, Oxford, NY: Oxford University Press, 1995).
- WIERZBICKA ANNA, 2006, Reguły semantyczne w gramatyce, tłum. A. Głaz, [w:] A. Wierzbicka, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 417–440 (oryg. *Semantics: Primes and Universals*, Oxford, NY: Oxford University Press, 1996).

Pluralia Tantum in Contemporary Polish (Centre – around the Centre – Periphery of the Category)

Abstract

This chapter deals with the category of *pluralia tantum* in contemporary Polish. The category is relatively large (in the source investigated here, over 1,700 proper nouns alone have been identified) and heterogeneous: category-central units only occur in the plural (e.g. *kąpielówki* 'swimming trunks'); category-peripheral units are more common in the plural but also occur in the singular (e.g. *odleżyny* 'bedsores', sing. *odleżyna*); intermediate cases are derived from dual nouns or from *singularia tantum* (e.g. *mistrzostwa* 'Championships' or *nieczystości* 'impurities').

KEYWORDS: *linguistic category, pluralia tantum, singularia tantum, dual nouns*

THE BIRTH OF TERMINOLOGY: SIRVYDAS AND THE CREATION OF LITHUANIAN VOCABULARY

Silvestras Buiko

Vilniaus Universitetas

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.08>

ABSTRACT: This article delves into the evolution of Lithuanian terminology during the 16th and 17th centuries, focusing on civilisation-bound words. It examines the work of Konstantinas Sirvydas, who pioneered Lithuanian lexical development through his trilingual dictionary, *Dictionarium trium linguarum*. The study methodically analyses all 14,598 entries in Sirvydas' dictionary, categorising words based on their environmental salience, language of influence, and influence type. The findings highlight the significant impact of Polish and, to a lesser extent, Latin, revealing Sirvydas' strategies to balance the use of lexical borrowings, calques, original entries, and modelled entries. This research contributes to understanding the intricate linguistic interplay during a critical period of Lithuanian language development.

KEYWORDS: *Lexicography, Polish language, Latin language, linguistic influences, Grand Duchy of Lithuania, Sirvydas*

Introduction – analysing Linguistic Transformations in Sirvydas' Dictionary

The advent of writing in any language invariably encounters significant challenges, primarily due to an initial dearth of lexicon and terminology to articulate novel concepts. Each language is adequately equipped to portray environments familiar to its native speakers yet stumbles when faced with foreign or unfamiliar realities. One of the first to address this problem was a learned Jesuit priest, Konstantinas Sirvydas (1579? – 1631), who authored the first trilingual Polish-Latin-Lithuanian dictionary in 1620. Frequently, and erroneously, the 1620 edition is considered the *first edition* of Sirvydas' dictionary, despite its substantial divergence from subsequent iterations, thereby warranting its recognition as a distinct work. Consistent with tradition, this analysis is concerned with the so-called *third edition*¹, published in 1642, which is

¹ We are examining this edition, because it is of better quality and more comprehensive than its predecessor and has survived in its entirety.

essentially an unaltered reprint of the 1631 “second” edition². This rendition of the dictionary is publicly accessible online³.

It is worth noting that the Lithuanian language is by no means an exception in the wider European, or even global, linguistic context. The interaction between languages that began to be documented and those considered prestigious played a crucial role in linguistic development. This interaction enhanced lexical, syntactical, and stylistic aspects by incorporating new lexical units and syntactic structures during the formative stages of literary languages and the European cultural sphere, leading to the intellectualisation of vernacular languages (Lewaszkiwicz 1992, 134). In Europe, Latin and Greek held the most prestige and thus had the most significant influence on other languages (Lewaszkiwicz 1994, 217); similarly, on a global scale, Chinese exerted a comparable level of influence on East-Asian languages, while Persian played a similar role in the Middle East. On a more localised level, languages that hold prestige in a specific region can influence the literary languages there, such as the Polish influence on Lithuanian, Belarusian, and Ukrainian, or the impact of Czech on the Polish language. Thus, we see that this phenomenon is by no means isolated and can be contextualised within a broader linguistic framework.

Sirvydas’ *Dictionarium trium linguarum* substantially influenced the evolution of the Lithuanian language and served as one of the resources for the establishment of a standard dialect in the 19th century (Pakalka 1964, 230–240). Furthermore, it acted as a treasury of knowledge about the archaic Lithuanian language. As such, it has been the subject of extensive research both domestically and internationally⁴. However, the majority of existing studies on Sirvydas’ dictionary have merely skimmed the surface regarding the influence of foreign languages, concentrating primarily on Slavic and, occasionally, Germanic borrowings. Most surprising is the absence of any work investigating the impact of classical languages (Latin and Ancient Greek) on Lithuanian. This study aims to address this lacuna by executing a comprehensive exploration of the influence of foreign languages on Sirvydas’ 1642 dictionary. Our focus will extend beyond the examination of Polish influences to encompass Latin and, to a lesser extent, Ancient Greek, with the goal of understanding their respective impacts on the dictionary. We anticipate that our research will furnish a more holistic comprehension of the Lithuanian language’s development and the roles Polish and Latin languages played in this process.

2 This we see clearly from one particular dictionary entry, which explains how to say years in Latin. The example given is *anno trigesimo &c. supra mille sexcentos* (SD 1642, 378) and as the second edition was published in the year 1631, it is the date, when the dictionary was submitted for printing. Compare the Cnapius 1621 dictionary, where years, in line with the publication date, are explained likewise: *Anno vicesimo supra mille sexcentos*.

3 Cf. <http://www.thesaurus.flf.vu.lt/>.

4 Especially beneficial for our research were the works of K. Pakalka, A. Smetonienė.

This study aims to discern which language, Latin or Polish, had a more significant impact on Sirvydas' dictionary, specifically in terms of lemmas representing concepts unfamiliar to ancient Lithuanians. The analysis goes beyond mere lexical borrowings, delving into calques, morphological and syntactical influences, and the origin of influence in creating Lithuanian lemmas. The research involves a detailed examination of all 14,597 lemmas from Sirvydas' 1642 *Dictionarium*, categorising them into *core* and *civilisation-bound*. The goal is to quantify the influence of each language across these categories and explain their predominance, further enriching the understanding of linguistic evolution through language contact.

In developing the theoretical framework, the study heavily referenced K. Pakalka's dissertation, which thoroughly examines the dictionary. Resources like *The Oxford Handbook of Language Contact* (Grant 2020) were pivotal in exploring language contact and its effects. Z. Zinkevičius's *History of the Lithuanian Language* (Zinkevičius 1984–1990) and *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook* (Haspelmath, Tadmor 2009) shaped the broader linguistic view of the 17th century. For lexicographic analysis, key source was *The Oxford Handbook of Lexicography* (Durkin 2016). Understanding the distinction between civilisational and foundational lemmas involved consulting Neringa Dambrauskaitė's dissertation⁵ and articles from the Universal Lithuanian Encyclopaedia on the Grand Duchy of Lithuania. The empirical research utilised data from online dictionaries like *Lietuvių Kalbos Žodynas*⁶, *Słownik Polszczyzny XVI Wieku*⁷, *Wielki Słownik Języka Polskiego*⁸, and www.slownik.org, as well as the *Lietuvių kalbos polonizmy žodynas* (Kregždys 2016), W. Smoczyński's etymological dictionary (Smoczyński 2007), and the etymology database at <https://etimologija.baltnexus.lt/>. The primary texts were K. Sirvydas' *Dictionarum Trium Linguarum* (1642) and G. Knapijus' *Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium Linguae Latinae et Graecae* (1621).

Core vs civilisation-bound words

Our study's initial objective was to distinguish between core and civilisation-bound words in the Lithuanian language. Core words are considered those, that originate Lithuanian with a standard semantic meaning and old loanwords, such as

5 N. Dambrauskaitė, *Bajorų namų ūkis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.–XVII a. I pusėje*, Doctoral dissertation, Vilnius universitetas, 2017.

6 LKŽe – Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas. Redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, Prieiga internete: www.lkz.lt.

7 SPXVI: I–XXXVI...: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, vol. 1–36, Wrocław — Kraków 1966–2012...

8 *Wielki słownik języka polskiego*, at: <https://wsjp.pl/>.

borrowings from German and East Slavic languages, that were used in Lithuanian before the composition of the first Lithuanian dictionary. According to The World Loanword Database's classification, core words pertain to concepts existing in Lithuanian prior to the contact with Polish speakers, while civilisational words refer to concepts that arrived with contact or those that were already present but became lexicalised (M. Haspelmath 2009, 10). As Sirvydas did not make up the register of his dictionary, but rather sourced it from the trilingual Polish-Latin-Greek dictionary by G. Cnapius (1561?–1639) published in 1621, it is evident that many concepts lacked Lithuanian equivalents. This study seeks to examine such entries.

Examples of core words:

SD 1642, 47: Dobry, Bonus, probus, rectus, Gierás.

SD 1642, 259: Ogród, Hortus. Daržas.

SD 1642, 400: Serwetá, Mappula mätellum, Skotertėle.

Examples of civilisation-bound entries:

SD 1642, 253: Odflugá, Officiũ mutuum. Attarnawimas.

SD 1642, 366: Przyfluguię fię komu. Bene mereor de aliquo, deuincio mihi aliquem officijs, in eo gratiam apud aliquem. Nupełnau meyły fau kitump.

SD 1642, 371: Pufzká do SS. Sakrámentu. Pyxis Euchariftiæ, Indetuwe SS. Sakramento.

To keep the dictionary compact, not all Polish words have Lithuanian equivalents. Sometimes, only a Polish and Latin entry is given or, more often, one Polish word refers to another, particularly synonyms or different grammatical forms, e.g., the imperfective aspect *wieszam co* refers to the perfective *zawieszam*.

SD 1642, 188: Nádzieię mam, Spero fpem habeo

SD 1642, 479: wieszam co, v. zawieszam.

For these entries, we created a separate category in addition to the civilisation-bound and core ones. Analysing all 14,597 dictionary entries using these criteria, we found that Lithuanian words make up the majority of the dictionary – 74% (10,735). Words without Lithuanian equivalents constitute a not so small group – 10% (1,474), while civilisation-bound words make up 16% (2,387). It is upon these civilisation-bound words that we will focus our study. Our attention now turns to how the interaction of languages, particularly in the context of necessity, influences the evolution of a language's vocabulary.

Lexical borrowings

When languages interact, they change in different ways, with the most common change being lexical borrowing (U. Tadmoor 2009, 55). Words are borrowed for various reasons, but one of the main reasons relevant to our study is the need to describe

a new reality that did not exist before or existed but wasn't put into words. These are called *loanwords by necessity*, and their opposite are *core borrowings* (U. Tadmoor 2009, 65). In the latter case, borrowed words take the place of native ones.

The World Loanword Database project categorises each word by environmental salience, which is split into three parts: 1) a concept that existed before contact; 2) a concept that came with contact; 3) absence of the concept – the concept may be understood, especially by educated people, but it's not found in the native speaker's living environment (like “monkey” in Lithuanian or “snow” in Thai⁹) (M. Haspelmath 2019, 17). Our study focuses on the last two categories of words. Therefore, we won't be closely examining old loanwords from Ruthenian (such as *skotertėlė*, *smetona*, *adinykas* (En. *tablecloth*, *sour cream*, *clock*)) that appear in Sirvydas's dictionary, as they entered the language much earlier than the closer Lithuanian-Polish language contact.

In Sirvydas' dictionary, 21% of the civilisational entries are lexical borrowings. The largest share, 77%, are from Polish, such as *Fijolka*, *alyva*, *pagonka*, *valakų žemė* (En. *violet*, *olive tree*, *a pagan woman*, *Italy*). Borrowings from Latin or both languages, used less frequently, typically denote Biblical, ancient Roman, or theological concepts like *lauras*, *elefantas*, *krakadilus* (*laurel*, *elephant*, *crocodile*). In 15% of cases, the source of borrowing is unclear, as these words are already borrowings in Polish, while 8% are solely from Latin¹⁰.

Calques

The *Dictionarium trium linguarum* comprises 519 calques, accounting for 21.6% of all civilisational terms, a proportion akin to that of lexical borrowings. Among these, a predominant majority of 347 (67%) are of Polish origin, while 95 words, constituting 18% of this category's entries, are derived from both languages. Latin contributes 8% (59 entries), and the smallest distinct category is represented by Greek, influencing 21 words (4%), exclusively characteristic of loan translations.

In the analysis of loan translations from Polish, significant challenges arise due to the typological and genetic proximity of Polish and Lithuanian languages, both stemming from the same Balto-Slavic proto-language. This results in many words being morphologically similar, yet having evolved independently or diverged from a common protoform. In ambiguous cases of determining whether a word is endogenous or

9 Lithuanian word for “monkey” is *beždžionė*, which comes from Ruthenian *абызьяна*. Thai word for snow *หิมะ* (*hì-má*) is borrowed from Sanskrit *हिमि* (*himá*).

10 It is important to note, that one entry can have two categories, e.g. “SD 1642, 143: Kurek v ružņnice. Igniarium bombardæ. Gaydelis rućnićios (En. *Musket trigger*)” contains both a borrowing and a calque.

a loan translation, consideration was given to a) 18th–19th century Lithuanian dictionaries from Lithuania Minor, an area under German control with negligible Polish linguistic influence; b) Latvian dictionaries, as Latvian, despite extensive contact with Eastern Slavs, had minimal and insignificant contact with Western Slavs (A. Smetonienė 2015, 83–84). The attestations in Lithuania Minor serve as a more critical criterion for ascertaining a word's origin. If a word's morphology is identical in Latvian or attested in Lithuania Minor, it can be confidently stated as not being a loan translation.

Consider two examples: the words *priepuolis* (meaning *coincidence*) and *paklausyti* (meaning *to be obedient*). In the case of *priepuolis*, the word is a calque of the Polish *przy-padek*, as it was used by Mažvydas, who was born and raised in the Grand Duchy of Lithuania but wrote in Prussia. It has no equivalent in Latvian (*notikums*, *atgadījums*), and was not used in Minor Lithuania - Kuršaitis encloses the word in brackets, indicating its non-attestation in his native dialect. Conversely, *paklausyti*, despite similar morphology, is not a calque of the Polish *posłuszyć*, as it is attested both in Minor Lithuania and in Latvian *paklausīt*.

There is also a very small category of calques from both languages, which are always Latin or Greek calques in the Polish language.

SD 1642, 20: Bogárodźicá. Deipara, θεοτόκος. Diewogindiwe [Diewogimdiwe].

SD 1642, 87: Iednoróžec. Monoceros. Wienarágis.

The *Dictionarium trium linguarum* contains 519 calques, which make up 21.6% of all civilisation terms, similar to the lexical borrowings. Of these, the vast majority, 347 (67%), are of Polish origin, while there are 95 borrowings from both languages, accounting for 18% of this category. The Latin language accounts for 8% (59 entries), and the smallest distinct category is the Greek language, which is characteristic only of calquing and influenced 21 words (4%).

Entries, based on either language

Not all entries can be classified into the categories of borrowings or calques. There are quite a few civilisation-bound entries, influenced by one of the foreign languages, that do not fit into either of these categories. For such entries, we have created a new category titled *based on*. These entries often involve word formations or expressions. For instance, Sirvydas explains the already in use word Synagogue with a periphrastic explanation *Bažničia feno testamento* (En. Church of the Old Testament), just like in Polish. Also, Sirvydas did not seek a Lithuanian expression for the Polish phrase *Vprząść co sobie w głowie* (En. lit.: *to weave something into your head*; meaning: *to fix one's mind on something*), which he merely translated literally.

SD 1642, 123: Kościół ftárego zakonu. Synagoga. Baźnícia feno teftamento.

SD 1642, 460: Vprząść co fobie w głowie. Arripere aliquid auidè, defigere in re aliqua mentem, fortiffimè imaginari. Iwerpt ku faw gałwon.

In this category, the number of Latin-influenced entries isn't much lower than those influenced by the Polish language, unlike in previous categories. This is because the primary language of Cnapius' dictionary was Polish, and due to the anisomorphism between Polish and Latin, Cnapius often had to explain Polish realities in Latin.

SD 1642, 161: Mágnet, Magnes, fiderites. Akmuo giełażiatraukis.

For example, the concept of a magnet in 17th century Poland was likely a new reality, no more familiar than in Lithuania. Thus, the entry *Mágnet, kamień drogi* is given an entire page in which the explanation of this concept and examples from Roman authors are provided (Kn. 585–586). Based on several examples, Sirvydas models his entry – from Lucretius' *ab inventore sic dictus lapis, alio nomine Siderites* he takes the element *lapis* (En. *stone*), and from Plinius – *quod ferrum trahat* (En. *which attracts iron*). By combining several Latin explanations into one entry, Sirvydas attempts to explain the essence of a magnet as comprehensively as possible – that is, a stone that attracts iron. As a result, we find the entry *akmuo giełażiatraukis* (En. *iron-attracting stone*) in the dictionary.

In total, there are 783 entries in this category – they constitute 32.8% of all cultural entries and are the largest category in our study. The influence of both Latin and Polish languages is almost evenly distributed in this category – there are 389 entries modelled after the Latin language (49.7%), 392 after the Polish language (50%), and 6 (0.3%) after both languages. This category shows us that Sirvydas, without borrowing or creating new concepts to explain them, often chose to translate the explanation from Cnapius' dictionary or model the entry according to the example from one or the other language, in order to make the dictionary clear to its users.

Morphological influence

In examining the dictionary, we discovered 49 words influenced by Polish morphology. 42 (88%) of these are considered influenced due to the usage of the prefix *da-*, foreign to the Lithuanian language.

SD 1642, 49: *Dopifuię, Compleo paginam. Dárąfzau.*

SD 1642, 203: *Niedowierzam, Diffido. Ne datikiu.*

Additionally, morphological influence is observed in 8 entries, where Lithuanian repetitive verbs are used in places where the Polish language employs the imperfect (Pl: *niedokonany*) aspect.

SD 1642, 459: *Vpominam się czego, Repoſco aliquid, exigo, repeto, Atieſzkineiu.*
 SD 1642, 492: *wybieram, Excerpto, depromo Ifzimdineiu.*

Original entries

The last category that we distinguished is the original entries. Those are made by Sirvydas and not influenced by either of languages. They are either Sirvydas' own neologisms or periphrastic explanations and are worth an article on their own, one that will hopefully come. For now, it will suffice to say that they constitute 25% of the civilisational entries and are frequently in use not only to explain new realities, as *superstition*, which becomes *Paklayda ape Diawo garbimu* (En. *error in the worship of God*), but also replace loanwords already in use, for example *rojus* (En. *paradise*) becomes *Daržas ramus pirmo žmogaus* (En. *a peaceful garden of the first man*).

SD 1642, 374: Ray, Paradifus Daržas ramus pirmo žmogaus.

SD 1642, 514: Zábobony, Superftitio, ficta religio. Paklayda ape Diawo garbimu.

Conclusions

After analysing every word in the 1642 *Dictionarium trium linguarum* and assigning every entry three specific marks: 1) environmental salience; 2) language of influence; 3) type of influence; we find that:

- 1) Sirvydas' dictionary comprises 14,597 entries, of which almost 74% (10,734) are core Lithuanian words that are uninfluenced by external languages. A fraction of 10% (1,474) of the entries lack a Lithuanian counterpart, leaving 16% (2,387) of entries that are either influenced by other languages or are original constructs by Sirvydas. Those words we call civilisation-bound.
- 2) Within the civilisation-bound entries, the largest category is not constituted by borrowings or calques, but by a distinct type of entry that we have separately categorised as *based on*. This group accounts for 32% of the dictionary. Loanwords represent 20% of the entries, while calques, including more dynamic ones and semantic borrowing, comprise 21%. Entries influenced by Polish morphology make up 2%, and 25% are original creations by Sirvydas, embodying neologisms or periphrastic explanations of previously obscure concepts.
- 3) The dominant linguistic influence on Sirvydas' dictionary was Polish, affecting 47% (1,128) of the civilisation-bound entries. Latin held a secondary influence, with only 20% (470) of entries impacted. Both languages influenced 7% (169) of entries, while Greek's influence was minimal, with a mere 1% (20) of entries exclusively under its sway. Notably, 25% of entries were original constructs by Sirvydas, not influenced by any language.

- 4) Polish's significant impact on Sirvydas' dictionary can be attributed to the prevalent bilingualism of Sirvydas and his contemporaries. Polish was not only widely spoken, particularly in official capacities, but also served as the medium through which Christianity was introduced to Lithuania, thus facilitating the transmission of many religious concepts. Latin, though central to scientific and ecclesiastical discourse and indispensable for book authoring and academic communication, had limited reach among the general populace. Its impact was confined to specific sectors necessitating the articulation of exotic concepts or biblical exegesis.
- 5) Sirvydas demonstrated a preference for minimising linguistic borrowing, instead favouring the construction of new words via calques, original creations, or periphrastic explanations, often referencing the Cnapius' dictionary. Occasionally, neologisms or periphrastic explanations supplanted or even replaced already established loanwords within the modest tradition of 17th century Lithuanian literature.

REFERENCES

- ALTENBERG BENGT, GRANGER SYLVIANE, 2002, Recent Trends in Cross-linguistic Lexical Studies, [in:] *Lexis in Contrast. Corpus-based Approaches*, Amsterdam–Philadelphia: Benjamins, 3–48, <https://doi.org/10.1075/scl.7.04alt>.
- ČEKMONAS VALERIJUS, 2017, Dar syki apie rankraščių likimą, arba įvedamojo straipsnio pratarmė, [in:] Laima Kalėdienė (ed.), *Valerijus Čekmonas: kalbų kontaktai ir sociolingvistika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 65–97.
- DURKIN PHILIP (ed.), 2016, *The Oxford Handbook of Lexicography*, Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199691630.001.0001>.
- GRANT ANTHONY P. (ed.), 2020, *The Oxford Handbook of Language Contact*, Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199945092.001.0001>.
- GRZEGORCZYKOWA RENATA, PUZYNINA JADWIGA, 1931, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Słowotwórstwo rzeczowników*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- HASPELMATH MARTIN, TADMOR URI (eds), 2009, *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*, Berlin: Walter de Gruyter, <https://doi.org/10.1515/9783110218442>.
- KARAŚ HALINA, 2013, Dobór haseł w części polskiej słownika Konstantego Szyrwida, [in:] *Leksikografija ir leksikologija, 3: Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, Vilnius, 75–102.
- KARDELIS VYTAUTAS, 2016, Lietuvių Kalbos Slavizmai: Tyrimo Istorija Ir Perspektyvos, [in:] *Lietuvos Lenkų Tarmės: 2016 Metų Elektroninis Leidinys*, 1–21.
- KLEMENSIEWICZ ZENON, LEHR-SPLAWIŃSKI TADEUSZ, URBAŃCZYK STANISŁAW, 1955, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- KNAPIUSZ GRZEGORZ, 1621, *Thesaurus Polonolatinograecus, seu promptuarium linguae Latinae et Graecae*, Cracoviae: Typis Franciscis Caesarij.

- KREGŽDYS ROLANDAS, 2014, Metodika i kriterii identifikacji polonizmov litovskogo Źykyka [Методика и критерии идентификации полонизмов литовского языка], *LingVaria* 2 (18), 195–217.
- KREGŽDYS ROLANDAS, 2016, *Lietuvių kalbos polonizmy žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, <https://doi.org/10.12797/LV.09.2014.18.13>.
- KURCHAT FRIEDRICH, 1870–1874, *Wörterbuch der littauischen Sprache...*, Halle a. Saale: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- LEWASZKIEWICZ TADEUSZ, 1994, O potrzebie nowego spojrzenia na genezę polskiego języka literackiego (z uwzględnieniem tła ogólnoeuropejskiego), [in:] M. Kucała, Z. Krążyńska (eds), *Studia historycznojęzykowe* 1, *Prace instytutu języka polskiego* 90, 213–220.
- LEWASZKIEWICZ TADEUSZ, 1992, Rola kontaktów językowych we wstępnym okresie formowania się słowiańskich języków literackich (na tle ogólniejszym), [in:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 8: *Językoznawstwo*, Warszawa, 133–138.
- LKŽE – *Lietuvių kalbos žodynas* (t. 1–20, 1941–2002): elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, www.lkz.lt.
- PAKALKA KAZYS, 1964, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas (Konstantino Sirvydo “Dictionarium trium linguarum”, 1629)*: Disertacija filologijos mokslų kandidato laipsniui įgyti, Vilnius.
- RAGAUSKIENĖ RAIMONDA, 2013, Kalbinė pradėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje, *Lituanistica*, 59 (3), 139–157, <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v59i3.2730>.
- RUBINAS ALGIS, 2002, Sakramentų lietuviški pavadinimai ir jų istorija, *Lituanistica* 2 (54), 56–62.
- SAPIR EDWARD, 1921, *Language: An Introduction to the Study of Speech*, New York: Harcourt, Brace.
- SMETONIENĖ ANŽELIKA, 2015, *Lietuvių kalbos priesaginiai veiksmažodžiai slavizmai ir hibridai (XVI–XVII a. LDK tekstuose)*. Doctoral dissertation, Vytauto Didžiojo universitetas.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego = Lietuvių Kalbos Etimologinis Žodynas*, Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.
- SPXVI: I–XXXVI...: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław–Kraków 1966–2012.
- SZYRWID C., 1642, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnae: Typis Academicis Societatis IESVU. *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/>.
- ZINKEVIČIUS ZIGMAS, 1984, *Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalbos kilmė*, Vilnius.
- ZINKEVIČIUS ZIGMAS, 1987, *Lietuvių kalbos istorija. Iki pirmųjų raštų*, Vilnius.
- ZINKEVIČIUS ZIGMAS, 1988, *Lietuvių kalbos istorija. Senųjų raštų kalba*, Vilnius.
- ZINKEVIČIUS ZIGMAS, 1990, *Lietuvių kalbos istorija. Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius.
- ГСБМ I–XXXIII..., 1982–1983, *Gistaryčny sloŹnyk belaruskaj movy*, vol. 1–33..., Minsk [Гістарычны слоўнік беларускай мовы, т. 1–33..., Мінск].

CIERPLIWOŚĆ W PUBLICYSTYCE LITEWSKIEJ NA PODSTAWIE PRZYMIOTNIKA *KANTRUS* ('CIERPLIWIY')

Loreta Vaičiulytė-Semėnienė

Instytut Języka Litewskiego, Wilno

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.09>

ADNOTACJA. Przedmiotem artykułu jest koncept *KANTRYBĖ* 'cierpliwość' oparty na formach przymiotnika *kantrus* (*cierpliwy*). Strukturalne podejście do znaczenia łączy się tutaj z podejściem kognitywnym. Opierając się na materiale publicystycznym zaczerpniętym z *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* (Korpus współczesnego języka litewskiego, DLKT), przeanalizowano postrzeganie *CIERPLIWOŚCI* przez użytkowników współczesnego języka litewskiego. Zazwyczaj *cierpliwość* jest rozumiana jako pozytywna wewnętrzna, psychologiczna i psychospołeczna cecha osoby *cierpliwej*. Na podstawie tych pozytywnych cech wewnętrznych osoba *cierpliwa* ma umiejętność działania w celu osiągnięcia pozytywnych rezultatów.

SŁOWA KLUCZOWE: *przymiotnik kantrus/cierpliwy, kantrybė/cierpliwość, koncept, semantyka strukturalna*

1. Uwagi wstępne

Vydūnas (1990, 55) był zdania, że człowieczeństwo „objawia się w szczególnej stanowczości, otwartości i odwadze człowieka, jego niewinności, dobroci i aprobaście, wewnętrznej pogodzie ducha i aktywności, ustępliwości i wielkoduszności, sile i czystości, pozbawionej zemsty i wyniosłości, w *cierpliwości* i sprawiedliwości, braku tchórzostwa, wiedzy, szlachetności, cnocie itd.” Oznacza to, że istota człowieka przejawia się m.in. w *cierpliwości*.

Andrius Sprindžiūnas (2003, 715), który pisał o chrześcijańskiej koncepcji tolerancji i przedstawił postawy wobec niej dzisiejszych uczniów wileńskich szkół średnich (klas X–XII), stwierdził, że związek między *cierpliwością* a tolerancją można dostrzec w „wypowiedziach Jezusa i apostołów, gdzie wyraźnie dominuje nauczanie o pokoju, miłosierdziu, przebaczeniu, *cierpliwości*, samokontroli, łagodności [...]. Pomimo pewnych wyjątków, te ludzkie cechy można zatem uznać za ważne przejawy chrześcijańskiej miłości (i tolerancji) wobec bliźniego” (Sprindžiūnas 2003, 717). Analiza źródeł chrześcijańskich pokazuje, że najważniejszymi przejawami tolerancji

są: równość, szacunek, cierpliwość, zdolność wybaczenia, pokojowe nastawienie i takt. Ponadto z chrześcijańskiego punktu widzenia relacje „międzyludzkie muszą opierać się na odpowiedzialnej miłości, dlatego też tolerancja, jako minimalny wyraz tej miłości, powinna być odpowiedzialną postawą” (Sprindžiūnas 2003, 720). Na podstawie danych uzyskanych w wyniku badania przeprowadzonego wśród uczniów Sprindžiūnas stwierdza, że „zarówno chłopcy, jak i dziewczęta przede wszystkim podkreślają znaczenie równości (nienaruszania praw innych osób), uważności (wysłuchania innej osoby), pokojowego nastawienia (unikania przemocy) i cierpliwości (niepotępienia innych osób)”, podczas gdy należy zaznaczyć, że „wielu z nich nie zrozumiało, że tolerancja jest niemożliwa, jeśli się nie jest w stanie cierpliwie znosić trudności i niedogodności, które napotykamy z powodu działań innych osób [...]” (Sprindžiūnas 2003, 722).

Z chrześcijańskiej perspektywy można dodać, że cierpliwość jest nie tylko wyrazem miłości i tolerancji, ale także wiary i nadziei:

Nadzieja i wiara są wyrazem naszej cierpliwości właśnie w takich chwilach, podobnie jak miłość: miłość bez cierpliwości nie jest w ogóle miłością. [...] Wiara, podobnie jak miłość, jest nierozzerwalnie związana z zaufaniem i lojalnością. A zaufanie i lojalność przejawiają się w cierpliwości. Wiara, nadzieja i miłość to *trzy aspekty naszej cierpliwości* wobec Boga (Halík 2019, 8–9).

Aušrinė Peleckienė (2005), która badała syntetycznie (pod względem językowym, religijnym i filozoficznym) leksykę wartościującą w tekstach homiletycznych i na pierwszy plan wysunęła system wartości, jaki ta leksyka przekazuje, wymienia cierpliwość (też wierność, pokorę, serdeczność, uprzejmość, skromność) jako cechę, która zaspokaja potrzebę poszanowania godności człowieka i prawa do miłości. Saulė Nikartaitė (2017, 16, 18), analizując w swojej pracy licencjackiej na podstawie ankiet semantykę rzeczownika *žemaitiškusmas* (*žmudzkość*) i określając prototypowe cechy konceptu *žmudzkość* w gwarze północnych Żmudzinów, pisze, że „najbardziej prototypową cechą *žmudzkości* dla Żmudzinów jest ‘upór’” (wymieniony w ankietach 81 razy), a kojarzona przez wielu ze *žmudzkością* ‘cierpliwość’ została wskazana zaledwie 5 razy. Cierpliwość zatem jest dla Żmudzinów niemal nietypowa, peryferyjna (Nikartaitė 2017, 11).

Z powyższych obserwacji wynika, że cierpliwość, jako jeden z przejawów człowieczeństwa, wyraża się poprzez miłość, tolerancję, wiarę, nadzieję, wierność, zaufanie itp. Innymi słowy, *cierpliwość* (*cierpliwy*) poprzez związki paradygmatyczne (hiperonimiczne, hiponimiczne lub inne) wiąże się z *miłością* (*kochający*), *tolerancją* (*tolerancyjny*), *nadzieją* (*pełen nadziei*), *wiarą* (*wierzący*) itp.

Wielu rosyjskich lingwistów badało cierpliwość w aspekcie językowym. Na przykład Larisa Jefanowa (2006, 53–54) twierdzi, że CIERPLIWOŚĆ, którą można oceniać pozytywnie (*cierpliwość macierzyńska*) i negatywnie (*cierpliwość niewolnicza*), jest powszechnie uważana za jedną z cech charakteru narodowego Rosjan. Zdaniem Jefa-

nowej cierpliwość to zdolność człowieka do niereagowania na niekorzystną sytuację (przynajmniej zewnętrznie) w sposób, jaki sama sytuacja przewiduje. Badaczka zwraca uwagę na fakt, że cierpliwość jest dwuskładnikowa – to: niesprzyjająca sytuacja, czynniki oraz osoba dotknięta tymi sytuacjami i czynnikami, podmiot cierpliwości, który z jakichś powodów nie może lub nie chce (choć istnieje realnie taka możliwość) uniknąć negatywnych skutków niekorzystnej sytuacji. Jefanowa, bazując na definicjach cierpliwości (ros. *терпение, терпеливость*) zawartych w słowniku współczesnego języka rosyjskiego oraz słowniku synonimów, przysłowiach itp., z uwzględnieniem uczestników sytuacji cierpienia, dochodzi do wniosku, że w społeczeństwie rosyjskim cierpliwość ceniona jest dwojako: jako norma i jako ideał. Cierpliwość oceniana według normy jest ilościową charakterystyką cierpliwości (czas trwania i intensywność cierpliwości) (*cierpliwość bezgraniczna*), cierpliwość oceniana według ideału jest charakterystyką (cechą) podmiotu cierpliwości.

Andriej Połomosznow i Lew Połomosznow (2020) również stoją na stanowisku, że cierpliwość jest cechą narodową Rosjan, ściśle związaną z religią prawosławną, patriotyzmem i humanizmem. Dochodzą do wniosku, że rosyjska cierpliwość jest mitem zarówno filozoficznym, jak i politycznym, często pielęgnowanym przez władze w celu utrzymania lojalności politycznej ludności, natomiast ci, którzy łączą rosyjską cierpliwość z prawosławną religijnością i religijnym humanizmem, starają się nadać cierpiącej destrukcyjnej cierpliwości określone wysokie, duchowe, szlachetne znaczenie. Według A. Połomosznowa i L. Połomosznowa obecna masowa cierpliwość Rosjan to polityczna technologia utrzymania lojalności, której celem jest stworzenie iluzji stabilności i niedopuszczenie do rozwinięcia się masowego niezadowolenia społecznego i negatywnych emocji, przejścia z biernego stanu cierpienia do aktywnych działań protestacyjnych. Do takich wniosków dochodzą A. Połomosznow i L. Połomosznow, mówiąc o cierpliwości obiektywnej i subiektywnej. Biorąc pod uwagę cierpliwość obiektywną i subiektywną, badacze wyróżniają dwa rodzaje cierpliwości: bierne pogodzenie się (pokorę) i aktywną twórczą wytrzymałość, siłę duchową (*moc*)¹.

Cierpliwość jako jedną z podstawowych wartości moralnych wymienia także Ałła Junakowskaja (2010, 309), która bada pojęciowe sfery życia codziennego i przypisuje cierpliwość wraz z uczciwością (ros. *честность*), powściągliwością (ros. *сдержанность*) i skromnością (ros. *скромность*) do wartości społecznych (ros. *общественные ценности*), tj. *ja w społeczeństwie* (ros. «*Я в обществе*»).

Anna Bariłowska (2008, 120) wskazuje na sześć aspektów konceptu CIERPLIWOŚĆ w rosyjskim języku literackim: 1) umiejętność znoszenia bólu, kłopotów, potrzeb,

1 Joann Ekonomcew (1992, 152) stwierdza, że pogodzenie się (ros. *смирение*), ofiarność (ros. *жертвенность*), czystość (ros. *жажда чистоты*), tolerancja (ros. *терпимость*), człowieczeństwo (ros. *всечеловечность*) to ideały narodowe Rosji.

2) wytrwałość w robieniu czegoś, 3) czekanie bez narzekania, 4) znoszenie czyjejs obecności, 5) nielubienie czegoś bardzo, niekochanie kogoś, 6) niepozwalanie na czyjeś bycie.

Nikołaj Krasawskij (2019) pisze z kolei o tym, jak cierpliwość postrzegają nie tylko Rosjanie, ale także Niemcy. Po zbadaniu przysłów rosyjskich (40) i niemieckich (107) stwierdza, że przedstawiciele obu języków oceniają cierpliwość pozytywnie. W przeciwieństwie do przysłów niemieckich przysłowia rosyjskie podkreślają, że cierpliwość jest konieczna, aby człowiek mógł zdobyć umiejętności i zdolności; ludzkie pragnienia są ograniczone cierpliwością. Ponadto w rosyjskim rozumieniu cierpliwość ma swoje granice i podoba się Bogu (ros. *богоугодно*). W niemieckich przysłowiach mowa, że cierpliwość jest skuteczniejsza niż pochopne, a zatem irracjonalne działania; jej wynikiem jest nagroda – cierpliwość przynosi człowiekowi dobrobyt materialny i czyni go mądrym. Według Niemców cierpliwość oznacza bycie zwycięzcą, tj. psychiczną zdolność do obrony przed niesprzyjającą sytuacją zewnętrzną.

Irina Dołgowa (2007, 82), oceniając cechy pola pojęciowego cierpliwości (ros. *терпение*) w języku rosyjskim, stwierdza, że z konceptem CIERPLIWOŚCI wiążą się: niecierpliwość (ros. *нетерпение*), wytrwałość (ros. *выдержка, стойкость*), pogodzenie się (ros. *смирение*), cierpienie (ros. *страдание*), tolerancja (ros. *терпимость, толерантность*) itp. Jej zdaniem główną cechą treści konceptu CIERPLIWOŚCI jest samokontrola (ros. *способность к самоконтролю*). Tę ludzką zdolność można odkryć jedynie w niesprzyjających, nieuniknionych sytuacjach (np. oczekiwanie, poprzez nudne zajęcia, ból fizyczny i psychiczny, dyskomfort, upokorzenie itp.), gdy człowiek może reagować aktywnie i pasywnie. Według Dołgowej reakcją bierną jest cierpienie, kiedy emocjonalne przeżycie bólu, straty i trudności nie wymaga wysiłku woli. Aktywna reakcja na niekorzystną sytuację obejmuje dwa elementy woli: racjonalny (rozumie się, że trzeba będzie zaakceptować niesprzyjające okoliczności) i emocjonalny (aktywacja samokontroli). Dołgowa (2007, 101–102) po zapoznaniu się z materiałem w rosyjskich i angielskich słownikach etymologicznych, objaśniających, ideograficznych, synonimów, teaurusach, słownikach paremii (przysłów, aforyzmów), beletrystyce i tekstach publicystycznych dochodzi do wniosku, że pojęciowe pole *cierpliwości* reprezentują powiązane ze sobą i zależne koncepty, takie jak: CIERPLIWOŚĆ, CIERPIENIE, POGODZENIE SIĘ, WYTRWAŁOŚĆ, TOLERANCJA. Zgodnie z ramami konceptu *cierpliwość* to samokontrola w niesprzyjających sytuacjach; *cierpienie* – bierna reakcja emocjonalna na niekorzystną sytuację; *pogodzenie się* – aktywna, racjonalna reakcja (odmowa stawiania oporu) na niekorzystną sytuację; *wytrwałość* – aktywna, dobrowolna reakcja (gotowość pokonywania trudności) na niekorzystną sytuację; *tolerancja* – aktywna, dobrowolna reakcja (akceptacja, aprobata odmiennego sposobu myślenia i zachowania) na niekorzystną sytuację. Z badań Dołgowej wynika, że w zasadzie pojęciowe pola *cierpliwości* w języku rosyjskim i angielskim są podobne; wykazują jedynie drobne różnice etnokulturowe. Na przykład Anglicy krytykują nad-

mierną cierpliwość i fatalizm, Rosjanie podkreślają związek cierpliwości i stanowczości jako męskości (ros. *мужество*). Anglicy cierpliwość kojarzą z próbą zmiany czegoś, Rosjanie z ofiarnością. Anglicy w cierpliwości kładą nacisk na samokontrolę, Rosjanie na możliwość ratunku.

Weronika Pawlenko (2016) także badała koncept CIERPLIWOŚCI na podstawie paremii anglojęzycznych. Rozumiejąc koncept jako wynik połączenia (ros. *слияние*) słownikowego(-ych) znaczenia/znaczeń wyrazu z doświadczeniem indywidualnym i narodowym, po omówieniu etymologii angielskiego rzeczownika *cierpliwość* (ang. *patience*), definicji tego wyrazu (synonimów) w słownikach i tezaurusach oraz zbadaniu 130 angielskich paremii stwierdza, że *cierpliwość* to wartość, która przyczynia się do sukcesu; *cierpliwość* ma granice związane z człowieczeństwem, zrozumieniem i miłością wobec drugiej osoby. Zgodnie z angielskimi paremiami Anglicy rozumieją *cierpliwość* jako tolerancję (ros. *терпимость*), cnotę (ros. *добродетель*), przebaczenie (ros. *прощение*), zrozumienie (ros. *понимание*) i człowieczeństwo (ros. *гуманность*).

Podsumowując to, co zostało dotychczas powiedziane, można stwierdzić, że *cierpliwość* jest wartością opartą na mniej lub bardziej pozytywnych ludzkich postawach i wzorcach zachowań (miłość, tolerancja, wiara, nadzieja, zrozumienie, przebaczenie, pogodzenie się, posłuszeństwo itp.) wobec siebie i innych oraz wynikających z tego rezultatach (sukces, wytrwałość, cierpienie itp.).

Przedmiotem niniejszego artykułu są różne formy przymiotnika *kantrus*, *-i²* (*cierpliwy*, *cierpliwi*) funkcjonujące w litewskiej publicystyce. Celem jest zdefiniowanie CIERPLIWOŚCI na podstawie analiz dostępnych form w zdaniu. W artykule postawiono pytanie: na podstawie jakich cech charakteru i w jaki sposób podmiot *cierpliwości*, osoba *cierpliwa*, reaguje w odpowiedniej sytuacji na przedmiot *cierpliwości* – siebie lub innego – (nie)człowieka i jak osoba *cierpliwa* (nie)działa. W związku z tym postawiono następujące zadania szczegółowe: zdanie sprawy, w jaki sposób przymiotnik *kantrus* jest definiowany w słownikach języka litewskiego, omówienie użycia tego wyrazu w minimalnym fragmencie współczesnego języka litewskiego, tj. w kontekstach zaczerpniętych z tekstów publicystycznych, oraz ustalenie, w jaki sposób treść *cierpliwości* rozpowszechnia się w świadomości użytkowników współczesnego języka litewskiego.

W artykule podejście strukturalne do opisu znaczenia łączy się z kognitywnym (stosowane są metody analityczna, analizy gramatycznej i semantyczne). Zakłada się, że „znaczenie strukturalne to eksplikowane znaczenie kognitywne” (Jakaitienė 1988, 58; por. Jakaitienė 2010, 56; Gudavičius 2011, 117). Znaczenie strukturalne wiąże się z konceptem w relacji część – całość warunkowo, tj. werbalizuje pewne zmieniające

2 W dalszej części, gdy mowa jest o przymiotniku *kantrus*, *-i* i innych przymiotnikach, chodzi jedynie o formę rodzaju męskiego.

się elementy treści mentalnej. Analizowane są wzajemne powiązania między wyrazami w zdaniu – bada się, jakie informacje są za ich pośrednictwem przekazywane, czyli jaki/jak koncept CIERPLIWOŚCI jest werbalizowany jako zmieniająca się informacja konceptualna, treść myślenia, strategia osadzona w świadomości użytkowników języka (por. Jakaitienė 1988, 42–43, 57–59; 2010, 17–18, 45–46, 50). Koncept ściśle powiązany jest z kolei z pojęciem językowego obrazu świata jako rozumieniem treści zapisanych w elementach językowych; pojęciem językowego obrazu świata jako interpretacji rzeczywistości w języku (zob. Gudavičius 2007, 10; 2009, 11–13; Rutkowska, Smetonienė, Smetona 2017, 20–21, 29 i przywołaną tam literaturę). Ponadto w artykule wykorzystywany jest model leksykalno-gramatyczny³, przyjęty na gruncie lingwistyki tekstu (Bielinskienė 2010, 34, 36–37, 57–58, 146).

2. Wybór materiału empirycznego

Podstawę materiałową stanowią konteksty wybrane z tekstów publicystycznych, zaczerpnięte z opracowanego przez Centrum Lingwistyki Komputerowej Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* (DLKT) według zapytania *kantr**. DLKT⁴ zawiera nieco ponad 2000 przypadków użycia wyrazu *kantrus* w publicystyce. Cierpliwość omówiono poniżej na podstawie ponad 700 przykładów dziennikarskich. Z 2008 przykładów usunięto prawie 600, gdzie *kantriai* (*cierpliwie*) to przysłówki i syntaktycznie w zdaniu należy do form odmiennych czasownika (*Reikia tik būti geriems ir kantriai laukti / Wystarczy być dobrym i **cierpliwie czekać***) (lub 591⁵ z 1151). Założono, że leksykalne pole semantyczne działań związanych z cierpliwością i wpływ na treść cierpliwości staną się jasne na przykładach, w których *cierpliwie* należy do używanych w charakterze przymiotników nieodmiennych (imiesłowowych) form czasownika (do badania wybrano 98) (Ignas [...], *kantriai laukdamas, puoselėjo viltį / Ignas [...], **cierpliwie czekając, pielęgnował nadzieję***) i/lub gdy formy przymiotnika *cierpliwy* są używane z abstrakcyjnymi rzeczownikami odczasownikowymi (*Kantrus laukimas subrandins kokių nors apčiuopiamų vaisių? / **Cierpliwie czekanie** przyniesie jakieś namacalne owoce?*). Omówiono przykłady, w których wyraz *cierpliwie* ma formę celownika przymiotnika rodzaju żeńskiego (*Ašaringi laiškai kantriai žmonai ir grįžimas namo trečiąja klase / Łzawe listy **cierpliwiej żonie** i powrót do domu trzecią klasą*) i zrezygnowano z tych, w których formy rzeczownika

3 „Model leksykalno-gramatyczny w lingwistyce tekstu rozumiany jest jako jedność znaczenia i struktury (lub znaczenia leksykalnego i składni) wyrazów, które bardzo często występują razem” (Bielinskienė 2010, 146).

4 Przykłady z DLKT do artykułu zaczerpnięto 14.02.2022 r.

5 Należy zauważyć, że z 591 przykładów, gdzie *kantriai* jest częścią połączenia czasownikowego, w 165 przypadkach (czyli 28%) wyraz *cierpliwie* jest użyty z różnymi dokonanymi formami *czekać*.

kantri (*country*) oznaczają 'popularną lekką, rytmiczną muzykę amerykańskich kowbojów, wykonywaną zazwyczaj z towarzyszeniem gitary' (BLKŽe) (*Žinomas Lietuvos kantri atlikejas [...] vaidino valkatą, turčių, kaubojų ir čigoną. / Znany litewski wykonawca country [...] zagrał włóczęgę, bogacza, kowboja i Cygana*).

3. Przymiotnik *kantrus* i jego minimalne pole leksykalno-semantyczne w słownikach języka litewskiego

W *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (Słownik ogólnego języka litewskiego, BLKŽe) rzeczownik odprzymiotnikowy *kantrumas* (cierpliwość) odsyła do wyrazu podstawowego – przymiotnika *kantrus* (cierpliwy) – w dwóch znaczeniach (zob. 1–2). *Kantrus* jest definiowany w tym słowniku jako '1. zdolny długo zachować spokój, nie denerwować się, nie złościć się itp.' (zob. 3; por. 1) oraz '2. zdolny do zniesienia bólu fizycznego' (zob. 4, por. 2). Z tymi znaczeniami przymiotnika jest odpowiednio powiązane użycie przysłówka *kantriai* (cierpliwie) występującego osobno w BLKŽe (zob. 5–6). Zawarte w BLKŽe dwa znaczenia wyrazu *cierpliwy* w *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (Słownik współczesnego języka litewskiego, DLKŽe) podano jako jedno 'zdolny, potrafiący znieść' (zob. 7). W artykule przymiotnika *cierpliwy* poza przykładami wskazano też abstrakcyjną *cierpliwość* oraz przysłówek *cierpliwie*. *Lietuvių kalbos žodynas* (Słownik języka litewskiego, LKŽe) odsyła od rzeczownika *cierpliwość* (zob. 8) do pierwszego znaczenia przymiotnika *cierpliwy* '1. który potrafi spokojnie znieść, cierpieć, powściągliwy' (zob. 9–11), który zawiera także przysłówek *cierpliwie* (zob. 12). LKŽe wyróżnia także drugie znaczenie przymiotnika *cierpliwy* – '2. długotrwały, trwały' (zob. 13).

- (1) *Kantrumu ir darbštumu viskas galima*. BLKŽe / Wszystko jest możliwe **dzięki cierpliwości i pracowitości**.
- (2) *Aš kantri skausmui, bet ir mano kantrumui yra ribos*. BLKŽe / Jestem **wytrzymała na ból, ale moja cierpliwość ma granice**.
- (3) *Kantri mama*. BLKŽe / **Cierpliwa mama**.
- (4) *Kantrus ligonis nedejuoja*. BLKŽe / **Cierpliwy pacjent nie narzeka**.
- (5) *Kantriai aiškinti [laukti]*. BLKŽe / **Cierpliwie wyjaśniać [czekać]**.
- (6) *Kantriai kęsti galvos skausmą*. BLKŽe / **Cierpliwie znosić ból głowy**.
- (7) *Kantrus žmogus niekad nedejuoja, nesiskundžia*. DLKŽe / **Osoba cierpliwa nigdy nie skarży się ani nie narzeka**.
- (8) *Ko norėjau, kantrumu pasiekiau š.* LKŽe / **Cierpliwością osiągnąłem to, czego chciałem**.
- (9) *Kad ir kantrus, vis tiek pradėjo bartis* Ds. LKŽe / **Mimo że był cierpliwy, zaczął jednak się kłócić**.
- (10) *Tikra ... meilė yra kantri* DP530. LKŽe / **Prawdziwa... miłość jest cierpliwa**.
- (11) *Tai kantrus vaikas: užsigauna ir nerėkia* Vb. LKŽe / **Jest dzieckiem cierpliwym: ude-rzy się i nie płacze**.

- (12) *Tai yra, kaip avis yra romus, ... kantriai visa nukenčia* DP209. LKŽe / *Tak jest, jak owca jest potulna... cierpliwie znosi wszystko.*
- (13) *Tie obuoliai gardūs ir labai kantrūs* Skr. LKŽe / *Te jabłka są pyszne i bardzo trwałe.*

Zgodnie z powyższymi znaczeniami przymiotnika *kantrus* oraz przykładami może odnosić się on do istoty nieożywionej (LKŽe 2. znaczenie) lub istoty żywej (np. człowiek) (BLKŽe; DLKŽe; LKŽe). Przykłady podane we wspomnianych najważniejszych słownikach języka litewskiego ujawniają, że *cierpliwa* może być osoba dorosła (matka, dyrektor) lub dziecko, kobieta, mężczyzna. Ludzka *cierpliwość*⁶ może być psychoemocjonalna i/lub fizyczna (BLKŽe; DLKŽe; LKŽe). Z definicji słownikowych wynika, że w aspekcie psychoemocjonalnym *cierpliwość* kojarzona jest z umiejętnością długotrwałego⁷ zachowania spokoju, panowania nad sobą, zaś w aspekcie fizycznym – z bólem. W tym sensie osoba *cierpliwa* przedstawiana w przykładach (zob. 4) to osoba chora. *Cierpliwość* w aspekcie psychoemocjonalnym ukazywana jest w przykładach jako prawdziwa miłość (zob. 10). Zarówno psychoemocjonalny, jak i fizyczny aspekt *cierpliwości* wiąże się z *cierpieniem*⁸, *męką*⁹ i bólem¹⁰.

Jeśli chodzi o leksykalne pole semantyczne *kantrus*, należy powiedzieć, że semantyka rzeczownika *kentėjimas* (*cierpienie*) obejmuje znaczenia czasownika *kentėti* (*cierpieć*): 1. ‘doświadczać, odczuwać (cierpienie, ból, głód i inne nieprzyjemne uczucia)’, 2. ‘mieć *cierpliwość* w czekaniu’ (BLKŽe; por. DLKŽe; LKŽe). Z BLKŽe wynika, że pierwsze znaczenie *cierpieć* można wyrazić synonimicznie za pomocą czasownika *kęsti* (*znosić*), a drugie za pomocą czasownika *tverti* (*wytrzymywać*). Ścisłe powiązane *cierpieć*, *znosić*¹¹, *wytrzymywać* przez znaczenie *znosić* ‘być wyrozumiałym, przebaczącym’; syn. ‘tolerować’ (BLKŽe; por. DLKŽe; LKŽe) włączają w pole semantyczne wyrazu *cierpliwy* czasownik *toleruoti* (*tolerować*)¹².

6 W BLKŽe *cierpliwość* 1. ‘umiejętność zachowania spokoju przez długi czas, niedenerwowania się, niezłosczenia się itp.’; syn. *cierpliwość*; 2. ‘zdolność do znoszenia bólu fizycznego’.

7 Na przykład „aktor, autor tekstów i wykonawca Gediminas Storpirštis, patrząc wstecz, w 2021 roku zauważyła pewną prawidłowość: *cierpliwość* Litwinów trwa co najwyżej trzy dekady. Potem eksploduje”. Cytat z: <https://alkas/2021/03/28/aktorius-lietuviu-kantrybe-atlaiko-tik-tris-desimtmecius/> (dostęp: 25.05.2022).

8 Por. także LKŽe *cierpienie* 1. ‘męka’; 2. ‘*cierpliwość*’.

9 Por. *męka* ‘doznawanie cierpienia, wielkiego bólu’ (BLKŽe); ‘cierpienie, ból’ (DLKŽe; LKŽe). Zob. też w SŽe szereg synonimów *męki* (stan cierpienia): *kankynė* (*męczeństwo*), *kęsmas* (*ból*), *žudynė* (*mordęga*) pot., *nóz* przen. pot.; w AŽe *męka*, *ból* ‘odczuwanie bólu fizycznego lub duchowego’ i *radość* ‘uczucie dużej satysfakcji, przyjemności’.

10 Według DLKŽe *ból* 1. ‘uczucie cierpienia, które pojawia się podczas choroby, po obrażeniach’; 2. ‘smutek, udręka duchowa’; według LKŽe –1. ‘uczucie cierpienia, które pojawia się podczas choroby, naruszenia organizmu, ból’; 2. ‘udręka duchowa, ból serca’.

11 Zob. też w SŽe synonimy czasownika *kęsti* (*znosić*): *tverti* (*wytrzymywać*), *kentėti* (*cierpieć*), *stygoti* (*trzymać się*).

12 Związek *cierpliwości* z tolerancją ukazują także szeregi synonimów *cierpliwości* (zdolność wytrzymania) w SŽe: *kantra*, *kantrumas*, *kantris*, *pakantra*, *pakanta*, *užtūra*, wspomina się też *pakantra*, *pakanta*.

Słowniki nie tylko uzasadniają psychoemocjonalny i fizyczny aspekt cierpliwości (BLKŽe; DLKŽe; LKŽe), ale także pozwalają powiązać wspomniany aspekt czasowy (*dlugi czas, dlugo*) z oczekiwaniem jako wiarą (zob. BLKŽe *laukti* (czekać) 1. 'być gdzieś lub nie robić nic przez jakiś czas w nadziei, że coś się wydarzy lub przybędzie', por. LKŽe) i umiejętnością powstrzymania się od zrobienia czegoś (por. LKŽe *kentėti* (cierpieć) 2. 'mieć cierpliwość czekać; bardzo chcąc czegoś powstrzymać się od robienia czegokolwiek'). Ponadto z *Sinonimų žodynas* (Słownik synonimów, SŽe) jasno wynika, że semantyka przymiotnika *cierpliwy* 'potrafiący wiele znieść' zawiera także aspekt ilościowy (*wiele*), do którego w szerokim znaczeniu można przypisać wspomniany czas. Wyraz *pakantus* (*wyrozumiały*) wymieniony w szeregu synonimów przymiotnika *cierpliwy* – *kantringas* (*wytrzymały*), *pankantrus* (*opanowany*), *pakantus* (*wyrozumiały*) poprzez zawartą np. w DLKŽe definicję 'szanujący zdanie innych, cierpliwy, tolerancyjny' (zob. także LKŽe *opanowany* 2. 'cierpliwy, tolerancyjny') ponownie łączy cierpliwość z tolerancją. Związek cierpliwości ze spokojem, pokojem, ustępliwością¹³, pokorą ukazują znaczenia przymiotnika *romus* (*potulny*): 1. 'pokorny, delikatny, cierpliwy, pokojowo nastawiony', 2. 'odzwierciedlający spokój wewnętrzny' (BLKŽe; por. LKŽe).

Z powyższego wynika zatem, że semantycznie przymiotnik *cierpliwy* jest powiązany z czasownikami *kęsti* (znosić), *kentėti* (cierpieć), *tverti* (wytrzymywać), *toleruoti* (tolerować), *laukti* (czekać), *galėti* (móc), *mokėti* (umieć), z przymiotnikami *ramus* (*romus*) (*spokojny, potulny*), *santūrus* (*powściągliwy*), (*iš*)*tvermingas* (*odporny*), *pankant(r)us* (*opanowany*), *tolerantiškas* (*tolerancyjny*), z rzeczownikami *jausmas* (*uczucie*), (*fizinis, dvasinis*) *skausmas* (*ból [fizyczny, duchowy]*), *nemalonumas* (*przykrość*), *laikas* (*czas*) oraz przysłówkami ilościowymi *ilgai* (*dlugo*), *daug* (*wiele*)¹⁴.

Odwołując się do *Frazeologijos žodynas* (Słownik frazeologiczny, FŽe), należy dodać, że podaje on jeden frazeologizm z przymiotnikiem *cierpliwy*: *kantrus širdies* (*o cierpliwym sercu*) 'wrażliwy, miłosierny'. Z ośmiu frazeologizmów zawartych w FŽe, których definicje zawierają wyrazy *cierpliwy*, *cierpliwość* lub *cierpliwie*, staje się jasne, że trwająca przez pewien czas cierpliwość psychoemocjonalna lub fizyczna, skumulowana w ciele (w sercu, nerwach, głowie, ustach) jako pojemniku na płyn, może się zakończyć (por. *be širdies pasaitų* [*bez hamulców serca*] 'wyprowadzony z cierpliwości', *nervas perėsti* [*przejeść nerwy*] 'wyprowadzić z cierpliwości', *lankus dėti ant galvos* [*zakładać obręcz na głowę*] 'uzbroić się w cierpliwość', *paskutinis lašas* [*ostatnia kropla*] 'koniec cierpliwości'), że utrzymanie (s)kumulowanej cierpliwości (por. *šalto vandens atsigerti* [*napić się zimnej wody*] 'nagromadzić cierpliwość') może wymagać wysiłku (por. *dantis sukandęs* [*z zaciśniętymi zębami*] 'cierpliwie'; *lankus dėti ant galvos* [*zakładać obręcz na głowę*] 'uzbroić się w cierpliwość').

13 Zob. LKŽe: *patulkus* (*potulny*) 'cierpliwy, ustępliwy'.

14 Zob. także definicję *mėki* w BLKŽe podaną w przypisie 9.

Podsumowując, należy podkreślić, że podmiotem cierpliwości jest osoba kochająca, dobra (por. *zdolna do niezłoszczenia się*), przebacząca, cicha, spokojna, wrażliwa, miłosierna, powściągliwa, tolerancyjna, wytrwała. Gdy mowa o osobie cierpliwej pod względem cech moralnych (kochająca, dobra, wrażliwa, miłosierna, przebacząca, tolerancyjna), uwypuklany jest psychospołeczny aspekt cierpliwości – pozytywnej wzajemnej relacji między ludźmi¹⁵. Jeśli chodzi o osobę cierpliwą w aspekcie fizycznym, podkreślana jest wytrzymałość osoby doświadczającej negatywnych odczuć (ból, głód). Cierpliwość jest doznawanym uczuciem (psycho)-fizycznym¹⁶, o którym decyduje sam odczuwający lub w szerokim tego słowa znaczeniu *inny*. Cierpliwość wskazuje na zdolność człowieka do przetrwania nieprzyjemnego, bolesnego stanu, który pojawia się jako reakcja na niekorzystne czynniki zewnętrzne lub wewnętrzne (fizyczne, psychiczne lub duchowe). Anna Wierzbicka, komentując definicję uniwersalnego konceptu BÓLU (ang. *hurt*), pisze: „paradoksalne, ale mało prawdopodobne jest, że zrani wróg; bardziej prawdopodobne jest, że zrobi to przyjaciel” (Wierzbicka 1992, 572).

4. Treść przymiotnika *kantrus*

4.1. Podmiot cierpliwości

Dostępne przykłady z DLKT pokazują, że podmiotem cierpliwości, istotą cierpliwą, może być człowiek (zob. 14; zob. także 4.1.1) lub nieczłowiek (zob. 15–17), inaczej istota żywa (zob. 14–15) lub przedmiot nieożywiony (konkretny i abstrakcyjny) (zob. 16–17).

- (14) *Žmonės buvo kantrūs ir tylėjo, kai naktiniai plėšikai net neatsiklausę vedė iš tvarto gyvulius – karves, arklius, kiaules. / Ludzie byli **cierpliwi** i milczeli, gdy nocni rabusie bez pytania zabierali ze stodoły zwierzęta – krowy, konie, świnie.*
- (15) *Todėl Lilis, kad ir labai kantrus šuo, stengdavosi numesti tokį įkyrų ir kvailą raitelį. / Dlatego Lilis, mimo że był bardzo **cierpliwym psem**, próbował zrzucić takiego natrętnego i głupiego jeźdźca.*
- (16) *Ramūs, kantrūs rymo **beržai** sodybose, pakelėse, atviresnėse miško vietose. / Spokojne, **cierpliwie** stały **brzozy** w zagrodach, na poboczach dróg, na bardziej otwartych terenach leśnych.*
- (17) *Žmogus [...] pasieks Užgirio traką – aptakias, panašias į milžiniškus, **kantrios jėgos** nuglundintus kerpėtus akmenis, kalvas. / Człowiek [...] dotrze do Traktu Zapuszczają-*

15 Więcej na temat związku między gniewem a niecierpliwością zob. Bogdzevič 2020, 126–127, 170, 404. Por. także: *irzlus (drażliwy)* 'który łatwo się irytuje, zły, niecierpliwy' (DLKŽe; por. LKŽe), *irzus (drażliwy)* 'drażliwy, wrażliwy, niecierpliwy, zły, nerwowy' (LKŽe), *kiršus (drażliwy)* 'drażliwy, niecierpliwy, szybko wpadający w gniew' (LKŽe).

16 Więcej na temat pojęcia uczucia z perspektywy psychologicznej zob. Bogdzevič 2020, 57.

*skiego – okrągłych wzgórz, przypominających gigantyczne, ułożone przez **cierpliwą siłę** porośłe mechem kamienie.*

Litwin przypisuje zarówno człowiekowi, jak i nieczłowiekowi typowe cechy cierpliwości, które wyrażają konstrukcje porównawcze *jak*, *jakby*, *niczym*. Człowiek (zob. 18), jako typowa istota cierpliwa, jak ogrodnik, odźwierny, nauczyciel (zob. 19–21) lub matka, wychowawczyni w przedszkolu (zob. 22–23).

- (18) *Aš gebėjau elgtis **kaip kantrus žmogus**. / Potrafiłem zachowywać się **jak osoba cierpliwa**.*
- (19) *Dievas linki mums gero ir laukia vaisių, **kaip kantrus sodininkas**, pasilenkęs prie kiekvieno krūmo, prie kiekvieno medelio. / Bóg życzy nam dobrze i czeka na owoce **niczym cierpliwy ogrodnik**, pochylając się nad każdym krzakiem i każdym drzewkiem.*
- (20) *Vienas po kito traukėsi iš gyvenimo pirmieji mokiniai, budėję ir laukę mokytojo **kaip kantrūs durininkai**. / Pierwsi uczniowie jeden po drugim uchodzili z życia, pełniąc wartość i czekając na nauczyciela **niczym cierpliwi odźwierni**.*
- (21) *Latviai **tarsi kantrūs mokytojai** drąsindami sutrikusius kaimynus pasikvietė lietuvių aktorių [...] suvaidinti prieškarį Latvijos prezidentą. / Łotysze, **niczym cierpliwi nauczyciele**, dodając otuchy swoim zdezorientowanym sąsiadom zaprosili litewskiego aktora [...], aby wcielił się w postać przedwojennego prezydenta Łotwy.*
- (22) *Ir gal tik žalias samanotas keltas, sujungęs du nematomus krantus, tapęs palauks **kaip motina – kantrus**. / A może tylko zielony, omszały prom łączący dwa niewidzialne brzegi będzie na Ciebie czekał **jak matka**¹⁷ – **cierpliwy**.*
- (23) *Jei tau rūpi išsaugoti gerus santykius, bet nesi **kantri kaip** vaikų darželio **auklėtoja – tiesiog venk jo**. / Jeśli zależy Ci na zachowaniu dobrych relacji, ale nie jesteś **cierpliwa jak wychowawczyni w przedszkolu** – po prostu go unikaj.*

Ukazywany poprzez konstrukcje porównawcze podmiot cierpliwości – nieczłowiek może być istotą żywą lub nieożywioną. To orzeł górski, koń roboczy (zob. 24, 25), ziemia, drzewo, wieczór (zob. 26–28). Wydaje się, że tak jak matka jest cierpliwa wobec swoich dzieci (por. 22), tak ziemia cierpliwie hoduje drzewa (por. 27). Ponadto przykłady 19, 22, 25–28 pokazują, jak wiąże się ze sobą cierpliwość Boga, człowieka, ziemi, zwierząt, drzew i rzeczy.

- (24) [Vyras] *buvo švelnus kaip katinas ir **kantrus kaip** plėšrusis **kalmų erelis**, tykantis grobio. / [Mężczyzna] był łagodny jak kot i **cierpliwy jak** drapieżny **orzeł górski**, czyhający na ofiarę.*
- (25) *Kartais man būna nesmagu, kad mama [...] – **lyg darbinis arkliukas, kantriai ir atlaidžiai užbaigiantis** pradėtus ir nebaigtus mūsų **darbus**. / Czasami czuję się nieswojo, że*

17 Dodać trzeba, że cierpliwość kobiety, matki jest oczywista, por. *Marta, Nonio mama, buvo kantri moteriškė, kaip ir dera, drąsiai ištverianti visas bėdas. Bet šį kartą jai to buvo per daug / Marta, mama Noni, jak przystało, była kobietą cierpliwą, dzielnie znoszącą wszelkie trudności. Ale tym razem to było dla niej za dużo (DLKT).*

mama [...] jest **jak koń pociągowy, cierpliwie** i wyrozumiale **kończąc** naszą rozpozczętą i niedokończoną **pracę**.

- (26) *Jeigu ir nesiseka, ramina save, jog reikia būti kantriam kaip gimtoji žemelė... / Nawet jeśli się nie powodzi, uspokaja siebie, trzeba być **cierpliwym jak** ojczysta **ziemia**...*
- (27) *Krauju ir ašarom prigirdyta Lietuvos žemė tol nesužaliuos, tol nesulapos kaip giria, kol netapsime ramūs, kantrūs ir draugingi kaip medžiai. / Ziemia litewska splamiona krwią i łzami nie zazieleni się jak puszcza, dopóki nie staniemy się spokojni, **cierpliwi** i przyjaźni **jak drzewa**.*
- (28) *Kur tu bastaisi, kodėl nelauki, [...] kodėl tavęs vėl nerandu? Aš kantrus, kaip ir atėjęs su manimi vakaras. / Gdzie się podziewasz, dlaczego nie czekasz, [...] dlaczego nie mogę Cię ponownie znaleźć? Jestem **cierpliwy jak wieczór**, który nadszedł wraz ze mną.*

Jeśli chodzi o cierpliwego nieczłowieka, na pierwszym miejscu należy wymienić Boga (zob. 29–31, por. 19). Tam, gdzie w przykładach z DLKT mówi się o Bogu, podkreśla się, że Jego *miłość jest cierpliwa, łaskawa, nie szuka pokłasku, nie unosi się pychą, nie jest zazdrosna, jest otwarta, ofiarna, niezależnie od tego, czy owca zbłądziła z powodu swojej głupoty, czy z innej przyczyny* (DLKT). Wspomina się, że Bóg, widząc ludzkie wysiłki, *nie lubi potępiać* (DLKT), przebacza i potrafi czekać. Na podstawie tego, co zostało powiedziane, można przyjąć, że *cierpliwość człowieka wierzącego w Boga, chrześcijanina, opiera się na tych samych zasadach, na przykładzie Jego miłości* (DLKT); *bo bez cierpliwości nie możemy podobać się Bogu. Cierpliwością udowadniamy, że pragniemy chwały Bożej i zbawienia ludzi* (DLKT). W przykładach jest także mowa o św. Józefie jako *cierpliwym mężczyźnie, ojcu, opiekunie* (zob. 32), św. Pawle śpiewającym hymn *cierplivej miłości*.

- (29) *Galime taip sakyti – Dievas kantrus. / Można powiedzieć tak – **Bóg jest cierpliwy**.*
- (30) *Viešpatie, Tu kantrus, Tu gali viską iškęsti, atleisti kiekvieną mūsų kvailybę, jei nori! / Panie, Ty jesteś **cierpliwy**, wszystko zniesiesz, przebaczysz nam każdą głupotę, jeśli chcesz!*
- (31) *Kaip tie evangelijos kukalių ravėtojai, imasi per greit ir gal per neatsargiai išrinkti iš gerų javų parazitus ir juos sudeginti, užsimiršdami, kad kantrus Viešpats leidžia jiems augti iki pjūties ir tik tada išrinkęs juos degins. / Podobnie jak ci pleniący chwasty ewangelii, którzy zbyt szybko i być może zbyt nieostrożnie biorą się za wrywanie pasożytów z dobrego zboża i ich palenie, zapominając, że **cierpliwy Pan** pozwala im rosnąć aż do żniw, a dopiero potem, po ich zebraniu, spali je.*
- (32) *Prisiminkim šv. Juozapą, didįjį, ramų, kantrų ir pasiaukojantį vyrą, tėvą, globėją ir – rūpestingiausią darbininką. / Pamiętajmy o św. Józefie, wspaniałym, spokojnym, **cierpliwym** i ofiarnym **mężczyźnie, ojcu, opiekunie** i najtroskliwszym pracowniku.*

Pojęcie ludzkiej cierpliwości jako wytrwałości, cierpienia, ofiary, pokory, wrażliwości, miłosierdzia i nadziei należy połączyć z przykładem Maryi, Matki Bożej, i Jej Syna Jezusa Chrystusa (por. 33–36):

- (33) *Ar tenorésime, jog Marija pasaldintų mūsų gyvenimą, ar savo gyvenimus persmelksime Dievo Motinos pavyzdžiu, **kantriai** širdyje **ugdydami nuolankumą, jautrumą, gailestingumą ir pagarbą** kiekvienam Dievo kūriniiui. / Czy będziemy chcieli, aby Maryja osładzała nasze życie, czy będziemy nasycać je przykładem Matki Bożej, **cierpliwie rozwijając** w sercu **pokorę, wrażliwość, miłosierdzie i szacunek** dla każdego Bożego stworzenia.*
- (34) [Namus papuošiame] *Švenčiausiosios Mergelės Marijos paveikslu, tačiau kur kas svarbiau, kad visa tai įaugtų į mūsų širdį. Marijos nuolankumas, **kantrus** Dievo valios **vykdymas** ir ištikimybė iki galo nėra populiarios savybės šiandien. / [Ozdabiamy dom] wizerunkiem Najświętszej Maryi Panny, ale znacznie ważniejsze jest, aby to wszystko wrosło w nasze serce. Pokora Maryi, **cierpliwie posłuszeństwo** woli Bożej i wierność aż do końca nie są dziś popularnymi cechami.*
- (35) *Tapkime panašūs į Jos Sūnų Jėzų Kristų savo maldingu, **kantriu gyvenimu** permaldaudami Dievą už savo ir kitų nuodėmes. / Stańmy się podobni do Jej Syna Jezusa Chrystusa poprzez nasze pełne modlitwy, **cierpliwie życie**, przebłagając Boga za grzechy nasze i innych.*
- (36) ***Kantrus ligonis**, aplinkiniams liudijantis tikėjimą Kristumi ir viltį, gali būti laikomas tikėjimo liudytoju ir plačiąja prasme kankiniu. / **Cierpliwego chorego**, który daje swojemu otoczeniu świadectwo wiary w Chrystusa i nadzieję, można uznać za świadka wiary i męczennika w szerokim pojęciu.*

Cierpliwe są również boginki:

- (37) *Jos [laumės] geros ir darbščios, labai myli vaikus ir dažnai padeda moterims, **kantrios**. / **One** [boginki] są dobre i pracowite, bardzo kochają dzieci i często pomagają kobietom, są **cierpliwe**.*

W wyekscerpowanych kontekstach mowa o cierpliwym sępie, wołach, wilku, psie (zob. 38). Cierpliwe mogą być także: olcha, dom, papier (zob. 39) lub rzeczy abstrakcyjne, np. duch morza, który *dla pirata jest łaskawy, ponieważ daje tymczasowe schronienie* (DLKT) (zob. także 17).

- (38) *Penkiametė, namiškių palikta nuošalios pamiškės vienkiemyje, su ištikimiausiu draugu – didžiuliu, **kantriai iškenčiančiu** vaikiškas išdaigas **šuniu** – ištrūko pasiausti į lauką. / Pięcioletnia dziewczynka, pozostawiona przez domowników w odosobnionej zagrodzie przy lesie, wraz ze swym najwierniejszym przyjacielem – ogromnym, **cierpliwie** znośzącym dziecięce figle **psem** – pobiegła w pole.*
- (39) ***Popierius kantrus**: spausdink ant jo, ką tik nori. / **Papier** jest **cierpliwu**: możesz na nim wydrukować, co chcesz.*

Abstrakcyjne przedmioty, którym przypisuje się cierpliwość, zostaną omówione dalej przy okazji rozważań o człowieku.

4.1.1. Istota cierpliwa – człowiek

Ponieważ w publicystyce zawartej w DLKT zwykle mówi się o osobie cierpliwej, zostanie to omówione bardziej szczegółowo. Cierpliwy może być mężczyzna i kobieta, dziewczynka (zob. 40, 41). W zależności od wieku i dojrzałości jako cierpliwych określa się malucha, dziecko, młodzieńca, osobę dorosłą, starca (zob. 42–45).

- (40) *Esu kantrus [vyras] ir palaukiu. / Jestem **cierpliwy** [mężczyzna] i czekam.*
 (41) *Šiaip ji buvo paklusni ir **kantri mergaitė**. / Na ogół była posłuszną i **cierpliwą dziewczyną**.*
 (42) *Pasitaiko ypač **kantrių mažiųjų**. / Zdarzają się szczególnie **cierpliwie maluchy**.*
 (43) *Šis **vaikas** ne tik nepaprastai **kantrus**, bet, regis, ir kantrybės ištekliai neišsemiami. / To **dziecko** jest nie tylko niezwykle **cierpliwie**, ale wydaje się, że jego zasoby cierpliwości są niewyczerpane.*
 (44) *Jiems [jauniems žmonėms] sunku būti **kantriems**. / Dla nich [młodych osób] trudno jest być **cierpliwymi**.*
 (45) *Kantrūs senukai [...] sudėjo stiklus, net nepasiskundę policijai. / **Cierpliwi starcy** [...] wstawili szyby, nawet nie skarżąc się policji.*

Z perspektywy rodziny można mówić o cierpliwych rodzicach, żonie, matce, synu, córce (zob. 46–48). Z przykładów jasno wynika, że cierpliwi są sąsiedzi mieszkający w mieście lub na wsi, cierpliwy jest zarówno biedny, jak i bogaty.

- (46) *Visų pirma **tėvai** turi būti **kantrūs**. / Przede wszystkim **rodzice** muszą być **cierpliwi**.*
 (47) *Jo [...] didžioji laimė – **kantri**, graži ir nuoširdi **žmona** kaišiadoretė N. J. / Jego [...] największym szczęściem jest **cierpliwa**, piękna i serdeczna **żona** z Koszedar N. J.*
 (48) *Motina mokė **dukras** būti **kantriomis**, nepalikti neužbaigto darbo, nes manyta, kad apsileidusi mergina neturės gero vardo visame kaime. / Matka uczyła **córki** bycia **cierpliwymi** i niezostawiania niedokończonej pracy, gdyż wierzono, że niedbała dziewczyna nie będzie miała dobrej opinii we wsi.*

Przykłady pokazują, że w świadomości użytkowników języka litewskiego cierpliwą osobą ze względu na pełnioną funkcję jest biskup, proboszcz, ksiądz, polityk, szef, robotnik, pomocnik, najemnik, rolnik, tkaczka, profesor, nauczyciel, pedagog, uczeń student, muzyk, poeta, pisarz, kancelista, tłumacz, korespondent prasowy, dziennikarz, szachista, śledczy, model, sprzedawca, kierowca wyścigowy, motocyklista, lotnik, oficer, żołnierz, rybak, podróżnik, energetyk itp. (zob. 49–52).

- (49) *Viršininė buvo **kantri**, nebardavo, tik liepdavo ištaisyti klaidas. / Szefowa była **cierpliwa**, nie strofowała, tylko kazała poprawić błędy.*
 (50) *Pardavėjos buvo tolerantiškos, **kantrios** ir su neslepiaama užuojauta mandagiai atsakinėjo į klausimus. / Sprzedawczynie były tolerancyjne, **cierpliwie** i z nieskrywanym współczuciem grzecznie odpowiadały na pytania.*
 (51) *Lenktynininkai – **kantrūs** žmonės. / Kierowcy wyścigowi to **cierpliwi** ludzie.*
 (52) *Žvejys privalo būti **kantrus**. / Rybak musi być **cierpliwy**.*

Cierpliwy bywa pacjent, słuchacz, czytelnik, obserwator, rzeczoznawca, mecenas, zwiedzający, widz. W publicystyce z DLKT wspomina się, że cierpliwość charakteryzuje Łotyszy, Rosjan, Niemców, Włochów, Francuzów, Gruzinów, Kazachów, Duńczyków i oczywiście Litwinów (zob. 21, 53–55). Opowiada się o cierpliwych Litwinach mieszkających na wsi i w mieście, Dzukach i Żmudzinach (zob. 56, 57).

- (53) *Mus, rusus, vadinate kantriais, bet tai klaidingas vertinimas. / Nazywacie nas, Rosjan, cierpliwymi, ale to błędna ocena.*
- (54) *Aš stebiuosi prancūzais – jie yra labai kantrūs. / Jestem pod wrażeniem Francuzów – są bardzo cierpliwi.*
- (55) *Lietuviai labai kantrūs. / Litwini są bardzo cierpliwi.*
- (56) *Dar kartą įsitikinome, kad džūkai kantrūs žemdirbiai, gabūs meistrai, išvermingi grybautojai, mylintys dainą, savo kraštą ir jo gamtą. / Po raz kolejny przekonaliśmy się, że Dzukowie są cierpliwymi rolnikami, utalentowanymi rzemieślnikami, wytrwałymi grzybiarzami, kochają pieśni, swój kraj i jego przyrodę.*
- (57) *Jonas – kantrus ir atkaklus, tikras žemaitis. / Jan – cierpliwy i wytrwały, prawdziwy Żmudzin.*

Dostępne przykłady pozwalają stwierdzić, że cierpliwość żyje w duszy, sercu, twarzy, głowie, uchu (por. wspomnianego *słuchacza*), rękach (por. wspomnianego *robotnika*), tonacji głosu (por. wspomnianego *sprzedawcę, nauczyciela*) człowieka (zob. 58–62).

- (58) *Kantrus mūsų kūnas ir netgi siela, bet mūsų mąstymas nekantresnis negu bet kurios kitos tautos. / Cierpliwe jest nasze ciało, a nawet dusza, ale nasze myślenie jest bardziej niecierpliwe niż jakiegokolwiek innego narodu.*
- (59) *Jis [eilėraštis] – apie mylinčią, pasiaukojančią, kantrią ir atleidžiančią širdį, kokia gali būti poeto širdis. / [Wiersz] opowiada o sercu kochającym, ofiarnym, cierpliwym i przebaczącym, jakim może być serce poety.*
- (60) *Žvelgia į mus kantrūs ir mąslūs, skausmingas šimtmečių vėtras iškentę lietuvišką dievų ir karalių veidai. / Spoglądają na nas cierpliwe i zamysłone twarze litewskich bogów i królów, którzy przetrwali bolesne dzieje wieków.*
- (61) *Nesupūva, nelūžta [medžiai] [...]. Kol geros, stiprios, kantrios rankos nukirs ir pasikurs židini... / Nie gniją, nie łamią się [drzewa] [...]. Dopóki dobre, silne, cierpliwe ręce nie zetną i nie rozpalą w kominku...*
- (62) *Tėvelis giedodavo ir dainuodavo savitu balsu, kuriame [...] tik kažkokia kantri, rami melancholija. / Ojciec śpiewał specyficznym głosem, w którym [...] była tylko jakaś cierpliwa, spokojna melancholia.*

Wspomniana w przykładzie 62 *cierpliwa, spokojna melancholia* łączy *cierpliwość* ze spokojem i smutkiem. Widać to też w przykładzie 63, gdzie o spokojnym, *cierpliwym* człowieku mówi się ponadto jako o niezbyt wesołym, ale też niepoddającym się smutkowi. Związek pomiędzy *cierpliwością* a delikatnym smutkiem widać także w przykładzie z DLKT, w którym stwierdzono: [...] *tak mówić może tylko bardzo silna i cierpliwa osoba. Przecież za tą idyllą kryje się też cień smutku.* Z drugiej strony

przykłady z DLKT mówią też o tym, że cierpliwa (silna) osoba potrafi cieszyć się np. *cierpliwa pomocnica* [wychowawczyni], *która potrafi cieszyć się pracą maluchów*. Zdaje się, że osoba cierpliwa patrzy na życie (bardziej) optymistycznie (por. wspomniany *uśmiech*): potrafi zastąpić smutek radością (por. [...] *to życie w niedostatku nauczyło ich cierpliwości, cieszyć się, jak się dzisiaj wydaje, zwykłymi rzeczami; [...] zaczekaj jeszcze, bądź cierpliwy, a kiedy wiatry ustaną, znów będzie można cieszyć się życiem* [DLKT]). Bez optymizmu osobie cierpliwej byłoby trudniej osiągać wyniki (por. 64; zob. także poniżej). Optymista, *nawet w trudnych warunkach rzadko narzeka* (DLKT) i *ma możliwość wyboru* (DLKT). Taka cierpliwa osoba, jak wynika z wielu przykładów, jest pewna siebie. W przykładach wspomina się, że zaufania, tolerancji, pokoju itp. taka osoba uczy się w rodzinie (por. 65). W rodzinie człowiek uczy się także cierpliwości jako pogodzenia się, pokory, apatii, rozpaczy, zamkniętości, strachu itp. (por. 66). Oparta na wierze chrześcijańskiej ludzka cierpliwość jest częścią odwiecznej ojcowskiej, opiekuńczej miłości Boga, która zakłada przebaczenie, tolerancję, otwartość, siłę itp. (por. 67–70; zob. dalej).

- (63) *Koks jis buvo sausy ar rugpjūty, toks ir dabar – ramus, kantrus, ne itin linksmas, bet ir nenuliūstantis. / Jaki był w styczniu czy sierpniu, taki sam jest teraz – spokojny, cierpliwy, niezbyt wesoły, ale też nie zniechęcony.*
- (64) *Jis turi būti nepaprastai kantrus ir atkaklus, optimistas, nes sunkumai ir nesėkmės yra verslo kasdienybė. / Musi być niezwykle cierpliwy i wytrwały, optymista, bo trudności i niepowodzenia są codziennością w biznesie.*
- (65) *Jeigu su vaiku elgiamasi tolerantiškai, jis išmoksta būti kantrus. / Jeśli dziecko jest traktowane tolerancyjnie, uczy się bycia cierpliwym.*
- (66) *Menkiausiose smulkmenose pamėgdžiojusi savo brolius ir maniusi, kad kantrus savo rūpesčių ištylėjimas ir uždarumas yra didžiausia dorybė, 18-aisiais savo gyvenimo metais padariau atradimą. / Naśladowując swoich braci w najdrobniejszych szczegółach i myśląc, że cierpliwe przemilczenie swoich trosk i zamkniętość są największą cnotą, w 18. roku życia dokonałam odkrycia.*
- (67) [Dievo] *meilė yra kantri, stipri ir galinga kaip mirtis. Ne kas kitas, o ji viena yra nepraeinanti amžinojo Dievo tikrovė. / Miłość [Boga] jest cierpliwa, silna i potężna jak śmierć. Nic innego, tylko ona jednak jest nieprzemijającą rzeczywistością wiecznego Boga.*
- (68) *Teigdamas, kad Dievo meilė yra panaši į tą tyrą meilę, kurią jaučiate savo vaikams. Dievo tėviška meilė yra stabili, kantri ir atlaidi. / Mówi się, że miłość Boga przypomina czystą miłość, którą czuje się do swoich dzieci. Ojcowska miłość¹⁸ Boga jest stała, cierpliwa i przebacząca.*
- (69) *Jei tikėjimas reiškia ramybę Dieve, šis didingai nekantrus žmogus niekada nebuvo kantrus tikintysis; aistringas ir reiklus, jis niekada nebuvo krikščionis. / Jeśli wiara oznacza spokój w Bogu, ten wielce niecierpliwy człowiek nigdy nie był cierpliwym wiernym; namiętny i wymagający, nigdy nie był chrześcijaninem.*

18 Por. także przykład z DLKT: *Kantrus, tėviškas buvo prof. K. G. / Prof. K. G. był cierpliwy i ojcowski.*

- (70) *Tuo tarpu Dievas turėtų būti pateikiamas šiek tiek kitaip – vaikui reikalingas mylintis, kantrus ir atlaidus globėjas, kuriam vaiko geras elgesys būtų lyg dovana. O ne pastangos priversti vaiką elgtis gerai iš baimės, kad jį nubaus. / Tymczasem Boga należy przedstawiać nieco inaczej – dziecko potrzebuje kochającego, **cierpliwego** i przebaczącego **opiekuna**, dla którego dobre zachowanie dziecka byłoby niczym dar. Zamiast próbować zmusić dziecko do dobrego zachowania ze strachu przed karą.*

4.2. Eksplikowany przedmiot cierpliwości

W dostępnych przykładach z DLKT przedmiotem cierpliwości jest sama istota cierpliwa (zob. 71), inna osoba lub grupa osób: wnuki, dzieci, uczniowie, zdrowi, chorzy, słabi, źli, niepłacący abonamentu (por. 72–76).

- (71) *Būk kantrus su savimi. Negraužk savęs, kad esi našta aplinkiniams. / Bądź **cierpliwy wobec siebie**. Nie zrzucaj sobie, że jesteś ciężarem dla innych.*
- (72) *Ji [močiutė] labai kantri anūkams, kai tėvai kantrybės pritrūksta. / Ona [babcia] jest bardzo **cierpliwa wobec wnuków**, gdy rodzicom kończy się cierpliwość.*
- (73) *Jis – geriausia pasaulyje auklė ir vaikų prižiūrėtojas, auklėtojas, labai švelnus, rūpestingas ir kantrus su mažais vaikais, nė minutės nepaliks jų be priežiūros, esant reikalui pakvies jus pagalbon. / On jest najlepszą nianią na świecie, opiekunem dzieci, wychowawcą, bardzo delikatnym, troskliwym i **cierpliwym wobec małych dzieci**, nie pozostawia ich bez opieki nawet na minutę, w razie potrzeby zawoła o pomoc.*
- (74) *Būkite kantrūs sveikiems, jie dar nežino, ką reiškia negalė. / Bądź **cierpliwy wobec zdrowych**, oni jeszcze nie wiedzą, co to znaczy niepełnosprawność.*
- (75) *Jis [Dievas] nori išganyti, taigi yra kantrus blogiesiems, kad padarytų iš jų gerus. / On [Bóg] chce zbawić, dlatego jest **cierpliwy wobec złych**, aby uczynić ich dobrymi.*
- (76) *Todėl kunigas patarė būti kantriems savo ir savo mokinių dvasinio gyvenimo atžvilgiu. / Dlatego też kapłan radził być **cierpliwymi wobec życia** duchowego swojego i swoich uczniów.*

To, że umiejętność bycia cierpliwym wobec innych opiera się na byciu cierpliwym wobec siebie, wynika również z przykładu 77. Wydaje się, że jeśli człowiek jest wobec siebie cierpliwy, potrafi to rozpoznać, dostrzec w innym jak w lustrze (por. 78).

- (77) *Ji dengė tikrus vienatviškus ieškojimus, abejones ir nusivylimus, o vis dėlto – tylų, kantrų kasimąsi savin, link savo poetinės esmės branduolio. / Ukrywała prawdziwie samotne poszukiwania, wątpliwości i rozczarowania, a jednocześnie spokojne, **cierpliwie zagłębianie się w siebie**, w głąb własnej esencji poetyckiej.*
- (78) *Sužavėjo kaip žmogus – atviras, nuoširdus ir labai kantrus. – O kuo Jolanta sužavėjo Sigitą? – Tai turbūt geriausiai paklausti jo paties. Gal atvirumu? Buvau atvira ir labai vaikiška. / Oczarował jako człowiek – otwarty, serdeczny i bardzo **cierpliwy**. – A co zaimponowało Sigitasowi w Jolancie? – Chyba najlepiej będzie jego o to zapytać. Może otwartość? Byłam otwarta i bardzo dziecinna.*

4.3. Stany podmiotu cierpliwości

Podczas analizy dostępnych przykładów zwracają uwagę powtarzające się w taki czy inny sposób zestawy spójne leksykalnie – w zdaniu obok omawianego przymiotnika *cierpliwy* homogenicznie pojawiają się wyrazy powiązane ogniwem łączącym. Przykład 70 dowodzi, że mówiąc o Bogu jako cierpliwym opiekunie, jednocześnie homogenicznie podkreśla się, że jest on kochający, przebaczący, a przykład 78 ukazuje semantyczny związek otwartości, szczerości i cierpliwości. Według Agnė Bielinskienė (2010) powstające i rozpoznawalne w zestawach spójnych leksykalnie wyrazu *kantrus* relacje hiperonimiczne, hiponimiczne, synonimiczne, antonimiczne itp. nie są semantycznie przypadkowe. Podstawę do takiej opinii dają zarówno przykłady z DLKT, jak i uogólnienia oparte na słownikach (zob. podrozdział 3), gdy okazuje się, że istota cierpliwa jest kochająca, dobra, przebacząca, cicha, spokojna, tolerancyjna itp.

W następnej kolejności należy postawić pytanie o to, z jakimi homogenicznie użytymi wyrazami przymiotnik *cierpliwy* występuje w bliskim otoczeniu, czyli w złożeniu rzeczownikowym, oraz jakie semantycznie powiązane szeregi leksykalne – zestawy, tworzą te homogeniczne wyrazy.

W świetle LKG (1976, 474) można wyróżnić następujące uogólnione zestawy spójne leksykalnie: (i) *kantrus* i inny(-e) wyraz(-y) przymiotnikowy(-e), tj. przymiotnik(i), imiesłów/imiesłowy przymiotnikowy(-e) oznaczający(-e) inne cechy wewnętrzne, psychiczne i psychospołeczne; (ii) *kantrus* i inny(-e) wyraz(-y) przymiotnikowy(-e), określający(-e) cechy zewnętrzne, fizyczne i fizjologiczne (zob. także podrozdział 5 poniżej).

Dostępne przykłady publicystyczne pokazują, że przymiotnik *kantrus* jest semantycznie powiązany i występuje w połączeniu z takimi wyrazami przymiotnikowymi oznaczającymi cechy wewnętrzne, psychiczne, psychospołeczne, jak: *atidus* (uważny), *atlaidus* (przebaczący), *atleidžiantis* (przebaczący) (por. *nekerštingas* [niemściwy]), *atviras* (otwarty) (por. *niekada nemeluoju* [nigdy nie kłamię]), *bailus* (tchórzliwy), *bendruomeniškas* (wspólnotowy) (por. *vienas tvirtas kumštis* [jedna mocna pięść]), *dėmesingas* (uważny), *diplomatiškas* (dyplomatyczny), *doras* (cnotliwy), *dosnus* (hojny), *draugingas* (towarzyski), *draugiškas* (przyjacielski) (por. *vengti priešiškumo* [unikac wrogości]), *džiaugsmingas* (radosny) (por. także *džiaugtis* [cieszyć się]), *geras* (dobry) (por. *gebantis nesupykti, nepiktas* [zdolny do niezłosczenia się, pozbawiony gniewu]), *geranoriškas* (życzliwy) (też por. *geranoriškai nusiteikęs* [życzliwie nastawiony]), *geraširdis* (dobroduszny), *humaniškas* (ludzki), *kilniaširdis* (szlachetny), *kilnus* (poczcwiwy) (por. także *kantrus kilnumas* [cierpliwa szlachetność]), *kuklus* (skromny), *lankstus* (elastyczny), *maištingas* (buntowniczy), *maldingas* (pobożny), *malonus* (przyjemny), *mandagus* (uprzejmy), *mąslus* (rozważny), *meilus* (miły), *mylintis* (kochający) (por. *pilnas ištikimos meilės* [pełen wiernej miłości]), *nuolankus* (pokorny), *nusižemiņęs* (unizony), *nuoširdus* (szczerzy), *išmintingas* (mądry) (por. *kai kantrybė baigiasi*,

galiu būti ir kvaila [gdą cierpliwość się skończy, mogą być też głupia], *ištikimas* (wierny), *išradingas* (zaradny), *jautrus* (wrażliwy) (por. *jautrios sielos* [o wrażliwej duszy]), *nekerštingas* (niemściwy), *nesavanaudiškas* (bezinteresowny), *nešališkas* (bezstronny), *orus* (honorowy), *optimistiškas* (optymistyczny), *pagarbus* (pełen szacunku), *pakantus* (tolerancyjny), *paklusnus* (posłuszny), *pamaldus* (pobożny), *pasiaukojantis* (ofiarny), *paslaugus* (pomocny) (por. *ištiesiantis pagalbos ranką* [wyciągający pomocną dłoń]), *pasitikintis* (pewny siebie), *patikimas* (niezawodny), *protingas* (inteligentny), *ramus* (spokojny), *romus* (potulny), *rūpestingas* (opiekuńczy), *sąžiningas* (uczciwy), *santūrus* (powściągliwy), *supratingas* (wrozumiały), *stiprios dvasios* (silny duchowo) (por. również *įstengęs atsispirti pagundai* [zdolny oprzeć się pokusie]), *šviesus* (jasny), *švelnus* (delikatny), *taikus* (pokojowo nastawiony) (por. *nemėgstantis konfliktų* [niełubiący konfliktów]), *talentingas* (utalentowany), *teisingas* (sprawiedliwy), *taktiškas* (taktowny), *tėviškas* (ojcowski), *tylus* (cichy), *tolerantiškas* (tolerancyjny), *tvirtos dvasios* (silny), *užjaučiantis* (współczujący) (por. *kupina užuojautos* [pełna współczucia]), *užsišpyręs* (uparty), *valingas* (o silnej woli) (por. *stiprios valios; valdantis savo emocijas* [panujący nad emocjami]), *žmogiškas* (ludzki) (zob. 79–83, por. także 50, 57, 59–61, 63–64, 68, 70 itd.).

- (79) *Specialusis pedagogas, asmenybės ir pedagoginės savybės, kantrus, humaniškas, teigiamos nuostatos specialiujų poreikių turinčių vaikų atžvilgiu. / Pedagog specjalny, osobowość i walory pedagogiczne, cierpliwy, ludzki, pozytywny stosunek do dzieci ze specjalnymi potrzebami.*
- (80) *Romi kantri šypsena dažniau užsibūna ant nurimusią lūpą, rečiau raukia tankius antakius pykdamas, atlaidesnis ir santūresnis atrodo senasis rūstus Adomas. / Łagodny, cierpliwy uśmiech częściej gości na spokojnych ustach, rzadziej marszczy gęste brwi w gniewie, stary zręczliwy Adam wygląda na bardziej wrozumiałego i powściągliwego.*
- (81) *Ar anie, iškilę į politinės karjeros viršūnę, neužmirš savo tylių ir kantrių patikėtinių, ar mokės jausti jiems nuolatinį dėkingumą ir pagarbą? / Czy ci, którzy wspięli się na szczyt swojej kariery politycznej, nie zapomną o swoich cichych i cierpliwych doradcach, czy będą potrafili odczuwać wobec nich ciągłą wdzięczność i szacunek?*
- (82) *Suaugęs žmogus turi būti objektyvus vaiko vertintojas. Griežtas, bet teisingas, kantrus, švelnus, ramus ir kilniaširdis. / Osoba dorosła musi być obiektywnym oceniającym dziecko. Surowa, ale sprawiedliwa, cierpliwa, delikatna, spokojna i dobroduszna.*
- (83) *Mūsų privalumai: bendruomeniški, kantrūs, kilnūs, diplomatiški, sugebą atsidurti kito kailyje, plačią pažiūrą, jautrūs ir ištiesiantys pagalbos ranką. / Nasze atuty: z poczuciem wspólnotowości, cierpliwi, szlachetni, dyplomatyczni, potrafiący wczuć się w sytuację innych, o szerokich horyzontach, wrażliwi i wyciągający pomocną dłoń.*

Choć w artykule nie postawiono zadania ilościowej oceny dostępnych przykładów, należy wspomnieć o widocznych tendencjach. W zdaniu przymiotnik *kantrus* (*cierpliwy*) występuje najczęściej obok wyrazów *ramus* (*spokojny*) (20 przykładów),

geras (*dobry*) (13 przykładów), *švelnus* (*delikatny*) (12 przykładów), nieco rzadziej – obok *atlaidus* (*wyrozumiały*) (9 przykładów), *atidus* (*uważny*), *atviras* (*otwarty*), *ištikimas* (*wierny*), *tylus* (*cichy*) (po 8 przykładów) lub obok przymiotnika *nuoširdus* (*serdeczny*), *santūrus* (*powściągliwy*) (po 7 przykładów), *išmintingas* (*mądry*), *sąžiningas* (*uczciwy*), *tolerantiškas* (*tolerancyjny*), *užsispyręs* (*uparty*) (po 6 przykładów), rzadko – obok *doras* (*cnotliwy*), *rūpeštingas* (*troskliwy*) (po 4 przykłady), *kilniaširdis* (*szlachetny*), *kuklus* (*skromny*), *mylintis* (*kochający*), *išradingas* (*zaradny*), *pasiaukojantis* (*ofiarny*), *paslaugus* (*pomocny*), *romus* (*potulny*), *supratingas* (*wyrozumiały*), *teisingas* (*sprawiedliwy*), *užjaučiantis* (*współczujący*) (po 3 przykłady). W pojedynczych przypadkach (przykłady 1 lub 2), w zestawie spójnym leksykalnie *cierpliwy* pojawia się obok wyrazów *atleidžiantis* (*wybaczący*), *bailus* (*nieśmiały*), *bendruomeniškas* (*towarzyski*), *dėmesingas* (*uważny*), *diplomatiškas* (*dyplomatyczny*), *dosnus* (*hojny*), *draugingas* (*przyjazny*), *džiaugšmingas* (*radosny*), *draugiškas* (*przyjacielski*), *geranoriškas* (*życzliwy*), *geraširdis* (*serdeczny*), *humaniškas* (*ludzki*), *kilnus* (*szlachetny*), *lankstus* (*elastyczny*), *maištingas* (*buntowniczy*), *maldingas* (*pobożny*), *malonus* (*przyjemny*), *mandagus* (*uprzejmy*), *mąslus* (*rozważny*), *meilus* (*miły*), *nuolankus* (*pokorny*), *nusižeminęs* (*uniżony*), *jautrus* (*wrażliwy*), *nekerštingas* (*niemściwy*), *nesavanaudiškas* (*bezinteresowny*), *nešališkas* (*bezstronny*), *orus* (*godny*), *optimistiškas* (*optymistyczny*), *pagarbus* (*pełen szacunku*), *pakantus* (*tolerancyjny*), *paklusnus* (*posłuszny*), *pamaldus* (*pobożny*), *pasitikintis* (*ufny*), *patikimas* (*niezawodny*), *šviesus* (*jasny*), *taikus* (*pokojujowo nastawiony*), *talentingas* (*utalentowany*), *taktiškas* (*taktowny*), *valingas* (*o silnej woli*) itp. Niektóre przypadki użycia można połączyć z innymi semantycznie (bardzo) bliskimi. Tak dodając 2 dostępne przykłady z *przebaczący* obok *cierpliwy* do 9 przykładów z *wyrozumiały*, otrzymalibyśmy grupę 11 przykładów, a dodając jeden przykład z *miły* obok przymiotnika *cierpliwy* do dostępnych przypadków z *kochający*, otrzymalibyśmy grupę 4 przykładów i tę można połączyć z większym zestawem *delikatny*¹⁹ używanym obok *cierpliwy*. Z nim semantycznie powiązanych jest także kilka przykładów, w których wyraz *cierpliwy* jest używany obok *przyjemny*, a te ostatnie są semantycznie powiązane z indywidualnymi przypadkami semantycznej spójności wyrazów *pokorny* (*uniżony*, *posłuszny*) i *cierpliwy*. Podobnie można postąpić z wyrazem *spokojny* powiązany z *potulny*, *cichy*, *pokojujowo nastawiony* i połączyć je ze względu na znaczenia z grupą leksykalną *delikatny* i *cierpliwy*, a do grupy *wierny* dodać *niezawodny* itd.

Z wyłaniającej się sieci semantycznej wynika, że *cierpliwość* przeplata się z wieloma stanami człowieka (zwłaszcza człowieczeństwem w najszerszym znaczeniu oraz spokojem), które w zdaniu są przedstawiane stosownie do sytuacji i potrzeby. O tym, że stany wyrażane za pomocą wspomnianych wyrazów przymiotnikowych wiążą się z pojęciem *cierpliwości*, świadczą także takie przykłady z DLKT, w których obok

19 Por. DLKŽe: *delikatny* '3. miły, przyjemny, uprzejmy'; LKŽe: '7. pr. miły, przyjemny, uroczy, uprzejmy'.

stanów człowieka wyrażanych za pomocą określenia *cierpliwy* pojawiają się inne konstrukcje (przyminkowe, dokonane, czasownikowe, przymiotniki abstrakcyjne itp.)²⁰ (zob. 84–88) (zob. także poniżej).

- (84) *Aš [...] esu kantrus su didžia begaline meile širdyje, su didžiu didžiu ilgesiu. / Jestem [...] cierpliwy z wielką, nieskończoną miłością w sercu, z bardzo wielką tęsknotą* (por. 59).
- (85) *Jis [ponas A. E.] kantrus, ramiai reaguoja net ir į įžeidimus. / On [pan A. E.] jest cierpliwy, reaguje spokojnie nawet na obelgi* (por. 80, 82).
- (86) *Tie akimirksniai bęsta ir yra saugomi praėjusių metų kantraus nebylumo. / Te chwile dojrzejają i są chronione przez cierpliwe milczenie poprzedniego roku* (por. 77).
- (87) *Likite kantrūs, nieko neteiskite, nesmerkite (savęs taip pat). / Bądźcie cierpliwi, nie osądzajcie nikogo, nie potępiajcie (również siebie)* (por. 83).
- (88) *Premjeras G. V. prašė Lietuvos žmonių būti kantriems ir neprarasti pasitikėjimo. / Premier G. V. poprosił mieszkańców Litwy, by byli cierpliwi i nie tracili zaufania* (por. *būti kantrius ir pasitikėti/pasitikinčius / być cierpliw i ufać/być ufny*).

Powstała sieć semantyczna ukazuje możliwe relacje hiperonimiczne, hiponimiczne, synonimiczne *cierpliwości* i innych stanów wyrażanych przez wymienione leksemy, które są także wyrażane w kontekście poprzez antonimy (zob. 89, 90, por. także 70, 80). Na ich podstawie można twierdzić, że *cierpliwość* ma niewiele wspólnego ze strachem, złością, niezadowoleniem (por. *bądźmy cierpliwi i nie narzekajmy* [DLKT]), przemocą czy surowością (zob. także przypis 19, por. podrozdział 4.5).

- (89) *Laimėi, mano vyras yra kantrus ir ramus, nes aš ėjau iš proto. / Na szczęście mój mąż jest cierpliwy i spokojny, bo ja wariowałam* (por. 82, 85).
- (90) *Jonas griežtesnis negu aš. Ir ne toks kantrus – vaikų keliamas triukšmas, kurio aš galiu ir negirdėti, jam trukdo. / John jest surowszy niż ja. I niezbyt cierpliwy – przeszkadza mu hałas wydawany przez dzieci, którego ja mogę nie słyszeć* (por. 82).

Do innego zestawu spójnego leksykalnie, powiązanego z omówionym powyżej, należy włączyć przypadki, w których przymiotnik *kantrus* jest używany homogenicznie z innym(-i) wyrazem(-ami) przymiotnikowym(-i) oznaczającym(i) cechy zewnętrzne, fizyczne i fizjologiczne: *atkaklus* (wytrwały) (por. także *kantrus atkaklumas* [cierpliwa wytrwałość], *siekiantis tikslo* [dążący do celu]), *besišypsantis* (uśmiechnięty), *energingas* (energiczny), *įgudęs* (zręczny), *ištvermingas* (wytrzymały) (por. *nė sykio nesiskundė* [nigdy nie narzekał]), *darbštus* (pracowity) (por. *kantriai braukdami sūrų prakaitą* [cierpliwie wycierając słony pot]), *gražus* (piękny), *kruopštus* (staranny), *neskubus* (powolny), *organizuotas* (zorganizowany), *paslaugus* (pomocny), *patvarus*

20 Por. także przykład z DLKT, gdzie w spójnym semantycznie zestawie występuje przysłówek *cierpliwie* z innym przysłówkiem przymiotnikowym: *Nenorima išgirsti kantriai ir pasiukojančiai dirbančio pedagogo nuomonės ar pasiūlymo / Nie chce się słyszeć opinii ani sugestii cierpliwie i ofiarne pracującego pedagoga*. Zob. też przykład 25.

(*wytrwały*), *ryžtingas* (zdecydowany) (por. *pasiryžęs padėti* [zdecydowany pomagać]), *sveikas* (zdrowy), *stiprus* (*silny*) (por. *fiziškai užsigrūdinęs* [zahartowany fizycznie]), *stropus* (staranny), *šaunus* (fajny), *tvarkingas* (uporządkowany), *tvirtas* (mocny), *uolus* (gorliwy), *užsigrūdinęs* (zahartowany), *veiklus* (aktywny) (zob. 91–93, por. 57).

- (91) *Onutė nuostabiai kantri, ištverminga, pasiaukojanti ir nuolat besišypsanti. / Onutė jest niezwykle cierpliwa, odporna, ofiarna i zawsze uśmiechnięta.*
 (92) *Jie [vaikai] darbštūs, kantrūs, stiprios valios, fiziškai užsigrūdinę. / One [dzieci] są pracowite, cierpliwe, o silnej woli, fizycznie zahartowane.*
 (93) *Tad būkime kantrūs, ištvermingi ir sveiki. / Bądźmy zatem cierpliwi, odporni i zdrowi.*

W spójnym leksykalnie zestawie *kantrus* najczęściej występuje z przymiotnikami *wytrzymały* (12 przykładów), *pracowity* (10 przykładów) i *wytrwały* (9 przykładów), rzadziej z przymiotnikiem *staranny* (7 przykładów), *silny* (6 przykładów) i *mocny* (5 przykładów), w odosobnionych przypadkach z innymi wymienionymi powyżej. Trzeba też dodać, że gdybyśmy do jednego posiadanego przykładu, gdzie *kantrus* występuje obok przymiotnika *powolny*, warunkowo przypisali 7 rzucających się w oczy przykładów (por. 94, 95), w których ta cecha człowieka w zdaniu jest wyrażana za pomocą różnych form czasownika *nie spieszyć się*, moglibyśmy mówić o wystarczająco wyraźnym powiązaniu między *cierpliwością* i *powolnością* (por. wspomniany wcześniej spokój).

- (94) *Neskubinkite įvykių, būkite kantrūs. / Nie przyspieszaj wydarzeń, bądź cierpliwy.*
 (95) *Jis buvo labai kantrus: pamokė mane nusistatyti žingsniavimo greitį, žingsnio ilgį, kad nepavargčiau, patarė neskubėti. / Był bardzo cierpliwy: nauczył mnie dostosowywać prędkość chodzenia, długość kroku, abym się nie męczył, radził nie spieszyć się.*

Wymienione wyżej cechy fizyczne i fizjologiczne charakterystyczne dla osoby *cierplivej* można formalnie wyrazić również inaczej (por. 96–100).

- (96) *Tas kantrus atkaklumas mums kur kas prasmingesnis už maištą prieš dievus. / Ta cierpliwa wytrwałość ma dla nas o wiele większy sens niż bunt przeciwko bogom.*
 (97) *Darbštuolis ir kantrus Jurgis Danys nieko nelaukdamas sėdo rašyti mokslinį darbą. / Pracowity i cierpliwy Jurgis Danys, nie czekając na nic, zasiadł do pisania pracy naukowej (por. 92).*
 (98) *Esame kantrūs ir patirdavome išmėginimų. / Jesteśmy cierpliwi, doświadczyliśmy prób (por. 92, 93).*
 (99) *Jai nepardavėte akcijų iki lietaus pradžios, reikės būti kantriems ir ištverti lietu / Jeśli nie sprzedałeś akcji przed deszczem, musisz być cierpliwy i znieść deszcz (por. 93).*
 (100) *Studentai nėra išlepinti, jie kantrūs žmonės. / Studenci nie są rozpieszczeni, to ludzie cierpliwi (por. 93).*

Cechy charakterystyczne dla osoby *cierplivej* są również widoczne w rzeczownikach odczasownikowych: *buvimas* (*bycie*), *ištylėjimas* (*milczenie*), *laikysena* (po-

stawa), *laukimas* (czekanie), *kilimas* (wstawanie), *klausymas* (słuchanie), *meilė* (miłość), *pasišventimas* (poświęcenie), *pastanga* (wysiłek), *prisirišimas* (przywiązanie), *sėdėjimas* (siedzenie), *supratimas* (zrozumienie) itp., lub formach czasownika *czekać*, używanych obok przymiotnika *cierpliwy* (zob. 101–109). W przykładach 101–103 ponownie widoczny jest związek między *cierpliwością* i *ciszą* (m.in. *związaną z zamkniętością*), *spokojem*.

- (101) *Nesėkmės ar nelaimės metu dviese ir tyła lengvesnė, kai išgirstu kantrų buvimą kartu nepataisomoje situacijoje. / W chwilach niepowodzeń lub nieszczęść milczenie we dwoje jest łatwiejsze, gdy słyszę **cierpliwe bycie** razem w beznadziejnej sytuacji.*
- (102) *Turiu pasakyti ačiū ir mokiniams už kantrų klausymą ir supratimą. / Musimy także podziękować uczniom za **cierpliwe słuchanie i zrozumienie**.*
- (103) *Maniusi, kad kantrus savo rūpesčių ištylėjimas ir uždarumas yra didžiausia dorybė, 18-aisiais savo gyvenimo metais padariau atradimą. / Myśląc, że największą cnotą jest **cierpliwe milczenie** na temat trosk i **zamkniętość**, w 18. roku życia dokonałam odkrycia.*
- (104) *Jūsų apsisprendimas ir tvirta ramybė, netgi kantrus laukimas eilėse prie prikimštų balsadėžių grąžino mūsų visų Tėvynei Lietuvai daugiau vilties. / Wasza determinacja i niezłomny spokój, nawet **cierpliwe czekanie** w kolejkach do wypełnionych urn, przywróciły nadzieję naszej Ojczyźnie, Litwie.*
- (105) *Neskelbiamas, bet iškart jaučiamas tylus, kantrus prisirišimas prie šeimos. / Niewyrażane, ale odczuwalne od razu ciche, **cierpliwe przywiązanie** do rodziny.*
- (106) *Iveikti iššūkius reikia laiko, sutarimo ir nuoseklių, kantrių pastangų vykdyti būtiną [...] reformas. / Pokonywanie wyzwań wymaga czasu, porozumienia i konsekwentnych, **cierpliwych wysiłków** na rzecz przeprowadzenia niezbędnych [...] reform.*
- (107) *Smuikavimas yra sunkus bei atsakingas, tačiau vertas kantraus kasdienio pasišventimo darbas. / Gra na skrzypcach jest trudna i odpowiedzialna, ale jest to praca warta **cierpliwego, codziennego poświęcenia**.*
- (108) *Laukdami esame kantrūs. / Jesteśmy **cierpliwi**, gdy czekamy.*
- (109) *Gerbėjai turi būti kantrūs ir laukti. / Fani muszą być **cierpliwi i czekać**.*

Przykład 110 pokazuje nie tylko związek między *cierpliwością* a zwykle cichym czekaniem, ale także to, jak w zdolność do *cierpliwego czekania* zostaje „wpleciony” leksykalnie wyrażony (*pakentėkite* [wytrzymajcie]) charakterystyczny dla *cierpliwości* aspekt cierpienia, który w tym przykładzie jest synonimem samego czekania. Na podstawie przykładów 111–112 można mówić o więzi między *cierpliwością*, *umiejętnością oczekiwania* i *wytrwałością*, która wywodzi się z wiary chrześcijańskiej. To ma także wpływ na relację pomiędzy *cierpliwością* a *pokorą* (zob. 113). W przykładach *pokora* przeciwstawiana jest *agresji* (zob. 114), pojawia się wspomniany aspekt *cierpliwości* – *pojednanie* (zob. 115).

- (110) *Tiems, kurie nerimauja, kurie norėtų kuo greičiau pasinaudoti naujojo įstatymo vaisiais, turiu pasakyti: būkite kantrūs, laukėte penkerius metus, pakentėkite dar pusemetuką. / Tym zaniepokojonym, którzy chcieliby jak najszybciej skorzystać z owoców*

nowego prawa, muszę powiedzieć: bądźcie **cierpliwi, czekaliście pięć lat, wytrzymajcie** jeszcze pół roku.

- (111) *Taip Jobas pasirodo tik kaip kantrus žmogus, kuris išveria išbandymus ir vėliau Dievo yra apdovanojamas. / Hiob zatem jawi się jedynie jako osoba cierpliwa, która znosi próby, a później zostaje nagrodzona przez Boga.*
- (112) *Čia mes padarome pačią didžiausią klaidą – jeigu norime labai skubiai, beviltiškai įklimpstam būtent tame taške, nes „meilė kantri, meilė išverminga, meilė viską pakelia“. Jeigu Dievas sugebėjo tūkstantmečius laukti nuo pirmojo Adomo iki Jėzaus atėjimo, mums reikia būti kantriems. / W tym miejscu popełniamy największy błąd – jeśli chcemy bardzo szybko, beznadziejnie utknieniemy dokładnie w tym punkcie, bo „miłość cierpliwa jest, wytrwała, miłość wszystko znosi“. Jeśli Bóg potrafił czekać tysiące lat od pierwszego przyjscia Adama do Jezusa, musimy być cierpliwi.*
- (113) *Švenčiausiosios Mergelės Marijos nuolankumas, kantrus Dievo valios vykdymas ir ištikimybė iki galo nėra populiarios savybės šiandien. / Pokora Najświętszej Maryi Panny, cierpliwe wykonywanie woli Bożej i wierność do końca nie są dziś cechami popularnymi.*
- (114) *Sapno pragaro „prieangyje“ Julijū pasitinka dievobaimingasis Grigorijus, kantriai nešantis savo nuolankumo idėjos kryžių – Veiso agresyvumo priešybę. / W „przed-ionku” piekła snów Juliusa spotyka pobożny Grigorij, który cierpliwie dźwiga krzyż swojej idei pokory – przeciwięstwa agresji Veisa.*
- (115) *Pasinaudokime progomis pakentėti pažeminimą ar kitokį neužtarnautą nemalonumą. Viskas greitai praeina. Niekada nesigailėsi buvęs kantrus. / Korzystajmy z okazji, aby znieść upokorzenia lub inne niezasłużone przykrości. Wszystko szybko mija. Nigdy nie pożałujesz, że byłeś cierpliwy.*

Należy zaznaczyć, że osoba cierpliwa ma wolną wolę wyboru (zob. 116), np. cierpienia, pokory, poniżenia (por. 115; zob. także poniżej). Przykłady 117 i 118 pokazują, że miłość niweluje cierpienie. Innymi słowy, osoba cierpliwa cierpi z powodu braku prawdziwej miłości (por. 112).

- (116) *Jie [žmonės] suvokia savo galimybes, yra kantrūs ir turi galimybę rinktis. / Oni [ludzie] są świadomi swoich możliwości, są cierpliwi i mają możliwość wyboru.*
- (117) *Man atrodo, kad Tavo Odisėjas pasuko laivą atgal, būk kantri, gerutė, lauk, ir aš laukiu, labai laukiu. / Wydaje mi się, że Twój Odyseusz zawrócił statek, bądź cierpliwa, kochanie, czekaj, i ja czekam, bardzo czekam.*
- (118) *Rokis labai kantrus – necypavo po sunkių operacijų, pakenčia gražuolės katės Nikės išdaigas. / Rocky jest bardzo cierpliwy – nie narzeka po ciężkich zabiegach, znosi wybryki pięknej kotki Nike.*

4.4. Działania istoty cierpliwiej

Z zestawów spójnych leksykalnie wynika, że podmiot cierpliwości jest aktywny (por. *pracowity, staranny, wytrwały* itp.). Działania, jakich osoba cierpliwa podejmuje się mniej lub bardziej aktywnie na podstawie wspomnianych wyżej cech we-

wewnętrznych, wynikają w przykładach m.in. z użycia abstrakcyjnych rzeczowników odczasownikowych czy imiesłowów przymiotnikowych. W przykładach mówi się, że cierpliwość charakteryzuje człowieka, gdy wyjaśnia, wychowuje, odpowiada, każe, współpracuje, negocjuje, harmonizuje, pracuje (trudzi się), formuje, uzdrawia, pieści, pielęgnuje, szuka, mówi (*kantriai kalbus [cierpliwie rozmowny]; kantriais žodžiais pamokyti [pouczeni cierpliwym słowem]*), gromadzi pieniądze, konsultuje, walczy, tworzy, kształci (się), oczekuje, modli się, uczy (się), opowiada, politykuje, prosi, żąda, ćwiczy, przygotowuje, zbiera (znajduje), czyta, buduje, rozważa, bada, edukuje, kończy rozpoczętą pracę, tka, tłumaczy itp. (zob. 119–121, por. także 25, 34, 107) – żyje (zob. 122, także por. 35, 76, 77). Człowiek szczególnie potrzebuje cierpliwości, jeżeli długo wykonuje czynność określaną jako ciężar, obciążenie, niesienie krzyża²¹ (zob. 123–126, por. 114). To, czy/jak trudno jest to znieść, z jednej strony wiąże się z ilością miłości (por. 126). Z drugiej strony trudności napotymane i przezwyciężane w życiu (m.in. przez cierpienie) wzmacniają i rozwijają cierpliwość (por. *partnerzy kobiet, które ucierpiały, są podobni: są cierpliwi, potrafią słuchać, nie są zbyt wytrwali i chętnie pełnią rolę stróża ogniska domowego; Nie tylko cierpliwe i wytrzymałe ciało, ale i duch zahartowany męką, był skłonny do poświęceń i optymizmu* [DLKT]). Inny- mi słowy, związek między ilością cierpliwości a miłością, umiejętnością znoszenia trudności (*nie boję się odpowiedzialności i prób*) jest wzajemny: im więcej bezwarunkowej miłości i umiejętności przetrwania, tym więcej cierpliwości i odwrotnie. Istnieje również dwustronny związek pomiędzy bezwarunkową miłością, która stanowi podstawę cierpliwości, i wytrwałością.

- (119) *Pasidžiaugiau, kad Lietuvos ir Rusijos kantrus dialogas davė gražų rezultatą – be jokių sąlygų buvo išvesta okupacinė kariuomenė. / Cieszyłem się, że **cierpliwy dialog** Litwy i Rosji dał piękny wynik – armię okupacyjną wycofano bez żadnych warunków.*
- (120) *Jūs galite pasidžiaugti, kad per kantrų kasdieninį mokymąsi ir treniruotes išaugo kiekvieno profesinis meistriškumas. / Możecie się cieszyć, że dzięki codziennej **cierpliwiej nauce** i ćwiczeniom doskonałość zawodowa każdego wzrosła.*
- (121) *Patekęs į barus, dar neįdirbtus jūsų kantriu triūsą, jis teberegi priešais save vien brūzgynus. / Po wejściu w obszary, które jeszcze nie zostały zagospodarowane waszą **cierpliwą pracą**, nadal widzi przed sobą tylko zarośla.*
- (122) *Tapkime panašūs į Jos Sūnų Jėzų Kristų savo maldingu, kantriu gyvenimu permaldaudami Dievą už savo ir kitų nuodėmes, uoliai dalyvaudami birželio mėnesį Švč. Jėzaus Širdies pamaldose. / Upodobnijmy się do Jej Syna Jezusa Chrystusa poprzez nasze pobożne, **cierpliwe życie**, prosząc Boga o wybaczenie grzechów naszych i innych, pilne uczestnictwo w czerwcu we Mszach ku czci Najświętszego Serca Jezusa.*
- (123) *Pakentėti yra labiau pilietiška. Neva tik pakantumu, kantriai nešdamas savo kryžį, gali išmokyti jaunimą pilietiškuo ir patriotiškuo. Tai daug labiau panėšėja į vergo*

21 DLKŽe: krzyż 4. 'pr. nieszczęście, męka, nędza, troska'.

- filosofiją, kuri buvo diegiama. / **Cierpienie** jest bardziej obywatelskie. Podobno tylko cierpliwością, **cierpliwie niosąc swój krzyż**, można nauczyć młodzież obywatelstwa i patriotyzmu. Przypomina to bardziej filozofię niewolników, która była wpajana.
- (124) Skurdas turi prasmę tik saviesiems, namuose gimusiems ir jų **būties sunkumą kantriai nešantiems** – tik jiems namai yra „vienintelė pasaulyje tiesa“. / Ubóstwo ma znaczenie tylko dla swoich, urodzonych w domu, tych, **którzy cierpliwie znoszą ciężar egzystencji** – tylko dla nich dom jest „jedyną prawdą na świecie”.
- (125) Kaip dažnai žmogus, **kantriai nešantis savo pareigų našą**, gyvenantis vienoje vietoje, daro gerokai daugiau už tą, kuris kopia į kalnus, kažkur veržiasi. / Jak często **osoba, cierpliwie dźwigająca ciężar swoich obowiązków**, pozostająca w jednym miejscu, robi znacznie więcej, niż ten, kto wspina się po górach, gdzieś się spieszy.
- (126) Sunkiai augino moteris savo šeimą, nė vieno vaiko nemokė blogo. **Kantri ir darbšti ji neša savo kryžiu**. / Kobieta z trudem wychowywała rodzinę, nie uczyła żadnego dziecka niczego złego. **Cierpliwa i pracowita dźwiga swój krzyż**.

Od wewnętrznego nastawienia osoby cierplivej zależy to, na ile cierpliwie dźwigany przez życie ciężar jest męką (*nasi ludzie są bardzo cierpliwi, wiedzą, potrafią znosić trudy*), na ile cierpliwość jest (nie)obywatelska, (nie)modna, (nie)mądra (*oboje jesteśmy mądrze cierpliwi*), związana z pokornym pogodzeniem się w rozpacz, upokorzeniem i stagnacją (por. 127–131) oraz na ile została sensownie i świadomie, mądrze wybrana do osiągnięcia postawionych, upragnionych celów (por. 132–137; zob. także podrozdział 4.5). Biorąc pod uwagę powyższe oraz opierając się na posiadanym materiale publicystycznym, można twierdzić, że cierpliwość to raczej umiejętność działania na podstawie zazwyczaj pozytywnego nastawienia wewnętrznego, a nie rezygnacja, powiedzmy, ze wspomnianego lęku.

- (127) **Pažemintos, nevilties** kupinomis akimis **jos** [moterys] gyvena greta mūsų, **kantriai nešdamos savo kryželį**. Gali išsigąsti nuo minties: geriau jau būčiau negimusi... / **Poniżone**, z oczami **pełnymi rozpaczy one** [kobiety] żyją obok nas, **cierpliwie dźwigając swój krzyż**. Może przerazić myśl: wolałabym się nie urodzić...
- (128) Nejau sulauksiu paramos savo vaikams tik tuomet, kai vyras pradės gerti ir mane mušti, o aš su juo išsiskirsiu? – klausia gerai su vyru sutarianti ir **kantriai** ūkininko gyvenimo **nepriteklius kenčianti moteris**. / Czyżbym otrzymała wsparcie dla dzieci dopiero wtedy, gdy mąż zacznie pić i mnie bić, a ja się z nim rozwiódę? – pyta **kobieta**, która dobrze dogaduje się z mężem i **cierpliwie znosi trudy** życia rolnika.
- (129) Būk **kantrus**. Jei nuo chuligano gavai į kailį, paskui dar buvai apkaltintas neva padaręs nusikaltimą ir atsidūrei už grotų, nenusimink ir nekelk triukšmo. Suprask... / Bądź **cierpliw**. Jeśli zostałeś pobity przez łobuza, później zostałeś oskarżony o rzekome popełnienie przestępstwa i wylądowałeś za kratkami, nie denerwuj się i nie rób zamieszania. Zrozum...
- (130) Darbdaviai naudojasi padėtimi ir išnaudoja darbininkus, kaip tik išmano. Mūsų **žmonės kantrūs**, Lietuvoje ieškoti teisybės nemadinga, o ir nelabai verta. / Pracodawcy wykorzystują sytuację i wyzyskują pracowników najlepiej, jak potrafią. **Nasi ludzie są cierpliwi**, szukanie sprawiedliwości na Litwie jest niemodne i nie warto.

- (131) *Labai dažnai mandagus, kantrus ir nemėgstantis konfliktų turi iškęsti daugybę nemalonių dalykų, nes jiems nesipriešina. Juk taip lengva bambėti, kritikuoti menkiausias smulkmenas. / Bardzo często osoba uprzejma, cierpliwa i niechętna do konfliktów musi znosić wiele nieprzyjemności, ponieważ im się nie opiera. Przecież tak łatwo jest narzekać, krytykować najdrobniejsze szczegóły.*
- (132) *Kiekvienas žmogus per savo gyvenimą yra kantriai tempęs savo likimo kryžių, daug pasiekęs, įgijęs didelės patirties, kurią privalo branginti ne vien jis, bet ir šalia esantieji. / Każdy człowiek przez swoje życie cierpliwie dźwiga krzyż swojego losu, osiągnął wiele, zdobył duże doświadczenie, które musi być pielęgnowane nie tylko przez niego, ale także przez osoby go otaczające.*
- (133) *Daug paprastų nepalaužtų ir kantriai ant savo pečių tautinį tapatumą išnešusių žmonių numirė be pretenzijų i rezistenciją, nežinodami, kad jie taip pat dalyvauja pasipriešinime. / Wiele prostych, niezłomnych i cierpliwych osób, które cierpliwie niosły na ramionach swoją tożsamość narodową, zginęło bez prawa do oporu, nie wiedząc, że one także biorą udział w ruchu oporu.*
- (134) *Užsispyrusiems bei kantriems, siekiantiems tikslo ši diena atneš ilgai lauktą rezultatą. Nesibijokite nesklandumų, nes jie bus naudingi. / Ten dzień przyniesie długo oczekiwane rezultaty tym, którzy są uparci i cierpliwi, którzy dążą do celu. Nie bój się problemów, bo się przydadzą.*
- (135) *Reikia būti kantriems, nes kantrybė tam tikra prasme ir yra investicija. Tai yra mąstymas apie rytdieną. / Trzeba być cierpliwym, ponieważ cierpliwość jest w pewnym sensie inwestycja. To myślenie o jutrze.*
- (136) *Aš esu politikos Jėzus Kristus. Aš esu kantri auka, aš bendrauju su kiekvienu, aukoju save kiekvienam. / Jestem Jezusem Chrystusem polityki. Jestem cierpliwą ofiarą, komunikuję się ze wszystkimi, każdemu ofiaruję siebie.*
- (137) *Aš pati, net negalėdama, tik atsiremdama į savo nevilį, kai viena likusi, kenčiu savo žaizdą ir semiuosi iš visa aprėpiančios, kantrios gyvenimo išminties. Menkiausia pastanga, kad ir kokia ji trapi būtų, parodo jos jėgą, nors jėga būtų pats silpnumas. / Sama, pozbawiona możliwości, w oparciu jedynie o swoją rozpacz, pozostawiona sama sobie, znoszę swoją ranę i czerpię z wszechogarniającej, cierplivej mądrości życia. Najmniejszy wysiłek, nieważne jak kruchy, pokazuje jej siłę, mimo że siła sama w sobie jest słabością.*

4.5. Cele i wyniki osoby cierplivej

O tym, że w przypadku cierpliwości bardziej istotny jest podmiot dążący do osiągnięcia wyniku, mówią m.in. przykłady z abstrakcyjnymi rzeczownikami odczasownikowymi *siekimas* (dążenie), *įgyvendinimas* (realizacja) (zob. 138, 139, por. 96).

- (138) *Tai ir svetimų santykių stebėjimas iš tarnybinio nuotolio, ir kantrus svajonės įgyvendinimas. / Jest to zarówno obserwowanie cudzych relacji ze służbowego dystansu, jak i cierpliwa realizacja marzenia.*

- (139) *D. H. atkaklumas ir kantrus tikslu siekimas, nežiūrint į visus sunkumus, pilnė jam pagarbą visame pasaulyje. / Wytrwałość i cierpliwe dążenie D. H. do celu, pomimo wszelkich trudności, zyskały mu szacunek na całym świecie.*

Przykłady mówią też, że dobre, piękne, długo oczekiwane wyniki cierpliwej i cennej pracy (DLKT) osiąga się, uzyskuje np. po miesiącu, stale, przez długi czas (zob. także podrozdział 5), cierpliwie działając (pracując, ucząc się itp.). Z przykładów wynika, że praca w przypadku jednej osoby cierpliwej *dała miejsce na Igrzyskach Olimpijskich w Sydney* (DLKT), inna otrzymała *cenny owoc ziemi lub prezenty* (DLKT), trzecia – *cierpliwie wycierając słony pot, próbowała nawodnić przynajmniej małe kawałki ziemi, zapobiec umieraniu roślin* (DLKT), uczyła się *obserwacji przyrody, prac polowych czy opieki nad roślinami i zwierzętami* (DLKT), uczyła *młodzież obywatelstwa i patriotyzmu* (DLKT) lub w dobrym nastroju *cierpliwie doczekała się wyników wszystkich badań przeprowadzonych dla dobra ludzkości* – może będzie w stanie komuś pomóc. Innymi słowy, wynik każdej osoby cierpliwej jest inny, zależny od jej celów i zdolności *oczekiwania, aż owoce ducha dojrzeją* (DLKT). W przykładach wspomina się, że *cierpliwości i niezostawiania pracy niedokończonych* (DLKT) uczy matka. Dążenie do celu poprzez długotrwałą, *cierpliwą pracę* wiąże się ze zdobywaniem wiedzy, doświadczenia i zmieniającą się *dojrzałością człowieka*. Wyniki osiąga się dzięki *wytrwałości, powoli i bez przymusu* (DLKT). Oprócz *cierpliwości* w przykładach są wymienione także inne warunki niezbędne do osiągnięcia celu, np. *jeśli będziecie cierpliwi i uważni [...], otrzymacie małe króliczki; jeśli chcecie wyzdrowieć, bądźcie cierpliwi i zaprzyjaźnijcie się z alergologami* (DLKT).

5. Ilość cierpliwości (czas trwania i wielość)

Osoba z natury *cierpliwa* (zob. 140, por. także 50) może nią pozostać przez całe życie (por. 141, 142). Jednak, jak dowodzi przykład 143, *cierpliwość* może się skończyć, zmniejszyć (por. 52; zob. także poniżej).

- (140) *Iš prigimties [mergina] kantri. Kiekvienas pripažintų, kad tokiam darbui reikia ypatingos kantrybės. / Z natury [dziewczyna] cierpliwa. Każdy przyzna, że taka praca wymaga szczególnej cierpliwości.*
- (141) *Visada [gydytojas] kantrus, visada užjaučiantis, nuraminantis. / Zawsze [lekarz] jest cierpliwy, zawsze współczujący, pocieszający.*
- (142) *Turbūt nesąmoningai jautėme, kad ji leidžia mums glaustis vieniems prie kity, kantrių ir tylių žmonių, ištvėriantių tą jiems skirtą gyvenimą. / Prawdopodobnie nieświadomie czuliśmy, że pozwala nam lgnąć do innych, cierpliwych i spokojnych ludzi, znoszących życie, które zostało im dane.*
- (143) *Jei Liberalų sąjunga prieš dvejus metus būtų išlikusi kantri ir įstengusi atsispirti pagundai sutrumpinti jai skirtą bėgimo distanciją, 2004 metų Seime ji galėjo būti pati naujausia ir labiausiai pasirengusi. / Gdyby Związek Liberalów dwa lata temu*

był cierpliwy i potrafił oprzeć się pokusie skrócenia wyznaczonego mu do pokonania dystansu, w 2004 roku mógł być najnowszą i najlepiej przygotowaną siłą w Sejmie.

Jak się okazuje, cierpliwość ludzką (por. 144) można zmierzyć. Przykłady mówią, że cierpliwość trwa przez jakiś czas – na razie, 10–15 minut, półtorej godziny, kilka godzin, tydzień, kilka tygodni, kilka miesięcy, długie miesiące, pół roku, do Nowego Roku, dwa lata, kilka, cztery (do następnego 29 lutego), pięć lat, dwanaście lat, kilka dekad, pięćdziesiąt lat, długie stulecia (zob. 145–147).

- (144) *Dievo garbei ir žmonių labui atiduota šešiasdešimt veiklos kupinų, įvykiais turtingų metų, pilną kantrios, ištikimos pareigos ir uolios kasdienos pareigų. / Sześćdziesiąt lat wypełnionych aktywnością i wydarzeniami, pełnych cierpliwego, wiernego obowiązku i sumiennego wykonywania codziennych prac, poświęconych chwale Bożej i pożytkowi ludzi.*
- (145) *Kol kas esam kantrūs, laukiam. / Na razie jesteśmy cierpliwi, czekamy.*
- (146) *O mes, rinkėjai, savaitėlę kitą pabūsime kantrūs... / A my, wyborcy, będziemy cierpliwi kilka tygodni...*
- (147) *Aš tikiu Lietuva, jos atkakliais ir kantriais žmonėmis. Tai jie per ilgus šimtmečius išsaugojo ir apgynė mūsų gyvastį – seniausią Europos kalbą. / Wierzę w Litwę, jej wytrwałość i cierpliwych ludzi. Przez wiele stuleci zachowali i bronili naszej istoty – najstarszego języka europejskiego.*

Czas trwania cierpliwości jest przedstawiany zarówno wtedy, kiedy jest mowa o stanach człowieka (byciu, niemocy, miłości), jak i działaniach (oczekuje, komunikuje się z autorami, uczy się, mierzy, gra na skrzypcach, pracuje, trzusi się, tworzy, opracowuje strategię, buduje, bada rycinę itp.). Mówi się na przykład, że pokolenia ludzkie będą potrzebowały dekad cierpliwego tworzenia, poszukiwań, słonego potu (DLKT) lub 12 lat na dostrzeżenie kółka, które w ciągu 12 lat w przestrzeni wyrysuje Słońce „roztańczone” przez Jowisza (DLKT). Ciągłość i powtarzalność wykonywanych cierpliwie działań wiąże się z celami osoby cierplivej (zob. 149, także podrozdział 4.5) i wspomnianą już ilością miłości (zob. 150).

- (148) *Dažnai (tačiau ne visada) kantrus partneris paskatins savo situoktinį pasišvęsti giliu, pats rodydamas tokį pasišventimą. / Często (ale nie zawsze) cierpliwy partner zachęci współmałżonka do podjęcia głębszego zaangażowania, sam okazując podobne zaangażowanie.*
- (149) *Jei man tikrai reikia ir esu įsitikinusi savo teisumu, galiu tai daryti nors ir šimtą kartų – esu kantrus žmogus. / Jeśli naprawdę muszę i jestem przekonana o swojej słuszności, mogę to robić nawet sto razy – jestem cierpliwym człowiekiem.*
- (150) *Žmogus, kuris myli, paaiškina kitam žmogui matematikos namų darbus dar kartą, net jei jis (ji) bandė tai aiškinti jau 4-is kartus. (Kantrus). / Osoba, która kocha, po raz kolejny wyjaśni zadania z matematyki, nawet jeśli próbowała to już zrobić 4 razy. (Cierpliwy).*

Ciągła cierpliwość, wspomniana w przykładach, występuje także w zestawach spójnych leksykalnie, gdzie obok przymiotnika *cierpliwy* homogenicznie używane są inne określenia czasu, takie jak *amžinas* (wieczny), *ilgas* (długi), *ilgalaikis* (trwały), *kasdienis* (codzienny), *nuolatinis* (stały), *stabilus* (stabilny) (zob. 151, 152, por. 68, 107). W takich przypadkach przykłady odnoszą się do trwającej budowy, pracy, nauki itp.

- (151) *Gydanti pačius didžiausius sielos įskilimus ir sužeidimus, vienintelė palaikanti žmogų, amžina, kantri, kukli Meilė. / Uzdraująca największe pęknięcia i rany duszy, jedyna wspierająca człowieka, wieczna, cierpliwa, skromna Miłość.*
- (152) *Gerų rezultatų duoda nuolatinis ir kantrus mokinių bei mokytojų darbas. / Ciągła i cierpliwa praca uczniów i nauczycieli daje dobre wyniki.*

W przykładach wielość cierpliwości jest wyrażana przysłówkami, zaimkiem wskazującym *toks* (*taki*), przymiotnikiem *tikras* (*prawdziwy*) i przyimkiem *per* (*przez*). Najczęściej wspomina się o dużej ilości cierpliwości, o której mówią wspomniane wyżej *taki* lub przysłówki: (*tikrai / naprawdę*) *be galo* (*bez końca*), *dieviškai* (*bosko*), *didžiai* (*ogromnie*), *itin* (*niezwykle*), *ypač* (*szczególnie*), *labai* (*bardzo*), *neišpasakytai* (*niewypowiedzianie*), *nepaprastai* (*nadzwyczajnie*), *nuostabiai* (*wspaniale*), *pašėlusiai* (*szalenie*), *stebėtina* (*zaskakująco*) (zob. 153, 154). Osoba może również mieć cierpliwości *gan(a)* (*dość*), *ganėtinai* (*dosyć*), *pakankamai* (*wystarczająco*), *protingai* (*rozsądnie*) lub nieco mniej od oczekiwanej średniej (*mažiau / mniej, ne toks / nie tyle*) (zob. 155, 156). Wspomina się o nadmiarze cierpliwości (*zbyt*) (zob. 157). W życiu (mając, dążąc do celu) należy uzbroić się w jak największą cierpliwość; w przeciwnym razie *przemoc będzie się nasilać, ponieważ ludzie będą mniej cierpliwi i bardziej skłonni do wpadania w złość* (DLKT). Z drugiej strony cierpliwość ludzka, jakkolwiek wielka, ma swoje granice (zob. 158).

- (153) *Bet žiūrovai buvo dieviškai kantrūs, žiūrėjo, klausinėjo, kalbėjo. / Ale publiczność była bosko cierpliwa, patrzyła, zadawała pytania, mówiła.*
- (154) *Bet senis pašėlusiai kantrus. – Užsispyręs kaip ožys. / Starzec jest szalenie cierpliwy. – Uparty jak osioł.*
- (155) *Smurtas stiprės, nes žmonės bus mažiau kantrūs, greičiau supykstantys. / Przemoc wzrośnie, ponieważ ludzie będą mniej cierpliwi, bardziej skorzy do gniewu* (por. 80).
- (156) *Dar išleisim Miłšiaus poezijos knygą. Aš dabar baigiu paaiškinimus, o tai gan kantrus reikalas – atsekti, ką Miłšius galvojo savo mistiniu laikotarpiu. / Wydamy jeszcze tomik poezji Miłosza. Kończę już wyjaśnienia, a to dość cierpliwa kwestia – prześledzić, co myślał Miłosz w swoim mistycznym okresie.*
- (157) *Buvau [aš] per lėtas, per konservatyvus, per kantrus, per pastovus, per ilgai delsiantis, per kelis dešimtmečius nesukėlęs žavingesnės revoliucijos ar bent gero maišto. / Byłem [ja] zbyt powolny, zbyt konserwatywny, zbyt cierpliwy, zbyt stały, zbyt długo zwlekający, w ciągu kilku dziesięcioleci nie wywołałem większej rewolucji lub przynajmniej porządnego buntu.*
- (158) *Mes, lietuviai labai kantrūs, bet kantrybė irgi turi ribas. / My, Litwini, jesteśmy bardzo cierpliwi, ale cierpliwość też ma swoje granice.*

6. Podsumowanie i wnioski

Analiza 700 przykładów pochodzących z tekstów publicystycznych ujawnia, że kwestia cierpliwości jako cierpienia i bólu nie jest dla Litwina zbyt aktualna. Zazwyczaj *cierpliwość* jest postrzegana jako zmienna wartość dwuaspektowa: jest to pozytywna wewnętrzna, psychologiczna i psychospołeczna cecha osoby cierpliwej i na podstawie tych pozytywnych cech wewnętrznych osoba cierpliwa ma umiejętność działania w celu osiągnięcia pozytywnych rezultatów.

Cierpliwość jest powiązana z wieloma stanami podmiotu. Zazwyczaj jest to człowiek spokojny (potulny, cichy, pokojowo nastawiony), delikatny (przyjemny), wyrozumiały, uważny, otwarty, wierny (godny zaufania), mądry, tolerancyjny, oczywiście kochający (czuły) itp. To w oparciu o bezwarunkową, ojcowską miłość, reprezentowaną w przykładach przez Boga, *cierpliwy* człowiek, nie spiesząc się i nie pospieszając innych, przez pewien czas dość wytrwale, uporczywie i pilnie działa, zmierzając do celu. Generalnie człowiek *cierpliwy* to osoba mniej lub bardziej aktywna, dążąca do osiągnięcia celu, optymistyczna. Cierpliwość ma niewiele wspólnego ze strachem, złością i niezadowoleniem. Cierpliwość jest także cechą zwierząt (konia, orła, psa itp.) i przedmiotów (drzewa, ziemi itp.).

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- AŽe – Ermanyte Irena, 2003, *Lietuvių kalbos antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, wersja elektroniczna 2015, online: <https://ekalba.lt/antonimu-zodynas/>.
- BLKŽe – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas: tęstinis elektroninis išteklius*, vyr. red. D. Liutkevičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013–2022, online: <https://ekalba.lt/bendrienes-lietuviu-kalbos-zodynas/>.
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, online: <http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>.
- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. S. Keinys, aštuntas pataisytas ir papildytas leidimas, wersja elektroniczna, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021, online: <https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>.
- FŽe – *Frazeologijos žodynas*, vyr. red. J. Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001, wersja elektroniczna 2015, online: <https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/>.
- LKG – *Lietuvių kalbos gramatika*, t. 3, vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis, 1976.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002, vyr. red. G. Naktinienė, wersja elektroniczna, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; wersja zaktualizowana 2018, online: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/>.
- SŽe – Lyberis Antanas, 2002, *Lietuvių kalbos sinonimų žodynas*, Vilnius, Lietuvių kalbos institutas, wersja elektroniczna 2015, online: <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas/>.

LITERATURA

- BARIŁOWSKAJA ANNA [Барилловская Анна], 2008, Sistemno-iazykovye smysly russkogo kontsepta *terpenie* [Системно-языковые смыслы русского концепта *терпение*], *Vestnik Krasnoiarского gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astaf'eva* 2 [Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева], 118–121.
- BIELINSKIENĖ AGNĖ, 2010, *Sujungiamoji ryšio semantika, pragmatika ir vartosenos ypatumai*, disertacija, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- BOGDZEVİČ MONIKA, 2020, *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*, disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- DOŁGOWA IRINA [Долгова Ирина], 2007, Terpenie [Терпение], [w:] V.I. Karasik, I.A. Sternin (red.), *Antologija kontseptov*, t. 5 [В.И. Карасик, И.А. Стернин (ред.), Антология концептов], Volgograd: Paradigma, 80–104.
- EKONOMSEV JOANN [Экономцев Иоанн], 1992, *Pravoslavie. Vizantiia. Rossiia* [Православие. Византия. Россия], Moskva.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2007, *Gretinamoji semantika*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2009, *Etnolingvistika (tauta kalboje)*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2011, Reikšmė, sąvoka, konceptas ir prasmė, *Res Humanitariae* 10, 108–119.
- HALÍK TOMÁŠ, 2019, *Kantrybė su Dievu*, Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai.
- JAKAITIENĖ EVALDA, 1988, *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
- JAKAITIENĖ EVALDA, 2010, *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- JEFANOWA LARISA [Ефанова Лариса], 2006, Otsenka terpeniia s pozitsii normy i ideala [Оценка терпения с позиций нормы и идеала], *Vestnik Krasnoiarского gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astaf'eva. Gumanitarnye nauki (filologija)* 5 (56) [Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. Гуманитарные науки (филология)], 53–59.
- JUNAKOWSKAJA AŁŁA [Юнаковская Алла], 2010, Kontseptosfery obikhodno-bytovoi sfery (na materiale g. Omska) [Концептосферы обиходно-бытовой сферы (на материале г. Омска)], [w:] *Kontseptual'nye issledovaniia v sovremennoĭ lingvistike* [Концептуальные исследования в современной лингвистике]. SPb, Gorlovka, 304–310.
- KARALIŪNAS SIMAS, 1997, *Kalba ir visuomenė. Psichologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KRASAWSKIJ NIKOLAJ [Красавский Николай], 2019, Kontsept «terpenie» v russkoĭ i nemetskoĭ poslovichnykh kartinakh mira [Концепт «терпение» в русской и немецкой пословичных картинах мира]. *Izvestiia Volgogradskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta: Filologicheskie nauki «Iazykoznanie i literaturovedenie»* 4 [Известия Волгоградского Государственного Педагогического Университета: Филологические науки «Языкознание и литературоведение»], 219–225.

- NIKARTAITĖ SAULĖ, 2017, *Žemaitiškumo* konceptas šiaurės žemaičių patarmėje, bakalauro darbas, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- PAWLENKO WERONIKA [Павленко Вероника], 2016, Kontsepty «Tolerance» i «Patience» v paremiologii angliškogo iazyka [Концепты «Tolerance» и «Patience» в паремиологии английского языка], *Iazyk i kul'tura* 1 (33) [Язык и культура], 72–81.
- PELECKIENĖ AUŠRINĖ, 2005, Vertybių kalbinė raiška pamoksluose, *Lietuvių Katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai* 19, kn. 1, 445–452.
- POŁOMOSZNOW ANDRIEJ, POŁOMOSZNOW LEV, [Поломошнов Андрей, Поломошнов Лев], 2020, Terpenie jak rossijskaia natsional'naiia osobennost' [Терпение как российская национальная особенность], *Obshchestvo: filosofiiia, istoriia, kul'tura = Society: philosophy, history, culture* 7 [Общество: философия, история, культура = Society: philosophy, history, culture], 99–104, <https://doi.org/10.24158/fik.2020.7.17>.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONIENĖ IRENA, SMETONA MARIUS, 2017, *Vertybės lietuivio pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinė leidykla.
- SPRINDŽIŪNAS ANDRIUS, 2003, Krikščioniška tolerancijos samprata ir vyresniųjų moksleivių požiūris į ją, *Lietuvių Katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai* 18, kn. 2, 715–727.
- VYDŪNAS 1990, *Raštai*, t. 1, V. Bagdonavičius, A. Gailienė (red.), Vilnius: Mintis.
- WIERZBICKA ANNA, 1992, Defining Emotion Concepts, *Cognitive Science* 16, Iss. 4, 539–581, [https://doi.org/10.1016/0364-0213\(92\)90031-O](https://doi.org/10.1016/0364-0213(92)90031-O).

Patience Based on the Adjective *Patient* (Lith. *kantrus*) in Lithuanian Publicistics

Abstract

This article addresses patience on the basis of the forms of the adjective *patient* (Lith. *kantrus*), juggling between a structural and a cognitive approach to its meaning in reliance on 700 examples of published materials available in the Corpus of the Modern Lithuanian Language (Lith. *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, DLKT) by the Centre for Computational Linguistics of the Vytautas Magnus University in Kaunas.

The examples of DLKT that have been analysed show, first of all, that for Lithuanians the aspect of patience as suffering and pain is of little relevance. Typically, patience is perceived as a changeable twofold value: it is a positive internal, psychological and psychosocial characteristic of a patient person and, on the basis of these positive internal characteristics, a patient person has the ability to act to achieve positive results.

Patience is intertwined with many states of the subject. Usually, a person is calm (meek, quiet, peaceful), gentle (kind), forgiving, considerate, open, loyal (trustworthy), wise, tolerant, and, of course, loving (affectionate). It is on the basis of unconditional, fatherly love, actualised in the examples through God, that the patient person, without hurrying and without hurrying the other, works for a certain period of time quite persistently, steadfastly and diligently, moving towards the goal. Typically, a patient is a more or less active and goal-oriented

person who is more optimistic. Patience has little to do with fear, anger, and frustration. Patience is also a characteristic of animals (horse, eagle, dog, etc.) and inanimate objects (tree, earth, etc.).

KEYWORDS: *adjective patient, concept, structural semantics*

POJĘCIE BRATERSTWA W LITEWSKIM JĘZYKOWYM OBRAZIE ŚWIATA

Silvija Papaurėlytė-Klovienė

Instytut Języka Litewskiego, Wilno

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.10>

ADNOTACJA. W artykule przedstawiono badanie bliskie językoznawstwu kognitywnemu, którego celem jest analiza jednego z fragmentów kategoryzacji świata, utrwalonego w języku litewskim. Celem jest ukazanie, jak w litewskim językowym obrazie świata jest postrzegane pojęcie *broliškumas* 'braterstwo', stanowiące część konceptu *brolis* 'brat'. Z analizy związków formalnych wyrazu *broliškas* 'braterski, -a' wynika, że w litewskim językowym obrazie świata braterstwo jest postrzegane jako więź wyrażająca się poprzez gesty, mowę i relacje podporządkowania. Analiza materiału językowego wykazała, że typowy brat jest gotowy pomagać, działać konstruktywnie. Negatywnie jest postrzegane braterstwo wymuszone, narzucone.

SŁOWA KLUCZOWE: *brat, braterstwo, językowy obraz świata, kategoria, koncept, naiwna psychologia*

Wstęp

W językoznawstwie litewskim liczne badania nad językowym obrazem świata, charakterem narodowym czy odbiciem świadomości narodowej w języku zaczęły pojawiać się pod koniec XX i na początku XXI wieku wraz z szybkim upowszechnianiem się idei lingwistyki antropocentrycznej, kiedy język zaczął być postrzegany jako sposób na poznanie człowieka, schematów jego myślenia, systemu wartości i światopoglądu.

Przedmiotem zainteresowań językoznawców były różne tematy, np. obraz stanów emocjonalnych w językowym obrazie świata (Aleksaitė 2018; Papaurėlytė-Klovienė 2004) czy odbiór zjawisk w różnych językach (Būdvytytė-Gudienė 2003; Cibulskienė 2020; Jurgaitis 2015; Toleikienė 2004). Z prac opublikowanych w ostatniej dekadzie należy wymienić badania poświęcone konceptom OGIEŃ, WODA, DOM, RODZINA, PRACA, EUROPA, WOLNOŚĆ i HONOR w monografii *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje (Wartości w obrazie świata Litwina, 2017)* autorstwa Kristiny Rutkovskiej, Mariusa Smetony i Ireny Smetonienė. Ci sami naukowcy dokonali też analizy konceptów JĘZYK, NARÓD i PAŃSTWO, opisać także, jak ZIEMIA, CHLEB i MATKA są postrzegane w litewskim obrazie świata (Rutkovska, Smetonienė, Smetona 2019; 2021).

Celem artykułu jest przedstawienie, jak postrzegane jest BRATERSTWO w litewskim językowym obrazie świata, tj. opisanie części konceptu BRAT.

Aby osiągnąć cel, postawiono następujące zadania:

1. Opisanie na podstawie kontekstów użycia różnych form wyrazu *broliškas, -a* (*braterski, -a*), zaczerpniętych z *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* (Korpus współczesnego języka litewskiego), by w świetle danych języka litewskiego uchwycić rolę prototypowego brata.
2. Ujawnienie na podstawie przykładów użycia różnych form wyrazu *broliškas*, jakie cechy kojarzą się z bratem, jego charakterystykami fizycznymi i psychicznymi, tj. opisanie, które (abstrakcyjne) zjawiska są postrzegane jako braterskie w litewskim językowym obrazie świata.

Materiał badawczy stanowią zaczerpnięte z korpusu współczesnego języka litewskiego, opracowanego na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie, przykłady użycia wszystkich form przymiotnika *broliškas, -a* ‘braterski’, *bratni, -a* i przysłówka *broliškai* ‘bratersko’. Ogółem analizie poddano nieco ponad 900 przykładów. W badaniu wykorzystano metodę opisową, interpretacyjną oraz metodę analizy pojęciowej. Istota tej ostatniej w prezentowanym badaniu jest rozumiana w taki sposób, że na podstawie kontekstów użycia wyrazu i jego łączliwości formułowany jest wniosek o jego znaczeniu.

Stan badań

Na podstawie analizy łączliwości wszystkich form wyrazu *lietuviškas, -a* ‘litewski, -a’ pisano o specyfice charakteru narodowego (Papurėlytė-Kloviėnė 2009), obecne w języku cechy charakterystyczne typowych zachowań kobiet, dzieci i mężczyzn porównywano w celu opisania, jak zachowania tych grup osób są postrzegane w językowym obrazie świata (Papurėlytė-Kloviėnė 2008), zbadano też sytuacyjne użycie przysłówków *dieviškai* ‘bosko’ (Papurėlytė-Kloviėnė 2015a) i *velniškai* ‘diabelsko’ (Papurėlytė-Kloviėnė 2015b).

O litewskich terminach dotyczących pokrewieństwa traktują artykuły Karoliny Slotvinskij i Kristiny Rutkovskij (2020) oraz Ireny Smetonienė, Mariusa Smetony i Kristiny Rutkovskij (2021) poświęcone obrazowi matki. Koncept ojciec był przedmiotem zainteresowań Ainy Būdvytytė i Silvii Papurėlytė-Kloviėnė (2019).

Pojęcie *BROLIŠKUMAS* ‘braterstwo’ nie znalazło się w polu zainteresowań językoznawców litewskich.

Podstawa teoretyczna badania

Opis pojęcia BRATERSTWA opiera się na kompromisowym podejściu do języka, łączącym elementy językoznawstwa kognitywnego i strukturalnego, w tym kwestii kategoryzacji, konceptualizacji i konceptu.

Kategoryzacja jest nierozzerwalnie związana z konceptualizacją, ponieważ człowiek postrzega otoczenie, gromadzi informacje, przetwarza je i zachowuje w taki sposób, aby w razie potrzeby można je było jak najłatwiej odnaleźć i wykorzystać. Na podstawie zgromadzonych informacji powstają koncepty – jednostki myślowe, które zawierają informacje o przedmiocie rzeczywistości pozajęzykowej. Informacje te są zarówno przechowywane, jak i przekazywane na różne sposoby – człowiek może językowo ująć treść konceptu, która tkwi w jego świadomości. Język jest najbardziej dostępnym i najłatwiejszym sposobem możliwie najdokładniejszego przekazania konceptu (Papaurélytė-Klovienė 2007, 15–20), choć oczywiście jest, że ze względu na wiek, doświadczenie i inne różnice użytkownicy języka rozumieją tę samą treść w odmienny sposób.

Koncepty stanowią wynik konceptualizacji, a kategoryzacja jest przesłanką pojawienia się kategorii. Formalnie rzecz biorąc, konceptualizacja i kategoryzacja to dwa podobne procesy o podobnych (ale nie identycznych) wynikach. Wskutek konceptualizacji koncepty są łączone w większe klasy – kategorie. Związek pomiędzy konceptem a kategorią jest zatem realny.

Terminy *koncept* i *kategoria* nie są synonimami, chociaż mają punkty styeczne. Koncept jest bardziej powiązany z odpowiednim przedmiotem rzeczywistości pozajęzykowej, jego granice są nieco wyraźniejsze. Kategoria nie wiąże się ze ścisłą strukturą (choć można wyróżnić jej centrum i peryferie), ale z ogólnym zakresem informacji, w pewnym sensie tematem. To, że granice kategorii wydają się mniej określone, można uzasadnić na podstawie podejścia bliskiego językoznawstwu kognitywnemu. Kategorię definiuje się, stosując zasadę podobieństwa rodzinnego: np. elementy A, B, C i D należące do tej samej kategorii nie muszą mieć tych samych cech. Jest możliwe, że A jest podobne do B, ale nie jest podobne do C; D może być podobne do B, ale niepodobne do A. Możliwość takiego traktowania podobieństwa pozwala twierdzić, że elementy należące do tej samej kategorii można powiązać z bardzo różnymi fragmentami rzeczywistości, należące do kategorii jednostki nie muszą być ze sobą wszystkie powiązane, wystarczy, że mają przynajmniej jednego podobnego członka. Prowadzi to do jeszcze większej warunkowości granic kategorii, jeśli porównamy ją z konceptem.

Struktura konceptu jest warunkowo dzielona na dwie części: logiczną i sublogiczną. Logiczna część konceptu obejmuje to, co uważa się za naukowy obraz świata – informacje uzyskiwane są poprzez analizę swobodnej i logicznie umotywowanej łączliwości wyrazów (np. *urodził się brat; podarował bratu*). Sublogiczna część treści

konceptu ujawnia się w metaforycznej łączliwości wyrazów. Biorąc pod uwagę relacje między konceptem a kategorią, ta druga część treści konceptu (abstrakcyjna, nieweryfikowalna narządami zmysłów) obejmuje to, co w największym stopniu łączy się z kategorią. Można zatem podsumować, że wyniki analizy kategorii stanowią część całości treści związanej z konceptem, która nigdy nie jest wyczerpująca, ponieważ zawsze pojawiają się nowe źródła informacji.

Opisy poszczególnych konceptów, kategoryzacji świata zapisanego w języku wiążą się z językowym obrazem świata.

Sposoby wyrażania *broliškumas*

Wyraz *broliškumas* 'braterstwo' jest słowotwórczo powiązany z wyrazem *broliškas* 'braterski, bratni', którego znaczenie interpretowane jest jako 'charakterystyczny dla brata' (LKŽe). W *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (Słownik ogólnego języka litewskiego) obok wyrazu *broliškas* pojawia się także synonim *draugiškas* 'przyjazny' (BLKŽe).

Jak podano w *Lietuvių kalbos žodynas* (Słownik języka litewskiego), wyraz *brat* w języku litewskim ma kilka znaczeń: 1. 'każdy syn w stosunku do innych dzieci tych samych rodziców'; 2. 'družba'; 3. 'wyraz używany w odniesieniu do bliskiej osoby'; 4. 'osoba z tego samego środowiska, o wspólnych zainteresowaniach'; 5. 'mnich, członek bractwa'. W *Bendrinės kalbos žodynas* (Słownik języka ogólnego) występują trzy znaczenia tego wyrazu: 1. 'osoba płci męskiej wobec innych dzieci swoich rodziców'; 2. 'wyraz używany do zwracania się do słuchaczy kazania'; 3. 'członek bractwa zakonnego'. Można podsumować, że wszystkie znaczenia mają wspólny motyw więzi (krwi), bliskości, wspólnotowości, przynależności do tej samej większej jednostki.

W artykule skupiono się na kontekstach wystąpienia różnych form wyrazu *broliškas*, na nazwach abstrakcyjnych zjawisk i konkretnych przedmiotów powiązanych z tym wyrazem, na odpowiednich sytuacjach – takich, których realności nie można zweryfikować organami zmysłów, które po części odsłaniają prototypowy obraz brata, ukazują zapisane w języku litewskim modele wartościowania świata, a także dostarczają informacji o kategorii braterstwa i koncepcie BRAT.

W opisie treści konceptu lub ujawnieniu treści kategorii części mowy nie są istotne. Podobne założenie stosuje się także przy opisywaniu sublogicznej części treści konceptu, która w badaniu prezentowanym w niniejszym artykule uznawana jest za odzwierciedlającą treść kategorii braterstwa w największym stopniu.

Podkreślenie różnic między przysłówkiem nazwy *broliškai* a wszystkimi przykładami użycia przymiotnika *broliškas* ma znaczenie jedynie dla rozróżnienia (1) **sytuacji związanych z kategorią braterstwa** (mają konkretnych uczestników i dostarczają informacji pozwalających mówić o bracie jako osobie aktywnej; z opisów sytuacji dowiadujemy się, jak prototypowy brat jest postrzegany w litewskim językowym ob-

razie świata i jakie przypisuje się mu wzorce zachowań) oraz (2) **sposobów opisu poprzez braterstwo zjawisk abstrakcyjnych** (notują one cechy statyczne, których realności nie można zweryfikować narządami zmysłów, jednak opisujący zjawisko wyraz *broliškas*, -a pozwala uznać go za przynależny do kategorii braterstwa; w takich przykładach zawarta jest istota braterstwa). Do pierwszej grupy należą przykłady, które pokazują, *jak* działa brat, druga – z jakimi abstrakcyjnymi zjawiskami jest on związany, *jaki* on *jest*. Na podstawie przykładów można twierdzić, że wszystkie one bezpośrednio lub pośrednio mówią, *jaki jest / powinien być brat*.

Ze względu na częściowo odmienny charakter materiału, niejednakowy stosunek przykładów użycia do rzeczywistości pozajęzykowej, zawarte w obu źródłach informacje na temat pojęcia braterstwa pozwalają spojrzeć na przedmiot badań z różnych punktów widzenia.

1. Sytuacje kojarzone z kategorią braterstwa¹

1.1. Nieokreślone zachowanie

Z przykładów użycia wyraźnie wynika, że istnieje zachowanie zrozumiałe dla wszystkich, które bez dalszych wyjaśnień odbierane jest jako typowe dla brata: *Nie możemy wzywać Boga, Ojca wszystkich, jeśli nie chcemy **traktować** niektórych ludzi w sposób braterski (Negalime šauktis Dievo, visų Tėvo, jei atsisakome broliškai elgtis su kuriais nors žmonėmis); **Zachowaleś się** po bratersku (Broliškai pasielgei).*

Przykładów, szczegółowo przedstawiających takie ogólne postrzeganie zachowań charakterystycznych dla brata w szerokim rozumieniu, jest mnóstwo – ilustrują sposób odbierania przez osoby litewskojęzyczne tego, kim jest (powinien być) brat: *Żyliśmy w przyjaźni, **żyliśmy** po bratersku, bo tylko bracia tak mogą żyć (Gyvenome draugiškai, broliškai gyvenome taip, kaip gali gyventi tiktai broliai); [...] żyli spokojnie, po bratersku, przyjacielsku ([...] gyvenome taikiai, broliškai, draugiškai); [...] życzył, aby obaj synowie pojednali się i nadal **żyli** po bratersku ([...] palinkėjo, kad abu sūnūs susitaikę gyventų toliau broliškai); Dzisiaj odnaleźliśmy się, aby **żyć** razem po bratersku (Bet šiandien viens kitą radom broliškai gyvent kartu).*

Warto wspomnieć, że wyraz *broliškai* może być używany także w sensie bardziej ogólnym – jako określający relacje wyłącznie charakterystyczne dla krewnych i odrzucający ewentualną intymność: *Kiedy karmiłam dziecko piersią, **żyliśmy** z mężem po bratersku (Kol mažylį maitinau krūtimi, su vyru gyvenome broliškai); por. także **Moje relacje** z dziewczynami są braterskie, nie ukrywam swoich przekonań (Mano santykių su merginomis broliški, aš neslepiu savo įsitikinimų); [...] bardzo przyjemna komunikacja*

1 Materiał tej części tekstu został już wykorzystany w artykule popularnonaukowym *Būti broliu, būti seserimi...* („Być bratem, być siostrą...”), zob. <https://pasauliolietuvis.lt/buti-broliu-buti-seserimi/>.

duchowa; to się określa jako braterskie **relacje** ([...] *labai smagus bendravimas dvasinis; tai vadinasi – broliški santykiai*). Czasowniki *elgtis, gyventi* są podobne pod względem nieokreśloności znaczenia – same w sobie nie kojarzą się z konkretnymi działaniami, ani z pozytywną, ani z negatywną oceną, dlatego nadają nieco większą klarowność postrzeganiu opisywanej sytuacji.

To samo dotyczy czasownika *nusiteikti* ‘nastawić się’. Ważne jest oczywiście także początkowe nastawienie komunikujących się stron: jego znaczenie jest rozumiane domyślnie, tekst staje się zrozumiały dzięki wcześniejszej wiedzy adresata, np. *rozumiani przez bratersko przyjaźnie **nastawionych** sąsiadów i wspierani przez nich (suprasti broliškai nusiteikusių kaimynų ir jų remiami)*. Charakter takich relacji zwykle nie zmienia się nawet przy dłuższych kontaktach: *Chrześcijanie będą to wszystko realizować poprzez braterskie **przyjęcie** przybyszów (Krikščionys visa tai įgyvendins broliškai priimdami ateivius); W przyjaznej i braterskiej **komunikacji** ze sobą i z innymi ludźmi (Draugiškai ir broliškai bendraudami tarpusavyje ir su kitais žmonėmis); **współpracować** ze sobą w sposób braterski i wspomniałomyślny (broliškai ir didžiadvaisiškai tarpusavyje bendradarbiauti)*.

1.2. Aktywność językowa

Teksty szczegółowo opisują specyfikę aktywności językowej, w której pojawia się odcień braterstwa. Sam kontakt werbalny nawiązuje się lub kończy w sposób *broliškai*: *Tak ciepło, po bratersku **witano się** nie tylko w gościnie (Taip šiltai, broliškai buvo sveikinamasi ne tik svečiuose); to do niego narrator **zwraca się** po bratersku (būtent į jį broliškai kreipiasi pasakotojas); jedyny, który **przywitał** go po bratersku (vienintelį, broliškai pasisveikinusių)*.

Pośród czasowników mowy wchodzących w połączenia z wyrazem *broliškai* najczęściej używany jest wyraz *porozmawiać*: *Wszyscy jesteśmy braćmi i siostrami w „Solidarności” (Mes visi „Solidarume“ broliai ir seserys)*. Dlatego po bratersku **porozmawiajmy** (*Tai broliškai ir pasikalbėkime*); *Znał ich język, po bratersku **rozmawiał** (Mokėjo jų kalbą, broliškai ir susikalbėdavo); odrzuci te instrukcje i będzie z nami **rozmawiać** po bratersku (atsisakys nuo tos instrukcijos ir kalbės su mumis broliškai)*. Taka komunikacja nie jest wiążąca i nie prowadzi do konfrontacji.

Kiedy przy opisie sytuacji komunikacji werbalnej nie jest określana relacja pomiędzy jej uczestnikami, wybrany wyraz opisujący charakter działania (w tym przypadku jest to *broliškai*) ujawnia ocenę sytuacji: *po bratersku **omówimy** kwestie duszpasterskie (broliškai aptarsime sielovados klausimus); **mówić prawdę** po bratersku (broliškai sakyti tiesą); wspomniały człowiek V. Gasiliūnas, z którym można **porozumieć się** po bratersku (šaunus vyras V. Gasiliūnas, su kuriuo galima broliškai susišnekėti); **Mówienie prawdy** po bratersku, bez obrażania ludzi, jest po prostu chrześcijańskim obowiązkiem (Tiesiog krikščioniška pareiga nepapiktinant žmonių broliškai sakyti tiesą)*. Sytuacje opisane w zdaniach oceniane są pozytywnie.

Relacje podrzędne pomiędzy uczestnikami rozmowy ujawnia m.in. treść zdania. Jeśli mówimy o osobach, które są sobie równe i mogą się ze sobą swobodnie porozumiewać, jest to wzmacniane określeniem *broliškai*: *i jak to zwykle na każdym froncie, po bratersku byliśmy na ty* (*ir, kaip įprasta kiekviename fronte, broliškai tujinomės*); z Egonem po bratersku *wzięliśmy się na języki* (*Mudu su Egonu broliškai liežuviais pasikapojome*). W powyższych zdaniach orzeczenia opisują aktywność językową jako posiadającą odcień zażyłości, wyraz *po bratersku* neutralizuje familiarność i nadaje sytuacji bardziej pozytywną ocenę.

Brat utrwalony w świadomości użytkownika języka jako wzór zachowania to najprawdopodobniej starszy brat, który jest podrzędnie wyżej, ma większe doświadczenie, jest mądrzejszy, a zatem może (i ma do tego prawo lub po prostu jest w stanie) doradzić lub pouczyć: *Papież biskupowi G. Gejowi przypomniał po bratersku, że biskup musi być wierny Kościołowi* (*Popiežius vyskupui Ž. Gejo taip pat broliškai priminė, kad vyskupas privalo būti ištikimas bažnyčiai*); *Na razie sobie doradzam po bratersku* (*Kolei kas paciam broliškai patariu*); *Przypominamy po bratersku, że jeżeli tego się nie zrobi, może dojść do* (*Broliškai primename, kad, šito nepadarius, gali atsirasti*). Henryk próbował *porozmawiać* z Konradem po bratersku: *prawie błagał* (*Henrikas pamėgino su Konradu pasikalbėti broliškai: kone maldaute maldavo*). W językowym obrazie świata pojawiają się sytuacje znajdujące się pośrodku implikowanej skali błagająco-rozkazującej, nie ma jednak przykładów odnoszących się do zasadniczo przeciwnych biegunów, tj. ani z braterskim błaganiem, ani z braterskim rozkazywaniem. Innymi słowy, braterska komunikacja nie zakłada skrajności.

Najprawdopodobniej wiek starszego brata uznawanego za wzór do naśladowania determinuje fakt, że typowy brat jest możliwie silniejszy emocjonalnie, odporniejszy, potrafi pomóc i pocieszyć, jeśli zajdzie taka potrzeba, być odważniejszy, por. *mówić prawdę po bratersku* (*broliškai sakyti tiesą*); *Po bratersku wyjaśniał mi, jak mam się zachować wśród rzeszy więźniów* (*Jis man broliškai aiškino, kaip tarp gausybės kalinių turiau elgtis*).

W sytuacjach spornych próba spojrzenia na problem z pozycji brata przynosi więcej rozwiązań bardziej kompromisowych: *wielokrotnie próbował dojść po bratersku do porozumienia* (*ne kartą mėgino broliškai susitarti*). Jest prawdopodobne, że w językowym obrazie świata sytuacja konfliktowa rozwiązana po bratersku zakłada więcej wyjść i mniej strat. W krytycznym przypadku takie nastawienie pomaga skupić się na wspólnym celu: *Jeśli nastąpi ocalenie drzewa w Kiernowie, to dzięki jedności braterskiej* (*Jei medžio gyvata bus išgelbėta Kernavėje broliškai vienybėn susitelkiant*); *być z nimi we wszystkich trudnościach, wspierać ich po bratersku w kłopotach, na starość i w przypadku niepełnosprawności* (*būti su jais per visokius vargus, broliškai palaikyti sunkumuose, senatvėje ir negalios atveju*); *w dążeniu do równości zjednoczyli się po bratersku nawet oni* (*toliau siekdami lygybės broliškai susivienijo net ir tie*). Oznacza to, że podobny punkt widzenia, wspólne działanie, postrzeżenie kolegi czy partnera

jako członka rodziny, nie szukając osobistych korzyści, ale walcząc o wspólną sprawę, pomaga nieco łatwiej osiągnąć cel.

1.3. Ruchy i gesty

Inną przestrzenią braterskiej relacji, wyrażającą się poprzez działania, jest zespół ruchów i gestów charakterystycznych dla brata, ukształtowany w świadomości użytkowników języka. Wszystkich łączy nastawienie na bliższy kontakt, który tworzy lub utrzymuje określoną więź emocjonalną. Gesty mają w świadomości użytkowników języka odpowiednie znaczenie, dlatego ich opisy pojawiają się obok czasowników nazywających czynność językową lub je zastępują.

Czasownik *apkabinti* 'obejmować' określa czynność polegającą na braniu w objęcia, ściskaniu drugiej osoby. Zwykle obejmowane są osoby, z którymi czuje się bliższą więź, w tym pokrewieństwo: *Spotkałem go niespodziewanie w katedrze i objąłem go bratersku* (*Katedroj netikėtai jį sutikau ir apkabinau broliškai*); *marzeniem naszych rodziców i dziadków jest widzieć swoje dzieci w braterskim uścisku* (*mūsų tėvų, senelių svajonė regėti savo ainius broliškai apsikabinusius*). Poza tym obejmowanie może też być oznaką, że dąży się do skłonienia drugiego uczestnika lub uczestników sytuacji (szczerze lub obłudnie) w stronę nawiązania bliższej relacji: *kierownik oddziału szedł po bratersku obejmując lekarza przez ramię* (*skyriaus vedėjasėjo broliškai apkabinęs mediką per pečius*).

Chęć bycia bliżej drugiej osoby oddają także inne czasowniki. W językowym obrazy świata bliskość kontaktu jest zróżnicowana: od nieokreślonej bliskości symbolicznej po wyraźnie wyczuwalny dotyk, wyrażający romantyczną lub po prostu przyjacielską relację, por.: *Czy nie byłoby lepiej wyciągnąć po bratersku ręce do swoich towarzyszy?* (*Ar ne geriau būtų broliškai ištiesti rankas savo bendražygiams?*); *biały i żółty, po bratersku trzymają się za ręce* (*baltasis ir geltonodis, broliškai besilaiką rankomis*); *Błagam Duńczyków, abyś była zdrowa i szczęśliwa. Całuję Cię po bratersku* (*Maldauju danų, kad būtumėt sveika ir laiminga. Broliškai bučiuoju Jus*); *Całuje go po bratersku w czoło* (*Jį broliškai pabučiuoja į momenėlį*); *Wojciech rozłożył ręce, zaopiekuje się, ogrzeje po bratersku* (*Vojcechas išskėtė rankas, priglobs ir sušildys broliškai*).

Przykłady użycia pokazują, że określenie *po bratersku* należy traktować też odwrotnie, gdy jeden z uczestników chce załagodzić sytuację wyglądającą na niebezpieczną, nadając jej bardziej pozytywny wydźwięk: *Proszę podać sobie ręce i po bratersku uściskać się* (*Prašau paduoti vienas kitam rankas ir broliškai apsikabinti*); *Co począć z takim draniem? Zbliżyć się, po bratersku uściskać i podziękować* (*Ką su tokiu išgama daryti? Priėjus broliškai apkabinti ir padėkoti*). Charakterystyka braterstwa w opisach tego rodzaju sytuacji może pokazywać nie tyle szczególny sposób przytulania, ile przekazywaną więź emocjonalną.

1.4. Inna aktywność

Najczęściej obok określenia *broliškai* są używane czasowniki *dalintis* (*dzielić się*) i *dalytis* (*dzielić się*). Jest to zdeterminowane ich znaczeniem. Dzielenie się jest oddaniem tego, co można by było zatrzymać dla siebie. Jeśli ktoś oddaje innym przydatne rzeczy, tj. dzieli się, uważa te osoby za członków swojej rodziny, np. braci.

Dzielenie się dotyczy bardzo różnych rzeczy – zarówno tych, które nie mają formy materialnej, jak i tych, które można zobaczyć lub dotknąć. Przedmiot dzielenia się uznawany jest za coś cennego zarówno przez tego, który się dzieli, jak i odbiorcę, w przeciwnym razie proces utraciłby swoją wartość i znaczący ładunek. Wartości takie są zjawiskami abstrakcyjnymi, związanymi z władzą i przypisanymi jej uprawnieniami, możliwością zdobycia większych dóbr materialnych, por.: *Komitety również zostały **podzielone** po bratersku* (*Komitetus irgi broliškai išsidalijo. Komunistams jų atiteko daugiausia*). *Komuniści uzyskali ich najwięcej; Zdarzało się też, że po bratersku **dzielili się** zamówieniami państwowymi* (*Būdavo ir taip, kad broliškai dalydavosi valstybiniais užsakymais*); *Po bratersku **podzielili** region* (*Broliškai pasidaliję kraštą*). W takich zdaniach nie chodzi o więź emocjonalną między stronami, ale o racjonalne kalkulacje, które pozwalają nie tylko zyskać korzyść dla siebie, ale także dać innym możliwość jej otrzymania.

Możliwe jest też dzielenie się wartościami ogólnoludzkimi, których posiadanie nie przynosi korzyści materialnych, a jedynie ułatwia życie: czy *determinacja, by po bratersku **dzielić się** wolnością i miłością ze wszystkimi, jest trwoniona?* (*išbarstomas pasiryžimas broliškai dalintis laisve ir meile su visais*).

Dzielenie się jedzeniem daje możliwość najedzenia się, a nawet przeżycia: *Pojawili się dobrzy ludzie, którzy po bratersku **podzielili się** z nami kęsem chleba* (*Atsirado geri žmonės, kurie broliškai pasidalino su mumis duonos kąsniu*); *Podziel, siostrze, to jabłko po bratersku* (*Padalink, sesute, šį obuolį broliškai*); *braterskie **dzielenie się** skórka od chleba* (*broliškai dalintis duonos plutele*). W tekstach mowa jedynie o możliwości dzielenia się żywnością dostępną dla wszystkich, ale już nie żywnością luksusową. Dzielenie się wiąże się zatem bezpośrednio z brakiem, sytuacją graniczną.

Podsumowując działania wzorowego lub typowego brata, łącząc je z konkretnymi cechami osobowości, można stwierdzić, że brat jest osobą doświadczoną, inteligentną i silną, której opinii się ufa i słucha. Bratu nie jest obce poczucie wspólnotowości, stara się nie tylko nie szukać korzyści dla siebie, ale także troszczyć się o dobro innych.

2. Obiekty rzeczywistości pozajęzykowej (abstrakcyjne) jako określenia braterstwa

2.1. Nieokreślone zjawiska życia wewnętrznego

W tekstach pojawiają się określenia różnych zjawisk życia wewnętrznego – emocji, uczuć, relacji łączących ludzi. Określenie *broliškas, -a* konkretyzuje je, jest jednocześnie znakiem, że przedmiot wypowiedzi jest oceniany pozytywnie: *zachęcić do zachowania braterskiej więzi (paraginti neprarasti broliško ryšio)*; *Jedynie z braterskiej wrażliwości, uderzę lekko rączką (Tik šiaip, iš broliško jausmingumo kepštelėsiu rankele)*; *pełne braterskiego uczucia serce (pilna širdim broliško jausmo)*; *Porozmawiali, poczuli braterską więź (Pasikalbėjo, pajuto brolišką jausmą vienas kitam)*; *trzeba pamiętać o tych dawnych relacjach, że istnieją stosunki braterskie (reikia prisiminti tą senovinį bendravimą, kad yra broliški santykiai)*. Czasami istnienie takich uczuć opisuje się nie bezpośrednio, ale za pomocą umiejscowienia uczuć i emocji utrwalonych w językowym obrazie świata: *potrafił on jeszcze okazać rannemu braterskie serce (jis dar sugebėjo sužeistąjam parodyti brolišką širdį)*; *pełne braterskiego uczucia serce (pilna širdimi broliško jausmo)*.

Przykłady użycia wszystkich form wyrazu *broliškas, -a* związanych z cechami statycznymi implikują opisane już dominanty zachowania. Bycie bratem obejmuje chęć (i umiejętność) wspólnego bezinteresownego działania, niesienia pomocy: *jest to czyn szlachetny i, powiedziałbym, po prostu braterski (yra kilnus ir, vadinčiau, broliškas veiksmas)*; *W ten sposób ich braterska troska jest bardzo pomocna dla nas, słabych (Šitaip jų broliškas rūpinimasis daug padeda mums, silpniesiems)*; *Costals wzrusza się, czując w sercu braterską troskę (Costalsas susigraudina, pajutęs širdy šitiek broliško susirūpinimo)*. Działania i procesy, z którymi wiąże się określenie *braterski*, są zawsze prostsze i łatwiejsze, por.: *To jest podstawowa działalność w zakresie wspierania ludzkości i braterskiego dzielenia się (Tai pagrandinė paramos žmonijai ir broliško dalijimosi veikla)*; *Przy jednym braterskim stole religie Buddy i Chrystusa spotkały się w przyjaźni (Prie vieno broliško stalo draugiškai susitiko Budos ir Kristaus religijos)*; *chętnie niesie braterską pomoc innym Kościołom (mielai teikia brolišką pagalbą kitoms bažnyčioms)*.

Opisywane uczucia braterskie nie są stałe, mogą pojawiać się i znikać, co oznacza, że choć formalnie mają solidne podstawy, nie są trwałe, np.: *uczucia braterskie budzą się także pod koniec filmu (filmo pabaigoje irgi prabunda broliški jausmai)*; *odrodziło się we mnie cudowne, ciepłe, braterskie uczucie (ir man atgimė nuostabūs, šilti, broliški jausmai)*; *celem tej duchowej podróży jest odnowienie uczuć braterskich (šios dvasinės kelionės tikslas – atnaujinti broliškus jausmus)*.

W analizowanych przykładach wyraźna jest chęć poszukiwania bliskości, bycia razem, niesienia pomocy osobie, z którą łączy relacja opisywana wyżej wymienionym wyrazem: *Nie tylko wspólne urodziny połączyły więzami braterskiej bliskości (Ne tik*

bendras gimtadienis susiejo broliško artumo saitais); otworzy drogę do pokoju i braterskiego **zbliżenia** narodów (*atvertų kelius taikai ir broliškam tautų suartėjimui*); torowanie drogi braterskim **relacjom** (*tiesiantį kelią broliškam bendravimui*).

2.2. Emocje

Nazw konkretnych emocji, które określa się wyrazem *broliškas*, -a, nie jest dużo, powiązać je należy z różnymi biegunami wyimaginowanej skali emocji, por.: *opętany braterskim **niepokojem**, wymyślił, że napisze jej liścik (broliško nerimo apsėstas sumanęs jai laiškėlį brūkštelėti); ten akt powinien przedstawiać braterską **radość, uścisk** (šis aktas turėtų vaizduoti brolišką džiaugsmą, apsikabinimą); stąd właśnie wzięła się jego miłość do ludzi, braterska **czułość** (būtent iš to kilo jo meilės žmonėms, broliškas švelnumas); po bratersku delikatna **zawziętość** (broliškai švelnus nuožnumas)*.

Broliškas, -a jest wymieniana zdecydowanie najczęściej w określeniach zjawisk życia emocjonalnego. Można zatem twierdzić, że w psychologii naiwnej ukształtowało się przekonanie, że istnieje rodzaj miłości, który wiąże się z relacją braterską: *nieście wilnianom braterską **miłość** i troskę (neškit vilniečiams brolišką meilę ir globą)*; w bajce o baranku *Janka dziecko doświadcza pięknej **miłości** braterskiej (Joniuکو avinuko pasakoje vaikas pergyvena gražią brolišką meilę)*; za główną zasadę demokracji uważał raczej **miłość** braterską (*pagrindiniu demokratijos principu laikė veikiau brolišką meilę*). Przykłady pokazują, że taka miłość nie jest jednak silna i wieczna, niekiedy nie wytrzymuje prób, np.: *To jest książka o braciach bliźniakach, którzy niszczą **miłość** braterską i rujnują sobie życie (Tai knyga apie brolius dvynius, kurie pamina brolišką meilę ir sugriauna savo gyvenimą)*; zazdrość, która ogarnęła braci, *przyćmiewa **miłość** braterską i prowadzi do konkurencyjnej walki (brolius užvaldęs pavydas užgožia brolišką meilę ir suaktyvina konkurencinę dvikovą)*. Jest to postrzegane jako wielkie nieszczęście. Ponadto należy wspomnieć, że w wyrażeniu *miłość braterska* może być podkreślana rzeczywista (ludzi faktycznie łączą więzy krwi) lub rzekoma (ludzie jedynie zachowują się tak, jakby łączyło ich pokrewieństwo) relacja pokrewieństwa pomiędzy stronami, która nie zakłada intymności.

Z miłością można powiązać również inne nazwy zjawisk abstrakcyjnych. Łączy je to, że opisują relację bliskiego wzajemnego powiązania, która zachęca do podejmowania konstruktywnych działań na rzecz drugiego człowieka w celu niesienia pomocy w dbałości o jego dobro. Naturalną rzeczą jest uświadomienie sobie, że ludzie powiązani braterstwem (niezależnie od tego, czy opiera się ono na więzach krwi) mają wobec siebie obowiązki: *zgodnie z braterskim **obowiązkiem**, życcie nam serdecznie tego wszystkiego (pagal savo brolišką priedermę malonia širdimi mums viso šito linkite)*. Przejawy takiego zaangażowania są bardzo różnorodne, por.: *braterskie **wsparcie** dla wykonawców muzycznych (brolišką paramą koncertuojantiems muzikos atlikėjams)*; *Wyciągnijcie więc do siebie braterską **pomocną dłoń** (Tad ištieskite vieni kitiems brolišką pagalbos ranką)*; *Podziękowałem gospodarzowi za gościnność,*

za prawdziwie braterską **opiekę** (*Šeimininkui padėkojau už vaišingumą, už tikrai brolišką globą*); Cieszy także braterska **solidarność** równolatków (*Džiugina ir broliškas vienmečių solidarumas*).

2.3. Sfera życia publicznego

Większość bardziej konkretnych podmiotów i przedmiotów, które często dookreśla się poprzez dodanie różnych form wyrazu *broliškas*, *-a*, dotyczy sfery życia politycznego i społecznego.

Różne grupy są określane jako braterskie, bratnie.

Największą grupę stanowią nazwy państw i krajów. Niektóre z nich nie są określone konkretnie, dlatego jedynie z kontekstu można wyciągnąć wnioski na temat tego, o czym jest mowa.

Kraje zwane bratnimi łączą bardzo mocno wyrażony element polityczny. Bazując na znajomości historii i kilkudziesięcioletnich obserwacjach dyskursu publicznego w byłym ZSRR, a później w Rosji, można stwierdzić, że określenie *broliškas*, *братский* ‘bratni’ służy uzasadnieniu interwencji w innych regionach, gdy celem nie jest pomoc, ale realizacja egoistycznych zamierów.

Część krajów lub regionów można nazwać punktami zapalnymi, w których stale dochodzi do sytuacji konfliktowych (lub zostają wytworzone przy pomocy z zewnątrz), do rozwiązania których tradycyjnie ten sam nieproszony kraj przychodzi z pomocą. Wśród takich państw czy regionów można wymienić Armenię, Białoruś, Kaukaz, Serbię, ZSRR, Koreę Północną: *wybory do Dumy Państwowej już niedaleko i trzeba się wstawić za bratnią Serbią* (*rinkimai į Valstybės Dūmą ne už kalnų, ir brolišką Serbiją reikia užtarti*); *mógł uczestniczyć jedynie w targach w swoim kraju lub „bratnim ZSRR”* (*galėjo dalyvauti tik savo šalies arba „broliškos SSRS“ parodoje*); *dumnie samotni būdiemei šviętuoti su ludem pracujacym bratniej Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej* (*išdidžiai vieniši švęsim kartu su broliškos Korėjos Liaudies Demokratinės Respublikos darbo žmonėmis*); *Profesor Henryk został zesłany z bratniej Armenii* (*iš broliškos Armėnijos atitremtas profesorius Henris*); *do dziś stosowane w bratniej Chińskiej Republice Ludowej* (*iki broliškoje Kinijos Liaudies Respublikoje dar ir dabar taikomu*). W ramach wycieczki w przeszłość należy wspomnieć *broliškos sesės* ‘bratnie siostry’, *SSRS šeima* ‘rodzinę ZSRR’. W tym przypadku zrozumiałe jest, że ich braterstwo było wymuszone i wyimaginowane, dlatego ironiczny stosunek do samej sytuacji i jej opisu ujawnia się też w inny sposób: *Zadaniem naszego działu była pomoc w wyzwoleniu języków bratnich narodów ZSRR* (*Mūsų atdielio uždotis buvo padieti išvadoti brolišką SSRS tautų kalbos*).

Kraje określane jako bratnie zostały zmuszone do tej relacji. Dotyczy to przede wszystkim wszystkich piętnastu republik byłego ZSRR. Choć formalnie miały odrębne nazwy i granice, to jednak uważano je za część jednego dużego państwa, np.: *W czasach okupacji sowieckiej granicę między „bratnimi republikami” traktowano*

jako niewartą uwagi (*Sovietinės okupacijos metais siena tarp broliškų respublikų buvo traktuojama kaip neverta dėmesio*); myślał, że bez nich, bez bratnich **republik**, zaraz zginiemy (*suokė, kad be jų, be broliškų respublikų akimirksniu prapulsim*); dziękował bolszewikom za „wyzwolenie” i schronienie w „bratniej **rodzinie**” (*dėkojo bolševikams už „išlaisvinimą“ ir prieglaudą „broliškoje šeimoje“*).

Nienaturalność sytuacji i opisu podkreśla cudzysłów, por.: Dlatego też na zara-bianie pieniędzy przez „bratnie **narody**” należy patrzeć przez palce (*Todėl į „broliškų tautų“ pasipinigavimą reikia žiūrėti pro pirštus*); Według niej kosmonauci z „bratnich **krajów socjalistycznych**” zostali wysłani w przestrzeń kosmiczną na tydzień (*Pagal ją savaitei į kosmosą buvo gabenami „broliškų socialistinių šalių“ kosmonautai*); ponownie przypomnieliśmy sobie długie dziesięciolecia w rodzinie „bratnich **republik**” (*ir vėl prisiminėm ilgus dešimtmečius „broliškų respublikų“ šeimoje*); do roztopienia narodu litewskiego w kotle „bratnich **narodów radzieckich**” (*lietuvių tautos tirpdymui „broliškų tarybinių tautų“ šeimoje*).

W późniejszych tekstach wątpliwości co do takiego rzekomego braterstwa wyrażane są nie tylko słowami, ale także znakami interpunkcyjnymi: napis będzie świadczył przyszłym pokoleniom, że Litwa była zniewolona w towarzystwie bratnich (?!) **sióstr** (*užrašas paliudys ateities kartoms Lietuvą broliškų (?) sesių kompanijoje vergavus*).

Spośród wszystkich narodów zwanych bratnimi wyróżnia się naród rosyjski – jako ten, który można ocenić lepiej, który jest zdolny do działania więcej, por.: „bratni **naród rosyjski**” jednoczący wszystkie republiki związkowe (*visas sąjungines respublikas vienijant „broliška rusų tauta“*); i gdyby nie bratni **naród rosyjski**, za nic nie obronilibyśmy się sami (*ir jei ne broliška rusų tauta, šūdą mes vieni būtume atsigynę*). W niektórych tekstach ten motyw rodziny i braterstwa zostaje jeszcze bardziej skonkretyzowany, otwarcie deklaruje się nierówność, widać więc, że Rosji w byłym ZSRR przypisywano rolę szczególną: starszy brat (*Rosja*), siostry (*bratnie narody*) (*vyresnysis brolis [Rusija], sesės [„broliškos tautos“]*) itp.

Poza piętnastoma republikami traktowanymi jako bliskie za bratnie uważano też inne kraje socjalistyczne – dawne państwa, które funkcjonowały w strefie wpływów ZSRR: Według niej „kosmonauci z bratnich **krajów socjalistycznych**” zostali wysłani w przestrzeń kosmiczną na tydzień (*Pagal ją savaitei į kosmosą buvo gabenami „broliškų socialistinių šalių kosmonautai“*); Z tą oceną zgodzili się łowcy dysydentów w „bratnich **państwach socjalistycznych**” (*Disidentų medžiotojai „broliškose socialistinėse valstybėse“ pritarė tokiam vertinimui*). Ironię takiego opisywania kraju podkreśla w tych przykładach cudzysłów.

Bardzo podobny odcień znaczeniowy ma wyrażenie *bratnie narody*. W tekstach pisano o rzekomej jedności narodów słowiańskich należących do byłego ZSRR: *i bratnich narodów innych krajów słowiańskich* (*ir kitu slavų šalių broliškų tautų*); Rosja zjednoczyłaby się z Białorusią. Związek dwóch bratnich **narodów** nie jest skierowany przeciwko komukolwiek (*Rusija susivienytų su Baltarusija. Dviejų broliškų tautų susivienijimas nėra prieš nieką nukreiptas*); przyjaźni się z Gajdarem, który także opowiada

się za „jednością trzech bratnich **narodów**” (*draugauja su Gaidaru, kuris jau irgi „už trijų broliškių tautų vienybę“*); interesy bratnich **narodów rosyjskiego i białoruskiego** oraz ich państw (*broliškių rusų ir baltausių tautų valstybių interesai*); dążenie narodów białoruskiego i ukraińskiego do zjednoczenia się z „bratnim **narodem rosyjskim**” (*baltausių ir ukrainiečių tautų siekimo susijungti su broliška rusų tauta*).

Kształtowane na siłę rzekomo bliskie stosunki między narodami wywołały skutek odwrotny – reakcję odrzucenia, którą później werbalizowano odpowiednim słownictwem: tłumaczenia pisarzy „bratnich” **narodów** coraz bardziej przyćmiewają (*vis užgožia „broliškių“ tautų rašytojų vertimai*); masowo wysyłano robotników z „bratnich” **republik** do „pomocy” (*į „pagalbą“ masiškai buvo siunčiami darbuotojai iš broliškių respublikų*).

Określenie jako *bratnie* zarówno republik byłego ZSRR, jak i różnych krajów, w których panuje niepokój, częściowo sugeruje związek oparty na obecności więzów krwi. Nie można wybrać brata – albo on jest, albo go nie ma. Określane jako *bratnie* kraje również zwykle same nie wybrały tej relacji. Po prostu w wyniku interwencji silniejszych państw sąsiadujących lub niesąsiadujących powstała sytuacja o rzekomej potrzebie pomocy i pośpieszono z jej tzw. udzieleniem dla realizacji egoistycznych celów politycznych, np.: *skrajni nacjonalisci żądają pomocy „bratniemu Irakowi” (kraštutiniai nacionalistai reikalauja padėti „broliškam Irakui“)*. Ten kontekst wyrazu *bratni* najściślej wiąże się z dyskursem publicznym z czasów istnienia ZSRR.

Wśród konkretnych krajów jako *bratnie* należy wymienić także Litwę, Łotwę i Estonię (wymieniane są także nazwy uogólnione, np. *narody bałtyckie*), Polskę, Szwecję i inne państwa europejskie: *litewski poeta z gośćmi z bratniego Kaukazu (lietuvių poetas su svečiais iš broliško Kaukazo)*; Niemcy i Francja zostałyby włączone do bratniego **związku** (*Vokietija ir Prancūzija būtų įtrauktos į brolišką sąjungą*).

Podobne przykłady można znaleźć w tekstach dokumentujących wydarzenia ze znacznie późniejszego okresu: *nieprzyjęci do bratniego towarzystwa narodów europejskich (nepriimti į brolišką Europos tautų draugiją)*; o przyjaźni między tymi krajami świadczy także program bratnich **miast** Osaki i Chicago, który w tym roku obchodzi swoje 30-lecie (*šių šalių draugystę byloja ir Osako bei Čikagos broliškių miestų programa, kuriai šiemet jau 30 metų*). W tych przykładach ładunek semantyczny form wyrazu *broliškas, -a* jest zupełnie inny – znajomość rzeczywistości pozajęzykowej eliminuje wątek przymusu i nienaturalności.

Ta sama pozytywna konotacja określenia *broliškas, -a* pojawia się również wtedy, gdy wskazuje na stosunki między narodami litewskim i polskim lub Litwinami i Łotyszami, którzy są nie tylko bliscy geograficznie, ale mają także bogatą wspólną historię, por.: *między niegdyś bratnimi narodami litewskim i polskim pojawiła się niezgoda (tarp kadaise broliškių lietuvių ir lenkų tautų atsirado nesantaika)*; **Litwini i Łotysze** to bratnie narody, łączą nas więź genetyczna (*Lietuviai ir latviai – broliškos tautos, mus sieja genetinis ryšys*).

Istnieje wiele przykładów, w których formy wyrazu *broliškas*, -a łączą się z wyrazami *grób* i *cmentarz*. Dotyczą sytuacji pochówku cywili i żołnierzy, którzy ucierpieli w wyniku interwencji zbrojnej lub wstrząsów społecznych: *za bratnią mogiłą wspomnianych trzech obrońców Wolności zbudowano pomnik z kamieni polnych (už minėtų trijų Laisvės gynėjų broliško kapo iš lauko akmenų sumūrijo paminklą)*; *W tej bratniej mogilce spoczywa siedmiu ochotników, którzy zginęli w walce (Šiame broliškame kapelyje guli septyni savanoriai, žuvę kovoje)*; *odwiedziliśmy to miejsce bólu, ten bratni cmentarz, ten oblodzony kościół, w którym stoją trumny (aplankėm tą skausmo vietovę, tą brolišką kapinyną, tą ledinę bažnyčią, kur karstų dėžės)*. W takich związkach wyrazowych nie ma motywu przymusu. Sytuacja graniczna – śmierć – zrównuje wszystkich, dlatego osoby pochowane obok siebie lub po prostu w tym samym grobie stają się w pewnym sensie bliskimi członkami rodziny, tak utworzona wspólnota nie może być kwestionowana: *fale już zaczęły niszczyć brzeg bratniej mogiły (bangos jau pradėjo griauti broliško kapo kraštą)*; *Z tej bratniej mogiły nikt nie powinien być wydzielany (Iš šio broliško kapo niekas nebeturėtų būti išskirtas)*; *teraz leży na bratnim cmentarzu w głęboko zamarznętej ziemi (dabar ji guli broliškame kapinyne giliai po įšalu)*.

Tytułem podsumowania można stwierdzić, że konotacja określenia *broliškas*, -a w dyskursie politycznym zależy od charakteru opisywanego przedmiotu.

Wnioski

Podsumowując to, co zostało powiedziane, można wyciągnąć kilka wniosków.

W litewskim językowym obrazie świata brat postrzegany jest jako osoba skupiona na ogólnoludzkich wartościach duchowych, poczuciu wspólnoty, jest gotowy do konstruktywnego działania i aktywności. Przykłady użycia pokazują, że obraz brata służy do opisu prawie wyłącznie pozytywnych sytuacji, działań i zjawisk. Brat nie jest agresywny i nie stwarza żadnego zagrożenia. Zjawiska życia uczuciowego związane z bratem należy traktować jako te, których wyraz jest silniejszy niż odpowiadający im pierwowzór, standard.

Po omówieniu różnorodności działań opisywanych wyrazem *broliškai* można stwierdzić, że żadnym działaniom związanym z bratem nie da się przypisać ani negatywnej oceny, ani destrukcji. Są one związane ze społecznością, tradycyjnymi wartościami moralnymi, dzieleniem się. Prototypowy brat to zatem osoba o dobrym sercu, godna zaufania, która ma tendencję do pomagania i wspierania, nie niszcząc swoimi działaniami, ale tworząc zjawiska, które zwykle nie są bezpośrednio postrzegane przez narządy zmysłów.

Zjawiska życia wewnętrznego związane z bratem są zatem nastawione na ocenę pozytywną, choć charakter niektórych z nich może się zmieniać w zależności od tekstów.

W użyciu można znaleźć przykłady negatywnej oceny związanej z omawianym konceptem, gdy mówimy o wymuszonym, narzuconym braterstwie. Negatywną ocenę

zjawiska opisywanego przymiotnikiem *broliškai* wyraża się także formalnie – w cudzysłowie. Ta forma graficznego wyróżnienia jest najczęściej stosowana w tekstach dotyczących tematyki politycznej. Należy zaznaczyć, że charakter oceny zależy od samych obiektów, które określane są jako bratnie, zatem aby zrozumieć, o jaki rodzaj oceny chodzi (jeśli nie ma cudzysłowu), niezbędna jest wiedza podstawowa, minimalna znajomość historii – połączenie nazw niektórych krajów z wyrazem *bratni, -a* jest rozumiane bez ukrytej ironii, stanowi przykład oceny pozytywnej wyrażonej za pomocą środków językowych, inne implikują ocenę negatywną.

Na podstawie różnorodnych przykładów można stwierdzić, że językowy obraz świata dostarcza więcej szczegółów na temat tego, jaki jest „działający” brat – opisywane jest jego zachowanie, nawyki mówienia, gestykulacja.

Charakterystyki odnoszące się do statyki są rzadsze. Istota braterstwa zostaje zatem przekazana poprzez opis relacji, co wynika z samego znaczenia wyrazu *brolis*. Nie można być po prostu bratem, brat zawsze jest *czyjś*.

Opis sublogicznej części treści konceptu BRAT, stanowiącej istotę kategorii BRATERSTWA, na podstawie analizy przykładów użycia różnych form wyrazu *broliškas, -a* ujawnia te informacje związane z kategorią, których realność nie może zostać zweryfikowana ludzkimi zmysłami, ale jest częściowo znana z osobistego i zbiorowego doświadczenia.

LITERATURA

- ALEKSAITĒ AGNĒ, 2018, *Meilės konceptas ir jo sinonimai lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, Bendrinė kalba* 91, online: <https://journals.lki.lt/bendrinekalba/article/view/80>.
- BLKŽE – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas: testinis elektroninis išteklius*, vyr. red. D. Liutkevičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013–2022, online: <https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas/>.
- BŪDVYTYTĒ AINA, PAPAURÉLYTĒ-KLOVIENĒ SILVIJA, 2019, Tėvas kaip pasaulio kategorizacijos atskaitos taškas lietuvių ir vokiečių kalbų pasaulėvaizdžiuose, *Vārds un tā pētišanas aspekti: rakstu krājums* 23 (1/2), 266–276.
- BŪDVYTYTĒ-GUDIENĒ AINA, 2003, *KŪNO koncepto aksiologinis aspektas lietuvių ir vokiečių kalbose*, disertacija, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- CIBULSKIENĒ JURGA, 2020, Cross-linguistic metaphorical representation of the #MeToo movement: communicating attitudes, *Respectus Philologicus* 38, No. 43, 54–66. <https://doi.org/10.15388/RESPECTUS.2020.38.43.57>.
- JURGAITIS NEDAS, 2015, *Krizės konceptas lietuvių ir vokiečių kalbose*, disertacija, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- LKŽE – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002, vyr. red. G. Naktinienė, wersja elektroniczna, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; wersja zaktualizowana 2018, online: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/>.

- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2004, *Liūdesio konceptas lietuvių ir rusų kalbose*, disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2007, *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2008, Vaikų, moterų ir vyrų elgesys kaip pasaulio kategorizacijos atskaitos taškas (remiantis lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio medžiaga), *Filologija* 13, 106–119.
- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2009, Lietuvių nacionalinis charakteris lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje: ar galime vadintis darbščiaisiais pavyduoliais?, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 8, 244–252.
- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2015a, Dieviškumo kategorija lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, *Valoda dažadu kultūru kontekstā* 25, 231–237.
- PAPAUŘÉLYTĚ-KLOVIENĚ SILVIJA, 2015b, Velnias kaip pasaulio kategorizacijos taškas lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 22, 193–206.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĚ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinė leidykla.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONIENĚ IRENA, SMETONA MARIUS, 2019, *Kalba. Tauta. Valstybė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONIENĚ IRENA, SMETONA MARIUS, 2021, *Žemė. Duona. Motina*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- SLOTVINSKA KAROLINA, RUTKOVSKA KRISTINA, 2020, Lietuviškas motinos paveikslas remiantis anketinių apklausų duomenimis, [w:] K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje*, D. 1: *Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 326–336.
- TOLEIKIENĚ REDA, 2004, *Siela ir protas lietuvių ir vokiečių kalbose*, disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.

The Concept of Brotherhood in the Worldview of the Lithuanian Language

Abstract

The research aims to describe the brotherhood category – the part of the content of the concept BROTHER associated with the worldview of the Lithuanian language.

The research material is based on the examples of the usage of all forms of the word *broliškas* and the adverb *broliškai* collected from the Corpus of Contemporary Lithuanian Language.

The theoretical basis of the research presented in the article is close to the ideas of Cognitive Linguistics. The focus is on the contexts of various forms of the adjective *broliškas* and the adverb *broliškai*, the names of abstract phenomena and concrete objects which are in the co-text of these words as well as the corresponding described situations.

Analysing the examples in which various forms of the word *broliškas* are used to describe the situation, it is possible to distinguish the dominant of seeking closeness, the desire to be together, to help the person with whom there is the relationship described by the word *broliškas*.

There are not many names of specific emotions that use the word *broliškas* to describe them, they are associated with different imaginary scales of emotions. Various gatherings of people are described as fraternal. Their largest group is the names of states and countries.

In the texts, next to the adverb *broliškai*, the names of various phenomena of inner life, such as emotions, feelings and relationships that connect people, are mentioned.

A brother, based on the variety of abstract phenomena associated with him, is perceived as a person focused on human spiritual values, community, ready to act constructively and be active. The phenomena of emotional life described as fraternal should be treated as those whose expression is stronger than the corresponding prototype.

The examples of usage reveal that the brother is associated almost exclusively with positive attitudes, he is not aggressive and does not pose any danger.

There are examples of negative evaluation associated with the concept under analysis when it comes to forced, imposed brotherhood. The negative evaluation of the phenomenon is also expressed formally, i.e. with quotation marks. This way of distinguishing is common in texts that are relevant to political topics.

KEYWORDS: *brother, fraternity, linguistic worldview, category, concept, naive psychology*

COGNITIVE PICTURE OF LIE IN CONTEMPORARY POLISH DISCOURSE: A COMPREHENSIVE ANALYSIS OF TEXTUAL DATA

Irena Snukiškienė

Vilnius University, the Institute of Foreign Languages

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.11>

ABSTRACT: The article presents the research based on semantic and ethnolinguistic analysis, aiming to reconstruct the conceptual structure of LIE in contemporary Polish texts. This includes a detailed study of the concept not only as a linguistic unit with its lexicographic meaning, but, above all, as a linguistic-cultural category, focusing on its semantic and axiological content. Empirical data were sourced from the main corpora of contemporary Polish texts, as well as directly from press and internet sources. The research revealed the main perspectives from which LIE is observed in Polish texts, resulting in several distinguished profiles: the axiological profile, viewing LIE as a breach of morality; the political-ideological profile, manifested in historical, political and juridical points of view; the psycho-social profile, observed through pragmatic and altruistic points of view; the artistic profile, where lying is understood as the integral part of visual and performing arts; and the economic-advertising profile, depicting lying as an inherent part of marketing strategies.

KEYWORDS: *LIE, textual analysis, ethnolinguistics, axiology*

Introduction

In recent times, our world has plunged into a post-truth era, characterised by the emergence of novel deceptive mechanisms, such as propaganda, manipulation, and the proliferation of fake news. This epoch has witnessed a growing effort to shape and manipulate public opinions and attitudes. Conventional news platforms have been changed by alternative media channels, and the line between credible information and subjective opinions has become increasingly blurred. In this context, the relevance of investigating the concept of LIE¹, its linguistic interpretation and evaluation, becomes self-evident.

The phenomenon of lying has raised the interest of philosophers, who mainly focused on its phenomenology and ethical assessment. Logicians and semioticians

1 Uppercase is used when the objects are understood as concepts; lowercase is applied for their general sense, italics is used when the objects are referred to as lexemes.

studied the relationship between truth and falsehood, and their logical-semantic structures. Psychologists investigated the causes, consequences, forms and effects of lying. There have also been attempts to analyse the concept from the linguistic perspective, e.g., Jadwiga Burda analysed the image of TRUTH and LIE in populist languages (Burda 2012), linguists Jadwiga Puzynina (Puzynina 1992) and Anna Wierzbicka (Wierzbicka 1997) attempted to provide its linguistic explication. This article is a continuation of a PhD research (Snukiškienė 2022) based on the analysis and comparison of the concepts of TRUTH and LIE in Lithuanian and English languages, employing the methodology developed by the Lublin School of Ethnolinguistics.

The article is based on a semantic and ethnolinguistic analysis, aimed at reconstructing the conceptual structure of LIE in contemporary Polish texts. This includes a detailed study of the concept not only as a linguistic unit with its lexicographic meaning, but, above all, as a linguistic-cultural category, focusing on its semantic and axiological content entrenched in modern Polish texts.

Research design

In ethnolinguistics, contemporary texts are observed as supplementary material to systemic (lexicographic) and folklore data, and also as one of the most valuable sources, allowing to disclose a concept's denotative and connotative properties and new developing semantic aspects (Rutkowska, Smetona, Smetonienė 2017).

The empirical research starts with a brief overview of the definitions of *lie*, reflected in Polish lexicographic sources, however the main research has been carried out on the database, consisting of 300 contemporary written Polish contexts incorporating the Polish lexeme *kłamstwo* [Eng. *lie*], its synonyms (*łgarstwo*, *kłam*) and cognates (*kłamać*, *kłamca* [Eng. *to lie*, *a liar*]). Most of the contexts have been retrieved from two main Polish corpora: *Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP)*² [Eng. *The National Corpus of Polish*] and *Korpus Języka Polskiego PWN (KJP)*³ [Eng. *Polish Language Corpus*], the most comprehensive compendia of contemporary Polish texts, providing the examples of the typical use of a single word or a phrase, as well as their meaning and grammatical function. It should also be noted that lexemic semantics undergoes rapid transformations which are not immediately documented in corpora, therefore, the database has been supplemented with additional context retrieved directly from the press and the internet. The selected texts include a variety of genres: fiction and non-fiction, journalism, scientific and administrative, however, journalistic articles constitute the major part. The rationale behind this is the fact, that the

2 Available at: <http://nkjp.pl/>.

3 Available at: <https://sjp.pwn.pl/korpus>.

lexeme *lie* is less popular in administrative and scientific discourses, secondly, the research aims to analyse not a scientific, but a 'naïve' worldview⁴, mostly established in standard language texts, considered to be the most anthropocentric and reflecting the subjective and multifaceted worldview of lay people (Bartmiński 2007).

The study, as a reconstruction of a part of the linguistic worldview in Polish, was carried out by using complex traditional methods: analysis and description of the textual data, and the methodology developed by the Ethnolinguistic School of Lublin, applied in the concept structure analysis. The latter employs a whole range of semantic categories (such as aspects, profiles, etc.) with the aim to distinguish the semantic structure of the concept and to identify its transformations. Ethnolinguistic research of concepts is carried out by distinguishing their semantic aspects (i.e., sets of features corresponding to some common characteristic) (Niebrzegowska-Bartmińska 2015), viewed from interpretive perspectives (i.e., the totality of the properties of the semantic structure of a word) (Bartmiński 2007), and grouping them into semantic profiles (i.e., certain variants of an object's view, formed by the selection of aspects and their arrangement according to the rules of implication) (Niebrzegowska-Bartmińska 2020).

A brief overview of the systemic data

The provided brief overview of the systemic data will help to better elucidate the semantic transformations of the concept of LIE. Systemic data analysis usually serves as the starting point for the study of concepts and the identification of their denotative and connotative properties (Rutkowska). The meaning of the noun *lie* was verified in two main dictionaries of contemporary Polish language: *Słownik Języka Polskiego PWN*⁵ [Eng. *The Dictionary of the Polish Language*, hereinafter referred to as the DPL] and *Wielki Słownik Języka Polskiego*⁶ [Eng. *The Great Dictionary of the Polish Language*, hereinafter referred to as the GDPL].

The DPL defines *lie* as *a statement that does not correspond to the reality, and intending to mislead someone*.⁷ As can be observed, the definition provided by the DPL roughly corresponds to the definition sketched by the Polish linguist Jadwiga Puzynina: *X lies, therefore, X consciously informs Y that z, while knowing that there is no z, where X stands for the provider of the false information (the subject of lying), Y stands for its recipient (the object of lying), and z stands for the information provided*

4 'Naïve linguistic worldview' in ethnolinguistics is used as the opposition to the 'scientific worldview'.

5 Available at: <https://sjp.pwn.pl>.

6 Available at: <https://wsjp.pl>.

7 In the original: 'twierdzenie niezgodne z rzeczywistością, mające wprowadzić kogoś w błąd'.

by *X* (Puzynina 1992, 190). The DPL definition reveals ethnolinguistically narrow semantics, but highlights the semantic core of LIE, which consists of two essential components: (1) the inconsistency between a statement and the reality; and (2) the intent to deceive (in ancient philosophy referred to as *intentio fallendi*). The dictionary also gives a diminutive form *kłamstewko*, reflecting the gradational aspect of the concept.

The GDPL offers a more extensive array of ethnolinguistically relevant data. The definition itself is more comprehensive: *lie is a statement that is inconsistent with reality, intended to cause someone to form a wrong belief or incorrect reasoning about a subject*.⁸ This definition reveals the same components of the lexeme's semantic core: the inconsistency with reality and the intent to deceive; however, the latter is further specified: the emphasis is laid on the object of the lie, whose thinking or beliefs are sought to be falsely changed.

The GDPL provides a thematic qualification of the noun *lie*: it classifies the term under the theme of 'human being in society' and the sub-themes of the 'rules of social life' and 'socially unacceptable norms of behaviour'. This shows that lying in Polish language is semantically assigned to the broad field of philosophy-sociology, and is inseparable from ethical and moral judgement. Thus, the lexeme's ethical and moral viewpoints emerge at the level of the systemic data. From this perspective, the GDPL definition is closer to Anna Wierzbicka's explicatory model of LIE, written in Natural Semantic Metalanguage, and containing the moral evaluation of the concept:

X lied to Y =

X said something to Y.

X knew it was not true.

X said it because it wanted Y to think it was true.

[*people would say: if someone does this, it is bad*] (Wierzbicka 1996, 152).

Significant ethnolinguistic information can also be observed on the paradigmatic axis: hyperonyms, antonyms and synonyms. The GDPL gives two synonyms of the lexeme *kłamstwo*: *kłam* and *łgarstwo*, both being almost absolute synonyms, with no significant semantic difference. It is indicated that the synonym *kłam* is an older form of the word, existing in the modern language only in the phrase *zadać kłam*, i.e., to prove the falsity of something (a statement, action or object, e.g., a document). It shows that lying can also be non-verbal, expressed through an action or even an object. The word *łgarstwo* is indicated as having a more pejorative meaning than *kłamstwo*, which shows the aspect of moral gradation.

The only antonym provided in the GDPL is *prawda* [Eng. *truth*]. The dictionary also gives two hyperonyms—terms with a more extensive semantic scope—*fałsz*, *nie-*

8 In the original: 'stwierdzenie niezgodne z rzeczywistością, które ma na celu wywołanie u kogoś powstanie mylnego przekonania albo niepoprawnego rozumowania na dany temat'.

prawda [Eng. *falsehood, untruth*]. It can be argued that in the Polish language every lie inherently contains an element of falsehood or untruth, however, not all instances of falsehood necessarily qualify as lies.

A broader range of ethnolinguistically relevant information is observed on the syntagmatic axis including collocations and phraseology. Most of the collocations comprise the conceptual metaphors of size, including such popular phrases as *drobne, małe, wielkie kłamstwo* [Eng. *a tiny, small, big lie*], which reveal the gradational aspect of lying and the differentiation in its moral evaluation. The collocation *stek kłamstw* [Eng. *a stack of lies*] reveals the quantitative aspect: lies can be metaphorised as countable, assessed in terms of size and quantity.

Another significant aspect is axiological: the word collocates with a number of pejorative words: *bezczelne* [Eng. *blatant*], *obrzydliwe* [Eng. *ugly*], *perfidne* [Eng. *perfidious*], *podłe* [Eng. *wicked*], *potworne* [Eng. *terrible*], *wierutne* [Eng. *downright*], which shows a particularly negative ethical and emotional evaluation of the concept. Collocations such as *kłamstwo i zdrada* [Eng. *lie and betrayal*], *kłamstwo i obłuda* [Eng. *lie and deception*], *brzydzić się kłamstwem* [Eng. *to loath lies*] reveal a similar assessment.

On the other hand, there are also positive collocations using the metaphor of appearance or the perceptual metaphor of taste: *piękne, słodkie kłamstwo* [Eng. *beautiful, sweet lie*], reflecting the ambiguous evaluation of the concept.

Besides the metaphorisation expressing negative or, in fewer cases, positive ethical evaluation of the concept analysed, The GDPL also contains some unique historical collocations or idioms: *kłamstwo katyńskie* [Eng. *the Katyn lie*], *kłamstwo oświęcimskie* [Eng. *the Auschwitz lie*], *kłamstwo lustracyjne* [Eng. *lustration lie*], being a linguistic reflection of Poland's history from a historical-political perspective.

There are also collocations reflecting a juristic-criminalistic perspective, where *lie* is portrayed as a crime: *zarzucić/zarzucać komuś, posądzać kogoś o kłamstwo* [Eng. *to accuse somebody of a lie*], *udowodnić, wykrywać, zdemaskować kłamstwo* [Eng. *to prove, to reveal a lie*], *przyłapać, złapać kogoś na kłamstwie* [Eng. *to catch someone lying*].

One collocation—*żyć w kłamstwie* [Eng. *to live a lie*—reveals a philosophical-ontological perspective when the lie is portrayed as an environment of life.

Textual data analysis

In contemporary texts, the most salient category of LIE is the philosophical-axiological one. The action of lying is mainly viewed from the axiological perspective, incorporating three points of view: the ethical, the emotional, and the psychophysical. From the ethical point of view, the evaluation of lying is unequivocally negative. It is directly identified as an evil act, a serious breach of ethics. On an axiological scale, it is positioned as the polar opposite of the highest values: freedom, truth, goodness,

etc. (examples 1, 2)⁹, the boundary between the lie and the truth is compared to the boundary between the mundane and the spiritual (3). The word *lie* is commonly juxtaposed with the words of particularly negative semantics, and listed alongside major moral wrongs, such as war, murder, theft, hatred, etc. (4–6). The negative image of lying is reflected in various contexts: fiction and non-fiction, journalism, and is particularly salient in the texts of didactic discourse.

1. There is the need for the admiration of freedom, truth, beauty, love. Only then can man be terrified by the evil. **Not only great crimes, deceptions, but these ordinary lies, dishonesty, disordered speech and manner of being.** (Maliński Mieczysław, *Zamyślenia*, 1998)
2. There are only the great aggregates: **'freedom' and 'slavery', 'truth' and 'lie', 'evil' and 'good'** – useful when one is waging ideological warfare, but deadly when one tries to apply them to living social tissue. (*Gazeta Wyborcza*, 1994)
3. When a handsome priest crosses the boundary dividing temptation from sin, he is confronted with **a conflict between spirit and flesh and between truth and lie.** (*Trybuna Śląska*, 2003)
4. [...] it is not enough to suffer **humiliation, hypocrisy, lies, truncheons, arrests, slander, threats of banishment, impunity of the strong and defencelessness of the weak, arrogance of the state and humiliation of the citizen.** (Andrzej Szczypiorski, *Początek*, 1986)
5. We live in a country where **lies, stupidity and cheating** have reached their zenith. (*Gazeta Radomszczańska*, 2009)
6. Money has not been known here, nor were **wars, murders, theft, hatred, lies** – for two millennia. (Jacek Dukaj, *Super Nowa*, 2000)

The emotional point of view, which is also frequent, strengthens the negative conceptualisation of lying, as the lexeme *lie* is particularly common within the contexts expressing negative emotions. *Lie* is often encountered among the lexemes bearing particularly strong emotional semantics, e.g., pejorative epithets (7–9), vulgarisms (10), or in exclamatory sentences (9, 11). Additionally, liars are associated with other individuals carrying substantial negative emotional connotations (11–13), a negative future is predicted for the liars, emphasising their irreversible nature (13, 14).

7. What is Donald Tusk afraid of and who does he want to protect that he resorts to such **vile lies?** (*wprost.pl*, 2021)
8. In order to achieve this result, they had to resort to **a shameless lie**, inventing content that does not exist in any of the known records of the black boxes. (*gazetapolska.pl*, 2017)
9. Oh God, God, what **a hideous liar!** – shouted the invisible Zenus. (Konwicki Tadeusz, *Dziura w niebie*, 1959)
10. [...] a military man without a war is an unemployed frustrate, and when he pretends to be a pigeon with an olive branch in its beak, he is also **a fucking liar.** (Krystyna Boglar, *Zobaczysz, że pewnego dnia...*, 1996)

9 The examples provided in the text are translations of the original Polish excerpts that are provided at the end of the article.

11. **A gang! Liars! Politicians in cassocks!** – the parishioners protesting in Smogorzów do not disguise their words when talking about the bishops of Wrocław. (*Gazeta Wrocławska*, 2003)
12. But as for **the cowards, and those without faith, and the abominable in their filthiness, and the murderers, and the debauchees, and the spiritists, and the idolaters, and all liars**– their lot shall be in the lake burning with fire and brimstone. (*www.forumowisko.pl*, 2006)
13. And he shouted that I was **a despicable liar, cheat and swindler**, and that in general **I was a scoundrel to be** if I were not immediately sent to a reformatory for bread, water and whips. (Przybora Jeremi, *Przymknięte oko opaczności*, 1995)
14. We already know that they must not be trusted, for **whoever lies in one will lie in the other**. (*Wychowawca*, 2004)

The negative emotional view of lying is strengthened through its common association with the emotion of fear, which is identified as both an instigator and a consequence of lying, along remorse and shame. Lying is thus surrounded by negative emotions, particularly fear (15–18). The correlation between lies and fear is particularly common in philosophical-political discourse. Lying is also often compared to fearmongering and aggression, used with the epithets ‘predatory’ and ‘aggressive’, and intertwined with the connotations of animosity or hatred (19). It is both metaphorically and directly conceptualised as a tool employed to inflict harm or injury upon another individual (20, 21).

15. [...] we stood up for the wronged and persecuted, exposed lawlessness, fought for the rule of law and tried to break down **the barrier of lies and fear**, which were so abundant in Polish public life. (*Kultura*, 1981)
16. Adolescents mostly **lie out of fear** of the punishment that may be meted out to them for some ‘crime’ committed against parents, peers and teachers. **They lie because they are afraid and therefore do so out of cowardice. They do not have the courage to tell the truth** [...]. (*Wychowawca*, 2003)
17. This superfluous, **petty lying troubled him acutely**. Multi-eyed **shame surrounded him**. And right **behind the shame there went fear, a half-drowsy, feverish fear** that devours time [...]. (Jan Parandowski, *Niebo w płomieniach*, 1936)
18. He threw himself on the bed and hid his face in the pillow. It seemed to him that outside the window he could hear whispers: **coward, liar, coward!** (Edmund Niziurski, *Księga urwisów*, 1954)
19. **A lie in the full sense of the word— in which one consciously and freely wishes to mislead another— is a predatory and aggressive entity**. [...] A lie uttered to our face is **an active aggression** against what constitutes humanity’s most proper longing to be truly with oneself and others. (*Wychowawca*, 2006)
20. I was so **nailed by these lies** that I burst into tears just before going on stage. (*Glamour*, 2007)

21. A **lie** first appears in the heart and in the thoughts of a person who decides **to deceive someone and thus hurt them**. (Marek Dziewiecki, *Co czynię ze skarbem mego życia? Rachunek sumienia dla młodzieży*, 2008)

From a psychophysical point of view, lying is also viewed negatively, emphasising that it is unnatural to any human being, therefore, inherently challenging. It includes the fabrication of fake emotions and concealing the genuine ones, thus causing the uncomfortable experience of cognitive dissonance. It makes lying difficult to conceal, it is most often exposed through different telltale signs, such as a non-verbal communication or body language, e.g., facial expression, particularly the gaze (22–24).

22. Most of us follow the stereotypical image [...]: **a liar looks sideways, avoids the interlocutor's eyes, rubs his face, stammers, scratches his head**. [...] The most commonly cited **behaviour, supposedly unmasking the liar, is avoiding eye contact**. (*Polityka*, 2009)
23. **Corporal communicative behaviour** is so common that we often do not realise how much we can say with it and how often it **gives the lie to our spoken words**. (Alicja Krzymowska-Kostrowicka, *Geoekologia turystyki i wypoczynku*, 1997)
24. He saw a gentle, calm face with **truthful eyes** and an understanding, loving smile. **Such eyes and such a smile a liar cannot have!** (Michał Choromański, *Zazdrość i medycyna*, 1933)

Though lying is mostly portrayed as unnatural, textual data reflect its twofold evaluation in relation to human nature. On the one hand, the texts suggest that people feature an inborn predisposition to truth, which makes lying particularly difficult. The lie is portrayed as something that human nature naturally opposes, containing numerous conceptual metaphors of physical, perceptive resistance to lying (25, 26) e.g., it is conceptually metaphorised as something unswallowable (27). A person who is accused of lying usually demonstrates a natural instinct to defend himself and deny the accusation (28). The texts show that it is particularly difficult to internally cherish honesty, yet externally engage in lying or endorse deceptive behaviour (29). On the other hand, the texts express a certain degree of fatalism: lying is depicted as a condemnable yet inborn phenomenon, typical of all individuals (30, 31). The texts also discuss the ability of learning to lie: children acquire the art of lying, particularly its social forms, from their parents, who also teach them the necessity of deceit (32, 33). Nevertheless, it is stressed that lying cannot be tolerated and should consistently be met with universal disapproval. The texts of the pedagogical discourse warn of the danger of undermining the threat of lying (34).

25. My experiences have taught me, firstly, that **lying is not only an ethical issue – even the human body defends itself against it**. I would venture to say that **the need to tell the truth is inscribed in human nature**. (*Głos Ojca Pio*, 2010)
26. [...] **telling the truth is a more natural reaction than using a lie**. **Lying requires our brain to increase activity** within the areas responsible for response suppression and control [...]. (*Polityka*, 2007)

27. **The lie did not want to pass her throat, so she swallowed it.** (Waldemar Borzestowski, *Bulterier Samson i ja*, 2008)
28. [...] a person **who is publicly accused of 'lying', 'fraud', called a 'liar', a 'crook', etc.**—also reacts in the normal way: **he demands evidence, an explanation, an apology or applies for protection of personal rights.** (*Gazeta Wyborcza*, 1995)
29. Meanwhile, the boundary between what was private and what was public had long been blurred, and **one could not remain a decent person in private while publicly supporting a lie.** (*Gazeta Wyborcza*, 1993)
30. **It is in the nature of human beings to lie [...]** lying is a natural human defence reflex. (*Onet.pl*, 2002)
31. **I do not believe that there is a man who has never tainted himself with a lie. If someone says so, they are either just lying** or have a short memory. (*Dziennik Łódzki*, 2005)
32. **The blame for children lying always lies with adults.** [...] most often, **the child lies because their parents lie.** (Eichelberger Wojciech, *O co pytają dzieci*, 1999)
33. **We often learn from our childhood that lying is not only possible, but also necessary [...].** (*Polityka*, 2009)
34. We need to counter the currently dominant attitude of belittling lying. **Lying is not something ordinary! It is an extraordinary, scandalous and shocking act. The 'habituation' of lying is the beginning of the end of a truly human culture.** (*Wychowawca*, 2006)

Lying is often viewed from the political-ideological perspective, mainly revealed in journalistic texts of political discourse. The contexts reflect a political, juridical and historical points of view. In Polish texts, one of the most frequent points of view is the historical one, expressing Poland's collective memory, and often referring to the experienced fascist and communist totalitarian regimes. There is a common linguistic construct 'the lies of the Polish People's Republic'¹⁰, referring to the deceitful communist political regime (35, 36, 38). The term *lie*, when used in its historical-political connotation, is often written in capital, denoting a specific – historical-political type of deception, distinct from the regular one (37, 38). Political lies are usually described as overwhelming, permeating all social strata, and metaphorically presented as the foundation of the state's political system. They also contain the aspect of gradation, being portrayed as immense yet often consisting of a multitude of different lies, varying in scale from larger to smaller (37, 38).

35. [...] previously **in the Polish People's Republic we were ruled by liars, swindlers and petty thieves.** Now we will be ruled by petty crooks and big thieves. (*Gazeta Wyborcza*, 1997)
36. I heard [...] that an expression of the opposition to **the lies of the Polish People's Republic** was the changing of monuments and street names. (*Polityka*, 2004)

10 The Polish People's Republic was a communist Eastern Bloc country that existed from 1947 to 1989, the predecessor of the modern-day Republic of Poland.

37. 20 years ago, we broke out of a **system based on the Lie**. But in today's Poland, **lies feel as comfortable as ever**. What should we do when **a reality ruled by the Lie is replaced by a reality ruled by lies?** (*Polityka*, 2009)
38. Nearly 30 years ago, **we rebelled against the Polish People's Republic largely because we had had enough of the Lie**. For my generation, the **ubiquitous political Lie was a grim daily reality from childhood**. [...] **the Lie that accompanied us every day** made the world unfriendly and alien. **Real socialism was the great kingdom of the Lie**. **From the fundamental lies** of the friendship with the Soviet Union [...] **through the detailed lies**: about Katyn or the election results, **to everyday lies** about rising production when the production was falling [...]. (*Polityka*, 2009)

The texts reflecting a juridical point of view are rather narrow in their subject matter, these are mainly the discourses on the 'lustration lie', which is a criminal act wherein public figures falsely disavow any involvement with former overthrown political regimes, particularly concerning violations of human rights. Within these texts, the lustration lie is characterised as a crime bearing legal liability, meriting severe punishment and robust moral condemnation (39–41).

39. Court: former MP and dean of UJK **legally found guilty of the lustration lie** (*dzieje.pl*, 2017)
40. The case concerned a legal adviser who last year **was found guilty by a disciplinary court [...] of so-called lustration lies** [...]. (*gazetaprawna.pl*, 2019)
41. **For a lustration 'lie' one loses one's job and often one's only source of living** for 10 years. (*Polityka*, 2007)

When observed from a political point of view, lying has a very negative axiological evaluation, the lexeme is surrounded by the words of particular negative semantics (42–45). It is juxtaposed with positive attributes such as culture, wisdom, achievements (43). Furthermore, the conceptual metaphor of LIE AS SLOP / INFECTION emerges as an illustrative construct in this discourse (44, 45). The texts analysed also reveal the dynamic nature of lies, i.e. political lies can be directed not only towards the present (with the aim of influencing the current situation), but also aim to influence the perception of both the past and future. The lies directed at the past aim to manipulate historical narratives, altering their interpretation and evaluation (46). Similarly, historical lies can be oriented towards the future and are metaphorically likened to counterfeit currency—once introduced into circulation, their cessation becomes challenging (47).

42. **Incompetence, lying, laziness** are the second names of the Civic Platform [...]. (*https://pap.pl*, 2020)
43. His mission is to present Poland abroad as a gigantic concentration camp [...] **a tabernacle of misery, lies, lawlessness and drunkenness, as the worst hell on earth, devoid of culture, intellectual life, any achievements**. (Mariusz Urbanek, *Kisielewscy: Jan August, Zygmunt, Stefan, Wacek*, 2006).

44. The effect is meagre, apart from puffed-up propaganda, **slop and lies**, there is no ‘Community’ of any good news for the electorate of the right. (*Gazeta Częstochowska*, 2002)
45. Immediately after the War, we woke up in a state that had begun **to infect society in a planned manner with omnipresent lies and hypocrisy**. (Ryszard Przybylski, *Uśmiech Demokryta*, 2009)
46. Pretending, as the propagandists of historical politics and political history are now pretending, that the Polish People’s Republic was no different from the Nazi occupation is **a historical lie**. (*Polityka*, 2007)
47. The history factory is working in three shifts and has imported the latest equipment. Perhaps the best of these is **the lie machine**. Its design is truly admirable. **This lie is like badly forged banknotes. But so many have already been let into circulation that we all accept them and pay as if nothing has ever happened. We know they are fake, but we hide them in our wallets. [...] they have no cover, but are in no danger of devaluation**. (Andrzej Bobkowski, *Szkice piórkiem: (Francja 1940–1944)*, 1957)

The general assessment of political lie is typically negative, yet it also holds a certain level of ambiguity. On the one hand, the texts express the concern about the pervasiveness of political lies across all social strata and talk about their negative consequences: the erosion of public trust in political figures, and the proliferation of conspiracy theories within the public sphere (48, 49). It is said that political lies cannot be tolerated and forgiven, and the electorate must punish politicians who lie (50–52). On the other hand, it is acknowledged that lying constitutes the unavoidable and frequently essential element of policy making, it is portrayed as an indispensable tool of political power (52, 53). The texts even discuss the ‘legality’ of political deception, which is presented as a necessary element for a successful career in politics (54, 55). However, the ethical question is also raised regarding the threshold of the tolerance of political deception (53).

48. Most **conspiracy theories stem from a lack of faith in the authority** of official government. **In a world where most politicians turn out to be liars** sooner or later, **people believe less and less in the official versions of events** precisely because they are official. (*Polityka*, 2004)
49. I am suspicious of propaganda. It is present everywhere, **I encounter lies everywhere. The past years have taught me to distrust it**. (Teresa Bojarska, *Świtanie, przemijanie*, 1996)
50. For citizens, **a lie should remain a lie**, a broken word—a dishonour and an insult [...] **voters should not apply them a concessionary tariff** [...]. (*Polityka*, 2009)
51. **All lies must be held accountable**. In war situations, lying is an indispensable part of the propaganda battle. (*gazetapolska.pl*, 2022)
52. **Lying is absolutely not allowed in public office**. Except that in our country **political life is one big lie**. (*Czas Ostrzeszowski*, 2003).
53. **Lying has always been present in politics**. As in every sphere of life. And I see no reason to get excited about the fact that someone will lie from time to time. **As long as lying is a deviation from the norm, it can be accepted as an unavoidable weakness and sometimes a necessity**. (*Polityka*, 2009)

54. **Legitimate are games, tricks, swindles and political lies.** (Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, 1977)
55. The cute kid was a **very bad liar. He would not have made a career in politics.** (Ewa Białołęcka, *Piolutn i miód Kroniki Drugiego Kręgu III*, 2003)

The texts draw a particularly strong link between political lies and violence, sometimes presenting these two concepts as closely connected (56). Political lie is associated with various forms of aggression, such as dictatorship, fearmongering, illegal arrests, suppression of journalists and other forms of the violation of fundamental human rights (57–59). The fearmongering political lie is metaphorically called ‘the stick and jail’ philosophy (58). The texts reveal that political lies are based not only on the political system itself, but also include pandering to it and trying to find compromises (59). Therefore, a political lie is often reflected from an ontological perspective, as a double life, where an individual’s private life and deeply held values diverge from their public life and publicly exposed attitudes. This dichotomy often portrays individuals as inadvertent collaborators, involved in a political lie (60).

56. How to judge a crook in a **‘worker-peasant’ state that stands on lies and violence?** (*Gazeta Wyborcza*, 1997)
57. Our protest is **against the lie and the dictatorship, against the rigging of elections and the disappearance of people, the rape of journalists.** Against the Soviet Union grabbing us by the feet from its seemingly deep grave. (*Tygodnik Ciechanowski*, 2006)
58. **Why do I have to put up with these lies, this foolishness, the stick and jail philosophy** from which it roars on television, in every newspaper? (Włodzimierz Kowalewski, *Bóg zapłac!* 2000)
59. At the time, I thought naively that this Tereska already belonged to a different world, [...], that **she would not know fear, threats, night arrests, but also compromises, proclivities and lies** [...]. (Jerzy Stawiński, *Piszczyk*, 1997)
60. I think a certain conception of religion crystallised in the Polish People’s Republic, which was that we give our private life to God and our public life to the party. [...] **A teacher could teach children lies for the whole week and sing in the church choir on Sunday.** (Michnik Adam, Tischner Józef, Żakowski Jacek, *Między Panem a Plebanem*, 1995).

Another perspective, from which lying is observed, is the psycho-social one. This perspective includes two viewpoints: the altruistic and the pragmatic. From the former one, lying is regarded as both beneficial and essential element of self-defence or the protection of others. Within this semantic framework, the collocation a ‘noble lie’ emerges. It diverges from the conventional understanding of the concept, as it assumes the altruistic deception *pro publico bono*, directed towards seeking communal benefit or intended to help others (61–64). It also incorporates a historical point of view, portraying falsehoods as the instrument necessary to navigate the tumultuous historical periods of totalitarian regimes, where lies often served as a tool to achieve the truth (65, 66).

61. It was a lie after all, but a **noble lie, aimed at saving Karolcia** [...]. (Maria Krüger, *Karolcia*, 1959)
62. In negotiations, **a lie is justified if it protects the negotiator from the undesirable consequences of telling the truth**. (*Gazeta Wyborcza*, 1996)
63. Wouldn't she had better follow the pattern pointed out by Dr Rubinrauth [...] and, **at the price of a lie, save the marital peace and happiness of her husband, so willing to have children**. (*Tygodnik Ilustrowany*, 1934).
64. **Women are more likely to cheat to help or relieve others**. (*Polityka*, 2009)
65. **Thanks to this lie, we survived the polar winter of our childhood**, and I dread to think how many mighty buildings stand on this false foundation. (Tomasz Jastrun, *Rzeka podziemna*, 2005)
66. She taught the children the sign of the cross, but also new names, all their short and complicated past, which was a lie. **Through this lie the children were to painstakingly break through to the new truth of life**. (Andrzej Szczypiorski, *Początek*, 1986)

The pragmatic point of view presents a lie, which is intended to serve the interests of the individual, typically aligning with personal and pragmatic objectives, such as career, authority, financial wealth, social contacts, or the concealment of illicit activities. This type of lie is sometimes observed in a positive light and is often attributed with positive epithets (70–72). It is also metaphorically presented as the foundational element of happiness (73).

67. Romaniuk has chosen to keep certain things secret. **This is not a lie, it is an attitude. I, however, argue that it is a hypocrisy. He is silent because he wants to achieve a position, he wants to be mayor**. (Marian Marzyński, *Sennik polsko-żydowski*, 2005).
68. **A harmless lie, but one that raises my authority and has no effect on the amount of the amount of tips** [...]. (Antoni Kroh, *Starorzeczka*, 2010)
69. **Thanks to lying, one can hide one's contact with addictive substances, obtain tangible benefits, among them money, hide school failures, contacts with the environment not accepted by one's relatives, or initial minor offences**. (Antoni Długosz, *Narkomania – ucieczka donikąd: co robić, aby chronić dzieci i młodzież przed uzależnieniami?* 2007)
70. Whatever I say will be a lie. [...] But you **prefer a sweet lie to the bitter truth**, so... (Henryk Worcell, *Zakłète rewiry*, 1936)
71. I was wandering, **elegantly lying** with a subtle smile. (Barbara Kosmowska, *Prowincja*, 2002)
72. This raises the question whether Barbie's paradisiacal land is not just **a beautiful lie**. (*polityka.pl*, 2023)
73. He was only occasionally troubled [...] by the realisation that **happiness was based on a lie**. That it was **falsehood that enabled the penetration of the two islands of happiness**. (Bronisław Świdorski, *Słowa obcego*, 1998)

Within artistic discourse, a distinctive and unconventional perspective of lying emerges, which is the theatrical or cinematic deception as illusion. Such lies are

regarded in a positive light, often termed as noble, as they diverge from the prototypical definition of lie by losing its main component of intentional deception (74–76).

74. Andrzej Banach once wrote that **in Baroque theatre ‘everything is a pretence, a costume, a lie**: the poor captive is a prince, the exile a king, Cinderella a princess. [...]’ (Lechosław Herz, *Wardęga. Opowieści z pobocza drogi*, 2010)
75. **Every art is a lie, lies are present in films, lies are present in literature**. These are invented worlds, but **it is a noble lie**. (*Esensja*, 2009)
76. [...] **any film would be a lie**– the actor, after all, is not the character he is creating. He is merely acting out something the scriptwriter has written for him. (*Gazeta Wrocławska*, 2006)

The texts offer an additional perspective: economic-advertising, which is mainly observed in the economic discourse. Commercial practices and advertising campaigns are often categorised as lies, while individuals involved in commerce are conceptualised as liars (77, 78). This perspective reflects a certain ethical dichotomy: on the one hand, lies are portrayed as propelling forces of the economy, with the advertising media serving as their tool, on the other hand, the negative consequences of such lies are discussed, e.g., the enduring sense of dissatisfaction among individuals and the distorted perception of what is meaningful in one’s life (79).

77. However, **never in history has lying been so widespread, so acceptable, so unencumbered by stigma as it is today. Of course, the mass media, social media and commercialism are to blame for this**, making not only information and products but also information [...] coloured. (*gazetapolska.pl*, 2016)
78. In the eyes of the writers of the nobility [...] **almost every merchant was a despicable swindler**, and the craftsman a part-timer and a spendthrift. (Janusz Tazbir, *Silva rerum historicarum*, 2002)
79. The traditional critique of turbo-capitalism was based on exposing the escalation of desires driven by ever more sophisticated marketing and ever more powerful advertising. **This lie has been known for a long time. [...] The media, living off advertising, cannot help but participate in the great lie of consumer civilisation. This lie has been pushing us for decades into the ever-increasing misery of still unsatisfied, artificially induced desires. But the worst lie of the advertising economy** is that the whole vision of life and the meaning of existence is, in this propaganda, limited to a new shampoo, pudding or car. **It is a lie** that does not ‘pack misery’, but simply creates it. (*Polityka*, 2004)

Conclusions

Contemporary Polish texts reveal numerous profiles of the cultural concept of LIE. The semantic core of the concept, mainly reflected in the systemic data, contains two main semantic elements of LIE: **the lack of the correspondence to reality and the intent to deceive**. Contemporary texts revealed several additional profiles (semantic

periphery). The most salient profile, which is also observed in the systemic data, is **the axiological one**, when LIE is presented as moral wrong, expressed through ethical, emotional, and psychophysical points of view. Another distinguishable profile is **the political-ideological one**, the traces of which are also evident in the systemic data. This profile is manifested through historical, political and juridical points of view. It is important to highlight the strong correlation between this profile and the axiological one: the political-ideological lie is usually depicted as highly negative, opposed to high values and correlating with the words of profoundly negative semantics. One more salient profile is **the psycho-social one**, the traces of which can also be observed in the systemic data. It expresses the ambiguous moral evaluation of lying and is manifested through pragmatic and altruistic points of view. The texts also reflect two less prominent profiles of LIE not explicitly observed in the systemic data, but evident within the textual data: **the artistic profile**, where lying is understood as the integral part of visual and performing arts, and usually holds positive value; and **the economic-advertising profile**, which portrays lying as an inherent part of marketing strategies. The latter holds ambiguous value. Finally, it should be noted that concepts are not finite but constantly changing cognitive units, embracing new experience, therefore, this research cannot be considered exhaustive. It reflects solely a segment of the Polish linguo-cultural image of LIE, which can be updated and supplemented with other data relevant in ethnolinguistic research. Nonetheless, the comprehensive analysis of the textual data provides a substantial cognitive picture of LIE and can serve as a basis for subsequent research.

SOURCES

Dictionaries:

Słownik Języka Polskiego PWN

Wielki Słownik Języka Polskiego

Corpora:

Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP)

Korpus Języka Polskiego PWN (KJP)

Original texts retrieved from the corpora, press and the internet:

1. Potrzeba zachwyty wolnością, prawdą, pięknem, miłością. Dopiero wtedy może człowieka przerazić zło. Nie tylko wielkie zbrodnie, oszustwa, ale te zwyczajne kłamstwa, nieuczciwości, nieuporządkowanie w mowie i sposobie bycia. (Maliński Mieczysław, *Zamyślenia*, 1998).
2. Są tylko wielkie agregaty: „wolność” i „niewola”, „prawda” i „kłamstwo”, „zło” i „dobro” - użyteczne, kiedy się prowadzi ideologiczną wojnę, ale zabójcze, gdy próbuje się je zaaplikować do żywej społecznej tkanki. (*Gazeta Wyborcza*, 1994)

3. Kiedy przystojny kapłan przekracza granicę dzielącą pokusę od grzechu, staje w obliczu konfliktu między duchem i ciałem oraz między prawdą i kłamstwem. (*Trybuna Śląska*, 2003)
4. [...] nie wystarczy cierpieć z powodu poniżeń, obłudy, kłamstwa, pałek, aresztów, pomówień, groźby banicji, bezkarności silnych i bezbronności słabych, pychy państwa i upokorzenia obywatela. (Andrzej Szczypiorski, *Początek*, 1986)
5. Żyjemy w kraju, gdzie kłamstwo, głupota i cwaniactwo sięgnęły zenitu. (*Gazeta Radomszczańska*, 2009)
6. Nie znano tu pieniędzy, nie znano wojen, morderstw, kradzieży, nienawiści, kłamstwa – od dwóch tysiącleci. (Jacek Dukaj, *SuperNowa*, 2000)
7. Czego boi się i kogo chce chronić Donald Tusk, że ucieka się do takich podłych kłamstw? (*wprost.pl*, 2021)
8. Aby uzyskać ten efekt, musiano uciec się do bezwstydnego kłamstwa, wymyślając treści, które nie istnieją na żadnym ze znanych zapisów czarnych skrzynek. (*gazetapolska.pl*, 2017)
9. O Boże, Boże, co za ohydny kłamca! – krzyczał niewidoczny Zenuś. (Konwicki Tadeusz, *Dziura w niebie*, 1959)
10. [...] wojskowy bez wojny jest bezrobotnym frustratem, a kiedy udaje gołębia z gałązką oliwną w dziobie, jest również pieprzonym kłamcą. (Krystyna Boglar, *Zobaczysz, że pewnego dnia...*, 1996)
11. Banda! Kłamcy! Politycy w sutannach! – protestujący w Smogorzowie parafianie nie przebiegają w słowach, kiedy mówią o wrocławskich biskupach. (*Gazeta Wrocławska*, 2003)
12. Ale co do tchórzów i tych bez wiary, i obrzydliwych w swej plugawości, i morderców, i rozpustników, i uprawiających spirytyzm, i bałwochwalców, i wszystkich kłamców — ich dział będzie w jeziorze płonącym ogniem i siarką. (*www.forumowisko.pl*, 2006)
13. A wykrzykiwał, że jestem nikczemnym kłamcą, oszustem i krętałem i że w ogóle zapowiadam się na kanał, na którą wyrosnę niechybnie, jeżeli się natychmiast mnie nie odda do zakładu poprawczego na chleb, wodę i różgi. (Przybora Jeremi, *Przymknięte oko opaczności*, 1995)
14. Wiemy już, że nie wolno im ufać, bowiem kto kłamie w jednym, będzie kłamał i w drugim. (*Wychowawca*, 2004)
15. [...] występowaliśmy w obronie krzywdzonych i prześladowanych, demaskowaliśmy bezprawie, walczyliśmy o praworządność staraliśmy się przełamywać barierę kłamstwa i strachu, których tyle było w polskim życiu publicznym. (*Kultura*, 1981)
16. Młodzież przeważnie kłamie ze strachu przed karą, która może ją spotkać za jakieś popełnione „przestępstwa” względem rodziców, rówieśników i nauczycieli. Kłamie, bo się boi, a więc czyni to z tchórzostwa. Nie ma odwagi, by powiedzieć prawdę [...]. (*Wychowawca*, 2003)
17. To zbędne, małoduszne kłamstwo doskwierało mu dotkliwie. Wstyd go osaczał wielooki. A tuż za wstydem szedł strach, na wpół senny, gorączkowy strach, który pożera czas [...]. (Jan Parandowski, *Niebo w płomieniach*, 1936)
18. Rzucił się na łóżko i ukrył twarz w poduszce. Zdawało mu się, że za oknem słychać szepty: tchórz, kłamco, tchórz! (Edmund Niziurski, *Księga urwisów*, 1954)
19. Kłamstwo w pełnym tego słowa znaczeniu – w którym człowiek w sposób świadomy i wolny chce wprowadzić w błąd drugiego – jest bytem drapieżnym i agresywnym. [...] Kłamstwo wypowiedane nam w twarz jest aktywną agresją przeciwko temu, co stanowi najważniejszą człowieczeństwu tęsknotę do prawdziwego bycia z sobą i innymi. (*Wychowawca*, 2006)
20. Byłam tymi kłamstwami tak przybita, że popłakałam się tuż przed wyjściem na scenę. (*Glamo-ur*, 2007)

21. Kłamstwo pojawia się najpierw w sercu i w myślach człowieka, który decyduje się na to, by kogoś oszukać, a przez to skrzywdzić. (Marek Dziewiecki, *Co czynię ze skarbem mego życia? Rachunek sumienia dla młodzieży*, 2008)
22. Większość z nas sugeruje się bowiem stereotypowym obrazem [...]: kłamca rozgląda się na boki, unika wzroku rozmówcy, pociera twarz, jąka się, drapie po głowie. [...] Najczęściej podawanym zachowaniem, rzekomo demaskującym kłamcę, jest unikanie kontaktu wzrokowego. (*Polityka*, 2009)
23. Komunikacyjne zachowania cielesne są tak powszechne, że często nie zdajemy sobie sprawy, jak wiele za ich pomocą potrafimy powiedzieć i jak często zadają one kłam wypowiedzianym przez nas słowom. (Alicja Krzymowska-Kostrowicka, *Geokologia turystyki i wypoczynku*, 1997)
24. Ujrzał łagodną, spokojną twarz o prawdomównych oczach i wyrozumiałym, kochającym uśmiechu. Takich oczu i takiego uśmiechu nie może mieć kłamca! (Choromański Michał, *Za-zdrość i medycyna*, 1933)
25. Moje doświadczenia nauczyły mnie, po pierwsze, tego, że kłamstwo jest nie tylko kwestią etyczną – broni się bowiem przed nim nawet organizm ludzki. Zaryzykowałbym stwierdzenie, że potrzeba mówienia prawdy wpisana jest w naturę człowieka. (*Głos Ojca Pio*, 2010)
26. [...] mówienie prawdy jest bardziej naturalną reakcją, niż posługiwanie się kłamstwem. Kłamstwo wymaga od naszego mózgu zwiększenia aktywności w obrębie obszarów odpowiedzialnych za tłumienie reakcji i kontrolę [...]. (*Polityka*, 2007)
27. Kłamstwo nie chciało przejść jej przez gardło, więc je przełknęła. (Waldemar Borzestowski, *Bulterier Samson i ja*, 2008)
28. [...] człowiek, któremu publicznie zarzuca się „kłamstwo”, „oszustwo”, nazywa „kłamcą”, „krę-taczem” itp. – reaguje również normalnie: domaga się dowodów, wyjaśnień, przeprosin lub występuje o ochronę dóbr osobistych. (*Gazeta Wyborcza*, 1995)
29. Tymczasem granica między tym, co prywatne, i tym, co publiczne, była już dawno zatarta i nie można było pozostawać przyzwoitym człowiekiem prywatnie, publicznie popierając kłamstwo. (*Gazeta Wyborcza*, 1993)
30. Kłamstwo leży w naturze człowieka [...] kłamstwo to naturalny odruch obronny człowieka. (*Onet.pl*, 2002)
31. Nie wierzę, by był człowiek, który nigdy nie splamił się kłamstwem. Jeśli ktoś tak twierdzi, to albo właśnie kłamie, albo ma krótką pamięć. (*Dziennik Łódzki*, 2005)
32. Winę za to, że dzieci kłamią, zawsze ponoszą dorośli. [...] najczęściej dziecko kłamie dlatego, że kłamią jego rodzice. (Eichelberger Wojciech, *O co pytają dzieci*, 1999)
33. Z dzieciństwa wynosimy więc często wiedzę, że oszukiwać czasem nie tylko można, ale i trzeba, [...]. (*Polityka*, 2009)
34. Musimy przeciwstawić się dominującej obecnie postawie bagatelizowania kłamstwa. Kłamstwo nie jest czymś zwyczajnym! Jest aktem niezwykłym, gorszącym i szokującym. ‘Uzwy-czajnienie’ kłamstwa to początek końca prawdziwie ludzkiej kultury. (*Wychowawca*, 2006)
35. [...] wcześniej w PRL rządzili nami kłamcy, szulerzy i drobni złodzieje. Teraz rządzić będą drobni oszuści i wielcy złodzieje (*Gazeta Wyborcza*, 1997)
36. Słyszałem [...], że wyrazem sprzeciwu wobec kłamstw PRL było zmienianie pomników i nazw ulic. (*Polityka*, 2004)
37. 20 lat temu wyrwaliśmy się z systemu opartego na Kłamstwie. Ale w dzisiejszej Polsce kłamstwa czują się dobrze jak nigdy. Co począć, gdy rzeczywistość rządzoną przez Kłamstwo zastępuje rzeczywistość rządzoną przez kłamstwa. (*Polityka*, 2009)

38. Blisko 30 lat temu zbuntowaliśmy się przeciw Peerełowi w dużym stopniu dlatego, że mieliśmy dość Kłamstwa. Dla mojej generacji wszechobecne polityczne Kłamstwo było od dzieciństwa ponurą codziennością. [...] Kłamstwo, które nam towarzyszyło na co dzień, sprawiało, że świat stawał się nieprzyjazny i obcy. Realny socjalizm był wielkim królestwem Kłamstwa. Od fundamentalnych kłamstw założycielskich przyjaźni ze Związkiem Radzieckim, [...], przez kłamstwa szczegółowe: o Katyniu czy wynikach wyborów, po codzienne kłamstewka o rosnącej produkcji, gdy produkcja malała [...]. (*Polityka*, 2009)
39. Sąd: b. poseł i dziekan UJK prawomocnie uznany za kłamcę lustracyjnego (*dzieje.pl*, 2017)
40. Sprawa dotyczyła radcy prawnego, który w zeszłym roku został uznany przez sąd dyscyplinarnej [...] za winnego tzw. kłamstwa lustracyjnego [...]. (*gazetaprawna.pl*, 2019)
41. Za "kłamstwo" lustracyjne traci się na 10 lat pracę i często jedyne źródło utrzymania. (*Polityka*, 2007)
42. Nieudolność, kłamstwo, lenistwo to drugie imiona Platformy Obywatelskiej [...]. (<https://pap.pl> 2020)
43. Jego misją jest przedstawienie Polski za granicą jako gigantycznego obozu koncentracyjnego [...] przybytku nędzy, kłamstwa, bezprawia i pijaństwa, jako najgorszego piekła na ziemi, pozbawionego kultury, życia umysłowego, jakichkolwiek osiągnięć. (Mariusz Urbanek, *Kisielewscy: Jan August, Zygmunt, Stefan, Wacek*, 2006).
44. Skutek mizerny, oprócz nadętej propagandy, pomyj i kłamstw nie ma „Wspólnota” żadnej dobrej wiadomości dla elektoratu prawicy. (*Gazeta Częstochowska*, 2002)
45. Zaraz po Wojnie ocknęliśmy się bowiem w państwie, które zaczęło w sposób planowy zarażać społeczeństwo wszechobecnym kłamstwem i obłudą. (Ryszard Przybylski, *Uśmiech Demokryta*, 2009)
46. Udawanie, jak teraz udają propagandziści od polityki historycznej i historii politycznej, że PRL nie różnił się niczym od hitlerowskiej okupacji, jest historycznym kłamstwem. (*Polityka*, 2007)
47. Fabryka historii pracuje na trzy zmiany i sprowadziła najnowsze urządzenia. Może najlepszą z nich jest maszyna kłamstwa. Konstrukcja jej jest naprawdę godna podziwu. To kłamstwo jest jak źle podrobione banknoty. Ale już tyle puszczono w obieg, że wszyscy przyjmujemy je i płacimy, jakby nigdy nic. Wiemy, że są fałszywe, ale chowamy do portfela. [...] nie mają żadnego pokrycia, lecz nie grozi im dewaluacja. (Andrzej Bobkowski, *Szkice piórkami: (Francja 1940–1944)*, 1957)
48. Większość teorii spiskowych wynika z braku wiary w autorytet oficjalnej władzy. W świecie, w którym większość polityków okazuje się wcześniej czy później kłamcami, ludzie coraz mniej wierzą w oficjalne wersje wydarzeń właśnie dlatego, że są one oficjalne. (*Polityka*, 2004)
49. Podejrzewam jednak propagandę. Jest wszędzie obecna, wszędzie spotykam kłamstwa. Ubiegłe lata nauczyły mnie nieufności. (Teresa Bojarska, *Świtanie, przemijanie*, 1996)
50. Dla obywateli kłamstwo powinno pozostać kłamstwem, złamane słowo – dyshonorem i ujmą, nielojalność – nieprzyzwoitością, publiczne pijaństwo – kompromitacją itd. [...] wyborcy nie muszą stosować taryfy ulgowej [...]. (*Polityka*, 2009)
51. Wszystkie kłamstwa należy rozliczać. W sytuacjach wojennych kłamstwo jest nieodzownym elementem walki propagandowej. (*gazetapolska.pl*, 2022)
52. Przy pełnieniu publicznych funkcji kłamstwo nie jest absolutnie uprawnione. Z tym, że u nas życie polityczne to jedno wielkie kłamstwo. (*Czas Ostrzeszowski*, 2003).

53. Kłamstwo od zawsze bywa w polityce obecne. Podobnie jak w każdej sferze życia. I nie widzę powodu, by się ekscytować tym, że ktoś od czasu do czasu skłamie. Dopóki kłamstwo jest odstępstwem od normy, można je akceptować jako nieuniknioną słabość, a czasem konieczność. (*Polityka*, 2009)
54. Legalne są gry, triki, szwindle i kłamstwa polityczne. (Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, 1977)
55. Ten milutki dzieciak był bardzo złym kłamcą. Nie zrobiłby kariery w polityce. (Ewa Białołęcka, *Piołun i miód Kroniki Drugiego Kręgu III*, 2003)
56. Jak oceniać oszusta w państwie „robotniczo-chłopskim”, które stoi na kłamstwie i przemocy? (*Gazeta Wyborcza*, 1997)
57. Nasz protest – przeciw kłamstwu i dyktaturze, przeciw fałszerstwom wyborów i znikaniu ludzi, gwałtu nad dziennikarzami. Przeciwno Związkowi Radzieckiego, który łapie nas za nogi ze swojej, zdawałoby się, głębokiej mogiły. (*Tygodnik Ciechanowski*, 2006)
58. Czemu muszę znosić te kłamstwa, tę durnotę, filozofię pały i pierdła, od której huczy w telewizji, w każdej gazecie? (Włodzimierz Kowalewski, *Bóg zapłac!* 2000)
59. Wtedy pomyślałam naiwnie, że ta Tereska należy już do innego świata, [...] że nie będzie znała strachu, zagrożeń, nocnych aresztowań, ale też i kompromisów, kunktatorstwa i kłamstwa [...]. (Jerzy Stawiński, *Piszczyk*, 1997)
60. Myślę, że w PRL wykrystalizowała się pewna koncepcja religii polegająca na tym, że życie prywatne oddajemy Panu Bogu, a życie publiczne partii. [...] Nauczyciel mógł przez cały tydzień uczyć dzieci kłamstw, a w niedzielę śpiewać w kościelnym chórze. (Michnik Adam, Tischner Józef, Żakowski Jacek, *Między Panem a Plebanem*, 1995).
61. Było to zresztą kłamstwo, ale kłamstwo szlachetne, mające na celu ocalenie Karolci [...]. (Maria Krüger, *Karolcia*, 1959)
62. W negocjacjach kłamstwo jest usprawiedliwione, jeśli chroni negocjatora przed niepożądanymi skutkami powiedzenia prawdy. (*Gazeta Wyborcza*, 1996)
63. Czyż nie lepiej by zrobiła idąc wzorem wskazanym przez dr. Rubinrautha [...] i za cenę kłamstwa uratowała małżeński spokój i szczęście męża, tak spragnionego dzieci. (*Tygodnik Ilustrowany*, 1934).
64. Kobiety częściej oszukują, żeby pomóc lub ulżyć innym. (*Polityka*, 2009)
65. Dzięki temu kłamstwu przeżyliśmy zimę polarną naszego dzieciństwa, aż strach pomyśleć, ile potężnych budowli stoi na tym fałszywym fundamencie. (Tomasz Jastrun, *Rzeka podziemna*, 2005)
66. Uczyła dzieci znaku krzyża, ale także nowych imion i nazwisk, całej ich krótkiej i skomplikowanej przeszłości, która była kłamstwem. Przez to kłamstwo miały się dzieci mozolnie przebijać do nowej prawdy życia. (Andrzej Szczypiorski, *Początek*, 1986)
67. Romaniuk postanowił pewne rzeczy przemilczeć. To nie jest kłamstwo, tylko postawa. Ja jednak twierdzę, że to jest zakłamanie. Milczy, bo chce osiągnąć stanowisko, chce być burmistrzem. (Marian Marzyński, *Sennik polsko-żydowski*, 2005).
68. Kłamstwo nieszkodliwe, a jakże podnoszące mój autorytet i nie pozostające bez wpływu na wysokość napiwku [...]. (Antoni Kroh, *Starorzeczka*, 2010)
69. Dzięki kłamstwu, można ukrywać swój kontakt ze środkami uzależniającymi, uzyskiwać wymierne korzyści, a wśród nich pieniądze, ukrywać niepowodzenia szkolne, kontakty z otoczeniem nieakceptowanym przez najbliższych, początkowe drobne przestępstwa. (Antoni Długosz, *Narkomania – ucieczka donikąd: co robić, aby chronić dzieci i młodzież przed uzależnieniami?* 2007)

70. Cokolwiek powiem, będzie kłamstwem. [...] Ale wolisz słodkie kłamstwo niżeli gorzką prawdę, więc... (Henryk Worcell, *Zaklęte rewiry*, 1936)
71. Brnęłam, elegancko kłamiąc z subtelnym uśmiechem. (Barbara Kosmowska, *Prowincja*, 2002)
72. To nasuwa wątpliwość, czy rajska kraina Barbie nie jest tylko pięknym kłamstwem. (*polityka.pl*, 2023)
73. Tylko czasami trapiła go [...] świadomość, że szczęście oparte było na kłamstwie. Że to fałsz umożliwił penetrację obu wysp szczęścia. (Bronisław Świdorski, *Słowa obcego*, 1998)
74. Andrzej Banach napisał kiedyś, że w barokowym teatrze „wszystko jest pozorem, kostiumem, kłamstwem: biedny jeniec jest księciem, wygnaniec królem, kopciuszek królowną. [...]”. (Lechosław Herz, *Wardęga. Opowieści z pobocza drogi*, 2010)
75. Każda sztuka jest kłamstwem, kłamie się w filmie, kłamie się literaturze. To są wymyślone światy, ale to jest szlachetne kłamstwo. (*Esensja*, 2009)
76. [...] kłamstwem byłby każdy film – aktor nie jest przecież postacią, którą kreuje. On jedynie odgrywa coś, co scenarzysta dla niego napisał. (*Gazeta Wroclawska*, 2006)
77. Nigdy jednak w dziejach kłamstwo nie było tak powszechne, tak akceptowalne, nieobciążone stygmatyzacją jak dziś. Oczywiście winę za to ponoszą mass media, media społecznościowe i komercja, które każą ubarwiać nie tylko informacje i produkty, lecz także informacje [...]. (*gazetapolska.pl*, 2016)
78. W oczach pisarzy szlacheckich [...] niemal każdy kupiec był podłym oszustem, a rzemieślnik partaczem i wydrwigroszem. (Janusz Tazbir, *Silva rerum historicarum*, 2002)
79. Tradycyjna krytyka turbokapitalizmu opierała się na obnażaniu eskalacji pragnień napędzanych przez coraz bardziej wyrafinowany marketing i coraz potężniejszą reklamę. To kłamstwo jest znane od dawna. [...] Media żyjące z reklamy nie mogą nie brać udziału w wielkim kłamstwie konsumenckiej cywilizacji. To kłamstwo od kilkudziesięciu lat wypycha nas w coraz większą niedolę wciąż niezaspokojonych, sztucznie wywołanych pragnień. Ale najgorsze kłamstwo gospodarki opartej na reklamie jest takie, że cała wizja życia i sensu istnienia jest w tej propagandzie ograniczona do nowego szamponu, budyniu albo samochodu. To kłamstwo, nie tyle „opakowuje niedolę”, co ją po prostu tworzy. (*Polityka*, 2004)

REFERENCES

- BARTMIŃSKI JERZY, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 2 uzup., Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BURDA JADWIGA, 2012, Prawda i kłamstwo w wypowiedziach populistycznych, *Słowo. Studia językoznawcze* 3, 56-62.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2015, O profilowaniu językowego obrazu świata, *Poradnik językowy* 1, 30-44.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno) lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- PUZYNINA JADWIGA, 1992, *Język wartości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- RUTKOVSKA KRISTINA, 2021, Leksikografiniai šaltiniai lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose, *Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje* 2, 181-200.

- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĖ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinei leidyba.
- SNUKIŠKIENĖ IRENA, 2022, *Moralinių vertybių esmė ir transformacijos. TIESA ir MELAS iš kognityvinės kultūrinės perspektyvos (lietuvių ir anglų kalbų pagrindu)*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- WIERZBICKA ANNA, 1996, *Semantics: Primes and Universals*, Oxford: Oxford University Press.
- WIERZBICKA ANNA, 1997, *Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German and Japanese*, Oxford: Oxford University Press.

VOKIETĖS VAIZDINYS DABARTINĖS LIETUVIŲ KALBOS TEKSTYNE

Veslava Čižik-Prokaševa

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.12>

ABSTRACT: The aim of this article is to describe the image of the German woman in contemporary Lithuanian language texts. Combining a structural and cognitive approach, 939 fiction, non-fiction and journalistic texts were analysed. It was found that the long-standing patriarchal tradition of stereotyping women, i.e. assigning them only traditional roles in the family and society, has changed. German women are portrayed in contemporary Lithuanian texts as strong individuals who know what they want and strive for it, as role models for other women. Their role in shaping contemporary society is evident.

KEY WORDS: *German woman, corpus, fiction and non-fiction, journalism*

1. Įvadinės pastabos

Vokiečiai nuo seno buvo lietuvių kaimynai. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje pirmieji vokiečiai (iš pradžių Klaipėdoje ir jos apylinkėse) atsirado XIII a. kartu su Livonijos, vėliau Vokiečių ordino užkariavimais. Nuo XIV a. į Lietuvą ėmė keltis vokiečių amatininkai ir pirkliai. 1920 m. Lietuvoje gyveno apie 45 tūkst. vokiečių. 65 proc. iš jų buvo ūkininkai arba amatininkai. Antrasis pasaulinis karas savaip pakoregavo šios tautinės bendrijos likimą. Didžioji dalis dar karo pradžioje, 1941 m. pavasarį, buvo iškeldinti į Vokietiją. Jų vėl padaugėjo nacių Vokietijos okupacijos laikotarpiu. Baigiantis Antrajam pasauliniam karui 1944 m. dauguma vokiečių iš Lietuvos pasitraukė su nacių kariuomene, dalis likusiųjų buvo ištremti į Sibirą. Po 1958 m. beveik visi vokiečiai repatrijavo, todėl jų Lietuvoje beveik nebeliko, o likę dažniausiai slėpė savo tapatybę¹. Remiantis Lietuvos Respublikos 2021 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo rezultatais, 2021 m. Lietuvoje gyveno tik 1977 vokiečiai, kas sudaro 0,07 proc. visų Lietuvos gyventojų². Nepaisant to, įdomu pažiūrėti, kaip pristatomos

1 Plačiau žr. <https://www.vle.lt/straipsnis/vokieciai/>, <https://www.15min.lt/media-pasakojimai/susipazinkime-lietuvos-vokieciai-kur-ir-kodel-jie-dingo-1280>.

2 <https://tmde.lrv.lt/lt/tautiniu-mazumu-kulturos-centrai-ir-tautines-bendrijos/tautiniu-mazumu-organizacijos/vokieciai>.

vokietės lietuviškai parašytuose tekstuose, kaip lietuviai, remdamiesi savo nuostatomis (santykinai palankiu ar nepritariančiu vertinimu), stebėdami vokietes, su jomis bendraudami ar bendradarbiaudami, jas įsivaizduoja.

Stereotipai daro įtaką kiekvienai žmogaus veiklos sferai, todėl nenuostabu, kad mokslininkai juos tyrė ir tirs, jų analizė visada bus aktuali. Tiriant stereotipus, norint sužinoti vyraujančią nuomonę, naudojamosi charakteristikų sąrašo metodologija, remiamasi sociologiniais metodais, apklausomis. Tačiau šie metodai dažniausiai verčia respondentus mąstyti stereotipiškai, nes daliai žmonių trūksta tiesioginio bendravimo su kitų tautų atstovais arba jų bendravimo patirtis apsiriboja keliais tos tautos atstovais³. Iš tikrųjų, tiriant žmonių įsivaizdavimus, nuomonę, geriausius rezultatus galima pasiekti tik tuo atveju, kai tyrimo objektu tampa kalbinės struktūros ir tekstiniai naratyvai (Chlebda 2010⁴), juk „raktas į kultūros ir realybės, minties ir asmenybės pažinimą glūdi kalboje“⁵ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 51). Šiame straipsnyje siekiama apibrėžti *vokiečių moterų* bruožus remiantis empirine medžiaga, kuri buvo rinkta iš Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno (toliau – DLKT)⁶. Tyrimui pasirinkti ne tik DLKT publicistikos, bet ir grožinės bei negrožinės literatūros tekstai. Publicistikos tekstai yra labai svarbūs žodžių semantinei analizei, „nes laisvoje spaudoje galima rasti įvairiausių nuomonių, pasvarstymų ir komentarų apie tiriamąjį objektą. Be to, publicistika daro žmonėms didžiulę įtaką, formuoja sampratą apie tautines vertybes – jas iškelia arba sumenkina“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 34), be to, daug greičiau atspindi visuomeninio ir politinio gyvenimo pokyčius (plačiau žr. Cidzikaitė 2007, 47 ir ten cituojamą literatūrą). Tačiau ir grožinė bei negrožinė literatūra gali turėti daug įtakos: surinktų prisiminimų pagrindu galima atkurti pasakotojų įsivaizdavimus, įsitikinimus ir nuomones, „tik skirtingos rūšies duomenys

3 Pavyzdžiui, Vidmantas Vyšniauskas ir Giedrė Baltrušaitytė ištyrė baigiamųjų klasių moksleivių požiūrį į lenkus. Jie nustatė, kad nemaža dalis respondentų yra neigiamai nusiteikę lenkų tautybės žmonių atžvilgiu, tačiau, kaip paaiškėjo, net 68 proc. respondentų nepažįsta nė vieno lenko (Vyšniauskas, Baltrušaitytė 2015, 97). Plg. dar: „**Ankieta** – materiał językowy podaje sam członek grupy w czasie wypełniania formularza ankietowego. Jest to metoda bardzo wygodna, ale nadal niezbyt wiarygodna. Bierze się to stąd, że ankietowany w sytuacji kontaktu bezpośredniego może podać dane nieprawdziwe, może zataić informacje lub po prostu wymyślić formy językowe, których na co dzień nie używa“ (Piekot 2008, 66).

4 Cituojama iš Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 47.

5 „[K]alba nėra vien komunikacijos priemonė, bet pasaulio pažinimo, patyrimo, konceptualizavimo ir interpretavimo rezultatas“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 52); „Język przenosi kulturowo uwarunkowany model świata, jego obraz (czy też ujęcie), a także stanowi rezultat procesu i sposobu poznania świata – czyli funkcjonuje jako dokonana przez poznający podmiot (człowieka – społeczeństwo) klasyfikacja, taksonomizacja i hierarchizacja poznawanego przedmiotu (świata, bytu) – a zarazem jego interpretacja, zaś tekst (zdanie) – jako pewien model określonego wycinka rzeczywistości, a nie wyłącznie jako środek komunikacji międzyludzkiej“ (Anusiewicz 1995, 23, cituojama iš Piekot 2008, 42).

6 Prieiga internete: <http://tekstynas.vdu.lt>.

leidžia atskleisti palyginti visą ir objektyvų pasaulio objekto vaizdą“ (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009, 342⁷). DLKT buvo peržiūrėta daugiau nei 15000 sakinių. Iš viso analizei atrinkti 939 informatyvūs sakiniai ne tik su žodžio *vokietė* įvairiomis vienskaitos ir daugiskaitos linksnių formomis, bet ir su žodžių *vokietaitė*, *vokietka*, *vokietukė* įvairiomis formomis, konstrukcijomis *vokiečių* + *mot. g. įvairių formų žodis*. Kadangi tyrimas apima tik dalinį aprašą, susijusį su tekstiniais šaltiniais, o neapima kitų duomenų (pvz., eksperimentinių, gautų anketavimo būdu, leksikografinių⁸), straipsnyje kalbama apie vaizdinį, o ne apie stereotipą ar konceptą, kurie turėtų būti suvokiami plačiau⁹. Nagrinėjant sakinius, išeties tašku imama struktūrinė semantika. Struktūrinis požiūris derinamas su kognityviniu, einama nuo žodžio reikšmės kaip kalbos vieneto turinio, atsirandančio iš žinojimo, kas pavadinama tuo kalbos vienetu, prie sakinio prasmės, kuri priklauso komunikacijos sferai ir yra pasakymų (predikacijos) rezultatas (Gudavičius 2011, 117)¹⁰. Ne analizuojami atskiri žodžiai, o nustatoma, kokia svarbi informacija apie vokietes perteikiama visu sakiniu, kaip per konkretaus žodžio semantiką ir jo ryšius su kitais žodžiais, reikšmėmis, konotacijomis, asociacijomis sukuriama aukščiausia pakopa – prasmė. Šiam tikslui pasiekti naudojami aprašomasis analitinis, semantinės ir statistinės analizės metodai, dėl pastarosios tyrimo rezultatai tampa patikimesni ir objektyvesni¹¹. Paprastai tiriant kitautaučių ar savo tautos įvaizdžius nagrinėjamos tik vyriškos giminės leksemos, o moterų įvaizdžiai lieka nuošaly. Šiuo požiūriu šis straipsnis yra inovatyvus.

Taigi straipsnio tikslas – aprašyti, koks *vokietės* vaizdinys glūdi DLKT tekstuose. Šiam tikslui pasiekti keliami tokie uždaviniai: 1) išrinkti iš DLKT informatyvius sakinius apie *vokietės* etnonimu įvardijamas moteris, atlikti tų sakinių semantinę analizę ir juos suklasifikuoti; 2) trumpai pristatyti iki šiol atliktų tyrimų rezultatus; 3) aptarti vokietes skirtingais aspektais; 4) išsiaiškinti, kokie vokiečių moterų bruožai yra ryškiausi ir dažniausiai minimi, kas joms būdinga, kuo jos išsiskiria; 5) remiantis tuo nustatyti, koks vokiečių moterų vaizdinys slypi DLKT tekstuose.

Lenkų kalbininkė Anna Wierzbicka išanalizavo iškabų ir skelbimų teikiamą informaciją ir nustatė, kad disciplina, tvarka nuo seno laikomos esminėmis vokiečių bendruomenės vertybėmis (Вежбицкая 1999, 682-719¹²). Ieva Lukošiuūtė tyrinėjo kultūrinius stereotipus lietuvių pasakojamuose anekdotuose. Autorė nustatė, kad

7 Cituojama iš Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 53.

8 Kokie duomenų tipai gali būti svarbūs panašioms tyrimams, žr. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 52-53.

9 Šių sąvokų apibrėžimus žr. Bartmiński 2020, 28-29; Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 49-50; Vaičiulytė-Semėnienė, Čižik-Prokaševa, Gritėnienė, Liutkevičienė, Gaidienė 2022, 16-17.

10 Plg. žodžio reikšmė yra „pažintinės, arba kognityvinės, veiklos rezultatas“ (Mikulskas 2009: 40).

11 Plg. „to, co jest częste i czego jest dużo w języku danej grupy, jest dla niej ważne“ (Piekot 2008, 44). Dar žr. ten pat, 128.

12 Cituojama iš Papaurėlytė-Klovienė 2010, 6.

vokiečio stereotipas skurdus, bet ryškus: visuose anekdotuose vokiečiai pasižymi kvailumu (Lukošiūtė 1993, 161). Dalia Senvaitytė nustatė, kad vokiečiai, studentų akimis, tvarkingi (taip mano 31 proc. apklaustųjų), darbštūs, tačiau šalti, šykštūs, pasipūtę, save aukštinantys, nacionalistai, nepakantūs kitoms tautoms. Vokiečiai yra tretii po lenkų ir rusų pagal jiems priskiriamus neigiamus bruožus: jiems priskiriami net 42 neigiami bruožai (Senvaitytė 2004, 126). Edmunda Vengrytė-Janavičienė rašo, kad kitataučių elgesys talalinėse vaizduojamas kaip netinkamas, dažnai netgi keistas: vokiečiai ryja varles arba lipa ant pirkios, jiems priskiriami tokie bruožai kaip žioplumas, nemokšiškas (Vengrytė-Janavičienė 2004, 61). Laima Anglickienė, tyrinėjusi tautosaką, rašo, kad joje atsispindi dvi santykių su vokiečiais pusės: taiki kaimynystė ir kovos su jais. Tačiau „netgi vokiečiai – kaimynas folklore vaizduojamas neigiamai“ (Anglickienė 2006, 198). Anot autorės, vokiečiai „dažniausia vaizduojamas kaip kvailas, nuolat apgaunamas žmogus“, ji net teigia, kad „[t]ai „kvailiausias“ tautosakos kitatautis“, ir tokiu jį laiko ir kitos tautos (ten pat). Mitologinėse sakmėse vokiečio vardu įvardijamas velnias, minima, kad vokiečiai esą burtininkai. Dainuojamoje tautosakoje vokiečiai yra žiaurus priešas, netinkamas vedybų partneris, o patarlėse dažniausiai atsispindi vokiečio kvailumas, panieka jam ir taikiais, ir karų laikais. Autorė mini, kad užrašyta tik keletas patarlių, kuriose minimos teigiamos vokiečio savybės – tvarkingumas ir ūkiškumas; ji rašo: „apie vokiečius lietuviai atsiliepia kaip apie darbščią, punctualią, netgi pedantiškai tvarkingą tautą, jie iš tiesų buvo gerai integravęsi į kaimo ar miestelio socialinį, kultūrinį gyvenimą“ (Anglickienė 2007, 446). Silvijos Papaurėlytės-Klovienės tyrimas parodė, kad daugiausia akcentuojamas vokiečių polinkis į tvarką, ta tvarka tampa etalonu, tačiau yra atvejų, kai šis polinkis sureikšminamas iki absurdo, virsta vos ne iškrypimu. Taip pat lietuvių akimis vokiečiai yra organizuoti ir drausmingi, tai irgi traktuojama kaip pavyzdinė kategorija, be to, jie yra patriotai. „Paprastai, rašant apie vokiečius, tekstuose pabrėžiama, kad jie dirba atkakliai, stropiai, tiksliai laikosi instrukcijų“ (Papaurėlytė-Klovienė 2010, 6). Salomėja Bandoriūtė, tyrusi XIX a. pabaigos – XX a. vidurio lietuviškus anekdotus, nustatė, kad „[v]okiečiai anekdotuose vaizduojami dvejopai: kaip pasipūtę, besijaučiantys pranašesni už lietuvius arba – atvirksčiai – kvaili, purvini, apsileidę, suplyšusiais batais ir drabužiais“ (Bandoriūtė 2015, 114). Tokie veikėjo paveikslai tarsi prieštarauja vienas kitam, tačiau abiem atvejais vokiečio personažas paverčiamas pašaipos taikiniu žiūrint vietos gyventojų (lietuvio) akimis. Danutė Liutkevičienė, išnagrinėjusi 800 pavyzdžių iš publicistikos tekstų, nustatė, kad lietuviai į vokiečius įvairiais istoriniais laikotarpiais žiūrėjo kaip į karingą, juos nuolat puldinėjančią tautą, tad tarpusavyje santykinai lietuviams dažniausiai buvo skausmingi. Visai kitoks požiūris atsiskleidė bendradarbiavimo kontekste: vokiečiai – draugiški partneriai, be to, jie geri sportininkai (Liutkevičienė 2022, 567-585). Kaip matyti, dauguma tyrimų parodė, kad vokiečiai apibūdinami kaip tvarkingi žmonės ir patriotai, o anekdotuose ir tautosakoje – kaip kvaili, priešai, net kaip velniai.

Toliau bus pristatyta, koks požiūris į vokiečių moteris matomas DLKT. Vokietės bus aptartos fiziniu, charakterio¹³, ideologiniu, religiniu, socialiniu, buitiniu, veiklos ir lokaliu aspektais.

2. Vokietė DLKT

Fizinis aspektas

Apie vokiečių išvaizdą tyrimui atrinktuose sakiniuose labai plačiai nekalbama, tačiau užfiksuoti keli būdingi bruožai: tai plaukų, akių ir odos spalva. Tekstyne kalbama apie šviesiaplaukes, auksaplaukes vokietes, turinčias geltonas, auksines garbanas (1). Akių spalva – mėlyna arba žydra, oda tekstyno pavyzdžiuose įvardijama kaip šviesi, net blyški arba porcelianinė (2). Kituose moterų išvaizdą aptariančiuose pavyzdžiuose vokietės apibūdinamos tokiais žodžiais: graži, dailutė, išvaizdi, gražuolė, įspūdingos išvaizdos, grožio konkurso nugalėtoja. Jie rodo, kad esama gražių vokiečių. Paminėtos ir negražios: kai kurių nuomone, vokietės netgi esančios „sintetinės“. Išvaizdos paveikslą papildo ir vokiečių kūno aprašymai: jos turi tvirtą kūną, dideles krūtis, tačiau tas žavios išvaizdos tipas yra neilgaamžis, jų kūnas linkęs virsti putliu ar net nutukusiu (1, 3).

- 1) *Tipiška **vokietė**: ilgi šviesūs plaukai, mėlynos akys, tvirtas kūnas, didelės krūtys. Tai labai patrauklus moterų tipas, bėda tik ta, kad neilgaamžis.*
- 2) *[...] aš dar tylesniu balsu tariau: nepykstu ant tavęs, panaite **vokietaitė**, esi tikrai graži ir porcelianinė kaip stiklinė, tačiau Margaritos meilė man pajutau iš karto [...].*
- 3) *Aplinkui baseiną šoka žmonės. Žavingos prancūzės ir nutukusios **vokietės**.*

Tekstyne galima rasti duomenų apie įvairaus amžiaus vokietes: mažas, paaugles, jaunas, vyresnio amžiaus, senyvas, senas, pagyvenusias. Dažnai nurodomas konkretus amžius, pvz., 16, 22, 30, 49, 90 metų. Tekstyno pavyzdžiai rodo, kad vokietės mėgsta puoštis: minimos jų gėlėtos ir puošnios suknelės, prabangūs, prašmatnūs rūbai, žerintys raudonais blizgučiais arba aukso spalva, šilko suknišios, net baronienės krinolinai. Teigiama, kad vyresnio amžiaus moterys rengiasi elegantiškai (4), tačiau dalykiniai drabužiai būna mėlynų ir pilkų spalvų ir jas suvienodina (5).

- 4) *Kaip ir daugelis **vokiečių** moterų, vėlyvais savo metais išmoko rengtis itin elegantiškai. Praeiviai gatvėje sustodavo ir susižavėję žiūrėdavo į dailius baltus rąkogalius ir švytinčią kaip sniegas kaklajuostę ant juodo šilko suknišios ar juodos*

13 Kadangi psichologinis ir psichosocialinis aspektai yra artimi, dažnai susipina, jie straipsnyje aptariami viename skyrelyje *Charakterio aspektas*.

gelumbės apsiausto, į ilgą auksinę grandinėlą su kristoliniu medalionu, kuria buvo maža anūko garbanėlė.

- 5) [...] konferencijos metu pastebėjau, kad yra ryškus skirtumas tarp to, kaip ren-giasi amerikietės ir europietės. Konservatyviausiai atrodo **vokietės** ir skandina-vės. Visos tarsi vienodos – mėlynų ir pilkų spalvų.

Fizinį aspektą papildė ir informacija apie vokiečių sveikatos būklę. Apie tai, jog vokiečių kuo nors serga, kalbama tik penkiuose sakiniuose: dviejuose sakiniuose mi-nimos „senos“ ligos – džiova, šiltinė, o trijuose ir dabartiniu laiku esamos – plaučių uždegimas, angina, aukštas kraujospūdis, įskilas stuburas. Tikėtina, jog mažas pavyz-džių apie ligas skaičius rodo, kad vokiečių turi stiprią sveikatą. Šią prielaidą patvirtin-tų pavyzdys, kuriame nurodoma, kad vokiečių sulaukė 90 metų jubiliejaus.

Charakterio aspektas

DLKT rasta nemažai pavyzdžių, kuriuose išryškinti įvairūs vokiečių moterų charakterio bruožai, jų prigimtis, elgesys, jausmai. Vienos ypatybės vaizduoja vokie-tes teigiamai, kitos – neigiamai. Atkreiptinas dėmesys, kad dažnai tam tikras vokiečių charakterio bruožas minimas tik vieną kartą, todėl negalima teigti, kad ši savybė bū-dinga daugeliui vokiečių moterų.

Dalis tekstyno sakinių aprašo artimus vokiečių santykius su kitais žmonėmis. Šiuose sakiniuose vokiečių vaizduojamos kaip geraširdės, besirūpinančios kitais, užjaučian-čios, padedančios (6), net rizikuojančios savimi, savo saugumu dėl kitų žmonių. Dėl šių savybių vokiečių lengvai tampa kitų draugėmis, bičiulėmis, ir amžius nėra kliūtis: draugauja vaikai, draugauja paaugusios, draugauja vyresnio amžiaus moterys (7).

- 6) **Vokietė** *Kordula Grelman, susipažinusi su AC „Patria“ organizacijos savano-riais, panorė čia atvykti dirbti.*
- 7) *Galop neišstveria ir užkalbina. Vokiškai. Mes nemokam jų kalbos, bet suprantam, ko nori **vokietaitės**. Duodam joms papūsti muilo burbulus. Taip susidraugau-jam. Kasdien susitinkam gatvėj.*

DLKT sakiniai rodo, kad vokiečių yra mylinčios mamos, draugės, žmonos. Jos la-bai drąsios, azartiškos, ryžtasi daryti tai, ką iki tol darydavo tik vyrai. Tekstyno vokie-tės susilaukia ir tokio aukšto įvertinimo kaip „kilni, ori, tauri“. Vokiečių, anot teks-tyno, būdingas ir nuoširdumas, malonumas. Jos šaunios ir praktiškos, išsilavinusios, anksčiau buvo labiau išprususios nei kitų tautų moterys, labai gabios (8). Tekstyno rasta keletas pavyzdžių, kurie leidžia daryti prielaidą, jog vokiečių yra labai rimtos, atsakingos ir pareigingos¹⁴ (9), užsispyrusios ir nepasiduodančios sunkumams.

14 Tai patvirtina S. Papaurėlytės-Klovienės (2010) gautus tyrimo rezultatus.

- 8) *Mūsų matematikos mokytoja, vokiečių, per pusmetį išmoko tiek lietuviškų žodžių, kad su ja jau galima susišnekėti.*
- 9) *Beje, austrė ar vokiečių, išgirdusi, jog kaimynė priekaištauja pernelyg įsismarkavusiam vaikui, nepuola jo užtarti ar perti kailio. Ji mato reikalą pasišnekėti su juo apie pagarbą kaimynams, namui, gatvei. Ir priminti, kad viskas kainuoja, o pinigų reikia uždirbti, pagamintą daiktą tausoti ir t.t.*

Kiti tekstyno pavyzdžiai vaizduoja vokiečių iš neigiamos pusės. Dažniausiai tai pavieniai teiginiai. Tekstyno pavyzdžiai rodo, kad esama bjaurių vokiečių moterų, net jų pačių vaikai pasisako, kad jų mama esanti siaubinga moteris, pikčiurna, kuri grąsina juos parduoti, jei jai nepaklustų (10). Esama tokių, kurios labai mėgsta gąsdinti vaikus įvairiais išsugalvojimais, taip pat tokių nedorų, kad kiti žmonės, jei joms nepataikaudavo, sulaukdavo nemalonumų. Net tikrų niekšiu, kurioms jų pačių užgaidos yra svarbesnės nei kitų žmonių likimas (11). O kai kurių žvilgsnis asocijuojasi net su raganos žvilgsniu (16).

- 10) – *Mano motina, tai pikčiurna buvo! – Jūsų motina? – Mano motina, kur jau ne, toji siaubinga moteriškė vokiečių. Jei mes tučiuojau neužmigdavome, grasindavo mus parduoti anglininkui.*
- 11) *Jis susisieki su aukštesnio rango amerikiečių kariniais pareigūnais. Šie gerokai nustebo – jie nieko negirdėjo apie jokią potvarkį mus kažkur kitur iškraustyti. Paaiškėjo, kad tai buvo vien leitenanto savivalė. Pasirodo, jis buvo įsitaisęs meilužę vokiečių ir šioji įkalbėjo jį išvaryti mus ir atiduoti namą jos šeimai.*

Pora tekstyno sakinių rodo, kad kai kurioms vokiečiams yra gerai pažįstamas pavado ir keršto jausmas. Yra ir tokių, kurioms svetimas drovumas. Kaip rodo tekstyno medžiaga, vokiečių yra pasipūtusių, savimylų, išrankių (12)¹⁵. Vokiečių moterų išrankumas matomas ir renkantis partnerį: jos vertina turtingus, reikšmingo statuso vyrus, tamsiaodžius arba kazokus, kurie, jų nuomone, yra vyriškesni. Vokiečių taip pat gali pasižymėti perdėtu pedantiškumu, taupumu (13)¹⁶, gali stokoti taktiškumo, norėti visada dominuoti, taip pat ir būti kvailos.

- 12) *Kaunietė nustebo, kad visos konkurso merginos buvo labai draugiškos, išskyrus visų nemėgstamą „pasikėlusią“ ir uždarą vokiečių Reeka Struck.*
- 13) *Kas žino, ką dar gali sugalvoti ta sena pedantiška vokiečių, vertusi jos batus šveisti dantų šepetėliu? Ar ko tikėtis iš patologiškai taupios senutės, vietoje tualetinio popieriaus naudojusi seną audinio atraizą, kurią kažkam tekdavo skalbti.*

15 O tai sutampa su D. Senvaitytės (2004) ir S. Bandoriūtės (2015) išvadomis.

16 Apie vokiečių pedantišką taupumą, kuris virsta vos ne iškrypimu, kalba L. Anglickienė (2007) ir S. Papaurėlytė-Klovienė (2010).

Daug tekstyno pavyzdžių kalba apie vokiečių moterų padorumą. Rasti tik du pavyzdžiai, kuriuose vokiečių įvardintos kaip padorios moterys. Kiti tekstyno sakiniai rodo, kad vokiečių yra laisvesnių pažiūrų, mažiau paiso padorumo normų, nustatytų taisyklių: jos gali pozuoti erotiniuose žurnaluose, būti netradicinės seksualinės orientacijos, vartoti heroiną (14), laisvai degintis paplūdimiuose pusiau apsinuoginusios ir nesidrovėti net tuomet, kai jų apatinius drabužius pamato svetimi vyrai. Vokiečių kelia pavojų kitų santuokoms, naudojami vyrų už pinigus paslaugomis. Santykiuoti su vyrais nesusituokus joms yra įprasta, kaip ir būti meilužėmis, užsiimti prostitucija (15).

- 14) *Manoma, kad Delonas turi dar vieną sūnų, tačiau jo nepripažįsta. Šio sūnaus motina – dabar jau mirusi vokiečių aktorė Nico. Ji pagimdė sūnų būdama 22 metų ir mėgino per teismą įrodyti, kad berniuko tėvas – Alainas Delonas. Veltui. Delonas tai neigė, ir Nico nuleido rankas, juolab kad buvo priklausoma nuo heroino.*
- 15) *Šėtonas turėjo likti patenkintas, jis turėjo kaiste kaisti nuo pragariškos savimeilės ir ekstazės: net pati Margarita Cellė Makleod, toji vokiečių šnipė ir kūniškų vaišių gurmanė, toji paleistuvių paleistuvė Mata Hari nieko panašaus nematė savo meilužių miegamųjų veidrodžiuose.*

Vokiečių vidinį vaizdinį papildo ir jų perteikiamos emocijos, veiksmai. Manoma, kad vokiečiai yra santūresni už kitų tautų atstovus, kad jie yra ne tokie emocingi. Tačiau, kaip rodo tekstyno pavyzdžiai, jausmai jiems nesvetimi (16). Vokiečių moka kvatoti, nervintis, kraustytis dėl kažko iš proto, jausti pagarbą, žavėtis kuo nors, jausti švelnumą, turėti humoro jausmą. Vokiečiams būdingos ir neigiamos emocijos: jos piktinasi, būna nepatenkintos, priekaištauja, net apskundžia kitus žmones dėl smulkmenų (17). Kai kalbama apie vaikus ir artimuosius, vokiečių moterys rodo skirtingas emocijas: vienos taip myli, kad nieko jiems negaili, kitos rauda dėl jų žūties, trečios negali ramiai gyventi, nežinodamos, kas atsitiko jų artimiesiems, bet yra ir tokių, kurios pasiruošusios savo vaikus paaukoti dėl įsitikinimų (18).

- 16) *Žinoma, vokiečiai santūresni už lenkus. Vienos pagyvenusios vokiečių (pravažiuojant jaukų, švarų miestelį) rytmečio valandą mestas raganiškas žvilgsnis liko atmintyje lig šios dienos...*
- 17) *Anot apklausos rezultaty, vokiečiai visada yra kuo nors nepatenkinti, kad ir kokio aukšto lygio aptarnavimas būtų. Vieno viešbučio Karibuose darbuotojas pateikė pavyzdį apie vokiečių turistę, kuri apskundė viešbučio patarnautojus, neištrynusius jai nugaros apsauginiu kremu.*
- 18) *Ir jos susidraugavo: jaunoji nuomininkė pasakoja apie Lietuvą, komunistus, apie jų būsimą kūdiki; vokiečių – apie sūnus, vienas gal jau žuvęs, bet jai ir antro nebūtų gaila, nes jie – už Reichą, už didįjį vadą Hitlerį.*

Ideologinis aspektas

Jau buvo minėta, kad vokietės turi tvirtą charakterį. Jų įsitikinimai, kaip rodo tekstyno pavyzdžiai, irgi nepajudinami. Jos, visų pirma, yra nacionalistės (19)¹⁷. Nors vokietės ir ištekėdavo už kitataučių, tačiau vis tiek išlikdavo ištikimos savo gimtinei: jų vaikai buvo auklėjami kaip vokiečiai, kalbėjo ir galvojo vokiškai. Suvokietinami būdavo ir jų pačių vyrai. Politikoje vokietės irgi išlieka ištikimos savo tėvynei¹⁸. Jos drąsiai kovoja už moterų teises: nori aktyviai dalyvauti šalies politiniame gyvenime, tarnauti kariuomenėje, dalyvauti mūšiuose (20), pačios rinktis pavardę po vedybų. Tas tvirtumas, matyt, kyla iš to, kad patys vokiečiai laiko save išskirtine rase. Taip mano ir kitų tautų žmonės, jie pabrėžia, jog moteris yra grynakraujė vokietė, arba elgiasi su ja kaip su išskirtine. Tai patvirtina ir tekstyno sakiniai, kuriuose pasakojama apie vokietėms teikiamas privilegijas ir išskirtines sąlygas (21).

- 19) *A. Merkel pirmiausia yra **vokietė**, po to europietė ir tada „atlantistė“.*
- 20) *[...] teismas antradienį pareiškė, kad Vokietijos ginkluotosiose pajėgose tarnaujančioms moterims turi būti leista nešiotis ginklus, o įstatymai, draudžiantys moterims dalyvauti mūšiuose, pažeidžia Europos Sąjungos normas dėl lyčių lygybės. Teismas patenkino **vokietės** Tanios Kreil skundą. Moteris kreipėsi į Europos teismą, kai Vokietijos gynybos ministerija atmetė jos prašymą leisti jai tarnauti Bundesvere.*
- 21) *Vienuolės užsienietės – prancūzės, **vokietės** ar anglės – niekada nesikankino Neten vienuolynuose, jos turėjo savus prabangiai įrengtus apartamentus ir valgė geruose restoranuose.*

Religinis aspektas

Tekstyno pavyzdžiai nerodo, ar vokietės yra religingos, ar ne. Rastas vienas pavyzdys, kuriame pati vokietė tvirtina, kad vokietės yra religingos, tačiau tas faktas joms visai netrukdo nusidėti (22). Dar pora pavyzdžių rodo, jog vokietės yra krikščionės katalikės (23), o dar du – kad protestantės (24).

- 22) *Prašau jo tik vieno. Kad prieš nusidedant, leistų sukalbėt maldą! Mes, **vokietės**, religingos. Juk žinau, iš mano kambario jis iškart lėks pas Kristiną, paskui pas Helgą.*
- 23) *Kaip **vokiečių** katalikė įsivaizdavo Lietuvą?*
- 24) *Tačiau prieš tai ši **vokietė**, protestantiškų instinktų vedama, baigė Petro I pradėtą Bažnyčios nepriklausomybės naikinimo darbą.*

17 Taip mano ir D. Senvaitytė (2004).

18 Taip mano ir S. Papaurėlytė-Klovienė (2010).

Socialinis aspektas

Socialinis aspektas apima pavyzdžius, kurie aprašo vokiečių moterų dalykinius santykius su kitais žmonėmis, jų socialinį statusą ir visuotinį pripažinimą, bendradarbiavimą su kitais bei socialinį elgesį. Daugumoje tekstyno pavyzdžių nurodoma, kas vokietės yra konkrečiam žmogui. Dažniausiai minima, kad jos yra kažkieno žmonos: lietuvių, amerikiečių, žydo, latvio, graiko, egiptiečio, palestiniečio, jugoslavo, rusų, libaniečio, prancūzo, arabo, indo, italo, norvego. Vokietė gali būti mylimoji, mergina, kaimynė, gali gyventi kartu. Tekstynė nurodomi ir giminytės ryšiai, dažniausiai – kad vokietė yra kažkieno motina, rečiau – kad senelė ar prosenelė.

Tekstynė kalbama apie praeityje vokiečių turėtą aukštą socialinę padėtį: vokiečių būta aristokratių, baronaičių, carienių (25). Turtingų vokiečių moterų esama ir dabar (26).

- 25) *Ji buvo Nadin Žiko (Nadine Jiko). Iš jos padarė Nadieždą Kamilovną. Ko čia stebėtis, kad iš Nadinos tapo Nadežda, taigi visos carienės „vokietkos“ irgi Aleksandros, Anastasijos, Jekaterinos.*
- 26) **Vokiečių** mados garsenybės uždarbis – nepralenkiamas.

Tekstynė daug pasakojama apie vokiečių moterų bendradarbiavimą su kitais žmonėmis kultūros, sporto srityse¹⁹. Kartu atliekami darbai suartina vokietes su lietuvių, šiems leidžia pažinti vokiečių vidinį pasaulį, kūrybą. Rengiamos parodos, statomi spektakliai pagal vokiečių autorių knygas, rašomos ir pristatomos knygos, kartu vaidinama filmuose, rengiami koncertai (27). Pasakojama ir apie pagalbą bei paramą, kurią teikia vokietės, jų atliekamas misijas kitose šalyse (28). Todėl nieko nuostabaus, kad vokietės pasaulyje sulaukia didelio pripažinimo ir yra labai vertinamos. Jos sulaukia tokių epitetų kaip „legendinė, garsioji, ryški, puiki, žinoma, įžymioji, autoritetas, supermodelis, supermanekenė“, patenka į pasaulio geriausiųjų reitingus, net vadinašmos „princesėmis“ (29).

- 27) *Į Vilnių pirmą kartą atvyko pasaulinio garso vokiečių choreografės P. Bausch Vupertalio šokio teatras.*
- 28) **Vokietė** Heide Reiss-Bolland Alytui nusipelnė teikdama labdarą ir organizuodama medikų stažuotes užsienyje.
- 29) *Vokiečių dailiojo čiuožimo princesė neskuba tapti karaliene Garsiausia iš garsiųjų dailiojo čiuožimo žvaigždžių vokiečių Katarina Witt su mėgėjų varžybose galutinai atsisveikino prieš dvejus metus per Lilehamerio olimpinės žaidynes.*

Vokietės gauna Nobelio premijas, yra apdovanojamos už pasiekimus, jų knygos tampa bestseleriais. Kai kurios iš jų už savo darbus, veiklas sulaukia aukščiausio įvertinimo – paskelbimo šventąja ar palaimintąja (30). Tai rodo, kad vokiečių moterų

19 Kad vokiečiai yra draugiški partneriai, pastebėjo D. Liutkevičienė (2022).

tikrai buvo religingų ir dorų. Tačiau tokios yra ne visos vokietės: jos gali siekti savo tikslų nesąžiningai (pvz., vartoti dopingą), neatsižvelgti į įstatymus (užsiimti klastotėmis, už tai kalėti kalėjime) ar atimti kito gyvybę (net penki tekstyno sakiniai teigia, kad jos yra kaltos dėl kieno nors nužudymo) (31).

- 30) *Apie palaimintąją rengiamą paskelbti **vokiečių** vienuolę klementietę Mariją Eutimiją (Mariją Emą Ufing), nuo kurios mirties praėjo jau 40 metų, yra išleista daug knygų vokiečių, prancūzų, anglų ir kitomis kalbomis.*
- 31) *Vokietijos policija pranešė identifikavusi moterį, kuri Kūčių vakarą susisprogdino nedidelėje Frankfurto bažnyčioje, kartu nužudydama dar dvi moteris ir sužeisdama per 10 žmonių. Policija teigia, kad pilnoje žmonių bažnyčioje susisprogdino 49-erių metų **vokietė** iš Frankfurto Riedelheimo rajono, esančio vos už kelių kilometrų nuo bažnyčios.*

Buitinis aspektas

Iš tekstyno nepavyks daug sužinoti apie vokiečių moterų buitį. Keli tekstyno sakiniai rodo, kad vokietės nėra linkusios persidirbti, dirba tik tiek, kad užtektų pragyventi. Darbo atlikimo atžvilgiu jos lieka konservatyvios, senamadiškos, nenorinčios keistis (32). Jų elgesio, kaip rodo tekstyno medžiaga, nepakeitė net karas ir jų šalies sugriovimas. Kad vokietės linkusios užsidirbti pinigų lengvesniu būdu, atskleidžia sakiniai, kuriuose pasakojama apie butų, žemių nuomą. Vokiečių namai pasižymi jaukumu ir švara, be to, ir pačios vokietės labai stengiasi laikytis švaros (33).

- 32) *Beveik visi darbdaviai, samdantys merginas, ypač **vokietes**, skundžiasi jų višišku nesugebėjimu ir nenoru atsisakyti senų, kadaise išmokyto darbo metodų ir išmokti naujų, praktiškesnių, prisitaikyti prie naujų darbo formų, mokytis sutelkti savo protinius sugebėjimus arba apskritai juos panaudoti.*
- 33) *Niekas man nepasakys, kur dingę trys mažos švarutės **vokietaitės**, mano vaikystės žaidimų draugės. Kas joms nutiko?*

Tekстыne rasti kadaise atliktų tyrimų rezultatai: vokietės vidutiniškai būna užsiėmusios reikalais mažiau nei italės, tačiau daugiau nei švedės ir suomės, savaitgaliais jos daug laiko skiria maistui ruošti.

Tekstynas pateikia ir faktų, kurie rodo, jog vokietėms gyvenime kartais tenka susidurti su nemalonumais: jas gali apvogti, pagrobti, versti keisti tikėjimą, reikalauti iš jų absurdiškų dalykų, jos gali būti apšmeižtos, girdėti nepadorius juokelius savo adresu arba patekti į kurioziškas situacijas. Tačiau dar baisesnė vokiečių moterų buitis karo metu ir po jo. Joms teko matyti savo namų, ūkių, miestų niokojimą, dėl to jos buvo priverstos elgetauti arba dirbti kitų ūkiuose, nes kitaip galėjo mirti nuo bado (34). Karo metu vokietės buvo prievartaujamos, laikomos karo grobiu, užkariautojų nuosavybe, su jomis buvo elgiama daug blogiau nei su kitomis moterimis. Jos buvo žudomos ne tik kitataučių, bet ir saviškių (35). Šiuo sunkiu metu vokietės privalėjo slėpti

savo tapatybę, slapstytis keliaudamos. Jos skubėjo tekėti, kad pakeistų savo pavardę ir nebūtų atpažįstamos, gyveno nuolatinėje baimėje, nes bet kada galėjo būti išvadintos šnipėmis ir būti ištremtos, nepaisant jokių aplinkybių. Kitiems buvo uždrausta su jomis bendrauti ir draugauti.

- 34) [...] *vos ne kasdien į šias apylinkes priklysdavo elgetaujančios **vokiečių** moterys ir vaikai.*
- 35) *Aš mačiau, kaip seną **vokietę**, kuri girdė mus iš kibiro vandeniui, paguldė hitlerininko kulka.*

Veiklos aspektas

Kaip rodo tekstynas, vokietės mėgsta įvairius darbus. Sąlyginai jų veiklą ir pomėgius galima suskirstyti į tris grupes: darbas, kūryba ir sportas. Kaip rodo tekstyno sakiniai, daugiausia vokietės dirba pedagoginį darbą: tai guvernantės, auklės, mokytojos, dėstytojos. Taip pat jos užsiima moksline veikla (mokslininkės, muzikologės, literatūrologės, menotyrininkės), padeda pasveikti kitiems psichologiškai ir fiziškai (psichologės, gydytojos, seselės), atlieka sunkius darbus (valgyklos šefės, profesionalios vairuotojos, audėjos, siuvėjos, dvaro tarnautojos, kambarinės), užsiima visuomeneine veikla (politikės, žurnalistės), dirba grožio industrijoje (manekenės), skiria savo gyvenimą pašaukimui (vienuolės).

Vokietės taip pat labai kūrybingos: jos rašo knygas, kuria eiles. Be to, ir labai muzikaliai: kuria muziką, atlieka ją įvairiais instrumentais (smuiku, arfa, vargonais, gitara), dainuoja. Jos yra menininkės, dailininkės, šoka ir vaidina. Kuria choreografiją ir filmus, projektuoja. Labiausiai vokietės mėgsta rašyti, vaidinti ir griežti smuiku. Kaip rodo tekstyno pavyzdžiai, kai kurios vokietės sugeba dirbti daugiau nei vieną darbą. Gali būti slaugė ir virėja, režisierė ir rašytoja, aktorė ir dainininkė, aktorė ir režisierė, politologė ir sociologė, žurnalistė ir ekspedicijos rengėja, žurnalistė ir rašytoja, teologė ir germanistė, dizainerė ir žurnalistė, žurnalistė, režisierė ir rašytoja.

Tačiau tekstyne daugiausia kalbama apie vokietes sportininkes – rasti net 243 sakiniai. Keturi sakiniai pasakoja apie tai, kad sportininkės patyrė traumas ir negali dalyvauti varžybose, iš dvylikos sakinių sužinome, kad vokietėms nesisekė varžybose, bet net 37 sakiniai pasakoja apie aukščiausias vokiečių pergales: Europos, pasaulio čempionatus, olimpiadas, rekordus (36-38). Likę 204 sakiniai irgi pasakoja apie vokiečių sportininkų pasiekimus ir pergales²⁰. Vokietės pasižymėjusios įvairiose sporto šakose: daugiakovėje, dviračių, lengvosios atletikos (šuolių, bėgimo, metimų), intelekto, jėgos, taiklumo, kovinio sporto, techninėse (motorizuoto ir aviacijos sporto), žiemos, vandens, žirgų, komandinio sporto. Kaip rodo tekstyno medžiaga, populiariausias vokiečių moteris garsinantis sportas – dviračių lenktynės. Antroje vietoje yra

20 Kad vokiečiai yra geri sportininkai, mini D. Liutkevičienė (2022).

krepšinis ir tenisas, trečioje – įvairios lenktynės, bėgimas. Kiek mažiau vokietes garcina šuoliai į tolį, plaukimas, stalo tenisas bei šuoliai į aukštį. Apie kitas sporto šakas kalbama rečiau, kai kurios minimos tik po kartą.

- 36) **Vokiečių** plaukikė, Seulo olimpiadoje iškovojo šėšis aukso medalius.
- 37) Istorinis įvykis – dykumų ralį laimėjo vokitė J. Kleinschmidt. **Vokitė** Jutta Kleinschmidt vakar tapo pirmąją moterimi, laimėjusia sudėtingiausią dykumų ralį Paryžius-Dakaras.
- 38) 23 metų Lietuvos dviratininkė nuo pirmąją vietą užimančios pasaulio taurės varžybų lyderės **vokitės** Hankos Kupfernagel atsilieka 242 taškais.

Lokalinis aspektas

Vokietės yra plačiai pasklidusios po visą pasaulį: gimsta, gyvena, dėsto, moko, išteka, keliauja. Tekстыne daugiausia dėmesio sulaukė vokitės, gyvenusios Lietuvoje, t. y. Kaune, Klaipėdoje, Vilniuje, Druskininkuose, Užpaliuose, Švenčionyse. Taip pat kalbama apie vokietes Turkijoje, Rumunijoje, Austrijoje, Čekijoje, Karibuose, Švedijoje, Šveicarijoje, Lenkijoje, Amerikoje, Graikijoje, Prancūzijoje, Rusijoje, Danijoje. Tai rodo, jog vokiečių galima sutikti visur:

- 39) *Claudijos Reichardt pavardė dar mažai žinoma. Ji – vokitė, tačiau išmoko lietuviškai, šiuo metu gyvena ir dirba Lietuvoje.*
- 40) *Amerikoje gimusi, Vakarų Vokietijoje augusi Rumunijos vokiečių duktė ištekėjo už Miuncheno konservatoriją baigusio graiko Yanis.*

3. Apibendrinimas

Vokiečių moters vaizdinys DLKT gana visapusiškas, apie vokietes pasakojama fiziniu, charakterio, socialiniu, lokalinu, buitiniu, biologiniu, ideologiniu ir religiniu aspektu. Iš tekstyno pavyzdžių galima įsivaizduoti, kaip atrodo vokitės, kaip jos mėgsta rengtis. Vokiečių charakterio bruožus, prigimtį, elgesį, jausmus rodo ne tik psichologinis, psichosocialinis ir socialinis, bet ir buitinis aspektas. Tačiau dažniausiai tekstыne šios informacijos mažai: tam tikros vokiečių savybės minimos tik po vieną kartą, tad sunku susidaryti vokitės vidinio pasaulio vaizdą. Tekстыne labai daug kalbama apie vokiečių moterų veiklą (virš 40 proc. visų pavyzdžių), aiškiai parodoma, kokie užsiėmimai joms labiausiai patinka. Iš tekstyno pavyzdžių matyti, kad vokitės yra laisvesnių pažiūrų, mažiau paiso dorovės normų. Plačiai pristatoma ir jų veikla bei statusas visuomenėje. Apie religiją užsimenama tik keliuose sakiniuose.

Išnagrinėjus 939 tekstyno grožinės ir negrožinės literatūros bei publicistikos tekstų pavyzdžius paaiškėjo, kad vokitės tekstыne dažniausiai pristatomos kaip:

- sportininkės (dviratininkės, krepšininkės, tenisininkės);
- kitus mokantis ir auklėjantis asmuo (mokytojos, dėstytojos, mokslininkės, guvernantės, žurnalistės, psichologės);
- asmuo, kuriantis ir perteikiantis grožį (rašytojos, muzikės, aktorės);
- šviesiaplaukės, geraširdės, mylinčios, gražios mamos, žmonos, draugės;
- lytinio pasitenkinimo objektas;
- nacionalistės ir patriotės;
- moterys, bendradarbiaujančios su kitais, pripažįstamos ir vertinamos kitų žmonių;
- pasaulio žmonės: vokiečių galima sutikti visur.

Atlikta analizė rodo, kad ilgą laiką gyvavusi patriarchalinė tradicija moteris vaizduoti stereotipiškai, t. y. priskiriant joms tik tradicinius vaidmenis šeimoje ir visuomenėje, yra pasikeitusi. Vokietės pristatomos kaip stiprios moterys, žinančios, ko nori, ir to siekiančios, kaip pavyzdys kitoms moterims. Jų vaidmuo kuriant šiuolaikinę visuomenę akivaizdus.

LITERATŪRA

- ABRAMOWICZ MACIEJ, BARTMIŃSKI JERZY, CHLEBDA WOJCIECH, 2009, Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A“, *Etnolingwistyka*, t. 21, 341-342.
- ANGLICKIENĖ LAIMA, 2006, *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Vilnius: Versus aureus. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:B.03~2006~1367163255725/datastreams/DS.001.0.01.BOOK/content>.
- ANGLICKIENĖ LAIMA, 2007, Tautosaka apie kitataučius: etnostereotipų ir siužetų migracija, *Rytų Europos kultūra migracijos kontekste: tarpdalykiniai tyrimai*, sud. I. R. Merkienė, Vilnius: Versus Aureus, 445–454. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2007~1367160559891/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- ANUSIEWICZ JANUSZ, 1995, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- BANDORIŪTĖ SALOMĖJA, 2015, Tradicinis anekdotas: iš ko juokėsi XIX a. pabaigos – XX a. vidurio lietuviai, *Tautosakos darbai* XLIX, 105-122. Prieiga internete: <https://doi.org/10.51554/TD.2015.29008>.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2020, Kultūrinė lingvistika: teorinės prielaidos ir metodai. Darbo definicijos slavų ir jų kaimynų aksiologiniame leksikone (LASiS) pavyzdys, [w] K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska (sud.), *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- CHLEBDA WOJCIECH, 2010, W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian, [w] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo UO, 7-20.

- CIDZIKAITĖ DALIA, 2007, „*Kitas*“ lietuvių prozoje, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2011, Reikšmė – sąvoka – konceptas ir prasmė, *Res humanitariae* 10, 108–119. Prieiga internete: <http://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB0001:J.04~2011~1367184173024/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- LIUTKEVIČIENĖ DANUTĖ, 2022, Vokietis, [w] L. Vaičiulytė-Semėnienė, V. Čižik-Prokaševa, A. Gritėnienė, D. Liutkevičienė, A. Gaidienė, *Lietuvio kaimynai: draugai ar priešai? Kalbinė vaizdinių analizė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LUKOŠIUTĖ IEVA, 1993, Kultūriniai stereotipai lietuvių pasakojamuose anekdotuose: žydas, čigonas, vokietis, *Jaunųjų mokslininkų darbai* 1(34), 160–166.
- MIKULSKAS, 2009, Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos, [w] *Kalba ir žmonės*, sud. A. Judžentis, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 39–80.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2020, Apie kultūrinių konceptų eksplikaciją, [w] K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska (sud.), *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- PAPURĖLYTĖ-KLOVIENĖ SILVIJA, 2010, Kaimyninių tautų atstovai ir jų nacionalinio charakterio specifika lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, *Lietuvių kalba* 4, 1–8. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22855/22128>.
- PIEKOT TOMASZ, 2008, *Język w grupie społecznej*, Wałbrzych: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa.
- RUTKOVSKA KRISTINA, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA (sud.), 2020, *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĖ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinei leidyba.
- SENAVAITYTĖ DALIA, 2004, Etninių stereotipų kaita: tautybės studentų akimis, *Tiltai* 4(29), 123–129.
- VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ LORETA, ČIŽIK-PROKAŠEVA VESLAVA, GRITĖNIENĖ AURELIJA, LIUTKEVIČIENĖ DANUTĖ, GAIDIENĖ ANŽELIKA, 2022, *Lietuvio kaimynai: draugai ar priešai? Kalbinė vaizdinių analizė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- VENGRYTĖ-JANAVIČIENĖ EDMUNDA, 2004, Kitataučiai lietuvių liaudies talalinėse, *Tautosakos darbai* XX(XXVII), 57–63.
- VYŠNIAUSKAS VIDMANTAS, BALTRUŠAITYTĖ GIEDRĖ, 2015, Baigiamųjų klasių moksleivių požiūris į lenkus ir lietuvių-lenkų santykiai, *Kultūra ir visuomenė* 6(1), 91–106. Prieiga internete: <https://doi.org/10.7220/2335-8777.6.1.6>.
- Вежбицкая Анна, 1999, *Семантические универсалии и описание языков*, Москва: Языки русской культуры.

ALCEST TO MÓJ KOLEGA, KTÓRY JEST BARDZO GRUBY I KTÓRY CIĄGLE JE¹.

KONCEPT GRUBAS W SERII OPOWIADAŃ O MIKOŁAJKU R. GOSCINNEGO I J.J. SEMPÉGO JAKO TEKŚCIE KULTURY

Dorota Pazio-Włazłowska

Instytut Sławistyki PAN, Warszawa

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.13>

ADNOTACJA. W artykule oglądowi poddano trwałość stereotypu *GRUBAS*, zakrzepłego w tekstach odgrywających istotną rolę w kształtowaniu polskiej lingwokultury. Materiał egzemplifikacyjny zaczerpnięto z opowiadań o Mikołajku R. Goscinnego i J.J. Sempégo, a jako odniesienie dla zrekonstruowanego na tej podstawie wizerunku przywołano wyniki przeprowadzonej w 2021 roku ankiety dotyczącej badanego stereotypu. Cytaty-segmenty wyekscerpowane z opowiadań zinterpretowano, odwołując się do metodologii lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Liczne paralele między rekonstrukcją konceptu dokonaną na materiale historyjek o Mikołajku i wynikami ankiety świadczą o głębokim zakorzenieniu obrazu grubasa w świadomości użytkowników polszczyzny, potwierdzają jego trwałość i niezmienną, dowodzą stabilizacji cech tworzących jego jądro.

SŁOWA KLUCZOWE: otyłość, ciało, stereotyp, aksjolingwistyka, fat studies

Wiele bym dała, by zrozumieć, dlaczego ludzie tak bardzo nienawidzą osób otyłych – mówi jedna z bohaterek reportażu Marii Mamczur (2022, 18). Książka Mamczur to jeden z wielu tekstów poświęconych ciału w perspektywie jego obfitości i związanych z nią doświadczeń, jakie ukazały się w ostatnim czasie. W mediach toczy się ożywiona dyskusja na temat społecznego odbioru osób otyłych, przede wszystkim ich stygmatyzacji. Niniejszy artykuł również przynależy do tych rozważań, przynosi refleksję z pogranicza aksjolingwistyki i *fat studies*, koncentruje się na trwałości stereotypu osoby grubej zakrzepłego w tekstach kultury. To one, naszym zdaniem, odgrywają niebagatelną rolę w postrzeganiu *GRUBASA* przez współczesnych użytkowników polszczyzny. Jako materiał egzemplifikacyjny wykorzystujemy serię opowiadań o Mikołajku René Goscinnego i Jeana-Jacques'a Sempégo, a jako odniesienie dla zrekonstruowanego na tej podstawie wizerunku przywołujemy wyniki badania ankietowego przeprowadzonego wiosną 2021 roku.

1 (Mikołajek, 10) – w nawiasie podano skrót tytułu tomu (zestawienie pełnych tytułów zostało zamieszczone na końcu artykułu) oraz numer strony, z której zaczerpnięto cytat. Podobnie zostały opisane pozostałe przywołane w tekście cytaty – wszędzie podano skrót tytułu tomu oraz numer strony.

Aktualność tematyki

Podjęta problematyka ciała – „chudości” i „grubości” – jest aktualna społecznie, niesie wiele emocji, ciało znajduje się bowiem w centrum naszej autokreacji, powszechnie dążymy do piękna i sprawności. Bycie szczupłym jest nie tylko modne, jest wartością promowaną przez środki masowego przekazu, lekarzy i celebrytów. Wprawdzie coraz częściej mówi się o akceptacji ciała bez względu na jego kształt i niedoskonałości, rozwija się ruch *body positive*, a *ciałopozytywność* często pojawia się w mediach, to grubi są nadal odbierani jako gorsi, brzydsi, niepasujący do idealnego obrazu ludzi zdrowych, szczupłych i odnoszących sukcesy, sytuowani są na marginesie tego, co społeczeństwo uważa za „normalne”². Doświadczenie społecznej opresji grubych wyznaczają m.in. stereotypy kulturowe³, ugruntowane w świadomości użytkowników języka, powstałe w wyniku przyjęcia „sądów generalizujących i upraszczających zewnątrzny świat. Ich nośnikami są m.in. kultura, wychowanie i tradycja, które przekazują je, angażując uczucia, poszczególnym grupom i jednostkom” (Nowak 1999, 104). Stereotypy charakteryzują się trwałością, której sprzyja reprodukcja rodzinna i kulturowa (Nowak 1999, 105), trudno poddają się zmianom (Chlewiński 1992). Jednostka przejmuje je i koduje już we wczesnym dzieciństwie (por. Wolińska 2015, 54)⁴.

Negatywny obraz grubasa towarzyszy nam od wieków, nie jest to konstrukt nam współczesny, który wynikałby ze zmian estetyki i przyrostu wiedzy medycznej w wieku XX. Daleko posuniętym uproszczeniem, aczkolwiek – wydaje się – mocno zakorzenionym w powszechnej świadomości użytkowników polszczyzny, jest przekonanie o bezwarunkowo pozytywnym postrzeganiu obfitych kształtów w przeszłości, przede wszystkim w średniowieczu, o kojarzeniu ich z dostatkiem, bogactwem i zdrowiem. To mylne przeświadczenie. Georges Vigarello, charakteryzując wieki średnie w monografii *Historia otyłości...*, zauważa, że obfite kształty w tym okresie nie tylko uosabiają dobrobyt i symbolizują zdrowie, jak powszechnie sądzimy, mogą „budzić też niepokój, a nawet odrazę, zwłaszcza jeśli się rozrastają. Zresztą już sama ich cielesna materia jest złożona [...]. Ich stan może wywoływać reakcje bardziej niechętne – publiczne piętnowanie przez duchownych, lekarzy czy dworską elitę, bardziej podatną na głosy wzywające do umiaru i powściągliwości. W średniowieczu pojawiają się pierw-

2 O interakcjach z osobami z niepełnosprawnością, o ograniczeniach społecznych i środowiskowych zob. np. Hebl, Kleck 2008, 389–390.

3 Szerzej o stereotypach w ujęciu lingwistycznym zob. np. Bartmiński 2009b; Bartmiński, Panasiuk 1993; Greń 2001.

4 Warto zauważyć, że badania ankietowe wskazują na niespójność postaw wobec osób z otyłością (Pazio-Wlazłowska, Łazić Konjik 2023). Na deklarowane zachowania wpływać może autocenzura, mogą być one dostosowywane do społecznych oczekiwań wynikających z powszechnie akceptowanych norm współżycia, mogą mieć swe źródło w lęku przed negatywną oceną społeczną (zob. Sękowski 1994, za: Wolińska 2015, 54).

sze wątpliwości co do zalet otyłego ciała, a nawet sprzeczne wizerunki” (Vigarello 2012, 17–18). Nie dziwi zatem, że problematykę otyłości i jej mniej lub bardziej negatywnej oceny odnajdziemy bez trudu w utworach literackich, jako wyrazisty przykład tej obecności może posłużyć bajka *Szczur i łasica* Jeana de La Fontaine’a⁵.

Opowiadania o Mikołajku jako tekst kultury

Jako istotny wyznacznik przesądający o zakwalifikowaniu rezultatu aktywności kulturowej człowieka do kategorii tekstów kultury badacze wskazują posiadanie przez niego statusu dobra zbiorowego, zachowywanego, przekazywanego i wzbogacanego przez kolejne pokolenia (Szczęsna 2002, 307; por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 72; Rygielska 2015).

Jerzy Bartmiński i Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska podkreślają, że „[t]eks-tami kultury nie są wszelkie teksty (nawet w szerszym rozumieniu semiotycznym), lecz tylko te, które stały się nośnikami pewnych idei i mają zdolność oddziaływania na wyobraźnię i emocje, zostały przez społeczność uznane za ważne dla niej, «kultowe» [...]” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009, 72).

Opowiadania o Mikołajku w naszym przekonaniu spełniają ten warunek z nad-tatkiem.

Po raz pierwszy historyjka o Mikołajku została opublikowana w 1959 roku we francuskim dzienniku „Sud Ouest Dimanche”. Chociaż autorzy nie planowali jej kontynuacji, zdecydowali się na nią pod naciskiem czytelników (Witkowska 2015, 423). W formie książkowej opowiadania wydano w latach 60. XX wieku. W Polsce od początku, tj. od roku 1964, kiedy ukazał się pierwszy przetłumaczony zbiór pod tytułem *Rekreacje Mikołajka* obejmujący dwie pierwsze części, cieszą się one dużym zainteresowaniem (por. Frycie, Ziółkowska-Sobecka, Bojda 2007, 223–224; Kuliczkowska, Tylicka 1984, 124–125). Zapotrzebowanie na teksty Goscinnego było tak duże, że oprócz wydań książkowych niektóre opowiadania zamieszczano w popularnych czasopismach dla dzieci i młodzieży. W latach 60. w Polskim Radiu Mikołajka czytała Irena Kwiatkowska⁶, pojawił się on w radiu także w latach 90. W 2005 roku wydawnictwo Znak opublikowało tom *Nowe przygody Mikołajka*, obejmujący 80 opowiadań odnalezionych przez córkę pisarza i wcześniej niepublikowanych w wersji książkowej. Zbiór ten zdobył nagrodę EMPiK-u w kategorii literatury dziecięcej i młodzieżowej oraz wyróżnienie w konkursie na dziecięcy bestseller roku Fundacji „Świat Dziecka”. Na rynek wprowadzono produkty towarzyszące: kalendarze z ilustracjami Sempégo, rozkładane książki dla najmłodszych, audiobooki (Rogoż 2009).

5 Zob. Jean de La Fontaine, 1876, *Szczur i łasica*, [w:] *Bajki podług La Fontaine’a*, księga trzecia, tłum. W. Noskowski, Warszawa, online: https://pl.wikisource.org/wiki/Szczur_i_%C5%81asica – 18 IX 2024.

6 Irena Kwiatkowska (1912–2011) – wybitna aktorka teatralna, filmowa i telewizyjna, artystka kabaretowa.

Michał Rogoż zauważa, że niestandardowym nawiązaniem do przygód Mikołajka jest jego pastisz autorstwa Maryny Miklaszewskiej (ukrytej pod pseudonimem Miłosz Kowalski) *Mikołajek w szkole PRL* (Rogoż 2009, 241–242; zob. też Tylicka, Leszczyński 2002, 132–133). Książka zawierająca treści zakazane przez cenzurę po raz pierwszy ukazała się w 1986 roku w tzw. drugim obiegu nakładem podziemnej Oficyny Wydawniczej „Rytm”⁷.

Opowiadania o Mikołajku znajdują się na liście lektur obowiązkowych w klasach IV–VI szkoły podstawowej⁸. Są zatem powszechnie znane i dobrze osadzone w świadomości każdego współczesnego użytkownika polszczyzny⁹.

Rola literatury dziecięcej w kształtowaniu systemu wartości czytelnika

„Literatura dla dzieci postrzegana być może jako bezcenny materiał w pracy z dzieckiem, stwarzający nieograniczone możliwości we wprowadzaniu go w świat wartości” – ta oczywista konstatacja zaczerpnięta z artykułu Anety Wojnarowskiej (2013, 166) nie budzi żadnych wątpliwości. Autorka podkreśla, że z literatury dziecko czerpie wiedzę o świecie, o człowieku, o jego ideach i ideałach (Wojnarowska 2013, 175). Ilona Witkowska zauważa, że: „[u]twór literacki ciągle służy w polskiej szkole przede wszystkim za punkt odniesienia dla wartościowania oraz jako źródło informacji o świecie i ludziach [...]” (Witkowska 2015, 435).

Jeśli postrzegać opowiadania o Mikołajku jako źródło informacji o świecie, należy założyć, że dziecięcy czytelnicy przyjmują prezentowany w nich obraz grubasa jako naturalny i oczywisty. Nie zachowują wobec niego dystansu, trudno zresztą oczekiwać od nich krytycznego osądu przedstawianego wizerunku. Obraz ten jest utrwalany przez przekaz międzypokoleniowy, kształtowany w rodzinie, pierwszym środowisku, w którym dziecko przyswaja określone normy postępowania i określone wartości oraz oceny (Jeziarska-Wiejak 2013, 285).

Jak zauważa Elżbieta Jeziarska-Wiejak,

[w] relacji rodzinnej sytuacja aksjologiczna ma miejsce nieprzerwanie, ponieważ w każdym momencie codzienności, każdy jej członek zanurzony jest w silne, z zasady pozytywne stosunki wzajemne, ma określoną pozycję i pełni jednocześnie wiele ról. Kształtowany w rodzinie habitus [...] ma decydujące znaczenie dla funkcjonowania

7 *Mikołajek w szkole PRL* doczekał się siedmiu wydań.

8 Zob. <https://www.listalektur.pl/lista-lektur-dla-klas-4-6-szkoly-podstawowej/> – 22 IX 2023.

9 Traktujemy opowiadania o Mikołajku nie tylko jako utwór literatury francuskiej, lecz też – w pewnym stopniu – jako książkę polską czytaną po polsku przez polskie dzieci, dla których jej autorstwo, jak i autorstwo przekładu nie ma istotnego znaczenia (por. Witkowska 2015, 424).

dziecka/młodego człowieka w innych grupach społecznych i przyjmowania proponowanych czy narzucanych przez nie habitusów (Jezierska-Wiejak 2013, 294).

Nie bez znaczenia pozostaje też przemoc symboliczna, której od dzieciństwa podlegamy. „Instytucje wychowawcze narzucają nam kulturę, zakres wiedzy i sposób jej interpretowania” (Suchocka 2011, 295). Jako przemoc symboliczną można postrzegać cały ukryty program wychowania obecny w szkole. Agnieszka Suchocka zalicza do niego m.in. „treści podręczników szkolnych niosące ze sobą określone widzenie świata w zadaniach i poleceniach z pozoru neutralnych światopoglądowo” (2011, 296). Podręczniki, jej zdaniem, przekazują uczniom określone widzenie świata, posługują się stereotypami, „szufladkowaniem” (Suchocka 2011, 299). Ta obserwacja uzasadnia postrzeganie w kategoriach narzucania określonej wizji świata również szkolnych lektur, w tym stanowiących podstawę naszego badania opowiadań o Mikołajku.

Pamiętając o silnej identyfikacji jednostki ze środowiskiem, w którym dorastała (Hołówka 1986, 71)¹⁰, sądzimy, że ukształtowany w dzieciństwie m.in. przez stanowiące przedmiot naszego zainteresowania teksty kultury¹¹ i wzmocniony przez przekaz międzypokoleniowy wizerunek GRUBASA obecny w świadomości dorosłych użytkowników języka trudno poddaje się zarówno rewizji, jak i redefinicji, wydaje się on nam prawdziwy i bezsprzeczny, przyznajemy mu status powszechnie akceptowanego, niepodważalnego prawa.

Rekonstrukcja obrazu grubasa

Wśród grubych postaci występujących w książkach Goscinnego centralne miejsce zajmuje przyjaciel głównego bohatera – Alcest. Do niego też ograniczamy eksцерpcję materiału stanowiącego podstawę rekonstrukcji.

Należy podkreślić, że narratorem w opowiadaniach jest Mikołajek, który charakteryzuje Alcesta i podejmowane przez niego działania ze swojej perspektywy – ośmio-, dziewięcioletniego chłopca. Obserwacja ta ma niebagatelne znaczenie, bowiem, jak zauważa Witkowska, narracja „[p]rowadzona z punktu widzenia kilkulatka pozwala młodym czytelnikom, po pierwsze, mocniej przeżywać relacjonowane przez samego bohatera przygody, po drugie, poczuć istotną więź z rówieśnikiem posługującym się «tym samym» językiem” (Witkowska 2015, 426). Bliskość ta zaś sprzyja przyswajaniu przez czytelnika prezentowanego w opowiadaniach obrazu grubasa.

10 Por.: „W życiu dorosłym człowiek samodzielnie i świadomie podejmuje (albo podejmować powinien) decyzje i wybory, to jednak oparte są one na fundamentach wyniesionych z domu rodzinnego” (Jezierska-Wiejak 2013, 297).

11 Oprócz opowiadań o Mikołajku można wskazać inne utwory literatury dla dzieci, w których podkreślane jest „niedopasowanie” grubych bohaterów do otaczającej ich rzeczywistości, np. Kubuś Puchatek.

Interesujący nas koncept rekonstruujemy, odwołując się do wybranych elementów metodologii lubelskiej szkoły etnolingwistycznej. Z oglądu zgromadzonego materiału wynika, że gruby jest charakteryzowany w aspekcie bytowym, fizycznym, społecznym, psychicznym i psychospołecznym.

W celu odtworzenia jego wizerunku posłużymy się trzema pytaniami, które pozwolą opisać zarówno fizyczność grubasa, jak i dominujące sfery jego aktywności oraz kontakty z otoczeniem.

Zatem, **jaki jest Alcest?** Jak wygląda?

Wygląd Alcesta charakteryzowany jest przede wszystkim przez przymiotnik *gruby*. Jest to cecha najistotniejsza, najczęściej wskazywana przez Mikołajka, głównego bohatera. Narrator porównuje tuszę Alcesta z wagą innych swoich kolegów – Alcest jest najgrubszy:

Więc zaproponowałem tacie Alcesta, który bez przerwy je i nigdy nie choruje. To najgrubszy z moich przyjaciół: jest bardzo fajny (Nowe, 301).

Alcest nie akceptuje jednak tego określenia:

[...] *mama Alcesta daje mu lekarstwo na schudnięcie i od tego czasu Alcest nie lubi, jak go przezywają „gruby”* (Rekreacje, 50);

A Alcest, który nie lubi, jak go nazywać gruby, okropnie się rozzłościł [...] (Kłopoty, 58).

Symptomatyczne jest dopełnienie tej cechy wskazaniem na podstawową aktywność Alcesta, jaką jest jedzenie:

Alcest – taki gruby, co ciągle je (Rekreacje, 121);

[Alcest], *który jest bardzo gruby i do tego bez przerwy je* (Rekreacje, 84);

Alcest, ten gruby, co ciągle je (Rekreacje, 97);

Alcest – ten kolega, który ciągle je (Mikołajek, 49);

Alcest, ten kolega, który jest bardzo gruby i który lubi dobrze jeść (Mikołajek, 66);

Alcesta, który mieszka najbliżej mnie i jest moim najlepszym kumplem – to ten gruby, co bez przerwy je (Nowe, 23);

[...] *Alcest – to ten gruby, który dużo je [...]* (Nowe, 81).

Grubość Alcesta podkreślana jest przez przymiotnik *ciężki*:

Alcest to mój kolega, który jest bardzo ciężki (Nowe, 100).

Alcest jest też porównywany z przedmiotami, co ma dowiedzieć jego potężnych rozmiarów:

[...] *w naszym ogrodzie jest tylko jedno drzewo i od razu znajduje się tych, co się za nim schowali. Szczególnie Alcesta, który jest szerszy od drzewa [...]* (Nowe, 204).

Alcest zajmuje dużo miejsca:

Ja usiadłem z Gotfrydem, Maksencjuszem, Kleofasem i Alcestem i nie było nam za wygodnie, bo Alcest zajmuje strasznie dużo miejsca i wszędzie kruszy swoimi kanapkami (Chłopaki, 76).

Zdecydowanie rzadziej do opisu Alcesta wykorzystywany jest przymiotnik *tlusty*. Użyto go w charakterystyce twarzy:

tlusta gęba (Mikołajek, 11),

wszedł też w skład porównania: *Alcest [...] wyglądał jak tłusty kurak* (Mikołajek, 14).

Tłuszcz¹² jest zasadniczy dla ukształtowania drugiego istotnego elementu opisu Alcesta – zatłuszczonych rąk¹³ i brody:

Alcest ma pełno tłuszczu na rękach. Kiedy człowiek się z nim wita, ręce się ślizgają (Rekreacje, 33);

[...] miał pełno masła na palcach (Rekreacje, 63);

[...] on ma zawsze tłuste albo lepkie ręce – to zależy od tego, co je (Rekreacje, 84);

Rosół westchnął ciężko i kazał Alcestowi [...] wytrzeć z brody masło (Kłopoty, 26);

[...] umazany był masłem aż do ucha [...] (Nowe, 273);

– *Ty nie – powiedział Kleofas. – Masz całe ręce w maśle od tych twoich kanapek i zamazasz mi szkła, a przecież nie warto mieć okularów, jeśli nic przez nie nie widać, no i ile się trzeba namęczyć, żeby je oczyścić, i tata nie da mi oglądać telewizji, jeżeli znowu będę najgorszy, tylko dlatego, że jakiś idiota zabrudził mi okulary swoimi tłustymi łapskami pełnymi masła!* (Chłopaki, 10);

– *Tak, powiedział pan Escarbille. – Ale wytrzyj sobie ręce. Cały jesteś umazany masłem* (Chłopaki, 101).

Opis powierzchowności Alcesta sprowadza się zatem do dwóch komponentów: ogólnej konstatacji o dużych rozmiarach ciała i zdecydowanie bardziej szczegółowego stwierdzenia o zatłuszczonych rękach i brodzie. Nie wiemy, jakie Alcest ma włosy, jaki kolor oczu, nie wiemy nawet, czy jest wysoki czy niski, chociaż elementy te wydają się istotne dla charakterystyki wyglądu zewnętrznego człowieka. Kiedy opisujemy kogoś, zwykle właśnie na nie zwracamy uwagę: na wzrost, sylwetkę, kolor włosów i oczu. Charakterystyka Alcesta sprowadza się zaś tylko do wskazania cech stereotypowego grubasa. Warto również odnotować, że informacja o rozmiarze ciała Alcesta pojawia się wielokrotnie, wraca w subtelnie zmodyfikowanych wariantach w kolejnych opowiadaniach. Kluczową rolę odgrywa tu mechanizm repetycji, czytelnik rozpoznaje opis, przy kolejnym pojawieniu się traktuje go jako element znany, stanowiący część oczekiwanej całości. Grubość jest zatem cechą istotną, jeśli nie zasadniczą, dla opisu Alcesta.

12 Warto w tym miejscu odnotować, że tłuszcz w kulturze zachodniej utożsamiany jest ze złem.

13 Czasami Alcest ma ręce ubrudzone dżemem: *Alcest, nie dotykaj baszt łapami pełnymi dżemu, jak tak można?* (Nowe, 163). *W czarnych figurach przeszkadzało mi tylko to, że trochę się lepiły od dżemu, którym Alcest ma zawsze upaprane palce* (Chłopaki, 84).

Witkowska zwraca uwagę, że powtórzenia tego typu są znamienne dla języka dzieci w wieku Mikołajka, narratora opowiadań, co bezpośrednio wynika z przyjętej w historyjkach stylizacji na dziecięcy język mówiony. Dlatego też, jak pisze Witkowska, Mikołajek „raz użytego do opisu zjawiska czy osoby określenia używa konsekwentnie przy każdej wypowiedzi na jego/jej temat. [...] Większość kolegów i nauczycieli tytułowego bohatera ma swoje stałe przezwiska i epitety: Rosół, grubas, głupek” (Witkowska 2015, 427)¹⁴. Cecha grubości ma w opinii Mikołajka zasadnicze znaczenie dla charakterystyki Alcesta, jest dla tego wizerunku konstytutywna.

Alcest jest tak gruby, że musi nosić specjalne rozmiary odzieży:

Znaleźliśmy się wszyscy na basenie, w slipkach i kostiumach kąpielowych pożyczonych od Gotfryda. Kłopot był tylko z Alcestem, który jest za gruby. Gotfryd chciał mu dać dwie pary slipek, ale Alcest powiedział, że nie warto – nie będzie się kąpał, bo przed chwilą jadł. Biedny Alcest! Bez przerwy je, więc nigdy nie może się kąpać (Nowe, 53).

Co gruby robi?

Co robi Alcest, a czego robić nie lubi?

Alcest przede wszystkim lubi jeść, oddaje się temu zadaniu z zapamiętaniem: *zajada, je, żuje, opycha się, przeżuwa, wcina, wsuwa*. Warto odnotować przyjemność, jaką czerpie z jedzenia, na co wskazuje czasownik *zajadać*, definiowany w WSJP jako ‘jeść chętnie, z apetytem’¹⁵.

Mikołajek podkreśla radość, jaką Alcest czerpie z jedzenia:

– A co będzie z kolacją? – spytał Alcest, ten gruby kolega, który bardzo lubi jeść (Nowe, 153).

Pragnienie jedzenia przybiera obsesyjny charakter:

Śmieszny jest ten Alcest: jak tylko coś zobaczy, od razu ma ochotę na jedzenie! (Nowe, 177);

Alcest, który siedzi koło mnie, patrzył na jabłko i się oblizywał. Bo musicie wiedzieć, że Alcest to ten gruby kolega, który bez przerwy je (Nowe, 177).

Istotne jest też to, co Alcest je. Jego posiłki nie są wyszukane, nie są też zróżnicowane. To: *kanapki, bułki z dżemem, bułeczki nadziewane czekoladą, kanapki z serem, rogale, rogaliki, bułki z masłem, kruche ciasteczka, czekolada, kanapki grubo posmarowane masłem, biszkopty, piernik, czekoladki, kanapki z wędliną, kanapki z dżemem, wata cukrowa, drożdżówki, kanapki z szynką, ciasto, czekoladowe ciastka*. Symptoma-

14 Mamert z tomiku *Wakacje Mikołajka* charakteryzowany jest za pomocą rzeczownika *głupek*: *Mam tutaj mnóstwo kolegów: Błażeja, Fortunata, Mamerta – ale z niego głupek! – Ireneusza, którego tata jest duży i silny, Fabrycego, no i Kosmę (Wakacje, 25); – Dlatego – powiedział Mamert (ale z niego głupek!) – że my chcemy bawić się na plaży (Wakacje, 28); Byłem na plaży z chłopakami z pensjonatu, Błażejem, Fortunatem, Mamertem – ale z niego głupek! – Ireneuszem, Fabrycym i Kosmą (Wakacje, 41 i 51, 53, 60).*

15 Zob. <https://wsjp.pl/haslo/podglad/18330/zajadac/2147583/obiad> – 18 IX 2024.

tyczne, że podobne produkty – pączki, czekoladę i chipsy – zjadają grubasy przywoływane w przykładach umieszczonych w słowosieci¹⁶.

W opowiadaniach akcentowana jest też ilość spożywanych przez Alcesta bułeczek i kanapek. Jedzenia jest bardzo dużo:

- [...] cztery kanapki grubo posmarowane masłem (Mikołajek, 62);
Przed ciastkarnią poczekaliśmy na Alcesta, który poszedł kupić sześć bułeczek z czekoladą i zaczął je od razu jeść (Mikołajek, 77);
Kleofas przyniósł ołowiane żołnierzyki, a Alcest piłkę do gry w nogę [...] i cztery kanapki z dżemem (Nowe, 162);
 [...] *jedząc jedną z trzech bułek z masłem z pierwszej przerwy* (Nowe, 160);
 [...] *olbrzymi kawał ciasta [...]* (Chłopaki, 49).

Jedzenie jest dla Alcesta bardzo cenne, to dobro, którym się nie dzieli. Stanowi też ono obiekt porównań, zajmuje ważne miejsce w hierarchii wartości Alcesta. Alcest dba, aby zawsze mieć go pod dostatkiem:

- Wtedy się rozplakałem i Alcest dał mi kawałek swojego rogala, a to mnie tak zdziwiło, że aż przestałem płakać, bo po raz pierwszy zdarzyło się, że Alcest dał komuś kawałek czegoś, co można zjeść* (Nowe, 35);
 – *Nieładnie jest robić sobie żarty, kiedy się podpowiada – powiedział Alcest. – Prawie tak samo brzydko jak podkradać koledze jedzenie!* (Nowe, 156);
 [...] *cztery kanapki z dżemem. Kanapki przyniósł dla siebie, żeby dotrzeć do podwieczorku* (Nowe, 162);
 [...] *przed pójściem na karuzelę Alcest nakupił sobie mnóstwo waty, żeby w podróży nie umrzeć z głodu* (Nowe, 208);
Wszyscy patrzyliśmy, jak Alcest wsuwa dwa czekoladowe ciastka, które zabrał z domu, ale jego nawet nie warto prosić, żeby dał kawałek. Alcest jest dobrym kumplem i podzieli się z wami wszystkim pod warunkiem, że tego nie da się zjeść! (Chłopaki, 65).

Głód jest dla Alcesta bardzo przykry:

- Alcest zaczął płakać, bo był głodny i bał się, że nie wyjdziemy na czas i spóźni się na kolację* (Nowe, 209).

Wokół jedzenia koncentrują się myśli Alcesta, to ono wyznacza ramy wszelkiej jego aktywności, decyduje o podjęciu lub zaniechaniu innych działań:

- *Słuchajcie, nie mam zamiaru spóźnić się na podwieczorek!* – krzyknął Alcest. – *Gramy czy nie!* (Mikołajek, 36);
Alcest poszedł sobie, bo zachciało mu się jeść, jak spojrzal na głowę Kleofasa, i bał się spóźnić na obiad (Mikołajek, 70);
 – *Dobrze – powiedział Alcest – zresztą już jestem głodny i nie chcę spóźnić się na podwieczorek, bo będzie babka drożdżowa* (Mikołajek, 101);

16 Zob. <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/about> – 18 IX 2024.

– A ja – krzyknął Alcest – myślisz, że będę tu stał i słuchał tych głupot, które mi opowiada Kleofas? [...] Zresztą nie mam już nic do jedzenia. Muszę wracać do domu, bo się spóźnię na podwieczorek. I Alcest sobie poszedł (Nowe, 33);

[...] zazwyczaj Alcest nie lubi się bić na pauzie – to mu przeszkadza w jedzeniu (Rekreacje, 32–33);

Alcest w ogóle nie lubi się bić, a szczególnie, kiedy je rogalik (Rekreacje, 50);

Alcest nie mógł z nami iść, bo przypomniał sobie, że musi wracać do domu na podwieczorek (Nowe, 111);

– Zjadłem swoją kanapkę, możemy zaczynać – powiedział Alcest (Nowe, 124).

Pory posiłków decydują o zaangażowaniu Alcesta w inne zadania:

Moja mama robi na dziś wieczór bigos ze słoniną i z kielbasą, no to ja nie mogę iść (Mikołajek, 160).

Grubość przeszkadza Alcestowi w podejmowaniu aktywności fizycznej, dlatego nie lubi biegać:

Alcest zadyszał się i nie mógł za mną nadążyć. Muszę wam powiedzieć, że Alcest to ten grubas, który ciągle je, no więc, naturalnie, to mu przeszkadza biegać (Mikołajek, 132).

Nie skacze:

– Ja nie skaczę – oznajmił Alcest.

– Musisz skakać – powiedział Kleofas. – Wszyscy muszą skakać!

– Nie, mój drogi – upierał się Alcest. – Przecież widzisz, że jem. Jak zacznę skakać, zrobi mi się niedobrze. A jak mi się zrobi niedobrze, to nie będę mógł skończyć kanapek przed kolacją. Nie skaczę! (Chłopaki, 118).

Ma kłopoty z wchodzeniem po schodach:

Musiałem nawet pomóc Alcestowi je [pudło] wnieść, bo już na trzecim stopniu schodów zaczął sapać [...] (Nowe, 272).

Podczas zabawy przegrywa, bo w jednej ręce zawsze trzyma jedzenie:

[...] Alcest grał jedną ręką, bo drugą ma zawsze zajęłą wkładaniem sobie jedzenia do ust, więc wygrałem mnóstwo kulek i to się Alcestowi nie spodobało (Nowe, 235).

Jedzenie jest też źródłem pozytywnych emocji, których doświadcza Alcest:

Zatrzymał się przed małym obrazkiem, na którym były namalowane ryby, befsztyk i owoce, patrzył na to i obliżywał się (Rekreacje, 88);

Za to ja, gdyby tata dał mi tyle forsy, wolałbym sobie kupić jakieś ciastko, bo latarki się zużywają, a ciastka są pyszne (Kłopoty, 49);

Mama podała nam podwieczorek, bardzo smaczny: czekolada, ciasto i dżem truskawkowy. Alcest był strasznie zadowolony, bo lubi dżem truskawkowy tak samo jak inne dżemy (Nowe, 166);

– Żałuj – roześmiał się Alcest – bo wata cukrowa jest przepyszna! (Nowe, 169);

Alcest wyjął z kieszeni kawałek piernika i właśnie go wciął, zadowolony jak nie wiem co, kiedy wjechał w nas samochód Euzebiusza i Gotfryda (Nowe, 207);
[...] gołębie są fajne! Nieduże to, ale z groszkiem – palce lizać! Smakuje zupełnie jak kurczak (Chłopaki, 68).

Jak Alcest jest odbierany przez kolegów?

Alcest jest charakteryzowany za pomocą pozytywnie wartościowanego przymiotnika *fajny*¹⁷ (np.: Mikołajek, 32, 128), definiowanego w słowosieci jako ‘o człowieku: taki, który oceniany jest pozytywnie, jako osoba sympatyczna, miła, przyjemna w obejściu, taka, w której towarzystwie można się dobrze czuć’¹⁸.

Jak zauważa Witkowska, przymiotnik *fajny* jest najczęściej przez Mikołajka używanym określeniem wszelkich zjawisk i rzeczy wartościowanych pozytywnie. Słowa te (*fajny, fajna, fajne* i przysłówki *fajnie*) padają z częstotliwością od około 30 do 40 słów na 100 stron tekstu (Witkowska 2015, 427).

Alcest charakteryzowany jest też przez przymiotnik *dobry*:

W końcu poszedłem do Alcesta, dobrego kumpla, który bez przerwy je (Nowe, 129–130);
Zmartwiło mnie to, bo Alcest to dobry kumpel i szkoda, że nie będę mógł z nim rozmawiać (Nowe, 160);
[...] Alcest, mój dobry kumpel [...] (Nowe, 319);
[...] Alcest to dobry kolega [...] (Chłopaki, 35).

Mikołajek ceni zabawę z Alcestem, na co wskazuje pozytywnie nacechowany przysłówki *dobrze* (por. definicja w słowosieci: ‘tak, że wyrażona jest czyjaś pozytywna opinia, tak, że czemuś jest nadane pozytywne znaczenie’¹⁹):

[...] my się zawsze dobrze we dwóch bawimy (Mikołajek, 97);
[...] bardzo lubię bawić się z moim kolegą Alcestem (Nowe, 274);
Alcest to ten kolega, który jest bardzo gruby i strasznie lubi jeść. My się zawsze z Alcestem fajnie bawimy, nawet jak się sprzeczamy (Chłopaki, 82).

Mikołajek lubi Alcesta, co deklaruje, używając czasownika *lubić*:

Ja bardzo lubię Alcesta, to fajny kolega (Mikołajek, 128);
Bardzo lubię Alcesta. Fajny z niego kumpel (Nowe, 236);
[...] lubię mojego kumpla Alcesta [...] (Nowe, 400).

Mimo deklaracji sympatii kontakt z Alcestem nie zawsze jest dla Mikołajka miły. Przyczyną niechęci są załuszczone dłonie Alcesta. Źródłem awersji jest zatem cecha przypisywana stereotypowemu grubasowi, to ona budzi negatywną ocenę:

17 Annotacja emocjonalna dla przymiotnika *fajny* podana w słowosieci to: mocne pozytywne, zob. <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/31430938-28e9-11eb-be2b-03d651537b1e> – 18 IX 2024.

18 Zob. <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/31430938-28e9-11eb-be2b-03d651537b1e> – 18 IX 2024.

19 Zob. <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/7be9afa4-28ea-11eb-befe-379d37f8901c> – 18 IX 2024.

*To mi się nie bardzo podobało, bo stałem obok Alcesta, który jest bardzo gruby i do tego bez przerwy je, więc nieprzyjemnie trzymać go za rękę (Rekreacje, 84);
Lubię Alcesta, ale on ma zawsze tłuste albo lepkie ręce (Rekreacje, 84).*

Ogląd odpowiedzi na pytania będące podstawą rekonstrukcji obrazu GRUBASA w opowiadaniach o Mikołajku dowodzi stabilizacji cech tworzących jądro konceptu. Alcest jest charakteryzowany:

- 1) w aspekcie bytowym jako bezustannie jedzący, spożywający duże ilości pokarmów, przede wszystkim pieczywa, ciast i słodczy, uzależniony od jedzenia;
- 2) w aspekcie fizycznym jako duży, z zatłuszczonymi lub lepkimi rękoma i brodą, unikający aktywności fizycznej, mający zadyszkę, noszący odzież w dużych rozmiarach;
- 3) w aspekcie psychicznym jako postrzegający jedzenie jako znaczącą wartość, podporządkowujący podjęcie jakichkolwiek działań obsesyjnym myślom o jedzeniu;
- 4) w aspekcie społecznym jako mający dobre relacje z kolegami, budzący niechęć z powodu zatłuszczonych rąk;
- 5) w aspekcie psychospołecznym jako życzliwy, dobry, lubiany.

Obraz grubasa z opowiadań o Mikołajku vs. obraz zrekonstruowany na podstawie badania ankietowego

Cechy opisujące Alcesta są tożsame z tymi, które konceptowi GRUBAS przypisują uczestnicy badania ankietowego przeprowadzonego wiosną 2021 roku²⁰. Badaniem objęto 171 osób w wieku od 19 do 81 lat.

Analiza wypowiedzi respondentów pozwala wskazać siedem dominant, rozumianych jako wiązki najważniejszych komponentów znaczących konceptu. Należą do nich: 1) duży rozmiar, 2) duża zawartość tłuszczu, 3) okrągły kształt, 4) nadmierne spożywanie pokarmów, 5) miękkość, 6) choroba i/lub fizyczna nieporadność, 7) cechy psychiczne (Pazio-Wlazłowska, Lazić Konjik 2023, 314–315).

W opowiadaniach o Mikołajku znajdujemy potwierdzenie czterech z nich: 1) duży rozmiar, 2) duża zawartość tłuszczu, 3) nadmierne spożywanie pokarmów, 4) fizyczna nieporadność.

Analiza odpowiedzi ankietowanych na pytanie „Co to znaczy być prawdziwym grubasem?” pozwoliła na wyodrębnienie 14 deskryptorów, dla których liczba cytatów pozyskanych z wypowiedzi respondentów wyniosła cztery lub więcej. Jako

20 Ankieta została przeprowadzona przez autorkę i dr hab., prof. IS PAN Ewę Golachowską.

deskryptory wyróżniono: 1) za dużo ważyć, 2) zaniedbywać zasady zdrowego odżywiania się i zdrowego trybu życia, 3) mieć trudności w podejmowaniu aktywności dnia codziennego, 4) otyłość jest przyczyną chorób, 5) z trudem się porusza, 6) mieć słabą kondycję fizyczną, 7) to określenie stygmatyzujące, 8) nosić specjalne rozmiary odzieży, 9) zwracać uwagę swoim wyglądem, 10) mieć dużo tkanki tłuszczowej, 11) nie podejmować żadnych wysiłków, aby zmienić swoje nawyki żywieniowe i zmniejszyć masę ciała / być biernym, 12) nie akceptować swojej fizyczności, 13) mieć (za) duże niektóre części ciała, 14) być zewnętrze nieestetycznym (Gola-chowska, Pazio-Wlazłowska 2023, 319–323).

Pośród nich dziesięć znajduje potwierdzenie w materiale wyekscerpowanym z opowiadań: 1) za dużo ważyć, 2) mieć trudności w podejmowaniu aktywności dnia codziennego, 3) z trudem się poruszać, 4) mieć słabą kondycję fizyczną, 5) to określenie stygmatyzujące, 6) nosić specjalne rozmiary odzieży, 7) mieć dużo tkanki tłuszczowej, 8) nie podejmować żadnych wysiłków, aby zmienić swoje nawyki żywieniowe i zmniejszyć masę ciała / być biernym, 9) nie akceptować swojej fizyczności, 10) być zewnętrze nieestetycznym.

Wskazane paralele świadczą – naszym zdaniem – o głębokim zakorzenieniu obrazu grubasa w świadomości użytkowników języka, potwierdzają jego trwałość, dowodzą też pośrednio uniwersalnego charakteru konceptu. Pamiętajmy bowiem, że punktem wyjścia jest dla nas rekonstrukcja konceptu osadzonego we francuskiej lingwokulturze, porównujemy go zaś z wynikami uzyskanymi w trakcie badania przeprowadzonego pół wieku później wśród użytkowników języka polskiego. Porównanie wskazuje na tożsamość jądra konceptu, co naszym zdaniem można interpretować jako dowód na rzecz jego uniwersalnego charakteru, a także jako argument świadczący o znaczącej roli tekstów kultury w utrwaleniu stereotypu GRUBASA, który towarzyszy nam od dekad, jeśli nie od stuleci, w zasadniczo niezmienionej, jedynie nieznacznie niuansowanej formie.

Jak zatem odpowiedzieć na pytanie bohaterki reportażu Mamczur, które przywołaliśmy na początku naszych rozważań: *Dlaczego ludzie tak bardzo nienawidzą osób otyłych?* Kluczowe dla niego jest rozróżnienie stereotypu i uprzedzenia. „Nie ma ucieczki od stereotypów, bo nie ma ucieczki od języka – pisze Bartmiński. Stereotypy «mieszkają w języku». Program walki ze stereotypami nie ma perspektywy powodzenia” (Bartmiński 2009a, 107). Zasadna jest natomiast walka z wyrastającymi na stereotypach uprzedzeniami, bliskimi im, ale nie tożsamymi z nimi (por. Chlewiński 1992, 26). Uprzedzenia bowiem to negatywne postawy, utrwala ona nieuzasadniona niechęć do grupy lub osoby. To one mogą rodzić agresję zarówno słowną, jak i czynną, mogą też, chociaż nie muszą, być źródłem dyskryminacji, o której mówi bohaterka reportażu.

PODSTAWA EKSCERPCJI MATERIAŁU

- Chłopaki – Jean-Jacques Sempé, René Goscinny, *Mikołajek i inne chłopaki*, tłum. B. Grzegorzewska, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1997 [pierwsze wydanie: 1979].
- Kłopoty – Jean-Jacques Sempé, René Goscinny, *Mikołajek ma kłopoty*, tłum. B. Grzegorzewska, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1997 [pierwsze wydanie: 1982 pt. *Joachim ma kłopoty*].
- Mikołajek – Jean-Jacques Sempé, René Goscinny, *Mikołajek*, tłum. T. Markuszewicz, E. Staniszkis, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1999 [pierwsze wydanie: 1996].
- Nowe – René Goscinny, Jean-Jacques Sempé, *Nowe przygody Mikołajka*, tłum. B. Grzegorzewska, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2005.
- Rekreacje – Jean-Jacques Sempé, René Goscinny, *Rekreacje Mikołajka*, tłum. T. Markuszewicz, E. Staniszkis, Warszawa: Nasza Księgarnia, 2002 [pierwsze wydanie: 1964, zawierało także tom *Mikołajek*].
- Wakacje – Jean-Jacques Sempé, René Goscinny, *Wakacje Mikołajka*, tłum. B. Grzegorzewska, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1997 [pierwsze wydanie: 1980].

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY, 2009a, Czy możemy wyzwolić się ze stereotypów? Stereotypy a wzory kultury, [w:] J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 106–111.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2009b, Stereotyp jako przedmiot lingwistyki, [w:] J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 53–71.
- BARTMIŃSKI JERZY, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2009, *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BARTMIŃSKI JERZY, PANASIUK JOLANTA, 1993, Stereotypy językowe, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*, Wrocław: Wiedza o Kulturze, 363–387.
- CHLEWIŃSKI ZDZISŁAW, 1992, Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna, [w:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Kolokwia Psychologiczne. Pismo Komitetu Nauk Psychologicznych PAN*, t. 1: *Stereotypy i uprzedzenia*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii, 7–28.
- FRYCIE STANISŁAW, ZIÓŁKOWSKA-SOBECKA MARTA, BOJDA WIOLETTA, 2007, *Leksykon literatury dla dzieci i młodzieży*, Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie przy Filii Akademii Świętokrzyskiej.
- GOLACHOWSKA EWA, PAZIO-WLAZŁOWSKA DOROTA, 2023, *Grubas w świetle danych ankietowych, Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 35, 315–328.
- GREŃ ZBIGNIEW, 2001, Stereotypy jako fenomeny językowe, [w:] M. Kofta, A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 67–79.

- HEBL MICHELLE R., KLECK ROBERT E., 2008, Społeczne konsekwencje niepełnosprawności fizycznej, [w:] T.F. Heatherton i in. (red.), K. Skarżyńska (red. wyd. pol.), *Społeczna psychologia piętna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 384–402.
- HOŁÓWKA TERESA, 1986, *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*, przedm. M. Czerwiński, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- JEZERSKA-WIEJAK ELŻBIETA, 2013, Rodzina jako międzypokoleniowa płaszczyzna transmisji wartości, [w:] L. Albański, E. Jurczyk-Romanowska (red.), *Rodzina w mediach i praktyce pedagogicznej*, Wrocław–Jelenia Góra: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Pedagogiki, 285–299, <https://doi.org/10.61905/wwr/171139>.
- KULICZKOWSKA KRYSZYNA, TYLICKA BARBARA (red.), 1984, *Nowy słownik literatury dla dzieci i młodzieży. Pisarze, książki, serie, ilustratorzy, przegląd bibliograficzny*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- MAMCZUR MARIA, 2022, *Gruba. Reportaż o wadze i uprzedzeniach*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- NOWAK WALDEMAR, 1999, Teoretyczne i metodologiczne problemy badań stereotypów, cz. 1, *Roczniki Socjologii Rodziny* 11, 101–112.
- PAZIO-WŁAZŁOWSKA DOROTA, LAZIĆ KONJIK IVANA [Лазић Коњик Ивана], 2023, Nominacija gojaznih osoba u poljskom i srpskom jeziku. DEBELJKO – univerzalan ili kulturno specifičan koncept? Beleške na marginama ankete [Номинација гојазних особа у пољском и српском језику. ДЕБЕЉКО – универзалан или културно специфичан концепт? Белешке на маргинама анкете], *Slavistična revija* 71, Št. 3, 307–323, <https://doi.org/10.57589/srl.v71i3.4131>.
- ROGOŹ MICHAŁ, 2009, Nadwiślańskie ścieżki Mikołajka. Opowiadania René Goscinnego na polskim rynku wydawniczym, *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis* 68, *Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 7, 231–244.
- RYGIELSKA MAŁGORZATA, 2015, O „tekście kultury”, *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej* 1, 27–43.
- SĘKOWSKI ANDRZEJ EDWARD, 1994, *Psychospołeczne determinanty postaw wobec inwalidów*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- SUCHOCKA AGNIESZKA, 2011, Przemoc symboliczna jako element ukrytego programu kształcenia polskiej szkoły, *Zeszyty Naukowe – Akademia Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte* 52, nr 4 (187), 293–302.
- SZCZĘSNA EWA (red.), 2002, *Słownik pojęć i tekstów kultury*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- TYLICKA BARBARA, LESZCZYŃSKI GRZEGORZ (red.), 2002, *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- VIGARELLO GEORGES, 2012, *Historia otyłości od średniowiecza do XX wieku*, tłum. A. Leyk, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- WITKOWSKA ILONA, 2015, „Bardzo żeśmy się zdziwili” – stylizacja na potoczność w polskim przekładzie cyklu opowiadań o przygodach Mikołajka, [w:] B. Niesporek-Szamburska, M. Wójcik-Dudek, A. Zok-Smoła (red.), *(Przed)szkolne spotkania z lekturą*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 423–437.

WOJNAROWSKA ANETA, 2013, Dziecko i tekst literacki – o wartościach edukacyjnych literatury dla dzieci, [w:] I. Adamek, Z. Szarota, E. Żmijewska (red.), *Wartości w teorii i praktyce edukacyjnej*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 166–177, online: <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/11042>.

WOLIŃSKA JOLANTA, 2015, Percepcja społeczna, stereotyp niepełnosprawności – perspektywa aktora i obserwatora, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio J Paedagogia-Psychologia* 28, nr 1, 45–66, <https://doi.org/10.17951/j.2015.28.1.45>.

Alcest is a friend of mine who is very fat and who eats all the time.

The concept of GRUBAS [FATTY] in the series of stories about
Mikołajek [Little Nicholas]

by R. Gosciny and J.J. Sempé as a cultural text

Abstract

The issue of the body – “thinness” and “thickness” – is socially topical and emotional, as the body is at the centre of our self-creation. Being thin is not only fashionable, it is a widely promoted value. Fat people are perceived as alien, inferior, uglier, incompatible with the ideal image of healthy, slim and successful people, and are positioned on the margins of what society considers “normal”.

Situated on the borderline between axiolinguistics and fat studies, the article focuses on the stereotype of the fat person solidified in cultural texts, which, in our opinion, play a considerable role in the perception of GRUBAS by contemporary users of Polish language. As exemplification material we use the series of stories about Mikołajek [Little Nicholas] by R. Gosciny and J.J. Sempé, and as a reference to the image reconstructed on this basis, we use the results of a survey conducted in spring 2021 among 171 adults between the ages of 19–81.

Stories about Little Nicholas have been popular in Poland since the beginning, in other words, since 1964, when the first volume was published. They are part of the school reading canon. Therefore, it can be assumed that the image of GRUBAS presented in them is important to the formation of a stereotype.

The collected material has been analysed according to the methodology of the Lublin School of Ethnolinguistics. Its viewing proves the stability of the features forming the core of the concept. Fat people are characterised in the livelihood aspect as constantly eating, consuming large quantities of food, especially bread, cakes and sweets, addicted to food; in the physical aspect as being large, with greasy or sticky hands and chin, avoiding physical activity, breathless, wearing large clothing; in the psychological aspect as perceiving food as a significant value, subordinating the taking of any action to obsessive thoughts about food; in the social aspect as having good relations with colleagues, arousing dislike because of greasy hands; in the psychosocial aspect as kind, good, well-liked.

The child readers of the stories to whom the text is addressed perceive the image presented as natural and obvious. The image formed in childhood – on the basis, among other things,

of cultural texts – and present in the consciousness of adult language users is difficult to both revise and redefine; it seems to us to be true and indisputable, and we grant it the status of a universally accepted, indisputable right. This is evidenced by the juxtaposition of the reconstruction made on the material of Little Nicholas stories with the results of the 2021 survey. The numerous parallels prove the deep rooting of the image of the fat man in the consciousness of language users, confirm its durability, and also indirectly prove the universal nature of the concept. The similarity between the image reconstructed on the basis of the Little Nicholas stories and the image reconstructed on the basis of the survey indicates the identity of the core of the concept, which can be seen as an argument demonstrating the significant role of cultural texts in shaping and perpetuating the image of GRUBAS.

KEYWORDS: *obesity, body, stereotype, axiolinguistics, fat studies*

OBRAZ BIEDRONKI W POEZJI LITEWSKIEJ

Rūta Kazlauskaitė

Akademia Szawelska Uniwersytetu Wileńskiego, Szawle

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.14>

ADNOTACJA. Przedmiotem niniejszych badań jest rekonstrukcja obrazu biedronki na podstawie utworów lirycznych poetów litewskich. Materiał badawczy – to fragmenty 203 wierszy autorstwa 117 poetów. Omówione zostaną nazwy biedronki, wskazane charakterystyczne dla niej cechy i zachowania, określone środowisko przebywania. Zgromadzone dane zostały porównane z mitem zrekonstruowanym przez Władimira Toporowa (Toporov 1978; 1981).

Biedronka w poezji jest postrzegana jako przedstawicielka słabej płci – kobieta o specyficznym wyglądzie, żyjąca na ziemi i wykonująca ziemskie prace. Łatwo można dostrzec też związek pomiędzy biedronką a ogniem (Słońcem): chrząszcz uparcie wznosi się ku ciepłu i światłu – do nieba, dawnego domu. Biedronka jest istotą o naturze boskiej: potrafi przewidywać pogodę, pasą ją Bóg albo wiatr, kąpie deszcz itp. Obraz, który występuje w poezji, jest zdecydowanie pozytywny, być może dlatego brakuje w nim motywu złamania zakazu i upadku, pominięty jest też temat spodziewania się dziecka.

SŁOWA KLUCZOWE: *biedronka, poezja, obraz, znaczenie, metafora konceptualna.*

Poezja to forma twórczości artystycznej, która utrwala rozumienie, odczuwanie i ocenianie nie tylko indywidualnego twórcy, ale też naiwne, zbiorowe, kolektywne, w takim wypadku wersja rzeczywistości nieuchronnie jest związana z archetypowymi modelami doświadczenia. Właściwości językowego poznawania, widzenia świata lub – innymi słowy – kategoryzowania środowiska stają się zrozumiałe po omówieniu znaczeń (bezpośrednich i pośrednich) powiedzeń, które sugeruje kontekst. Zaliczane do obiektów rzeczywistości specyfika i sposoby egzystowania tworzą i przekazują oryginalny, typowy dla każdego języka światopogląd (Bartmiński, Tokarski 1986, 72). Odrębny szczegół światopoglądu, konkretna mentalna reprezentacja językowego poznania jest obrazem. W długotrwałej pamięci obrazy są zachowywane w formie pewnych schematów, mogą to być scenariusze (ang. *scripts*) lub ramy (ang. *frames*). Scenariusze przedstawiają wiadomości o wydarzeniach i skutkach tych wydarzeń, natomiast ramy są związane z aspektem jakościowym, który obejmuje dwoistą informację strukturalną: stabilną, utrwaloną i zmienną, niestałą (Eysenck, Keane 2008, 383–384).

Niniejszy artykuł jest poświęcony analizie obrazu biedronki, reprezentantki rodziny chrząszczy (*Coleoptera*), utrwalonego w poezji litewskiej. Omówione zostaną nazwy biedronki, wskazane charakterystyczne dla niej cechy i zachowania, motywacja tych zachowań, określone środowisko przebywania, więzi z ludźmi. Zgromadzone dane zostały porównane z mitem zrekonstruowanym przez Władimira Toporowa, znawcy mitopoetyki (Toporov 1978; 1981). Główne założenia tego mitu są następujące: Bóg władający gromem (Perkun) zamienia w chrząszcza niewierną żonę Saulę (Słońce), która zdradziła go z Ménulisem (Księżycem). Grzesznica staje się założycielką owadziej rodziny, z powodu grzechu ją i jej (przybrane) dzieci spotyka kara: uderzenie piorunu i zalanie wodą; znakiem kary jest siedem kropek widocznych na plecach (tułowiu), które wskazują na liczbę dzieci biedronki.

W pracy został zastosowany aspekt analizy semantycznej. Takie podejście w badaniach dotyczących światopoglądu kulturowego jest naturalne, uzasadnione (Goddard 2011, 4). Obrazy w świadomości kształtują się pod wpływem współdziałania sposobu obrazowania, intuicji, myślenia opartego na doświadczeniu; te relacje w poezji są wyrażane za pomocą języka i dlatego obrazów nie można oddzielać od sugerujących znaczeń (Stambovsky 1988, 75; por. Croft, Cruse 2004). Przedmiot poddany myśleniu i przekształcony w obraz, rzecz jasna, jest łączony nie z konkretnym podmiotem realnego świata, ale z odbiciem tego podmiotu w kognicji (Jackendoff 1983). Innymi słowy, cechy semantyczne ujawniają się poprzez definicję kognitywną; pokazuje ona, jak społeczeństwo żyjące w środowisku społeczno-kulturowym postrzega i akceptuje ten czy inny obiekt, jak jest on kategoryzowany, wartościowany i wyrażany w języku (por. Bartmiński 1988, 169–170).

Materiał badawczy – to fragmenty 203 wierszy autorstwa 117 poetów, w pracy cytowane są utwory 94 z nich. Utwory poetyckie powstały w ciągu ostatnich 70 lat, były publikowane w różnych książkach, pismach oraz na portalach internetowych www.tekstai.lt, www.zaliazole.lt (na tym ostatnim autorzy nie zawsze ujawniają swoją tożsamość, w takim przypadku w artykule jest podany pseudonim).

Złożony obraz biedronki i jego zakodowanie w języku litewskim, ogólnie rzecz biorąc, były już niejednokrotnie obiektem badań. Dla doświadczenia kulturalnego wspólnoty językowej, związanego z biedronką, oprócz wymienionych już prac Toporowa ważnych jest jeszcze kilka publikacji znanych badaczy. W monografii Daivy Vaitkevičienė pt. *Ugnies metaforos* (Metafory ognia) omówione zostały cechy biedronki utrwalone w tekstach folklorystycznych. Z powodu czerwonego („gorącego”) koloru pokryw oraz pełnionych funkcji biedronka jest uznawana za zoologiczną formę mitycznego kodu ognia. Autorka pracy wskazała też na powiązania biedronki z innymi zjawiskami ognistymi: kwitnącymi na czerwono kwiatami, jagodami, raną, słońcem i złotem. Za podstawową funkcję tego chrząszcza uznała ona wpływanie na pojawienie się deszczu. Badaczka konstatuje, że biedronka jest wyrazem mitycznego połączenia żywiołów ognia i wody (Vaitkevičienė 2001, 12, 35, 109–110, 113–115).

Praca Jurgity Macijauskaitė pt. *Boružės interpretacija lietuvių tautosakoje: Dievo ir velnio karvutės* (Interpretacja biedronki w folklorze litewskim: krówki Boże i diabelskie, 2004) jest wyjątkowa dlatego, że omawiane są w niej elementy obrazu biedronki utrwalone nie tylko w tradycyjnym folklorze, ale też we współczesnym folklorze dziecięcym: w artykule zaprezentowano dane ankietowe zebrane wśród dzieci w wieku 7–12 lat, mieszkających w Kownie (lit. Kaunas). Z badań wynika, że pole znaczeniowe środowiska jest stale rozszerzane i modyfikowane. We współczesnym folklorze chrząszcz nazywany jest Bożą córeczką, pojawia się też niezwykła prośba skierowana do niej – o szczęście. Nowe jest również to, że niemoralną, złą biedronkę dzieci widzą jako samodzielną istotę i zaliczają ją do istot diabelskich.

Artykuł pt. *Rauda boružei* (Płacz o biedronce, 2009) autorstwa Nikolajusa Michailova i Tatjany Civjan – z wykorzystaniem mitologii (*sub specie mythologiae*) – zawiera omówienie poetyckiej treści wiersza znanego poety Marcelijusa Martinaitisa pt. *Rauda boružei. Vasaros sapnas* (Płacz o biedronce. Sen letni). Autorzy postawili sobie zadanie przekonania się, czy wiarygodna jest zrekonstruowana przez Toporowa entomologiczna wersja tzw. mitu rodziny. Szczegółowa analiza pozwala stwierdzić, że w obrazach poetyckich przedstawiany jest dokładny schemat mitu: poeta bez wątplenia jest „i nosicielem tradycji, i jej zawodowym badaczem” [„он и носитель традиции, и ее профессиональный исследователь”] (Mikhaylov, Tsiv’yan 2009, 571). Mit został przedstawiony w formie poetyckiej wcześniej niż zrekonstruowany w gabinecie. Świadczy to o prawdziwości mitu.

Lingwistka Žydrūnė Šalaviejūtė w pracy pt. *Lietuvių kalbos entomonimai: nominacija ir motyvacijos modeliai* (Entomonimy w języku litewskim – nominacja i modele motywacji, 2021) wśród innych entomonimów wyodrębniła 22 nazwy ludowe biedronki, dokonała ich analizy, przedstawiła motywacje konceptualne. Badania wykazały, że biedronki są uznawane za jedne z najważniejszych owadów pod względem etnokulturalnym. Cały mikroświat chrząszczy jest ściśle związany z rytmem życia rolników.

Nazwy bezpośrednie

Przedmiot badań, rzeczownik *boružė* (biedronka), w *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (Słownik współczesnego języka litewskiego) ma następującą definicję: ‘apvalinas amarais mintantis vabalas gaubta, paprastai taškuota nugara’ (DLKŽe) (pękaty chrząszcz odżywiający się mszycami, mający zwykle kropki na plecach). W poezji chrząszcz jest nazywany zarówno bezpośrednio, jak też poprzez skojarzenia z innymi realiami z otoczenia człowieka na podstawie realnej lub wyobrażonej cechy.

W zgromadzonym materiale występują nazwy bezpośrednio nazywające owada: *boružė* (biedronka), *boružėlė* (biedroneczka), *viešpaties boružė* (biedronka Pana Boga Wszechmogącego), *dievo (Dievo) karvytė, karvutė* (boska [(Boża)] krówka, króweczka), *vabalas* (chrząszcz), *vabalėlis* (chrząszczyk), *dievo vabalėlis* (boski chrząszczyk),

vabalėlė (samica chrząszczyka), np.: *Plikas laukas – nė boružės, nė pempės aimanos...* (Gołe pole – ani lamentu biedronki, ani czajki...) (M. Mac.); *Lietus jums per širdis – boružem* (Deszcz jest dla was – biedronek) (A. Puiš.); *Vabalėle / Boružėle, / Kieno delnu / Tavo taškai bėga?* (Samico chrząszczyka / Biedroneczko, / Po czyich dłoniach / Twoje kopki biegną?) (Grėj.); *Sugrįžtanti per žolę – dievo rauzgana karvytė* (Powracająca przez trawę – boża czerwona krówka) (R. Girk.); *Ant jo [žibutės žiedo] Dievo karvytė nutūps.* (Na nim [kwiecie przyłasczki] Boża krówka usiądzie) (A. Kanc.); *Plušėjo visą dieną / Taškuoti vabalai. / Surankioti po vieną / Prasmego amarai* (Krzętały się przez cały dzień / Chrząszcze w kropki. / Pozbierane po jednym / Zapadły się / Zginęły mszyce) (Kaps.); *Keliauki, / mielas vabalėli, / (tavo spalvos suknelę / aš dėviu)* (Podróżuj, / miły chrząszczyku, / ([sukienkę w twoim kolorze / ja noszę]) (G. Din.).

Pojedyncze nazwy niedeminutywne łączą się z określonymi terminami: w klasyfikacji botanicznej oznaczają przynależność do rodziny biedronkowatych albo do rzędu chrząszczy. W dwuwyrazowych nazwach, takich jak: *dievo karvytė* (*karvytė*) (boża krówka [króweczka]), *viešpaties boružė* (biedronka Pana Boga / Wszechmogącego), *dievo vabalėlis* (boży chrząszczyk), pierwszy człon wskazuje na zależność od najwyższej nieziemskiej istoty. Zdrobnienia: *boružėlė* (biedroneczka), *vabalėlis* (chrząszczyk), *vabalėlė* (samica chrząszczyka), *karvytė* (krówka), *karvytė* (króweczka) wskazują na pozytywne nastawienie podmiotu lirycznego wobec tego pożytecznego stworzenia. Największe zaangażowanie emocjonalne jest widoczne w przypadku stosowania nazw okazjonalnych, do takich zaliczane są: *vabalėlė* (samica chrząszczyka) i *viešpaties boružė* (biedronka Pana Boga / Wszechmogącego), są to poetyckie transformacje zwykłych określeń *vabalėlis* (chrząszczyk) i *dievo karvytė* (*karvytė*) (boża krówka [króweczka]) (na temat typów zdrobnień okazjonalnych zob. Kazlauskaitė, Župerka, Macienė 2013).

W poezji dominują nazwy w formie liczby pojedynczej: spośród sześciu przykładów w pięciu jest mowa o pojedynczej biedronce. To również świadczy o ciepłym związku emocjonalnym, poczuciu bliskości. Kilkakrotnie poeci kierują swoją uwagę na gromadę owadów lub rząd chrząszczy, np.: *ropos dvi boružės keliaujančios į rojų* (będą pełzły dwie biedronki podróżujące do raju) (P. Kul.); *Dievo karvyčių raudonas spiečius / kyla nuo mano delno į pietryčius* (Bożych króweczek czerwony rój / unosi się z moich dłoni w kierunku południowego wschodu) (J. Vaič.); *svarbu / išlikti, pasitenkinant [...] smilga, / kuria rėpliojo boružių banda* (ważne jest / pozostać, zadowolili się [...] szerszeniem, / który pełzał na czworakach ze stadem biedronek) (A. Mik.). Zgrupowane chrząszcze określa się jako: *spiečius* (rój), *vilkstinė* (szereg), *kaimenė* (stado), *banda* (banda/stado). Dwa ostatnie rzeczowniki: *kaimenė* (stado) i *banda*, według DLKŽe są synonimami (1. ‘kaimenė – būrys gyvulių, banda’, tj. stado – gromada bydła; 2. ‘banda – gyvulių būrys, kaimenė’, tj. stado – gromada bydła). Służą one przedstawieniu biedronki jako zwierzęcia domowego dającego mleko.

Najczęstsze nazwy to *boružė* (biedronka) i *boružėlė* (biedroneczka), zostały użyte odpowiednio 125 i 41 razy. Określają one tę istotę w sposób neutralny, poza tym jako

jednowyrazowe są wygodniejsze w użyciu: łatwiej dają się „wkomponować” w wierszach – utworach literatury pięknej o formach reglamentowanych. Liczba przykładów wziętych z poezji nie potwierdza twierdzenia Macijauskaitė (2004, 26), że najpopularniejszą nazwą biedronki jest *Dievo karvutė* (*karvytė*) (Boża krówka [króweczka]).

Niełatwo jest wyjaśnić pochodzenia apelatywu *boružė* (biedronka). W magicznych tekstach folklorystycznych chrząszcz jest często nazywany żeńskimi imionami, dla porównania: w modlitewkach i wróżbach dziecięcych używane są zwroty: *barbute* (barbarka), *maryt[e]* (marysia), *marele* (marylka), *mariškėle* (marysieńka), *katryt[e]* (katarzynka), *katrele* (kasieńka), *petre* (piotrusia), *petriškėle* (piotrusieńka), *petronėle* (petronela) (LKŽe; LT, 918–919; ČP, 74; Macijauskaitė 2004, 26). Z uwagi na takie zastosowanie Toporow twierdzi, że *boružė* (biedronka), tak jak *barbutė* (barbarka), może być deminutywną przeróbką imienia *Barbora* (Barbara) (Toporov 1981, 287). Inne wyjaśnienie podają Michailov i Civjan. Badacze zwracają uwagę na częstość występowania w folklorze imienia biedronki *putpelekė* (warianty fonetyczne – *putpalakė*, *putpalaiķė*) – kropla, bryzg. Kiedy podczas spożywania posiłku jedzenie upadnie na ubranie, mówi się: *Veizėk, tau putpelekės lekia!* (Spójrz, tobie bryzgi tryskają!). Plecy (pokrywy) biedronki są pokryte lub, inaczej mówiąc, posypane kropeczkami, dlatego nazwę zwierzęcia można łączyć z czasownikami *borauti*, *boroti* ‘barstyti, dulkinti’ (posypywać, zapylać) (Mikhaylov, Tsiv’yan 2009, 569, przyp. 4). Badania nad etymologią nazwy podkreślają dwa aspekty złożonego obrazu biedronki: naturę (jest ona kobietą) i działanie siły zewnętrznej (jej znak – to plamki na ciele).

Łatwo dostrzegalny jest związek biedronki z najwyższą istotą nadprzyrodzoną. Oznaczają ją, o czym już była mowa, nazwy złożone: związki stałe (frazologiczne), takie jak *dievo karvytė* (boża krówka) i *dievo karvutė* (boża króweczka) są niekiedy oceniane jako oddzielne, samodzielne człony i wówczas imię *boružė* (biedronka) nabiera nowego znaczenia – ‘Dievui priklausantis naminis žinduolis, duodantis pieną’ (Należący do Boga ssak, dający mleko), np. *Kaip gera Dievui / Kad jam užtenka / Tokios mažos karvytės* (Jak dobrze jest Bogu / Że wystarczy mu / Taka mała króweczka) (R. Kmit.); por.: *Kitas [vabalas] neša sraigės ragą / Boružėlių pieną margo* (Inny [chrząszcz] niesie róg ślimaka / Mleka cętkowanego biedronki) (M. Vain.).

Kiedy biedronka jest rozumiana jako część gospodarstwa domowego, słowo *Dievas* (Bóg) poeci są skłonni pisać dużą literą. Jeżeli wybiera się sposób mówienia bardziej obiektywnego, bliższego prawdom naukowym, łączność pomiędzy Bogiem a mówiącym chrząszczem może być podważona.

Najbardziej wyrazistym przykładem jest wiersz poety Stasysa Jonauskasa pt. *Boružės* (Biedronki): *Su dievu nieko bendro neturi, kaip ir su karvėmis. / Tai tik žmonių kalba* (Z Bogiem nic wspólnego nie mają, tak jak i z krowami. / To tylko ludzka mowa).

W poezji dla dzieci zdarzają się etiologiczne wyjaśnienia pochodzenia biedronki. Działa Bóg Stwórca. Oto jeden z przykładów: *Kai rytą Dievas prausėsi – / Žemė surinko lašus – / iš jų išsiritu boružė, / gėlės žiedas ir žmogus* (Kiedy rano Bóg mył się – / Ziemia zebrała krople – / z nich powstała biedronka, / kwiat i człowiek) (Lang.).

Niekiedy, w sytuacji zwracania się do kogoś, zwyczajne nazwy zostają zastąpione przymiotnikami w roli rzeczowników, oznaczają one charakterystyczną właściwość fizyczną albo nastawienie emocjonalne podmiotu. W zgromadzonych przykładach występują określenia: *saulasparnė* (słonecznoskrzydła), *kraujasparnė* (krwistoskrzydła), *septyntaškė* (siedmiokropka), *taškutė* (nakrapiana), *margoji* (pstra), *mažytė* (malutka), *mažulėlė* (maleńka), *mieloji* (miła), np.: *Tave išgairinti padžioviau, / Kraujasparne mano* (Powiesiłem cię, żeby wyszyc, / Moja krwistoskrzydła) (M. Kud.); *Jeigu kviečia septyntaškė, / Prašom, kirmėle, greičiau!* (Jeżeli zaprasza siedmiokropka, / Proszę, robaczku, szybciej!) (M. Vain.); *Kas gi tau, mažytei, rodo kelią?* (Któż tobie, maleńkiej, wskazuje drogę?) (R. Girk.); *Dievo karvute taškute, / Pasaulis skyła per pusę, / Tai kurioj pusėj mes būsim, / Dievo karvute margoji?* (Boża krówko nakrapiana, / Świat rozpada się na pół, / W której części my będziemy, / Boża krówko pstra?) (B. Lin.); *Tu ramybės, šilumos ir vietos / Ligi šiol, mieloji, neradai...* (Ty spokoju, ciepła i miejsca / Dotychczas, miła, nie znalazłaś...) (Svyr.).

Charakterystyczne właściwości

W poezji stale wspominane są z pewnością zakodowane dwie cechy wyglądu biedronki: kolor i wzory pokryw oraz wielkość i forma ciała. Chrząższe są wyraźnie jaskrawe, ze skonstrastowanymi ciemnymi plamami, nieduże, mają zaokrągloną, wypukłą tylną część. W przykładach użyte zostały określające przymiotniki: *ryški* (jaskrawa), *raudonas, -a* (czerwony, -a); *rauzgana* (czerwona), *rausva* (czerwonawa), *žaloji* (zielona), *geltona* (żółta), *sidabrinė* (srebrna), *kruvina* (krwawa), *marga* (pstra), *taškuota* (nakrapiana), *septyntaškė* (siedmiokropka) oraz *mažas, -a* (mały, -a), *mažytis, -ė* (maluszek, maleńka), *smulkus* (drobny), *raudonskruostė* (mająca czerwone policzki), łącznik *mažesnė už mažą* (mniejsza od małej), np.: *Vien tik boružės ryškiai raudonos / ir taškais nusagstyti sparnai* (Same tylko biedronki jaskrawoczerwone / i ozdobione kropkami skrzydła) (Audr.); *Eglė graži, / kad žalía ir šakota. / Boružė – kad rausva ir taškuota* (Jodła piękna, / że zielona i rozgałęziona. / Biedronka – że czerwonawa i nakrapiana) (A. Balt.); *Boruže, boruže, / Karvyte žaloji, / Pasakyk, kaip tu vaikštai, / Kaip tu lekioji?* (Biedronko, biedronko, / Krówko zielona, / Powiedz, jak ty chodzisz, / Jak ty pędzisz?) (S. Ged.); *Po mano koja / Marga boružėlė – / Kaip ją skaudžiai numyniau!* (Pod moją nogą / Pstra biedronka – / Jakże boleśnie ją przydepnąłem!) (E. Skerst.); *O boružėlė septyntaškė / Mano eiles rasom aptaškė* (O biedronka siedmiokropka / Moje wiersze ochlapała rosą) (Kriaun.); *tokia ji maža ir silpna, / mažesnė už mažą* (taka jest mała i słaba, / mniejsza od małej) (M. Marc.). Warto dodać, że oryginalne określenia *geltona* (żółta) i *sidabrinė* (srebrna) nie są przypadkowe. Ich użycie sugeruje kontekst, są to bowiem prototypowe kolory obiektów, z którymi może być utożsamiana biedronka. W okresie sowieckim jaskrawożółte były autobusy miejskie, a srebrne dłonie

Boga, który jest rozumiany jako światło, symbolizują promieniujące dobro: *Ar iš tikro, ar rodosi / Autobusai taškais. / Kaip boružės geltonos / Eina džiukų miškais* (Czy to naprawdę, czy wydaje się / Autobusy są punktami. / Jak biedronki żółte / Idą lasami dzukijskimi) (S. Ged.); *Boružėlė sidabrinė / Spindi Dievo delnuose*. (Srebrna biedronka / Promieniuje w dłoniach Boga) (D. Teiš.). We współczesnym folklorze dziecięcym specyficzne dla biedronki kolory – żółty lub czarny – nierzadko są rozumiane jako złe, niosące nieszczęście (Macijauskaitė 2004, 26, 28).

W świecie owadów jaskrawa kolorystyka ciała (czerwona, rudawa czy żółta) nie jest czymś zwyczajnym. Te kolory, skontrastowane z tłem kolorów zimnych (zieleń trawy, szarość piołunu itp.), drażnią oczy, a jednocześnie zatrzymują tego, kto się zbliża: *Boružė pelynuose skaudėjo* (Biedronka w piołunach bolała) (M. Karč.). Pożółkły odcień w przyrodzie oznacza energię, siłę i ostrzega przed niebezpieczeństwem (zob. Vasilevich, Kuznetsova, Mishchenko 2005, 58–59). Nie należy straszyć biedronek: w stanie zagrożenia wydzielają one trującą ciecz (hemolimfę). Trzeba się nimi zachwycać. Uroku dodaje biedronkom wzór na pokrywie. Ciemne plamki na skrzydłach według poetów bywają czarne, czasami brązowe: *Juodų taškų dėlionės / Ant boružės sparnų* (Czarnych plamek układanki / Na biedronki skrzydłach) (Saul.); *Kas neregėjo boružių, rudų jų taškelių!* (Któż nie widział biedronek, ich brązowych kropek!) (S. Jon.).

Niezwykłe widoki utrwalają się w ludzkiej pamięci, są analizowane i oceniane, por. fragment wiersza Jonasa Minelgi pt. *Boružė* (Biedronka): *Kas pasiuvo jai drabužį / Rusvo šilko su taškais [...]?* / *Tik boružės lengvo skrydžio / dar užmiršti negaliu* (Kto uszył dla niej ubranie / Z brunatnego jedwabiu w kropki [...]?) / Tylko biedronki lekkiego lotu / jeszcze zapomnieć nie mogę). Najwięcej oryginalnych określeń poetyckich, ilustrujących ludowe pojmowanie świata mitycznego, występuje w wierszach dla dzieci, np.: *Mažos laumės verpė, verpė, / Audė, audė, karpė, karpė, / Taikė, dėstė taškelius, / Siuvo, siuvo švarkelius. // Švarkelius taškuoto šilko / Boružėlės apsilvilko. // [...] Boružėm švarkeliai tinka: / Patogu, gražu, madinga* (Małe nimfy / wróżki przędły, przędły, / Tkały, tkały, kroiliły, kropiły, / Dopasowywały, rozkładały kropki, / Szyły, szyły kubraczki. // Kubraczki z jedwabiu w kropki / Biedronki założyły // [...] Biedronkom pasują kubraczki: / Wygodnie, ładnie, modnie) (J. Nėkr.).

To, że biedronka ma drobne ciało, akcentują różne afiksy, które występują w nazwach. W zgromadzonych przykładach pojawiają się obcojęzyczny przedrostek *mikro-* i deminutywne sufiksy: *-elis, -ė, -ėlis, -ė, -utė, -ytė, -ukas, -ulėlė*, np.: *Mikrostebuklas / iš smulkių sutvėrimų / [...] Eteriui tik malonumas, / kai mažulėlė jį šiuolina* [‘lengvai liedsama, braukydamą kuo kutena’] (Mikrocud / z drobnych stworzeń / [...] Dla eteru sama przyjemność, / gdy maciupėnka go łechce [‘lekkio dotykając, pociągając, łaskocząc czymś’]) (S. Rutk.); *Ir boružėlė / jau rąžėsi ir sparną kėlė* (I biedroneczka / już podnosi się i wznosi skrzydła) (E. Miež.). To, że biedronka jest mała, niebezpośrednio podkreśla też wskazanie niezwykłego – o ograniczonej przestrzeni – miejsca jej przebywania,

takiego jak zamknięte pomieszczenie lub szczelina, np.: *Ją [borużę] vežė iškeltą aukštai / Stikliniam laše* (Ją [biedronkę] wieźli podniesioną wysoko / W szklanej kropli) (M. Mart.); *tako boružė ieškojo / karštam griovely krūtų* (ścieżki biedronka szukała / w gorącym wąwozie piersi) (V. Braz.); *Bamboj boružė miega* (W pętku biedronka śpi) (E. Dar.). Owalny kształt biedronki najczęściej jest podkreślany za pośrednictwem obrazu kropli. O formie można sądzić i na podstawie miejsca w kształcie jamki, w której zatrzymuje się biedronka: w pętku, na środku dłoni itp.

W poezji wyraźnie widoczne jest pozytywne nastawienie wobec biedronki. Człowiek zachwyca się jej wyjątkowym wyglądem, trybem życia i czynnościami. Świadczą o tym takie określenia, jak: *graži* (piękna), *puošni* (wykwintna), *šauni* (wspaniała), *čiuži* (spolegliwa), *linksma* (wesoła), *laiminga* (szczęśliwa), *švelni* (delikatna), *gležnutė* (wiotka), *silpna* (słaba), *kukli* (skromna), *vargana* (uboga), *pavargusi* (zmęczona), *susigūžęs* (przygarbiona), *trumpaamžė* (krótko żyjąca), *atkakli* (uparta), *patikli* (ufna). Jak widać, obok cech wrodzonych wymieniane są też cechy nabyte – najważniejsze jest to, że te właściwości się uzupełniają. Wyłania się złożony obraz biedronki: barwny, pełen sprzeczności, ale piękny i pociągający, gdyż zbliżony do człowieka. Jest ona *graži* (piękna), ale *kukli* (skromna), *vargana* (uboga), ale umiejąca cieszyć się – *linksma* (wesoła), *laiminga* (szczęśliwa); *gležna* (wątła), *pavargusi* (zmęczona), ale niepoddająca się przeciwnościom – *atkakli* (uparta), por.: *Daug gražių vabalėlių bėginėja ir laksto* (Wiele pięknych chrząszczy biega i lata) (S. Jon.); *Boružės tyli daina, negirdėta ir kukli* (Cicha piosenka biedronki, niesłyszalna i skromna) (M. Mac.); *vargana boružė / glunda prie žievės, / dar vis nenuplauta lietaus* (uboga biedronka / wtulona w korę, / jeszcze nie umyta deszczem) (J. Vaič.); *Ji linksma, šauni, laiminga* (Jest wesoła, wspaniała, szczęśliwa) (Vas.); *Boružėlė mažutėlė / Blaškos, ieško kranto, / Bet pavargusi, sušalus / Man į delną krenta* (Biedroneczka maciupėnka / Miota się, szuka brzegu, / Lecz zmęczona, zmarznięta / Na moją dłoń pada) (atk.); *Nepasieks dangaus / Atkakli boružėlė / Nulūžo smilga* (Nie osiągnie nieba / Uparta biedronka / Złamała się mietlica) (sen.). Pod względem urody biedronka dorównuje kobiecie: *Pasaulį visą gundydama, plaukus, / boružę net pamačiusi, pasitaisai* (Świat cały kusząca, włosy, / biedronkę nawet zobaczywszy, poprawiasz) (M. Mart.).

Omówione właściwości biedronki (kolorystyka skrzydeł, różnorodność kolorów, małe ciało o owalnym kształcie, a także podobieństwo do człowieka) stanowią podstawę metaforyzacji. Myślenie metaforyczne, czyli asocjacyjne realizowane jest poprzez użycie porównań i metafor. Obie te figury stylistyczne łączy składnik tworzący obraz. Takim wspólnym składnikiem może być np. kropla: *Boružė [...] kabėjo ant smilgos kaip lašai...* (Biedronka [...] wisiała na mietlicy jak krople) (V. Reim.) czy *Kraujo lašas – boružė tupi* (Krwi kropla – biedronka siedzi) (Liep.). Poeci akcentują podobieństwo na podstawie formy (dodając epitet *kraujo* [krwi]) i koloru: porównanie należące do pierwszego obrazu oraz metafora zawarta w drugim w zasadzie (pod względem treści) się nie różnią. Widzimy tylko formalną różnicę – metafory są

zredukowanym wariantem porównań. Realia, z jakimi są one kojarzone, nie bywają przypadkowe: odzwierciedlają świadomość kulturowo-historyczną narodu, wzory zachowania się (Stambovsky 1988; 70–71; Ter-Minasova 2004, 100). Staje się więc jasne, jakie realia są kojarzone z biedronkami, zgodnie z prawdziwymi czy też rzekomymi oznakami.

Nazwy metaforyczne

Pod względem charakterystycznego koloru ciała i wzorów na nim, wielkości i formy, a także ze względu na cechy i zachowanie zbliżone do człowieka biedronki w poezji są kojarzone:

- ze zwierzętami spoza rzędu chrząszczy, z częściami ciała; w zebranych wierszach występują określenia: *princesė* (księżniczka), *orų mergaitė* (wietrzna panna), *lapė* (lisica), *vėlė* (dusza); *ranka* (ręka), np.: *Ne princesė – vabalėlis / Toks mažytis, o gražus.* (Nie księżniczka – chrząszczyk / Taki maleńki, ale piękny) (J. Min.); *ir dar / boružė – ta mažytė lapė – / ropoja į saulėlydį šlapia žeme.* (i jeszcze / biedronka – ta mała lisica – / pełźnie po mokrej ziemi w stronę zachodu słońca) (E. Kelm.); *Bet boružė [...] lyg vėlė, / Lyg ranka jau tuščioje rankovėj* (Ale biedronka [...] jak dusza, / Jak ręka w już pustym rękawie) (M. Kud.);
- z częściami roślin, takimi jak: *uoga* (jagoda), *žiedeliu* (kwiatek), *penkialapio dobilo vidurio lapeliais* (wewnętrzne listki pięciolistnej koniczyny) nazywane *širdis* (serce), np.: *Ar matei ryškią boružės uogą / Ant birželio pražydušio sosto?* (Czy widziałeś jaskrawą jagodę biedronki / Na tronie czerwcowym rozkwitła?) (Nij.); *boružė pati vertingiausia – / lašas nektaro čiūžus / kilmingiems iš kilmingųjų, / žiedelis, einantis, skrendantis* (biedronka jest najcenniejsza – / śliśka kropla nektaru / dla najszlachetniejszych ze szlachetnych, / kwiatek, idący, fruujący) (S. Rutk.);
- z małymi ilościami cieczy o owalnym kształcie, znakami wyschniętych cieczy, takich jak: *lašas* (kropla), *kraujas* (krew), *nektaro/gintaro lašas* (kropla nektaru/bursztynu), *ašara* (łza), *taškas* (kropka), *taškelis* (kropeczka), *kraujo taškelis* (kropla krwi); np.: *lašas kraujo per smilgą – boružė* (kropla krwi na mietlicy) (kvint.); *mano dievo karvyte, / smėlio dėžėj jau išdžiūvus kaip ašara* (moja boża krówka, / w piaskownicy już wyschnięta jak łza) (J. Kel.); *Ir prasiskleidė gėlės žiedas, / o ant jo – boružės taškas* (I rozwinął się pąk kwiatu, / a na nim – kropka biedronki) (Lang.);
- z płonącymi i (lub) żarzącymi się cząstkami rozpalonego przedmiotu: *ugnies* lub *gaisro kibirkštimi* (iskierkami ognia lub pożaru), *žarija* (żarem), np.: *Šiaudu paskutinė boružė ropoja / tarsi gaisro kibirkštis – link veido* (Po słomce ostatnia

biedronka pełźnie / niby iskierka pożaru – w stronę twarzy) (M. Mart.); *Boružė lyg žarija pelynuos...* (Biedronka jak żar piołunu...) (M. Karč.);

- z narzędziami służącymi do działalności człowieka, takimi jak: *kulka* (kula), *traktoriukas* (traktorek); np.: *Vabalėlis praūžia / Kaip kulka virš galvos...* (Chrząszcz przelatuje / Jak kula nad głową) (E. Miež.); *antai skrenda boružė – raudonas vaikystės traktoriukas* (oto leci biedronka – czerwony traktorek z dzieciństwa) (R. Jon.).

Klasyfikacja jest oparta na zasadzie opozycji żywe – nieżywe (żywotne – nieżywotne). Następnie podaje się klasyfikację zwierząt i roślin, pierwotne elementy przyrody nieżywej (są to czynniki decydujące o samodzielnym istnieniu organizmów) oraz wytwory pracy człowieka (o uzasadnieniu takiego podziału zob. Kazlauskaitė, Ramanauskienė 2011, 184–185). Kluczowymi elementami przyrody nieżywej w obrazie biedronki są woda i ogień. Najczęściej chrząszcz jest porównywany do jagody (4 przykłady), kropli (6 przykładów), kropki (4 przykłady).

Czynności

Użyte w zgromadzonym materiale poetyckim formy czasownika oraz odczasownikowe rzeczowniki abstrakcyjne (np. *skrydis* [lot], *džiaugsmas* [radość]) wskazują na to, że biedronki są zwierzętami aktywnymi. Prawie zawsze są one w ruchu, zatrzymują się tylko wtedy, gdy są zmęczone lub spotyka je jakieś nieszczęście. Odpoczynek jest krótki, potrzebny po to, aby zebrać siły do dalszej działalności. Biedronki wykonują następujące czynności:

- przygotowują się do lotu lub lecą i opadają na jakiejś powierzchni (17 przykładów). Użyte zostały następujące określenia: *išsiruošia į kelią* (wybierają się w drogę), *ražosi* (przeciągają się), *miklina sparnus* (ćwiczą skrzydła), *sparną kelia* (podnoszą skrzydła), *sparnus tiesia* (rozprostowują skrzydła), *išskleidžia sparnelius* (rozpuszczają skrzydelka), *nuplasnoja* (trzepoczą), *nuskrenda* (odfruwają), *išskrenda* (wyfruwają), *nebeskrenda* (nie fruwają), *neskraidu* (nie latają); *skrydis* (lot), np.: *Boružė krebžda delne / Išsiruošus į didelį kelią* (Biedronka chrzęści na dłoni / Wybrawszy się w wielką drogę) (Klaj.); *Boružėlė miklina sparnus* (Biedronka ćwiczy skrzydła) (S. Ged); *Boružė / seniai nuskrido, / o smilga / vis virpa – – –* (Biedronka / dawno odleciała, a mietlica / wciąż drży – – –) (G. Din.); *Ir tik boružės skrydis nematomu kaspiniu rišo* (I tylko lot biedronki niewidzialną wstęgą wiąże) (Nij.);
- porusza nogami w różnych kierunkach i zatrzymuje się (81 przykładów). Użyte zostały określenia: *eina* (idzie), *vaikšto* (chodzi), *keliauja* (podróżuje), *tėsia kelionę* (kontynuuje podróż), *neša* (niesie), *neneša* (nie niesie), *bėga* (biegnie), *prabėga* (przebiega), *bėginėja* (biega), *bėgioja* (biega), *lekia* (pędzi), *nulekia*

- (popędzi / będzie pędzić), *lekioja* (lata), *laksto* (lata/biega), *blaškos* (miota się), *praūžia* (przelatuje), *slenka* (spełza), *ropoja* (pełza), *ropinėja* (pełźnie), *rėplioja* (pełza na czworakach), *kopia* (wspina się), *lipa* (włazi), *vinguriuoja* (wije się), *apsisuka* (odwraca się), *grįžta* (wraca), *sugrįžta* (powraca), *užklysta* (wchodzi nieoczekiwanie), *pasiklysta* (gubi się), *išsirita* (wylęga się), *ropščias(i)* (pełza), *išsiropščia* (wypełza), *keliasi* (podnosi się), *atsikelia* (wstaje), *kyla* (wznosi się), *pakyla* (unosi się), *krenta* (pada), *nukrenta* (spada), *krinta* (pada), *sustoja* (za-trzymuje się), *tupi* (siedzi), *nutūpia* (przysiada), *glunda* (kładzie się), *nejuda* (nie rusza się), *guli* (leży); *žingsnelis* (kroczek). Oto przykłady: *Per mano delną / ropoja / dievo karvytė, / ties pakraščiu / apsisuka / ir tęsia / seniai išnykusią geltoną žvaigždžių kelionę* – – – (Przez moją dłoń / pełźnie / boża krówka, / nad brzegiem / odwraca się / i kontynuje / dawno nieistniejącą żółtą gwiazdną podróż) (G. Din.); *Bėgo pievon boružėlė / Nuo kalnelio nestataus* (Biegła przez łąkę biedroneczka / Z pagórka niestojącego) (M. Vain.); *Ir dvidešimt keturtaškė boružė tikrai nulėks* (I dwudziestoczterokropiasta biedronka naprawdę będzie pędziła) (S. Jon.); *boružė stiebu / skubėdama / slenka* (biedronka po łodydze / śpiesząc się / spełza) (B. Marc.); *kaip ropščias į kalną pavargusi dievo karvytė* (jak pełźnie na górę zmęczona boża krówka) (D. Kuzm.); *krinta dievo karvytė – / penkiala-pio širdis* (spada boża krówka – / pięciolistne serce) (M. Karč.); *šakelė su dviem geltonais žiedais ant vieno tupėjo boružė ant kito kolibris* (gałązka z dwoma żółtymi kwiatami na jednym siedziała biedronka na drugim koliber) (D. Kaj.); *Trauka nežemiška / ilgesys tikras / išmatuotas boružės žingsneliais* (Przyciąganie nieziemskie / tęsknota prawdziwa / odmierzona biedronki kroczkami) (Kit.);
- porusza ciałem lub jego częścią, aby nasycić się, ubrać się, aby coś wziąć, zobaczyć, wydać dźwięk, przekazać wiadomość, rozerwać się, zmienić stan fizyczny otoczenia lub swój, lub przestaje się ruszać, trząść się (73 przykłady). Użyte zostały określenia: *pluša* (trudzi się), *skuba* (śpieszy), *pavargsta* (męczy się), *minta* (depcze), *prisigeria* (napija się), *apsivelka* (wkłada na siebie), *rankioja* (zbiera), *paima* (bierze), *pasiekia* (dociera), *nepasiekia* (nie dociera), *įsikimba* (wczepia się), *rakina* (zamyka na klucz), *atleidžia* (wybacza), *kinko* (zaprzęga), *galvą kelia* (podnosi głowę), *žiūri* (patrzy), *žvelgia* (obserwuje), *dairosi* (rozgląda się), *dairinėjasi* (ogłąda się), *bando išsaugot* (próbuje zachować), *saugo* (chroni/strzeże), *ieško* (szuka), *randa* (znajduje), *suranda* (odnajduje), *neranda* (nie znajduje), *sapnuoja* (śni), *krebžda* (szura), *kužda* (szepcze), *nori pasakyt* (chce powiedzieć), *prišaukia* (przywołuje), *skaičiuoja* (liczy), *pranašauja* (przepowiada), *išburia* (wywróży), *moko* (uczy), *džiaugiasi* (cieszy się), *švenčia* (świętuje), *žaidžia* (bawi się), *šiulina* [‘lengvai liedsdama, braukydama kuo kutenā’] (łechce [lekko dotykając, łaskocze]), *svirpa* (drży), *supasi* (huśta się), *pasisupa* (kołysze się), *sūpuoja(si)* (kołysze [się]), *gydo* (leczy), *pusto* (pożera), *aptaško* (zbryzguje), *paspiria* (wspiera), *bunda* (budzi się), *nubunda* (przebudza się), *įsivelia* (angażuje się), *prilimpa* (przykleja się), *laikosi* (trzyma się)

prišąla (przymarza), *sušąla* (marznie), *galvą priglaudžia* (przytula głowę), *nemirksi* (nie mruga), *užmiega* (zasypia), *užminga* (zasypia), *suminga* (zasypia), *miega* (śpi); *žvilgsnis* (wzrok), *šauksmas* (wołanie), *sapnas* (sen), *džiaugsmas* (radość), *bučiny*s (pocałunek). Oto przykłady: *antai boružė / įsikibusi smilgos...* (oto biedronka / przyczepiona do łądygi) (Astr.); *Smilgos viršūnėje / Boružė dairinėjasi / Kelio pabaiga* (Na górze łądygi / Biedronka rozgląda się / Drogi koniec) (atk.); *O gal diena ten plyšauja linksma, / [...] ir boružėlė žaidžia su gėle?* (A może dzień tam wstaje wesoly, / [...] i biedronka bawi się z kwiatem?) (V. Šobl.); *O, kaip patikliai / Sūpuojasi ant smilgos / Maža boružė!* (O, jak ufnie / Hušta się na łądydze / Mała biedronka!) (A. Puiš.); *O boružė netoliese / Pustė žiedą amaruotą. / Pustė žiedą, žaizdą valė – / Gydė plukę – baltą gėlę* (A biedronka niedaleko / Pożerała kwiat pokryty mszycami / Pożerała kwiat, ranę oczyszczała – / Leczyła zawilec – biały kwiatek) (M. Vain.); *tavo žvilgsnis – / boružė* (twój wzrok – / biedronka) (deb.); *Krenta boružės sapnas – rasos karoliukas įtrūkęs* (Spełnia się sen biedronki – koralik rosy pęka) (Juoz.); *Tik gudobelė sunokintus vaisius prie savęs glausto, / lyg raudonų boružėlių bučiniai jai ant skruosto* (Tylko głóg zwiędłe owoce do siebie tuli, / jak czerwonych biedronek pocałunki na policzku) (Liepsn.);

- istnieje i umiera: jest rozumiana, odbierana, odczuwa wpływ otoczenia i sama rozumie, czuje, działa na otoczenie (25 przykładów). Biedronka: *gyvena* (żyje), *būna* (istnieje), *gali žūti* (może zginąć), *miršta* (umiera), *turi pasirodyti* (ma pokazać się), *pasislepia* (chowa się), *laukia* (czeka), *mato* (widzi), *medituoja* (medytuje), *mėgsta* (lubi / ma upodobanie), *nežino* (nie wie), *nuteisia* (osądza), *kabo* (wisi), *užtyška* (zastyga) *sutyška* (drętwieje), *stingsta* (sztywnieje), *švyti* (świeci), *spindi* (promieniuje), *sumirga* (migocze), *skauda* (tu: drażni oczy); kojarzy się z nią *skausmas* (ból), np.: *Mirė boružė* (Zmarła biedronka) (M. Mart.); *Turi [...] įskaudusio delno keliuos / Pasirodyt pernykštė boružė* (Ma [...] na linii obolałej dłoni / Pokazać się ubiegłoroczna biedronka) (H. Čigr.); *Bet boružė laukia ant vinies* (Ale biedronka czeka na gwoździu) (M. Kud.); *ir vėl / miglelėj / boružė / k / a / b / o* (i znów / w mgle / biedronka / w / i / s / i) (D. Kaj.); *Ant paparčių boružės sutiško / raudonais taškeliams sumirgėjo* (Na paprociach biedronki spotkały się / czerwonymi kropkami zabłyśły) (V. Spud.); *Visų jų [boružių] / Neišverktas šauksmas, / Neišverktas / Skausmas / Mano / vaikiškoj / ašaroj / dega...* (Wszystkich ich [biedronek] / Niewypłakane wołanie, / Niewypłakany / Ból / W mojej / dziecięcej / łzie / płonie). (E. Skerst.).

Działalność chrząszcza określają czasowniki o dwoistym znaczeniu. Jedne z nich potwierdzają stały ruch biedronki, zmianę położenia ciała w przestrzeni, inne podkreślają cechy biedronki jako podmiotu w przyrodzie: jest ona dobrze widoczna lub rzadziej, prawie zupełnie niewidoczna.

Charakterystyczne dla biedronki czynności to pełzanie lub wdrapywanie się (28 przykładów), oznaczające powolne, wymagające starań ruszanie się, a także latanie (20 przykładów). Są tu użyte określenia bezpośrednio dotyczące działań biedronki. Niektóre czynności przeniesiono z rzeczywistości wyobrażonej: są one charakterystyczne dla obiektów, z którymi kojarzą się te chrząszcze. W rzeczywistości wyruszać w drogę, *wkładać ubrania, zamykać drzwi na klucz, zaprzęgać konia* mogą tylko ludzie, *zastygają, sztywnieją, nieruchomieją* – substancje ciekłe, natomiast *świecą, promieniują, błyszczą* – ciała niebieskie.

Godne podkreślenia jest to, że zaledwie kilka razy biedronka została przedstawiona jako obiekt działania innego podmiotu – zawsze dziecka. Działanie ogranicza naturalną wolność poruszania się, np. *Degtukų dėžutėn / Įgrūdau ir širšę, / Ir margą plaštakę, / Taškuotą boružę...* (Do pudełka od zapalek / Wsadziłem i szerszenia, / I pstrego motyla, / i / Nakrapianą biedronkę) (A. Mat.).

Miejsce przebywania

W poezji domem biedronki – miejscem odpoczynku lub pracy, „pasem startowym” są: łąka, trawa, pojedyncza roślina zielna, jej część, np. łodyga, kwiat, liść. Oto przykłady: *Užkūrei tu žolę – neliko / Boružės šalėlės gimtos* (Podpaliłeś trawę – nie pozostało / Rodzinnego kraju biedronki) (M. Vain.); *Dovanoti / Tau / Pievą ir / Smilgą – boružėlės namus...* (Podarować / Ci / Łąkę i / Mietlicę – biedronki dom) (mać.). Najważniejszą rośliną jest mietlica, została wymieniona 33 razy, np.: *Ant smilgos / sutilpo boružės namai* (Na mietlicy zmieścił się dom biedronki) (R. Ket.); *Miega boružė saulėtoji smilgoji* (Śpi biedronka na słonecznej mietlicy) (J. Alm.). Mietlicę może zastąpić dowolna inna roślina ziołowa – w zgromadzonych przykładach występują: koniczyna, rumianek, koci pazur, podbiał, dziurawiec, piołun, skrzyp, przylaszczka, paproć, wełnianka wąskolistna oraz żyto, np.: *ant dobilo penkių sniegelių / boružė* (na pięciu przebiśniegach koniczyny / biedronka) (D. Kaj.); *Ant ramunės balčiausio žiedo / Tupi boružė – kraujo lašas* (Na rumianku najbielszym kwiecie / Siedzi biedronka – krwi kropelka) (Liep.); *Dar neskink pirmo žiedo žibutės, [...] / Ant jo Dievo karvutė nutūps* (Nie zrywaj jeszcze pierwszego kwiatka przylaszczki, [...] / Na nim Boża krówka przysiądzie) (A. Kanc.); *Pievos baltumas... / Pasiklydo boružė / Švylio patalė* (Łąki biel... / Zbłądziła biedronka / Na pierzynie wełnianki) (Kaps.).

Ruchliwe zwierzę, szukając bezpiecznego miejsca, ciepła i schronienia od wiatru, zbierając siły przed dalszą podróżą, zatrzymuje się też w innych miejscach – w pobliżu różnych obiektów żywej i nieżywej przyrody, pod nimi albo na nich. Biedronka zajmuje miejsce, trzyma się, tuli się, ukrywa się lub siada *prie šakos* (przy gałęzi), *prie žievės* (przy korze), *po ūmėdės stogu* (pod kapeluszem gołąbka [grzyba], *po akmenėliais* (pod kamykami), *po saule* (pod słońcem), *ant birželio sosto* (na tronie czerwcowym), *ant*

delno (na dłoni), *tarp delnų* (pomiędzy dłońmi), *saujoje* (w garści), *ant piršto* (na palcu), *prie Katedros* (koło Katedry), *Dievo delnuos* (w dłoniach Boga), *ant stalo* (na stole), *ant dienoraščio* (na pamiętniku), *prie stiklo* (koło szkła), *po kojom* (pod nogami), *ant karvės pasturgalio* (na krowim tyłku), *ant vinies* (na paznokciu), *po ratais* (pod kołami), *stiklinėj* (w szklance), *stiklainyje* (w słoiku), *akvarelės dėžutėje* (w pudle z farbami akwarelowymi). Oto przykład: *Ir aiškiai buvo galima matyti / Boružės, gulinčios po akmenėliais* (I wyraźnie można było zobaczyć / Biedronki, leżące pod kamykami) (S. Ged.); *Iš kur pasaulis šiandien toks jaukus, / Toks patiklus – lyg boružė ant delno.* (Skąd świat dzisiaj jest taki przytulny/swojski, / Taki ufny – niby biedronka na dłoni) (O. Bal.); *koks pasaulis boružei / nuo mano piršto* (jaki świat dla biedronki / od mojego palca) (God.); *Tu užtiškus lyg kraujo lašu, lyg ugnies kibirkštim / ant užgriozdinto juodraščiais stalo, / ant seno dienoraščio* (Ty zastygły [milczący] jak kropla krwi, jak iskra ogniska / na obłożonym rękopisami stole, / na starym pamiętniku) (J. Vaič.); *Boružė / ant mėšlino karvės pasturgalio.* (Biedronka / na tyłku krowy pokrytym nawozem) (D. Kaj.); *ir jau trečia diena kaip nebelyja / stiklainyje apsigyvena boružė* (już trzeci dzień nie pada / w słoiku mieszka biedronka) (Sal.). Biedronka nie szuka ani wygodnego, ani estetycznego otoczenia.

Przed wzniesieniem się do lotu biedronka *pełza po žeme* (po ziemi), *pažeme* (pod ziemią), *per dykumą smėlį* (przez piaski pustyni), *per žolę* (po zielu), *smilga* (po mietlicy), *smilgos stiebu* (po łodydze mietlicy), *šiaudu* (po sianie), *gysločio pirštukai* (po palcach babki [lancetowatej]), *per delną* (przez dłoń), *delnu* (po dłoni), *delno pradalgėm* (po polu dłoni), *gyvenimo linija* (wzdłuż linii życia), *lemties linijom* (wzdłuż linii przeznaczenia), *per širdį* (przez serce), *širdimi* (sercem), *prie akies* (koło oka), *bėgiais blakstienų* (po linii rzęs), *vokais* (po powiekach), *lūpomis* (po ustach), *po stalą* (pod stołem), *per stalą* (przez stół), *per lapą* (po liściu), *rankraščiu keliu* (wzdłuż rękopisu), *langu* (przez okno), *per stogą* (przez dach), *stogo atbraila* (po gzymsie dachu), *per dangų* (przez niebo); wspina się *stagarais ir lapai* (po badylach i liściach), *smilgos stiebu* (po łodydze mietlicy), *gubojom* (po łyszczcu), *ant vasaros suknelės* (po letniej sukience), *į kalną* (na górę), *iš gėlių vazono* (z wazonu z kwiatami); *drogi szuka griovelų krūtų* (w wąwozie piersi). Oto przykłady: *Dievo karvyčių vilkstinės ilgos ropojo / per dykumą smėlį, nešdamos lobius mano pilin* (Bożych krówek długie konwoje pełzły / przez piasek pustyni, niosąc skarby do mego zamku) (H. Nag.); *Sugrubusioj saujoj – / Pažiūrėk – boružėlė! Matai? / Lemties linijom / Kantriai keliauja* (W szorstkiej garści – / Spójrz – biedronka! Widzisz? / Po liniach życia / Cierpliwie podróżuje) (Saul.); *Maža, dviem taškeliais, Dievo karvytė / ropoja smilgos stiebu, visai prie pat tavo akies* (Mała, z dwiema kropkami, Boża krówka / pełźnie po łodydze mietlicy, tuż przy twoim oku) (A. Marč.); *Per mano delną / ropoja / dievo karvytė* (Po mojej dłoni / pełźnie / boża krówka) (G. Din.); *Toks jausmas [...] / Paprastas – lyg boružė rėpliotų per stalą* (Takie uczucie [...] / Zwyczajne – jak gdyby biedronka pełzła przez stół) (J. Lin.); *Ropščias boružės gubojom / Šios vasaros palydėt* (Pełzające biedronki na łyszczcu /

Aby to lato pożegnać (P. Balč.); *iš kuklaus gėlių / vazono išsiropščia boružė / nuėjo mano rankraščiu keliu* (ze skromnego wazonu / z kwiatami wypełzła biedronka / poszła drogą mojego ręcznika) (E. Miež.).

Poruszanie się dla biedronki nie jest łatwe. Zatrzymują ją różne przeszkody: nierówna powierzchnia, siły zewnętrzne. Tak np. poruszanie się po łądzyce mietlicy jest trudne, ponieważ jest ona *daugiaaukštė* (wielopiętrowa), kołysze się na wietrze i czasami zgina się lub, podobnie jak w przypadku dowolnej innej rośliny łąkowej, może być ścięta: *Stebiu, kaip mažytė / marga boružė ropoja / daugiaaukštė smilga* (Obserwuję, jak maleńka / pstra biedronka pełźnie / po wielopiętrowej mietlicy) (herb.); *marga boružė / Nuo prieš vėją mojuojančios / Smilgos nukrito* (pstra biedronka / Z uginającej się od wiatru / Mietlicy spadła) (E. Skerst.); „*Saulele, saulele, / Auginki smilgelė / Boružei pakilt.*“ [...] / *Dalgiais pakirto smilgelę* („Słoneczko, słoneczko, / Pielęgnuj mietlicę / Aby biedronka mogła unieść się” [...] / Kosami ścieli mietlicę) (M. Mart.). O nieszczęściu mietlicy decyduje kosa, a w przypadku chrząszcza – takie atrybuty cywilizowanego społeczeństwa, jak smoła, asfalt, sieć itp., np.: *vienui viena prisigėrus smalos boružė, / kuriai tiesiog nepavyko* (sama samiuteńka biedronka, po napiciu się smoły, / jej się po prostu nie powiodło) (J. Kel.); *boružei šlapias asfaltas / Ketvirčiuoja sparnus* (dla biedronki asfalt jest mokry / ćwiartuje skrzydła) (Juoz.); *Greitai skrido boružėlė / Ir į tinklą įsivėlė. / Kas gi įrengė šią kliūtį? / Vabalėliai gali žūti!* (Szybko leciała biedronka / I do sieci wpadła. / Któż założył tę przeszkodę? / Chrząszcze mogą ginąć!) (egl.).

Przed fruwaniami biedronka „unosi się wyłącznie z jakiegoś poziomego wierzchołka” (Mikhaylov, Tsiv’yan 2009, 572): *mietlicy* lub ludzkich rąk: *vaiko delno* (dłoni dziecka), *mano delno* (mojej dłoni), *tavo rankų* (twoich rąk). Oto przykłady: *Nuo smilgos papėdės jau keliasi / ir kopia vis aukštyr boružė. / Oooo, koks beribis, tvirtas atkaklumas!* (Od mietlicy podnóża już podnosi się / i posuwa się wciąż wyżej biedronka. / Oooo, jakież bezgraniczny, silny upór) (herb.); *Nuo vaiko delno skrisk, / marga boruže* (Z dłoni dziecka leć, / pstra biedronko) (N. Mil.).

Potrzeba światła i ciepła

Biedronki, mieszkanki łąki, unoszą się z ziemi w stronę słońca – lecą w kierunku naturalnego światła i ciepła: *Nuo tavo rankų / Boružės skrenda, / Saulę suranda...* (Z twoich rąk / Biedronka leci, / Słońce odnajduje...) (A. Kav.). Niebo, na którym jest słońce, określa się jako dawny płonący dom: *Tavo akis / regi tik Dievo karvytę, kuri, / pasiekusi smilgos viršūnę, išskleidžia sparnelius ir pakyla į dangų, / [...] į degančius savo namus* (Twoje oczy / widzą tylko Bożą krowkę, która, / osiągnąwszy szczyt mietlicy, rozpuszcza skrzydełka i unosi się ku niebu, / [...] do swego płonącego domu) (A. Marč.).

Ruch w górę w poezji jest wyrażany za pośrednictwem różnych związków: unosić się można *į dangų* (do nieba), *į dangaus mėlį* (ku niebieskiemu błękitowi), *link dangaus* (w stronę nieba), *į šviesą* (do światła), *į saulėlydį* (ku zachodowi słońca), *į pietryčius* (ku południowemu wschodowi), *lig vaivorykštės vartų* (do bram tęczy), *į rojų* (do raju), *vasaros palydėt* (na pożegnanie lata). Oto przykłady: *Šilto vakaro laipteliais / Lipa boružės dangun* (Po schodkach ciepłego wieczoru / Wspina się biedronka do nieba) (K. Dirž.); *o paryčiu girdis / kaip stagarais ir lapais / į šviesą ropščiasi boružės* (a nad ranem słyhać / jak po badyłach i liściach / ku światłu wspinają się biedronki) (P. Balč.); *Ir kaip ji [boružėlė] nuskris / Lig vaivorykštės vartų?* (I jak ona [biedronka] doleci / Do bram tęczy?) / (E. Skerst.); *ir miegančiojo pirštais atgniaužtais / ropos dvi boružės keliaujančios į rojų* (i przez rozchyłone palce śpiącego / będą pełzły dwie biedronki podróżujące do raju) (P. Kul.). Niebo jest też miejscem przebywania Boga. Podobnie jak słońce Bóg jest światłością: historyczne znaczenie słowa *dievas* (bóg) – to „związany z dziennym niebem”, **deivas* (bóg) u Bałtów – to < „jasne (niezachmurzone) niebo” < indoeuropejskie **deiṃos* – „ten, który świeci, świecący się” (Smoczyński 2007, 110–111; Mažiulis 2013, 115). Należący do Boga chrząszcz – *dievo karvytė* (boża krówka) – powinien przebywać w tej samej przestrzeni co słońce i Bóg, ale w kilku wierszach jest zawarta myśl, że musiała ona opuścić dom w niebie: *jų [žaltvykslių] klauso iš dangaus išvartytos dievo karvytės* (ich [błędnych ogników] słuchają z nieba wypędzone boże krówki) (V. Rudž.). Poeci nie podają powodów wypędzenia, ale wspominają o grzechu upadku, typowym dla całego rodu ludzkiego: *Pasitik, priimk / kaip savastį su boružės / nuodėmėm ant balto / metų sparno. / Na tai kas, / kad daugel kartų puolėme. / Pasitik išėinančius ir pas tave / iš Žemės sodo* (Powitaj, przyjmij / jak samą siebie z biedronki / grzechami na białym / skrzydle czasu. / I cóż z tego, / że wiele razy upadaliśmy. / Powitaj odchodzących i do ciebie / z sadu Ziemi) (Mir.). A więc biedronka jest kobietą i występłą żoną Boga. Godne uwagi jest to, że związek ze słońcem znajduje potwierdzenie w występujących w różnych kulturach „solarnych” nazwach biedronki, takich nazw jest szczególnie dużo w językach słowiańskich (Mikhaylov, Tsiv’yan 2009, 569). Porównajmy termin poetycki *saulasparnė* (słonecznoskrzydła): *Saulasparnė, užmigus žiemos ūkanotoj palangėj / būk atšildyta mano kvapu* (Słonecznoskrzydła, zasnąwszy na zasłoniętym przez zimę parapecie / bądź odgrzana moim oddechem) (J. Vaič.). O związku pomiędzy biedronką a ognistą kobietą mówi cytat: *Boružė, žiūrinti į ugnį, / ramiai, nemirksėdama / atlaiko raudoną, skaistą, / vėjuotą jos žvilgsnį.[...] tarytum beprotiškai geistų akimirkai / tapti mažyte ugnies moterim* (Biedronko, patrząca w ogień, / spokojnie, bez mrugania / wytrzymuje czerwony, jasny/czysty, / wietrzny jej wzrok. [...] jak gdyby pragnęła choć na chwilę / stać się małą kobietą ognistą) (J. Kel.). Warto wspomnieć, że w tekstach folklorystycznych biedronka przejęła wiele cech Matki Bożej; elementy mityczne przeplatają się tu z kulturą chrześcijańską (Toporov 1981, 285–287).

Związek mieszkających na ziemi biedronek ze światłem i ciepłem, czystym powietrzem jest organiczny, np.: *Boružė po saule džiaugės pasauliu* (Biedronka pod słoń-

cem cieszy się światem) (V. Reim.); *Skrisk, boruže, / Juk diena tokia šviesi!* (Leć, biedronko, / Wszak dzień taki jasny!) (J. Negr.). Słońce jest przedstawiane jako mające pod opieką chrząszcze: reguluje porządek dnia, nie pozwala zbłądzić, zaprasza do zabawy, usypia itp., np.: *Boružėle, mažas vabalėli, / Tu [...] nušvitus saulei atsikėlei...* (Biedroneczko, mały chrząszczyku, / Ty [...] o wschodzie słońca wstałaś) (Svyr.); *Pasiklysti neleidžia / Boružėlei saulytė* (Pobłądzić nie pozwala / Biedroneczce słoneczko) (Vas.); *Boružėlė vis kopia į smilgą, / Nors saulelė beveik nusileidus.* (Biedroneczka wciąż wspina się na mietlicę, / Choć słoneczko prawie zaszło) (sen.). Nawet mietlica, na której śpi biedronka, jest oświetlona przez słońce, tzn. ogrzana, słoneczna. Od chłodu biedronki sztywnieją, zasypiają snem nocnym lub zimowym, zamarzają: *Ką padaryt, kad [...] boružei raudonai / Nereiktų stingti nuo šalnos* (Co zrobić, aby biedronki czerwone / Nie musiały zastygać z powodu przymrozków) (Saul.); *Bus pirmos šalnos — nutrupės, kas trupa, / Sumigs be sapno boružės, žiogai* (Będą pierwsze przymrozki – pokruszy się, co kruszy, / Zasną bez snu biedronki, koniki polne) (Nij.); *Pro krūmą – / rausvas taškas snieguos... / Lyg maža boružė, prišalus / pilveliu prie šakos* (Pod krzakiem – / czerwona kropka na śniegu... / Niczym mała biedronka, przymarznęta do gałęzi) (D. Kaj.).

Słońce nierzadko zastępują inne obiekty świecące się lub grzejące: księżyc, gwiazdy, robaczki świętojańskie, kwiaty (głównie żółte i białe) oraz, rzecz jasna, ludzie, np.: *Boružėlė galvą kelia, / [...] Naktį mato žvaigždę šviesią* (Biedroneczka głowę podnosi, / [...] W nocy widzi gwiazdę jasną) (Vas.); *boružėlės kelyje šalpusnio žiedo šviesa* (na drodze biedronki światło kwiatu podbiału) (Sut.); *Dievo karvyte, / Kinkyk laumės žirgelį, / Lai neš jis tave / Pas Jono vabalėlį, / Pas vabalėlį, / Kur šviečia jo liktorėlis* (Boża krówko, / zaprzęgaj konika wróżki, / Niech on niesie ciebie / Do robaczka św. Jana, / Do chrząszcza, / Gdzie świeci jego lichtarzyk) (Kit.); *kruvinos boružės rūdijančiais sparnais / Į dangų nebeskrido, į širdį vis giliau* (krwawe biedronki ze rdzawymi skrzydłami / Do nieba nie lecą, do serca wciąż głębiej) (L. Gut.). Kierunek lotu zmienia się wtedy z pionowego na poziomy. Biedronki zataczają koła *virš mėnesėlio* (nad księżycem), *viršum žiedo* lub *žiedelių* (nad kwiatem lub kwiatami), *virš galvos* (nad głową), *nuo gėlės ant šapelio* (z kwiatu na źdźbło), *link veido* (w kierunku twarzy), *į širdį* (do serca), np.: *Kartais skrendu / Virš mėnesėlio, / Žiedelių baltų.* (Czasami lecę / Nad księżycem, / Kwiatami białymi) (S. Ged.); *vabalėli tu mano, [...] [skrendi] nuo gėlės – ant šapelio – / kaip saugu ir kaip paprasta* (mój ty chrząszczyku, [...] / [lecisz] od kwiatu – na źdźble – jakże bezpiecznie i zwyczajnie) (B. Lin.). Tak więc nawet uparte biedronki nie są w stanie wrócić do nieba. Aby ratować się przed śmiercią w czasie niepogody, poruszają się w kierunku człowieka. Jego bliskość zapewnia nie tylko zachowanie życia, ale i bezpieczeństwo: *Tarp delnų / Boružę aš sušildysiu...* (Między dłońmi / Biedronkę ogrzeję) (J. Negr.); *Va, kaip lempos užuoganoj švenčia / Išgelbėta lapo boružė* (O, jak świętują na niwie lampy / Uratowana biedronka na liściu) (H. Čigr.); *Nutūpsiu tau ant delno / Lyg čia užklydus boružė, / Ieškojusi ne aukso, bet saugaus atsišliejimo* (Usiądę ci na dłoni / Niby zabłąkana tu biedronka, / Szukająca nie złota, ale

bezpiecznego oparcia) (Nij.). W poezji człowiek działa zamiast Boga: zastępuje najwyższą wszechmocną istotę, tworzy na ziemi nowy dom. Biedronka uzyskuje możliwość odwiedzenia tego domu: *prie Katedros nutūpė bežemė Dievo karvytė* (przy Katedrze usiadła bezrolna Boża krówka) (J. Marc.).

Mając naturę boską, biedronki posiadają niezwykle moce. Potrafią przewidzieć pogodę, za pomocą języka innego niż ludzki sprowadzić pogodę lub deszcz: *Boružė ant delno giedrą pranašauja* (Biedronka na dłoni pogodę przepowiada) (A. Dril.); *Blaškė vėjas lapus, / Mažos boružės / Prišaukė lietu* (Wiatr liście zrzuca, / Małe biedronki / Wywołały deszcz) (Vas.); *Dievui į ausį / mano lūpomis kužda / ant delno – / boružė* (Bogu do ucha / moimi ustami szepcze / na dłoni – / biedronka) (xx). Wieszcza nazywa biedronkę *orų mergaitė* (wietrzną panną): *boružė uoga / ant jonažolės žiedo / orų mergaitė* (biedronka jagoda / na kwiecie dziurawca / wietrzna panna) (Andr.).

W poetyckim obrazie świata biedronki zwykle działają same, stosunkowo rzadko mówi się o nich jako o istotach, które doświadczają wpływu otoczenia. Tym otoczeniem są siły przyrody najwyższej rangi: wszechmocny Bóg, istoty mityczne, wiatr, deszcz. Wpływ rozumiany jest jako utrzymanie powszechnego porządku, dbanie o to, np.: *Visagali, / paganyk ir boružėlė!* (Wszechmocny, / paś i biedronkę!) (M. Vain.); *Du barzdukai miškinukai – / Miško Motinos anūkai / Ganė margą boružėlė* (Dwa brodate duchy leśne – / Matki Lasu wnukowie / Pastry pstrą biedronkę) (M. Vain.); *Vabalėli tu mano, / samanėlėse vėjas tavo kaimenę gano* (Chrząszczyku ty mój, / w mchach wiatr twoje stado pasie) (B. Lin.); *tik vėjas įpučia žariją boružės* (tylko wiatr rozpala (druchając) żar [lub węgle] biedronki (E. Nor.). W przypadku naruszenia ustalonych zasad winowajcę czeka surowa kara. Biedronki są wypędzane („wylewane”) ze swoich domów w niebie, a żeby nie mogły już tam wrócić, czasami są kaleczone: *Boružėmis lyja dangus* (Biedronkami leje niebo) (K. Dirž.); *iš dangaus benamės boružėlės / Lašais bejėgiais krenta žemės tykančion purvynėn* (z nieba bezdomne biedronki / Kroplami bezsilnymi padają w błoto ziemi) (Liepb.); *Ir boružės neskraidė, joms vėjas nuplėšė sparnus* (I biedronki nie latały, wiatr im oderwał skrzydła) (Audr.). Wiatr jest siłą niszczącą, burzącą (zob. Kazlauskaitė 2018). Deszcz, inaczej niż wiatr, nie jest agresywny, nie kaleczy biedronek. W szerokim sensie jest on metaforą niebiańskiej łyzy (oczyszczającej łyzy nieba) (o tej i in. metaforach deszczu zob. Konickaja, Jasiūnaitė 2020), por.: *už dviejų kaimų / sudegė šienas / jame boružės miegojo / paskui visą savaitę lijo* (dwie wsie dalej / spaliło się siano / w nim biedronki spały / później cały tydzień lało) (V. Rudž.). Nieliczne fragmenty wierszy, w których biedronki są przedstawiane jako obiekty działania kogoś innego, niewątpliwie świadczą o wycinku (elemencie) myślenia najbardziej archaicznego, czyli mitycznego. Warto dodać, że w poezji nie jest akcentowany typowy dla tekstów folklorystycznych fakt karania za pośrednictwem ognia, który miał wpływ na pojawienie się na skrzydłach biedronki kropek, a to z kolei znalazło odzwierciedlenie w nazwach występujących u zachodnich Słowian, takich jak: *biedronka* (polski), *bedrunka*, *bobruna* (słowacki), *bedрук* (ukraiński i buł-

garski) (Toporov 1981, 285–287). Rdzeń nazwy **bed-* / **bod-* oznacza „wbijać, kłuć” (na temat etymologii zob. tegoż 293).

Biedronki i ludzie

Ludzie traktują biedronki uprzejmie, opiekują się nimi i pocieszają je. Dzieci rozmawiają z chrząszczami, pomagają im wspiać się na mietlicę, doją je, a dorośli ogrzewają, uspokajają, gdy zdarzy się jakieś nieszczęście, uważają się nad nimi i nie pozwalają im drzeć, np.: *Li* [mergaitė] *mokėjo kalbinti / Rugių varpas, boružes ir lietu* (Ona [dziewczynka] umiała rozmawiać / Z kłosami żyta, biedronkami i deszczem) (A. Buk.); *Šildžiau / Saulėj / Suskirdusias kojas, / Nenuplaunamas vaikiškas / Savo rankas. / Mažai boružei smilgon įkopti / Padėjau* (Ogrzewałem / Na słońcu / Popękane nogi / Niedające się wymyć dziecięce / Swoje ręce. / Małej biedronce wspiać się na mietlicę / Pomogłem) (E. Skerst.); *vaikas melžia dievo karvytę / gerki* (dziecko doi bożą krówkę / pij) (D. Čep.); *Gal padėti / Tave dar į šiltą žolę, / Gal į žolę, o gal panėšėti / Namu iki brolio molio* (Może położyć / Ciebie jeszcze do cieplej trawy, / Może do trawy, a może zanieść / Do domu do siostry gliny [woryginale – glina – to brat]) (H. Čigr.); *Ir ant delno supi boružėlę* (I na dłoni wije się biedroneczka) (K. Kub.); *kaip gaila man boružės, / ropojančios asfaltu* (jakże mi żal biedronki, / pełznącej po asfalcie) (M. Mart.). Umiejętność zatroszczenia się o najmniejszych i najsłabszych, kochania, chronienia ich jest gwarancją istnienia świata. Konkretnie zadania mają ludzie (np.: *O žmonės ir žvėrys miršta, – / miškai ir širdys tuštėja. / Laikau rankas virš boružės / ir šaukiu visiems: sustokit!* [A ludzie i zwierzęta umierają, – / lasy i serca pustoszeją. / Trzymam ręce nad biedronką / i krzyczę: zatrzymajcie się!]) [B. Lin.] i biedronki: *Neapykanta vaikšto ir teisia. / Miršta jos ugnyje / Neprašydusi žemė. / [...]* *Miršta žiogas, pagrot nesuspėjęs, / Raudonskruostė boružė, / Mylėt mane mokius* (Nienawiść spaceruje i sądzi. / Umiera w jej ogniu / Nierozkwitła ziemia. / [...]) *Umiera konik polny, który nie zdążył zagrać, / Biedronka o czerwonych policzkach, / Która uczyła mnie kochać*) (Pel.). Kontakt oparty na miłości i opiece jest dwustronny.

W poezji biedronki są nazywane przyjaciółkami wrażliwych, cierpiących ludzi. Takimi ludźmi są przede wszystkim głupkowaci, pijacy, np.: *trečias broli / ilsėkis ramybėje / [...]* *visgi esi / girtuoklių ir boružių / džiaušmas* (trzeci bracie / spoczywaj w pokoju / [...] a jednak jesteś / pijaków i biedronek / radością) (G. Graj.); *stoviu ant ketvirto boružės taškėlio kentėdamas / pusiausvyros sutrikimus – / bandau suvirškinti praeties vaizdus ir ženklus* (stoję na czwartej kropce biedronki cierpiący / naruszenie równowagi – / próbuję przetrwać obrazy i znaki z przeszłości) (V. Rudž.). Życie bez wsparcia, harmonii i szacunku jest trudne, dlatego ci, którzy są nierozumiani albo wręcz odepchnięci, są zmuszeni szukać lepszego miejsca zamieszkania, takiego jak niebo. Dlatego pojawia się prośba, aby szykujące się tam lecieć biedronki wzięły ze sobą współpasażera, np.: *dievo vabalėli, / paimk mane į dangų su žeme* (boży chrząsz-

czyku, / weź mnie do nieba z ziemią) (J. Marc.); *mes skrisim ant boružės kupros* (polecimy na plecach biedronki) (G. Bleizg.).

Mały, jaskrawy i miły chrząszcz jest niemal koniecznym elementem z otoczenia dzieci, szczególnie dziewczynek, np.: *Viskas čia tavo, vaike – / žemuogės, debesio pilys, / Laumžirgiai, dievo karvutės / ir jau neklaidūs takai* (Wszystko tu jest twoje, dziecko – / poziomki, zamki z chmur, / Ważki, boże krówki / i już niebłędne ścieżki) (J. Kunč.); *Ir tu braidai po tą žolę – / mano gerutė gražuolė. / Pritūpus boružę gaudai. / Šypsaisi...* (I ty brodzisz po tej trawie – / moja dobra pięknisio. / Przykucnąwszy łapiesz biedronkę. / Uśmiechasz się...) (J. Mač.). Uczucia i zachowania dzieci są szczerze, podyktowane potrzebą cieszenia się miłymi rzeczami, dążeniem do ich zdobycia i posiadania. Takie cechy, jak *maža* (mała), *gležna* (wiotka), *patikli* (ufna), świadczące o naturalnym istnieniu, pozwalają nie tylko zestawiać ze sobą biedronki i dzieci, ale również je utożsamiać (Šilbajoris 2003, 210).

Po przemianę dzieciństwa biedronki usuwają się na ubocze: *Iš vasarinių vaikiškų drabužių / (dabar šalna ir sniegdraba) boružė / išskrido...* (Z letnich dziecięcych ubrań / (teraz przymrozek i śnieżycy) biedronka / wyfrunęła) (J. Vaič.). Ale subtelniejsze osoby, również gdy stają się dorosłe, nie wypuszczają ich z rąk lub z zasięgu swego wzroku, np.: *Jei ateisi manęs paimti iš šio pasaulio, / Tai vesk laisvai ir tegu šviečia saulė, / Kad dar matyčiau ir laikyčiau savo saujoj / Mažytę smilgą ir boružėlę, kuri saugo* (Jeżeli przyjdiesz zabrać mnie z tego świata, / To prowadź swobodnie i niech świeci słońca, / Żeby jeszcze widział i trzymał w swojej garści / Małą miętlicę i biedronkę, która chroni) (Poet.); *Kas gali stipriau apkabinti / Žolę, / Samaną / Boružės raudonumą?...* (Kto może mocniej objąć / Trawę, / Mech / Biedronki czerwoność?...) (V. Jas.); *Boruže, Dievo karvyte, / neišleisiu tavęs iš akių, / kad gerumas daugiau nepaklystų / tarp nulūžusio medžio šakų* (Boża krówko, / nie spuszczę cię z oczu, / żeby dobro więcej nie błędziło / między gałęziami złamanego drzewa) (L. Pel.). Za pośrednictwem metafory serca pełzającego chrząszcza mówi się o pełni duszy i poczuciu dobra: *ir gera, / Lyg boružė per širdį eitų* (I dobrze jest, / Jak gdyby biedronka przez serce szła) (M. Mart.).

Powiedzenie *boružėlė saugo* (biedronka strzeże) podkreśla, że trzeba kochać przyrodę tak samo jak siebie, zachowywać się wobec niej odpowiedzialnie i z szacunkiem. Przyroda zachwyca, zdumiewa, daje natchnienie do sensownej, kolorowej i głośnej podróży życia – do uczciwej pracy, szlachetnych działań, np.: *Apkerėtas žiūrėsi, / Kaip gausiai vainiklapiais sninga, / Kai su boruže eisi iš lėto per saulėj įdegusią odą. / [...]* *Tau belieka šypsotis dėl to, / Kad yra mums beprotiškai gera, / Kai mėstai, kiek atrasim pradžių* (Oczarowany będziesz patrzył, / Jak obficie padają płatki kwiatów, / Kiedy z biedronką pójdziesz powoli po opalanej przez słońce skórze. / [...] Pozostaje ci tylko uśmiechać się, dlatego / Że jest nam szalenie dobrze, / Kiedy myślisz, ile odnajdziemy początków) (Nij.); *Palydėčiau Tave / Boružėlių takais. [...]* *Ten liepsnoja klevai, / Atsišaukia ten gėris lyg aidas* (Odprowadziłbym Ciebie / Biedronko ścieżka-

mi. [...] / Tam płoną klony, / Odzywa się tam dobro jak echo) (sen.); *Prie jo [kelelio] pasodinau laukinę obelėlę, pakraštėlius / apkaišiau lieknomis smilgelėmis ir raudonplaukiais / dobilėliais, pribarsčiau paukštelių, kamanių ir / boružėlių, kad linguotų ir oštų, kad žydėtų / ir skambėtų...* (Przy niej [dróżce] posadziłem dziką jabłonkę, obrzeża / obłożyłem lekkimi mietlicami i czerwonoskrzydłami / koniczynami, posypałem ptaszkami, trzmielami i / biedronkami, żeby kołysały się i huczały, żeby kwitły i dźwięczały...) (atk.). Po oderwaniu się od przyrody, zapomnieniu o przyrodzonych sprawach dobra i zła, czeka samotność, człowiek staje się niewrażliwy, nieprawdziwy: *Kai nekankina nerimas, nei ilgesys, nei meilė, / jautiesi lyg kape. / Lyg ne žmogus, tik likęs veidas, / lyg boružėlė be taškų sparne* (Kiedy nie męczy niepokój ani tęsknota, ani miłość, / czujesz się jak w grobie. / Niby nie człowiek, tylko pozostawiona twarz, / niby biedronka bez kropek na skrzydle) (Audr.).

Biedronka jest wyjątkowa. Potrafi wyczuć to, co jest prawdziwe: *mielas vabalėli, / [...] ne akimis – / jutimu matyk / Visatos / atlapotą langą* (drogi chrząszczyku, / [...] nie oczami – / czuciem masz widzieć / Wszeświata / otwarte okno) (G. Din.). Będąc częścią przyrody, wszechświata, jest ona zwyczajna i zwykła. Ale jej opór i piękno są niewiarygodne jak cud: *Tu – gležnutė kosmoso dalelė, / pamažu slenki prie savo tikslo* (Ty – wiotka cząsteczko kosmosu, / powoli pełniesz do swego celu) (R. Girk.); *Bet [boružėlės] taškuotas ir puošnus parėdas / Gruodyje – stebuklas mažas tai* (Ale [biedronki] nakrapiany i wytworny strój / W grudniu – cud to mały) (M. Akm.).

Skromna, wiotka i mała, ale skoncentrowana na celu, pełzająca biedronka zmusza do zastanowienia się nad sensem bytu, wartościami i priorytetami, zachęca do szukania piękna w zwykłych rzeczach oraz do nietracenia nadziei. Po wyodrębnieniu cech charakterystycznych biedronka staje się znakiem pełnowartościowego życia, na które składają się: dobro, piękno, radość, tęsknota, nadzieja, siła, wieczność. Oto przykłady: *Gyvenimas / lyg boružė / ant mano / delno... / Pabos ropot – / pakils ir / nuplasnos...* (Życie / niby biedronka / na mojej / dłoni... / Gdy znudzi się pełzaniem – / wstanie i / odleci) (Gaiv.); *man grožis trykšta iš kuklios boružės* (dla mnie piękno tryska ze skromnej biedronki) (E. Miež.); *Mano mažas džiaugsme, ilgesy! / Skrisk, boruže!* (Moja mała radości, tęsknoto! / Leć, biedronko!) (J. Nėkr.); *Vilties – mažytės boružės – / Į sutemas juodas / Sparneliai nekels* (Nadziei – małe biedronki – / Do czarnego zmierzchu / Skrzydełka nie przeniosą) (Raž.); *Amžinybės simboli mažyti, / pro kančias, pro ūkanas miglotas / Viltimi sparneliai tavo švyti* (Wieczności mały symbolu, / przez męki, mętne mgły / Nadzieją skrzydełka twoje świecą) (R. Girk.).

Podsumowanie

W poezji najczęściej jest mowa o jednej aktywnej biedronce. Najczęstsze nazwy chrząszcza to *boružė* (biedronka) i zdrobnienie *boružėlė* (biedroneczka). Inne nazwy, takie, jak: *dievo* (Dievo) *karvytė*, *dievo* (Dievo) *karvutė* ir *vabalas*, *vabalėlis*

(chrząszczyk), oraz autorskie modyfikacje tych nazw, a mianowicie: *viešpaties boružė* (biedronka Pana Boga / Wszzechmogącego), *dievo vabalėlis* i *vabalėlė* (boży chrząszczyk i samica chrząszczyka), określają związek z najwyższą istotą nadprzyrodzoną i botaniczną przynależność do rzędu chrząszczy. Liczba biedronek nie jest określona, zastosowanie utrwalonych form liczby mnogiej zwykle jest środkiem do pokazania intensywności jakiegoś zjawiska.

Poci przede wszystkim dostrzegają wzory (kropki) na pokrywach i kolory – są one wyraźne (czerwone, czerwonożółte), małe ciało owalnej formy, wypukłość, a także podobieństwo do człowieka. Te cechy mają wpływ na emocjonalnie zabarwione nazwy chrząszcza – takie jak: *saulasparnė* (słonecznoskrzydła), *kraujasparnė* (krwistoskrzydła), *septyntaškė* (siedmiokropka), *taškutė* (nakrapiana), *margoji* (pstra), *mažytė* (maleńka), *mažulėlė* (maciupėnka), *mieloji* (miła) – metafory.

Biedronka jest postrzegana i przedstawiana metaforycznie jako samica, nie chrząszcz, ale przede wszystkim człowiek lub część jego ciała. Odpowiadają temu takie określenia, jak: *princesė* (księżniczka), *orų mergaitė* (wietrzna panna), *lapė* (liszka), *vėlė* (dusza); *ranka* (ręka). Może być też określana jako górna część rośliny (*uoga* [jagoda], *žiedelis* [kwiatek], *dobilo viduriniai lapeliai* [wewnętrzne listki koniczyny]) – mała ilość płynów, wyschnięty znak cieczy w kształcie owalnym ([*kraujo*, *nektaro* ar *gintaro*] *lašas*, *ašara*, *taškas* / [krwi, nektaru lub bursztynu] *kroppla*, *lza*, *kropka*), [*kraujo*] *taškelis* / [krwi] kropelka), cząstki płonącego i (lub) rozpalonego przedmiotu (*uognies*, *gaisro kibirkštis* [iskierka ognia lub pożaru], *žarija* (żar) oraz przedmioty materialne: *kulka* (kula), *traktoriukas* (traktorek).

Działania biedronki w poezji są nazywane przez czasowniki o dwoistej semantyce. Jedne z nich oznaczają stały ruch charakterystyczny dla wszystkich zwierząt, inne określają chrząszcza jako realny obiekt przyrody: biedronka jest dobrze widoczna, odczuwana lub (rzadziej) prawie niedostrzegalna. Ruch prototypowy jest dwoisty: powolny, wymagający starań chód (używane są formy czasowników: *ropoti* [pełzać], *ropinėti* [pełznąć], *ropštis* [wdrapywać się]) oraz latanie. Biedronka rzadko jest przedstawiana jako stworzenie orientujące się w otoczeniu, czujące, ale statyczne.

Dom biedronki – miejsce odpoczynku lub pracy oraz „pas startowy” – to łąka, rosnąca na niej trawa, osobna roślina zielna, jej łodyga, kwiat, liść. Zwykle biedronka znajduje się na mietlicy.

Biedronka jest organicznie związana ze światłem i ciepłem: potrafi wywołać słoneczną pogodę lub deszcz, uparcie dąży do nieba, w stronę słońca. Kiedy brakuje słońca, ona kieruje się w stronę innych, świecących się czy grzejących obiektów.

Biedronki są strzeżone i karane w razie wykroczeń przez najwyższe siły przyrody: Boga, istoty mityczne, wiatr, deszcz. Troszczą się o chrząszcza (np. ogrzewają, uspokajają) ludzie o wrażliwej duszy, głównie dzieci. Na swoim przykładzie biedronka uczy ludzi niezapominania o swojej naturze / cechach wrodzonych i w ten sposób chroni przed niebezpieczeństwem. Biedronka staje się dla człowieka znakiem życia i jego wartości: dobra, piękna, radości, tęsknoty, nadziei, siły, wieczności.

W poezji można odnaleźć niektóre elementy mitu zrekonstruowanego przez Toporowa. Biedronka jest postrzegana jako kobieta: wykonuje ziemskie prace i posiada cechy ludzkie: jest *graži* (ładna), ale *kukli* (skromna), *vargana* (uboga), ale umiejąca się weselić – *linksma* (wesoła), *laiminga* (szczęśliwa); *gležna* (wiotka), *pavargusi* (zmęczona), ale niepoddająca się – *atkakli* (uparta). Łatwo dostrzegalny jest związek pomiędzy biedronką a ogniem (Słońcem): chrząszcz uparcie dąży w kierunku ciepła i światła – do nieba, byłego domu. Biedronka jest istotą o boskim pochodzeniu: potrafi przewidywać pogodę, pasie ją Bóg lub wiatr, kąpie deszcz itp. Obraz, jaki występuje w poezji, jest wyłącznie pozytywny, może dlatego nie jest rozwijany motyw przestępstwa i upadku kobiety, pomija się też temat posiadania dzieci. Chociaż zebrane przykłady wykazują ślady wiary chrześcijańskiej, wierzenia pogańskie są bardziej wyraziste.

SKRÓTY IMION I NAZWISK CYTOWANYCH POETÓW

M. Akm. – Marytė Akantavičiūtė-
-Kavaliauskienė	A. Kav. – Alfonsas Kavoliūnas
J. Alm. – Julija Almanis	J. Kel. – Julius Keleras
O. Bal. – Onė Baliukonytė	E. Kelm. – Edmondas Kelmickas
P. Balč. – Petras Balčiūnas	R. Ket. – Robertas Keturakis
A. Balt. – Algimantas Baltakis	R. Kmit. – Rimantas Kmita
G. Bleizg. – Gintaras Bleizgys	K. Kub. – Kostas Kubilinskas
V. Braz. – Vladas Braziūnas	M. Kud. – Meilė Kudarauskaitė
A. Buk. – Alfonsas Bukontas	P. Kul. – Paulius Kuliešius
D. Čep. – Daiva Čepauskaitė	J. Kunč. – Jurgis Kunčinas
H. Čigr. – Henrikas Čigriejus	D. Kuzm. – Dovilė Kuzminskaitė
E. Dar. – Egidijus Darulis	B. Lin. – Bronė Liniauskienė
G. Din. – Gynė Dineikaitė	J. Lin. – Jonas Liniauskas
K. Dirž. – Kristina Diržinauskaitė	M. Mac. – Marija Macijauskienė
A. Dril. – Antanas Drilinga	J. Mač. – Jonas Mačiukevičius
S. Ged. – Sigitas Geda	B. Marc. – Birutė Marcinkevičiūtė
R. Girk. – Ramutė Girkontaitė	J. Marc. – Justinas Marcinkevičius
G. Graj. – Gintaras Grajauskas	A. Marč. – Aidas Marčėnas
L. Gut. – Leonardas Gutauskas	M. Mart. – Marcelijus Martinaitis
V. Jas. – Vidmantė Jasukaitytė	A. Mat. – Anzelmas Matutis
S. Jon. – Stasys Jonauskas	E. Miež. – Eduardas Mieželaitis
R. Jon. – Raimondas Jonutis	A. Mik. – Algimantas Mikuta
D. Kaj. – Donaldas Kajokas	N. Mil. – Nijolė Miliauskaitė
A. Kanc. – Antanas Kancevičius	J. Min. – Jonas Minelga
M. Karč. – Mykolas Karčiauskas	H. Nag. – Henrikas Nagys
	J. Negr. – Juozas Nekrošius

E. Nor. – Ernestas Noreika
 L. Pel. – Leonas Peleckis-Kaktavičius
 A. Puiš. – Aldona Elena Puišytė
 V. Reim. – Vacys Reimeris
 V. Rudž. – Viktoras Rudžianskas
 S. Rutk. – Stasys Rutkauskas

E. Skerst. – Evaldas Skerstonas
 V. Spud. – Vaidotas Spudas
 V. Šobl. – Violeta Šoblinskaitė
 D. Teiš. – Dalia Teišerskytė
 J. Vaič. – Judita Vaičiūnaitė
 M. Vain. – Martynas Vainilaitis

SKRŪTY PSEUDONIMŲ POETŲ CYTOWANYCH
 NA STRONIE INTERNETOWEJ ZALIAZOLE.LT

Andr. – Andrius
 Astr. – Astra
 atk. – atkaklioji
 Audr. – Audronaša
 deb. – debesų piemenaitė
 egl. – eglutė
 Gaiv. – Gaiva
 God. – Goda
 Grėj. – Grėjus
 herb. – herbera
 Juoz. – Juozapava
 Kaps. – Kapsė
 Kit. – Kita Jūra
 Klaj. – Klajūnė
 Kriaun. – Kriauna
 kvint. – kvinta
 Lang. – Langas Indausas

Liep. – Liepa
 Liepb. – Liepa bangele
 Liepsn. – Liepsnelė
 mač. – mačupikčiu
 Mir. – Mira Mira
 Nij. – Nijolena
 Pel. – Pelėda
 Poet. – Poeta
 Raž. – Ražas
 Sal. – Salamandra
 Saul. – Saulėlydis
 sen. – seniokas
 Sut. – Suteimų sesuo
 Svyr. – Svyruoklė
 Vas. – Vasara
 xx – xxxxx

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY, 1988, Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji, [w:] J. Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 169–183.
- BARTMIŃSKI JERZY, TOKARSKI RYSZARD, 1986, Językowy obraz świata a spójność tekstu, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu, Zbiór studiów*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 65–81.
- CROFT WILLIAM, CRUSE ALAN D., 2004, *Cognitive Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ČP – Kazys Grigas, *Čir vir vir pavasaris. Smulkioji lietuvių tautosaka*, Vilnius: Vyturys, 1997.
- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, red. S. Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, wersja elektroniczna, 2021, <https://doi.org/10.35321/dlkz>.

- EYSENCK MICHAEL W., KEANE MARK T., 2008, *Cognitive Psychology: A Student's Handbook*, Fifth Edition, Hove–New York: Psychology Press, Taylor & Francis Group.
- GODDARD CLIFF, 2011, *Semantic Analysis: A Practical Introduction*, Second Edition, Oxford: Oxford University Press.
- JACKENDOFF RAY S., 1983, *Semantics and Cogniton*, Cambridge, MA–London: The MIT Press.
- KAZLAUSKAITĖ RŪTA, 2018, Vėjo vaizdinys lietuvių poezijoje, *Linguistica Lettica: Latviešu valodas institūta žurnāls* 26, 259–281.
- KAZLAUSKAITĖ RŪTA, RAMANAUSKIENĖ EGLĖ, 2011, Naujieji spalvų pavadinimai lingvistinės pragmatikos požiūriu, *Res Humanitariae* 10, 176–201.
- KAZLAUSKAITĖ RŪTA, ŽUPERKA KAZIMIERAS, MACIENĖ JURGITA, 2013, Okazionalūs deminutyvai: tipai ir paskirtis kalbiniame akte, *Žmogus ir žodis* 15, Nr. 1, 90–100.
- KONICKAJA JELENA, JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2020, Lietaus metaforos lietuvių ir rusų poezijoje, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, t. 1. *Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, oprac. K. Rutkowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Kraków–Vilnius: Księgarnia Akademicka, 303–325, <https://doi.org/10.15388/VLLP.2020.15>.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002, vyr. red. G. Naktinienė, wersja elektroniczna, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, wersja zaktualizowana 2018, <https://doi.org/10.35321/lkz>.
- LT – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, red. K. Korsakas, Vilnius: Mintis, 1968.
- MACIAUSKAITĖ JURGITA, 2004, Boružės interpretacija lietuvių tautosakoje: Dievo ir velnio karvutės, *Liaudies kultūra* 1 (94), 26–28.
- MAŽIULIS VYTAUTAS, 2013, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- МИКХАЙЛОВ НИКОЛАЙ, ТСИВ'ЯН ТАТ'ЯНА [Михайлов Николай, Цивьян Татьяна], 2009, *Rauda boružei* – Plach po bozh'yeu korovke (stat'ya V. N. Toporova i stikhotvoreniye M. Martynaytisa) [Плач по божьей коровке (статья В. Н. Топорова и стихотворение М. Мартинайтиса)], [w:] V. Ivanov (otv. red.), *Balto-slavyanskiye issledovaniya* 18: *Sbornik nauchnykh trudov* [Балто-славянские исследования 18: Сборник научных трудов], Moskva: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 568–577.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.
- STAMBOVSKY PHILLIP, 1988, *The Depictive Image: Methaphor and Literary Experience*, Amherst: University of Massachusetts Press.
- ŠALAVIEJŪTĖ ŽYDRŪNĖ, 2021, Lietuvių kalbos entomonimai: nominacija ir motyvacijos modeliai, *Res Humanitariae* 29, 214–237, <https://doi.org/10.15181/rh.v28i0.2405>.
- ŠILBAJORIS RIMVYDAS, 2003, Nijolė Miliauskaitė – sudėtingo paprastumo poetė, [w:] G. Ramoškaitė-Gedienė (sud. ir red.), *Moteris su lauko gėlėmis: knyga apie Nijolę Miliauskaitę*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 207–217.
- ТЕР-МИНАСОВА СВЕТЛАНА [Тер-Минасова Светлана], 2004, *Yazyk i mezhkul'turnaya komunikatsiya* [Язык и межкультурная коммуникация], Moskva: Izdatel'stvo MU.

- ТОПОРОВ VLADIMIR [Топоров Владимир], 1978, Baltiyskiye i slavyanskiye nazvaniya bozh'yey korovki (*Coccinella septempunctata*) v svyazi s rekonstruktsiyey odnogo iz fragmentov osnovnogo mifa [Балтийские и славянские названия божьей коровки (*Coccinella septempunctata*) в связи с реконструкцией одного из фрагментов основного мифа], *Etnolingvisticheskiye balto-slavyanskiye kontakty v nastoyashchem i proshlom* [Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом], *Pre-dvaritel'nyye materialy konferentsii*, Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 135–140.
- ТОПОРОВ VLADIMIR [Топоров Владимир], 1981, Yeshche raz o baltiyskikh i slavyanskikh nazvaniyakh bozh'yey korovki (*Coccinella septempunctata*) v perspektive osnovnogo mifa, [Еще раз о балтийских и славянских названиях божьей коровки (*Coccinella septempunctata*) в перспективе основного мифа] [w:] V. Ivanov (red.), *Balto-slavyanskiye issledovaniya 1980* [Балто-славянские исследования 1980], Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 274–300.
- VAITKEVIČIENĖ DAIVA, 2001, *Ugnies metaforos. Lietuvių ir latvių mitologijos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- VASILEVICH ALEXANDR, KUZNETSOVA SVETLANA, MISHCHENKO SERGEY [Василевич Александр, Кузнецова Светлана, Мищенко Сергей], 2005, *Tsvet i nazvaniya tsveta v russkom yazyke* [Цвет и названия цвета в русском языке], red. A.P. Vasilevich, Moskva: KomKniga.

The Image of the Ladybird in Lithuanian Poetry

Abstract

The subject of this research is the reconstruction of the image of the ladybird on the basis of lyrical works of Lithuanian poets. The research material consists of fragments of 203 poems by 117 poets. The names of the ladybird will be discussed, its characteristic features and behaviour indicated, its specific habitat. The collected data are compared with the myth reconstructed by Vladimir Toporov (1978, 1981).

In the poetry, the ladybird is seen as a representative of the weak sex – a woman with a specific appearance, living on earth and doing earthly work. It is also easy to see the connection between the ladybird and fire (the Sun): the beetle stubbornly ascends towards warmth and light – to heaven, its former home. The ladybird is a creature of divine nature: it can predict the weather, it grazes God or the wind, bathes the rain, etc. The imagery that occurs in the poetry is decidedly positive, which is perhaps why the motif of transgression of the ban and falling is missing, and the theme of expecting a child is omitted.

KEYWORDS: *ladybird, poetry, image, meaning, conceptual metaphor*

АНТРОПОМОРФНЫЕ МЕТАФОРЫ ЗВЕЗД В ЛИТОВСКОЙ И РУССКОЙ ПОЭЗИИ

Елена Коницкая
Вильнюсский университет, Вильнюс

Бируте Ясюнайте
Вильнюсский университет, Вильнюс

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.15>

АННОТАЦИЯ. Статья продолжает исследования метафор природных явлений в литовском и русском поэтических языках. Эмпирический материал распределяется на группы субстантивных и глагольных метафорических выражений. Субстантивные метафоры разделяются на общие для двух поэтических систем подгруппы: (1) звезда (*созвездие*) — *близкий родственник*; (2) звезда — *человек с высоким социальным статусом*; (3) звезда (*созвездие*) — *представитель той или иной профессии или социального слоя*; (4) звезда — *человек определенного возраста*; (5) звезда — *часть тела/ физиологические выделения живого существа (человека)*. Только в русской поэзии выделена подгруппа; (6) звезда — *совершающий то или иное действие, выполняющий ту или иную роль человек; человек с некоторыми внешними или внутренними особенностями*. В конкретных реализациях выявляются как сходства (напр., звезда — *сестра*, звезда — *невеста*; звезда — *королева*; *лицо (лик) звезды*), так и различия (напр., наличие в литовской поэзии метафоры звезда — *дочь* и в русской — метафоры звезда — *внучка*; звезда — *мать*). Различия связаны также с частотностью той или иной модели. Общим является использование стертых метафор (*звезды — глаза*; звезда — *слеза*). Народные названия звезд, фольклорные данные подтверждают обычность ассоциаций в национальном сознании метафорических переносов (напр., рус. *Волосья*, *Братки*, лит. *Septyni broliai*; представления о звездах как о детях Солнца в литовском и русском фольклоре). Ряд сходств и различий выявлено в глагольных метафорах.

Антропоморфные метафоры звезд в обеих поэтических системах базируются на воспринимаемых человеческим зрением характеристиках звезд – удаленных на большое расстояние множественных объектов, меняющих свое положение на небе, в зависимости от погодных условий по-разному воздействующих на органы зрения человека, имеющих определенный цвет и т. д. Однако физические характеристики астрономических объектов в национальной поэзии формируют специфическую поэтическую систему метафор, отражающую особенности языковой картины мира.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *метафоры природных явлений, метафоры звезды, литовская поэзия, русская поэзия, сопоставление поэтического языка, метафорическая модель и ее реализации*

Данная статья является своего рода продолжением более раннего нашего исследования, базирующегося на когнитивной методике, в котором рассматривались предметные метафоры звезд, используемые в профессиональной

поэзии на литовском и русском языках (Коницкая, Ясюнайте 2021), а также были представлены источники эмпирического материала и необходимые теоретические обоснования. Ранее была также опубликована статья об антропоморфных метафорах *ветра* в литовской и русской поэзии (Ясюнайте, Коницкая 2014), в которой было установлено, что выражениям с переносным (метафорическим) значением свойственно большое семантическое разнообразие. Метафорическая антропоморфизация *ветра* осуществляется по таким признакам, как возраст, профессия, принадлежность к определенному социальному слою, родству, степени знакомства и др. Было продемонстрировано, что конкретные реализации базовой метафоры *ветер – человек* в значительной мере зависят как от языковых, так и от культурных факторов, а именно: от грамматического рода слова *ветер* (лит. *vėjas*) и от трактовки данного атмосферного явления в традиционной культуре двух народов. Продолжая тему метафорических переносов в области природных явлений, мы обратились к распространенным в обеих поэтических традициях выражениям, реализующим концептуальную модель *звезда – человек*¹.

В соответствии с морфологическими характеристиками опорного слова в метафорическом выражении, иначе говоря, с его принадлежностью к той или иной части речи, были выделены две группы метафор *звезды*: субстантивные и глагольные.

1. На основе анализа эмпирического материала нами установлены следующие подгруппы субстантивных метафорических выражений: 1) *звезда (созвездие) – близкий родственник*; 2) *звезда – человек с высоким социальным статусом*; 3) *звезда (созвездие) – представитель той или иной профессии или социального слоя*; 4) *звезда – человек того или иного возраста*. В русской поэзии выделяется также семантическая подгруппа 5) *звезда – совершающий то или иное действие, выполняющий ту или иную роль человек; человек с определенными внешними/внутренними качествами*. В литовской и русской поэтических метафорических системах есть также выражения, которые могут быть отнесены к подгруппе 6) *звезда – часть тела живого существа и звезда – выделения живого существа* (предположительно человека). В поэтических текстах *звездам* приписываются виды деятельности, обычно свойственные человеку: музыка, танец, речь. Такие субстантивные метафоры следует отнести к отдельной семантической подгруппе (7), в которой опорное слово, как правило, является наименованием действия или его результата.

1 Существуют исследования о метафорах звезд в русском языке, сделанные на разном материале, выполненные в иной методике. Наиболее близкой по материалу является статья (Рольгайзер 2013), где сопоставляются антропоморфные метафоры звезды в русском и французском языках. Некоторые наши наблюдения над метафорическими моделями в русской поэтической системе пересекаются с наблюдениями А. Рольгайзера, отчасти совпадают и выделяемые ею группы.

1.1. Переходя к анализу метафор *звезды* в литовской и русской поэзии, напомним, что в каждой национальной мифопоэтической традиции на возникновение метафорических выражений, определяющих ту или иную реалию, влияет грамматический род наименования данной реалии в данном языке. В обоих языках наименования рассматриваемого небесного светила (лит. *žvaigždė*, рус. *звезда*) относятся к женскому роду. Поэтому в семантической подгруппе 1) *звезда (созвездие)* – *близкий родственник* антропоморфизированные небесные светила чаще всего представляются в женском образе. Как в литовской, так и в русской поэзии часто упоминается *звезда – сестра*: лит. *Žvaigždės seselės sustojo ratu* Бор «Звезды-сестры встали в круг»; *Aušrinė sesuo grėbia kūgiuosna žydinčias smilgas* Blož «Утренняя звезда хватает копну цветущей полевицы»; *Man kankinio vainiką pina darniai sesulės žvaigždės spindinčiu žaismu* Mišk «Венок мученика для меня слаженно сплетают сестры-звезды сияющей игрой»; ср. рус. *Брат мой, Месяц, и сестрички, звезды* Вол; *сестры твои светлоокие* Брюс; *звезда – денницына сестра* Тарк; *Иль звезд-сестер вращается чета* Ив. В обеих поэтических традициях есть и общий метафорический образ *звезда – невеста (невестка)*, ср. лит. *žvaigždėms – jaunamartėms ir seserims* Miež «звездам – молодым невесткам и сестрам» и рус. *разлучили с невестной-звездой* Клю; *Невыразима невеста – звезда* Плат.

В данной подгруппе обнаруживаются также некоторые различия. В литовской поэзии засвидетельствована метафора *звезда – дочь*, не выявленная в русском материале: *O žvaigždės man šypsos lyg dukros* Žuk «А звезды мне улыбаются, как дочки»; *į žvaigždes – pas saulės mylimas dukras* Miež «на звезды – к любимым дочерям солнца»; *žvaigždės, jo [dangaus] dukros* Nėr «звезды, его [неба] дочери»; в свою очередь, в русской поэзии обнаружена метафора *звезда – внучка*, несвойственная литовской поэзии: *с собой приведу <...> внучку – звезду* Клю, а также *звезда – мать*: *Звезда вечерняя нам руки протянула, как видящая и слепая мать* Сед.

Интересно, что в поэтических текстах встречаются названия созвездий мужского рода, метафорически трактующих звезды как членов семьи мужского пола – братьев, сыновей. Так, в русском материале выявлен пример: *Звезды – братья!* Хлеб. Надо сказать, что в русской народной астрономии известно название созвездия Плеяд – *Братки* (Рут 2010, 83). В литовском языке то же созвездие называется *Septyni broliai*, рус. *Семь братьев*, что отразилось в развернутой метафоре: *Sietyns brolelis per laukelį lydi į persiuntimo punktus, etapas* Mišk «Плеяды-брат по полюшку провожает в пересыльные пункты, этапы». Последний пример взят из «Псалмов» (Psalmės) А. Мишкиниса и является перефразированием литовской народной свадебной песни, в которой одинокую сироту, обижаемую чужими людьми, выдают замуж и провожают из родного дома небесные светила: *Saulė močiūtė kraitelį krovė, mėnuo tėvelis dalelę skyrė, žvaigždė seselė vainiką pynė, sietyns brolelis lauku lydėjo* «Солнышко-матушка собирало

приданое, батюшка-месяц часть выделял, звезда-сестричка венки сплетала, созвездие Плеяд-братец по полю провожал». В тексте А. Мишкиниса созвездие провожает в Сибирь ссыльных; фольклорная стилистика и метафорика текста, лирический настрой ярко контрастируют с трагической действительностью.

1.2. Влияние фольклорных текстов, в частности, сказок, можно обнаружить также в примерах другой семантической подгруппы: звезда – человек с высоким социальным статусом. Здесь чаще всего встречаются образы звезды – королевы, принцессы, принца (в случаях, если название конкретной звезды относится к мужскому роду), ср.: лит. *Žvaigždės lyg karalienės po debesų sodą vaikštineja* Rim «Звезды прогуливаются по небесному саду, как королевы»; [*debesys*] *gabena žvaigždę – karalaitę šviesiąją Miež* «[облака] носят звезду – светлую королеву» и рус. *Смеется звезда, как царица вселенной Брюс; И звезда-царевна поднялась неслышно Сыр; [звезды] в венцах, лучах, алмазах, как калифы Фет; звездный принц Алькор Син*. Калифы известны в восточном фольклоре, принцы – в европейских сказках, откуда эти образы попали в русскую поэзию, которая, судя по примерам, свободно оперирует материалом, заимствованным из разных культур и имеющим различное происхождение. Сияние звезд, их блеск и красота ассоциируются с королевской роскошью, украшенными драгоценными камнями царскими нарядами (Коницкая, Ясюнайте 2021, 359). Надо сказать, что предметная метафора звезда – драгоценный камень широко распространена в поэтических текстах на обоих языках, ср.: лит. *žėruoja rubinui žvaigždynas Brad* «горит рубинами созвездие»; *Aušrinės deimantas Miež* «Бриллиант утренней звезды» и рус. *звезд иглистые алмазы Ахм; И тает в нем Вечерняя звезда, дрожа насквозь, как самоцветный камень Бун*.

1.3. В поэтическом материале мы выявили несколько выражений с переносным значением, интерпретируемых как реализация метафоры звезда (созвездие) – представитель той или иной профессии или социального слоя. Таких примеров немного, и они зачастую связаны с созвездиями, носящими антропоморфные названия, ср.: лит. *Tarp žvaigždžių įsikirtę septyni antai šienpjūviai* Mair «Между звезд затесались семеро косцов сена»; *Septyni šienpjūviai kerta dalgėm žvaigždėtus žiedus* Blož «Семеро косцов сена отсекают косами звездные цветы»; *Žvitrią strėlę iš įtempto lanko šauna toliuose Šaulio žvaigždynas* Bak «Быструю стрелу с натянутого лука вдали выпускает созвездье Стрельца»; *Šis Paukščių takas lyg vagis Miež* «Этот Млечный путь, как вор» и рус. *Для охоты снаряжён выступает Орион Тем; Шагом героя на бранном поле Из-за вершины встал Орион Андр; Перед солнечным восходом Наклоняет лук Стрелец Тарк; Блестящую стрелу стремил Стрелец Бальм; звезды, вечности сторожа² Шир*. Примеры

2 Мотив охраны, ночного дежурства свойствен также литовской поэзии, где он выражается, однако, глагольными метафорами: *Kai paklysi, kelionėje sergėš mano žvaigždės aukštųjų skliautų* Brazdž «Когда заблудишь-

показывают, что самые распространенные названия созвездий в литовском языке – *Septyni šienpjoviai* (Семь косцов сена – литовское название созвездия Орион), *Šaulys* (Стрелец) – коррелируют с социальной ролью, метафорически приписываемой им поэтами – с ролью крестьянина, вооруженного воина или охотника. Интересно, что созвездие Ориона, которое составляют семь звезд, в воображении литовских авторов превращается в группу косцов, а русские поэты рисунок того же созвездия интерпретируют как охотника или воина. Метафора из поэзии Межелайтиса *Млечный путь* – *vor* нам видится не столько оригинальной, сколько странной и нарочито искусственной.

1.4. Судя по нашим данным, не отличается частотностью также метафора *звезда – человек того или иного возраста*. Реализации этой подгруппы представлены прежде всего в русской поэзии, тогда как в литовской они встречаются очень редко. Подобные примеры удалось найти только у поэта литовской эмиграции XX в. Г. Радаускаса: *Aš žvaigždę krentančią kaip vaiką pakeliu Rad* «Я поднимаю падающую звезду, как ребенка»; *žvaigždė akla, žvaigždė sena Rad* «Звезда слепая, звезда старая». В русской же поэзии звезды могут метафорически представлять как *дети, девочки*, злые *старухи*: *звезды – дети Сем*; *звезды, заблудившиеся дети рассвета Сосн*; *как ребенок после сна, дрожит звезда в огне денницы Бун*; *Эти звезды вокруг луны – Слово дети вокруг стола Свет*; *дрожит звезда-малютка Клыч*; *Танец звезд, далеких девушек Плат*³; *звезды, звезды – злые старухи Введ*. Здесь следует упомянуть и несколько глагольных метафор, в которых существование звезд соотносится с постепенно меняющимся возрастом людей: *звезды живут, как люди Ас*; *звезды, как люди, стареют Дяд*.

Появлению метафоры *звезда – ребенок*, вероятно, способствовало зрительное впечатление от находящегося вдали небесного тела, выглядящего очень маленьким, намного меньшим, чем расположенные не на столь большом расстоянии солнце или месяц. Можно вспомнить характерный для литовского и латышского фольклора мифологический свадебный мотив, в котором солнце и месяц представляются парой молодых, а звезды называются их детками, см. (Laurinkienė 2019, 171). С другой стороны, та же идея звезд как детей солнца присутствует и в русском фольклоре: «В песнях-колядках с помощью приема метафоры крестьянская семья изображается как небесная семья: отец называется «красным солнышком», «малы детушки» – «частыми звездочками». Иногда же хозяин

ся, в пути тебя будут охранять мои звезды высоких сводов»; *Vien tik budi žvaigždė naktimis Mair* «Только дежурит звезда по ночам». Для русской поэзии, кроме приведенного примера, можно указать также строки Б. Пастернака, в которых звезды на конях совершают дозорный объезд: *И выезд звезд верхами В сторожевой дозор Паст*.

3 Встречаются случаи, когда девушка-звезда, которой симпатизирует лирический герой, метафорически определяется не прямо, а через то или иное действие: *Я-то знаю, как зовут звезду, я и телефон ее найду Тарк*.

дома, хозяйка и их дети соотносятся, соответственно, с образами светлого месяца, красного солнышка и частых звездочек» (Мадлевская 2005, 59).

1.5. Только в русской поэзии можно выделить также значительную по объему подгруппу метафор звезда — совершающий то или иное действие, выполняющий ту или иную роль человек; человек, обладающий теми или иными внешними/внутренними особенностями. В литовской поэзии таких метафор мы не обнаружили, тогда как в русских поэтических текстах звезды могут быть ведьмами, колдуньями и под.: звезды, колдуньи мечтательные Брюс; Словно космища кудесниц, звезды в яблонях висят Ес; тайнодеянья сообщницы — Планеты Ив. По глагольным метафорам в творчестве многих поэтов очевидна способность звезд предсказывать будущее: нагадала Большая Медведица Бл; По звездам, правду говорящим О будущем и настоящем Мор. В творчестве А. Ахматовой находим древний мотив путеводной звезды, ведущей по жизни: И ты пришел ко мне, как бы звездой ведом Ахм. Эти трактовки отражают тесную эмоциональную связь человека со звездным небом, желание познать неизвестное, раскрыть тайны вселенной. Надо отметить, что о связи звезд с судьбой, их способности предсказывать жизнь человека говорят традиционные представления многих народов, в том числе и русских (СДР 2, 293)⁴. Близки к этому и другие роли звезды — провозвестницы, свидетельницы, гости: как вестница встаешь на своде голубом Мереж; звезды — тихие свидетели Хлеб; на деву, как гостья, смотрела звезда Рождества Паст. Звезды словно участвуют в жизни людей, с высоты наблюдая за их делами. Участие немых небесных светил, в частности, Рождественской звезды, подчеркивает сакральность тех или иных значимых событий (рождение младенца Христа).

В русской поэзии часто встречается также мотив странницы, путника и под.: две звезды — две путницы небесных Пол; Звезды, звезды, отчего скитальцы вы Юр; кочевницы звезды Гум. Можно упомянуть в этой связи и глагольную метафору М. Цветаевой: Это странствуют из дома в дом — звезды Цвет. Метафора странствующей звезды, очевидно, появилась благодаря постоянно меняющемуся положению звезд и созвездий в темном ночном небе. Подобные перемещения светил люди издавна были склонны наблюдать, связывая с ними важные события как личной, так и общественной жизни — войну, голод, мор.

Как отмечалось выше, в метафорической поэтической системе звездам обычно приписываются традиционные женские роли. Это подтверждается традиционным образом красавицы, приписываемым звездам в русской поэзии: одни [звезды] — будто сверхкрасавицы Ас; Огни красавиц звезд Кондр. Кра-

4 В приведенный ряд как будто не вписываются необычные профессиональные обязанности, о которых говорит Ю. Мориц: Взойди, звезда, прямильщица горбов, Латальщица, лудильщица и прачка! Мор; тем не менее, здесь можно увидеть то же продолжение связи звезды и судьбы: звезда может повлиять на жизнь человека, исправить, залатать прорехи, запаять дыры и очистить от пятен.

сота – яркое, бросающееся в глаза заметное качество, присущее женщинам, которое ассоциируется с сиянием небесного светила.

1.6. а) Антропоморфизированные звезды отличаются не только красотой, но и другими внешними признаками человека. Они могут обладать телом и его разными частями: *руками, ногами, пальцами, головой, лицом* и т.д. Насмешливо, иронически изображает Г. Радаускас звезду как некую декадентскую, капризную, вычурно наряженную актрису или посетительницу богатого ресторана: *žvaigždės rausvas kūnas juoduos mežginiuos Rad* «Розовое тело звезды в черных кружевах». В кружева здесь превращаются ночные черные облака. Только у этого поэта встречаем *руки и пальцы звезд (созвездий)*: [*žvaigždės*] *ant jūros rankas auksines uždėjo Rad* «[звезды] на море возложили золотые руки»; *Ir Orionas jam ranka parodė kryptį Rad* «И Орион ему рукой указал направление»; [*Vėjas*] *žvaigždyną paima tripirštį Rad* «[Ветер] берет троеперстие созвездия». Элегантная пара – Ветер и Вечерняя звезда – изображается в стихотворении Л. Гутаускаса: *Vėjas su Vakare už parankėsėjo kirchėn* «Ветер с Вечерней звездой, взявшись под руку, шли в кирху». С метафорой *звезда – ребенок* коррелирует пример из творчества Э. Межелайтиса: *Žvaigždeles visas surankioja, galveles visoms paglosto Miež* «Все звездочки собирают, головушки всем поглаживают». *Ноги* звезд можно обнаружить лишь или в ироническом (*Vaje, paslydo žvaigždėkoją Pump* «Ой, горе, поскользнулась (ногой) звезда»), или в романтическом контекстах (*Ir aušrinė mazgoti pradėjo aukso kojas aklam vandeny Rad* «И утренная звезда начала полоскать золотые ноги в слепой воде»). В русской поэзии можно обнаружить *руки* звезд: *Сдвоенные руки звезды Юр*; *Ткут золотые хитоны Звездные руки для вас* Ключ. Как и литовские звезды, русские также могут ходить под руку, избирая себе, однако, других спутников: *с ним [морем] под руку шла звезда* Введ. Редко упоминаются в русской поэзии *колени* звезд: *звезда за звездой окунают колени* Сосн: как видим, этот пример соотносится с примером о купании звезды из поэзии Г. Радаускаса.

б) В данной семантической подгруппе есть и другие прямые соответствия литовской и русской метафорической систем. В обеих упоминаются *лица звезд (созвездий)*, ср.: лит. *miegančių žvaigždžių veiduos Andr* «в лицах спящих звезд» и рус. *Лики тех звезд, что родиться могли бы Андр; смутный лик звезды Хлеб; в котелке вечерняя звезда лик отразила* Некр. Небесные светила мы обычно воспринимаем зрительно как овальные предметы, отсюда, по-видимому, появляется образ лица. Примечательно, что в русской поэзии используется не нейтральное *лицо*, а поэтическое устарелое слово *лик*, которое соотносится скорее с изображением святых на иконах.

в) Капризные, своенравные звезды могут повернуться *спиной*, ср.: лит. *Aušrinė atgręžia man baltą nugarą Miež* «Утренняя звезда поворачивается ко мне белой спиной» и рус. [*звезды*] *спиной обратясь к вселенной* Ас.

г) Как в литовской, так и в русской поэзии звезды могут быть светловолосыми или рыжеволосыми, ср.: лит. *Kada gelsvais žvaigždžių plaukais kalneliai sužiba aptemę Vencl* «Когда пригорки, покрытые тьмой, засияют светлыми волосами звезд» и рус. *рыжие кудри [звезд] с годами седеют* Дяд; *рыжие головы звёзд* Рыж. Примечательно, что в русской астрономической народной традиции названия, содержащие корень *волос-*, довольно широко распространены, ср. *Волосыня, Волосынка, Волосожары* (Рут 2010, 277). Можно сказать, что в поэзии продолжается старая народная традиция, ср. описание из Вологодской области: «от неё [звезды] как белые ниточки тянутся, волосья её» (Там же, 93). С длинными светлыми женскими волосами поэты, по-видимому, также ассоциируют лучи звезд. В русской поэзии небесные светила – созвездия и планеты – могут быть и усатыми: так, В. Хлебников призывает: *Хватай за ус созвездье Водолея* Хлеб; а Андрей Белый создает несколько ироничный образ усатой планеты: *Юпитер синевусый* Бел (Интересно, что усы Юпитера – экзотического синего цвета, как будто они окрасились цветом неба).

д) Анализируя метафоры *звезда – часть тела живого существа (выделения тела)*, прежде всего следует отметить, что к ней относятся частотные стертые метафорические выражения, которые не без оснований причисляют к категории мертвых метафор. В литовской поэзии метафора *звезды – глаза* известны уже со времен первых классиков, писавших в конце XIX в. Обычно *глаза* приписываются различным объектам неживой природы – небу, ночи и др., в трактовке последних как живых существ, способных к зрению: *Tik dangaus negęsta akys sidabrinės* Mair «Только не гаснут серебряные глаза неба»; *Kaip sidabro akim praregėjo naktis* Aist «Словно серебряными глазами прозрела ночь»; *Padangių akys žiūri* Nėr «Глаза поднебья смотрят». Аналогичную ситуацию обнаруживаем и в русском поэтическом творчестве: *Синего неба пытливые очи* Фет, где метафора *звезды – глаза (очи)* имеют давнюю традицию: *Сии светила, как живые очи, глядят на сонный мир земной* Тют. Интересные примеры метафоры выявлены в поэзии более поздних литовских и русских поэтов: *Nuo žvaigždžių nuriedėjo dvi žėrinčios akys* Rad «Со звезд скатилось два горящих глаза»; *Как глаза в прорезах маски, звезды светятся во мгле* Сад. В примере из поэзии Б. Садовского обнаруживается противопоставление темного фона и светящейся звезды, метафорически представленного в образе черной маски и таинственно мерцающих сквозь прорезь в ней глаз⁵. Противоположный образ, насмешливый и ироничный, возникает в поэзии В. Маяковского: *Выгорая от любопытства, звезд глаза повывезли из орбит* Маяк.

5 Интересно отметить, что русские поэты могут интерпретировать звезду не только как глаз (око) живого существа, но и как его сердце. Так, о созвездии Орла и его ярчайшей звезде Альтаир читаем: *А сердце гордое Орла горит звездю Альтаиром* Дяд. Само метафорическое выражение из-за упоминания в нем птицы следует отнести к категории зооморфных метафор. С другой стороны, сердце может обладать и не относящаяся к категории зооморфных метафора: *Горит промерзлая до сердца Звезда* Шв.

С широко распространенным поэтическим образом *звезды – глаза* тесно связаны в русской поэзии конкретизирующие ее выражения *ресницы звезд*, а также *веки звезд*: *А ветер дует ей [звезде] в ресницы, чтоб не закрыла их она* Бун; *звезды закрыли ресницы* Брюс; *сверкают звезд лохматые ресницы* Фет; *Блистают звезды светлыми зрачками, Ресницами морозными мигая* Луг; *Смежаются звезды голубые веки* Лад. В литовских поэтических текстах мы не обнаружили подобных метафорических выражений.

е) Наряду со стертой метафорой *звезды – глаза*, в данной семантической подгруппе встречается другая стертая метафора: *звезда – слеза*, широко представленная в текстах обеих рассматриваемых поэтических традиций, ср.: лит. *Ir vėl matysiu žvaigždę krintant – nukris kaip ašara viena* Aist «И вновь увижу падающую звезду – упадет, как одна слеза»; *Tarsi ašara krito žvaigždė nebūtin* Graič «Словно слеза падала звезда в небытие»; *Kris baltų žvaigždynų ašaros į upę* Blož «Упадут слезы созвездий в реку»; рус. *Звезды слезами текут с небосклона ночного* Бун; *Слезою светлой искрится звезда* Бун. Звезду и слезу связывает легко обнаруживаемое несомненное внешнее сходство двух объектов: прозрачность, в особенности же сияние. Здесь важна также основанная на зрительной ассоциации общность действий: звезда, как и слеза, светясь, падает сверху вниз. Такой образ в некоторых текстах производит весьма сентиментальное впечатление.

С приведенным выше образом резко контрастирует своеобразный курьезный поэтический случай начала XX в. – иронический пример из поэзии В. Маяковского *звезда – плевок, слюна: кто-то называет эти плевочки жемчужиной* Маяк, что выявляет резко негативное отношение поэта к традиционной эстетике. В метафорике, как и в жизни вообще, многое зависит от взгляда: для одного звезда – драгоценный жемчуг, а для другого – прозаическое, бытовое, подчас неприятное явление, связанное с физиологией человека. В качестве оригинальной авторской метафоры стоит привести также метафору литовского поэта Г. Радаускаса: *звезда – рана: žvaigždžių neužgyjančios žaizdos* Rad «незаживающие раны звезд». Последний пример обогащает цветовую гамму восприятия небесных светил: звезды обычно связываются с объектами не красного (рану мы воспринимаем как кровавую⁶), а белого, желтого, реже – голубого цвета⁷.

1.7. а) В поэтическом воображении небесные светила вызывают те или иные постоянные ассоциации, связанные не только с цветом: *звездам* приписываются свойственные прежде всего людям способность *петь*. Эта общая тенденция в метафорике дала начало субстантивным метафорам в литовской поэзии:

6 В русской поэзии встречается также, ср.: *Звезда кровавая предвестница рассвету* Раф.

7 В этой связи стоит упомянуть растительные метафоры *звезд*, в которых небесные светила сравниваются с растениями белого, желтого синего цвета: со льном, ромашками, одуванчиками, водяными лилиями, ирисами и т.д.

žvaigždžių tolima daina Nėr «далекая песня звезд»; *žvaigždžių gaida* Miež «звездное пение»; *Grižulo ratų suokimas vėsus* Katk «прохладное пение Большой медведицы»; *kurčias aš, jų [žvaigždžių] psalmės negirdžiu* Baltr «я глухой, не слышу их [звезд] псалма»; *žvaigždžių sutartinė* Sruog «сутартине⁸ звезд». Как видно по примерам, в литовской поэзии звезды связываются с разными музыкальными жанрами, исполняемыми коллективно: от крестьянской песни до торжественного псалма, звучащего в религиозном ритуале. Несколько иной образ складывается в русской поэзии – здесь шире распространена любимая многими авторами метафора *хор звезд*: *всё те же хоры звезд и вод* Ахм; *хор светил* Вол; *слышат хоры вышних звезд – кадил* Бальм. Встречаются и другие метафорические выражения, соотносимые с пением: *Слышал даже пение птиц* <...> *а может, звезд* Клыч; *о песне звезд всезвонной* говорит поэт К. Бальмонт. Очевидно, в основании метафоры лежит то, что *звезды* представляют собой множественный объект.

б) Гораздо реже встречающаяся в поэтических текстах метафора *танец звезд*, тем не менее, встречается в поэзии обеих народов, ср.: лит. *pro žvaigždžių ir mėnesio šokį* Brazdž «сквозь танец звезд и месяца» и рус. *звезд живые хороводы* Фет; *Тихо танцуют звезд хороводы* Плат. Образ танца звезд, вероятнее всего, возник в результате зрительного впечатления, возникшего в результате постоянного наблюдения человека за движением небесных тел по темному небесному своду.

в) Способность небесных светил *говорить* или даже молиться выражается субстантивными метафорами литовских поэтов: *Jų [žvaigždžių] kalbos išmokęs nebylių garsų, niekadus našlaitis žemėj nebesu* Inč «Выучив их [немых звезд] язык, я никогда не буду сиротой на земле»; *didžiujų žvaigždynų žodžius* Rad «слова больших созвездий»; *Ar išgirdai jų [žvaigždžių] opią maldą? Nėr* «Услышал ли ты их [звезд] наболевшую мольбу?». Очень выразительны и разнообразны субстантивные метафоры данной подгруппы в русской поэзии. Особенно отличается в этом отношении творчество О. Мандельштама, который говорит о щебете или приказах звезд: *верещанье звезд щекочет слабый слух* Манд; *Как сгустившейся ночи намек, роковая трепещет звезда* Манд; *жестоких звезд соленые приказы* Манд. В русской поэтической системе звуковые сигналы звезд обнаруживаются как *крик, зов, речь*, вплоть до *молчания*: *зов небывалых огней* Паст; *таинственную речь и звезд, и тишины* Бун; *Звезды, дрожа, выступали в молчанье* Мереж. Приведенный материал показывает большее разнообразие и распространенность в русской метафорике данной модели.

2. Переходя к обзору глагольных метафор звезд, необходимо указать, что семантически они тесно связаны с субстантивными и могут быть выведены из них логическим путем.

8 Сутартинес – вид старинных народных литовских многоголосных песен, преимущественно женских.

а) Как известно, зрение – основная функция глаз, следовательно, метафора *звезды смотрят* в сознании говорящего (в нашем случае – поэта) тесно связана с органом зрения. Очевидна связь метафоры *звезды – глаза* и глагольных метафор *звезды моргают, спят, дремлют* и под. Если звезда обладает зрением, она может его и потерять, может быть также невнимательной; в таком случае появляются «вторичные» метафоры *слепая звезда, звезда не видит*: лит. *aklā žvaigždė patekant matai* Марс «Я виду восходящую слепую звезду»; *žvaigždė žvaigždės nemato* Тул «звезда звезду не видит»; рус. *норы с ослепшими звездами делят* [кроты] Паст.

В поэтическом творчестве авторов двух народов такие метафоры, связанные между собой, весьма частотны, они могут широко распространяться. Так, литовские авторы чуть ли не чаще всего говорят о способности небесного светила *смотреть*, передавая при помощи этого действия разные эмоциональные состояния, обычно негативные: *O į mane įnirtę žiūri milžiniškos žvaigždės* Nyk-Nil «А на меня зло смотрят огромные звезды»; *beaistrės žvaigždžių akys žvelgė į mane* Aist «бесстрастные глаза звезд смотрели на меня»; *žvaigždės nerimu į mus žiūrės* Aist «звезды беспокойно будут смотреть на нас». В русской поэзии взгляд небесных светил может приобрести еще более сильное эмоциональное напряжение пророческой угрозы: *И прямо мне в глаза глядит и скорой гибелью грозит огромная звезда* Ахм. Смотрящие сверху вниз звезды отличаются наблюдательностью и чуткостью: *Чуткие звезды глядят с высоты* Тют; *Внимательно северные звезды <...> прищурившись, глядят в окно Лицея* Ахм; *смотрят звезды строго* Клыч. В некоторых случаях взгляд планет, особенно символически связанных с войной или любовью, приобретает горький иронический оттенок: *Венера или Марс глядят, какой в афише объявлен новый фарс* Паст⁹.

Зрячие звезды способны *моргать, зажмуриваться, спать*, ср.: лит. *Mirkši žvaigždė danguje sušalus* Moz «Моргает замерзшая на небе звезда»; *Merkiasi žvaigždės ir saulė šviesi* Myk-Put «зажмуриваются звезды и светлое солнце»; *Neužmigdys naktis žvaigždės* Mair «Ночь не усыпит звезды»; *Danguj užsnūdo visos žvaigždės* And «на небе задремали все звезды»; рус. *звезда моргает от дыма в морозном небе* Брод; *Но этим звездам не дремать, Как сестрам в небесах Багр; звезда, засыпая, развернулась перед входом на восток* Сед. Мерцание небесных светил, метафорически связываемое с морганием глаз, как известно, зависит от природных условий: человеку кажется, что звезды моргают, в частности, в случае сильного мороза. Сон звезд, их отход ко сну и т. д. следует связывать с их постепенным исчезновением на рассвете, так как в утренних сумерках они бледнеют, становятся незаметными. Следовательно, такие метафоры обусловлены прежде всего зрительным впечатлением.

9 Имеется в виду театральная афиша и объявления о спектаклях на ней.

б) Антропоморфизированные звезды, как это видно по уже приведенным субстантивным примерам, не только *видят*, но и *говорят*. Глагольная метафора *звезды говорят* широко распространена в поэтических текстах двух народов. Тесное общение с небесными светилами характерно для одинокого, опечаленного или глубоко задумавшегося человека, ср.: лит. *Leiski man su žvaigždėm šiqnakt pakalbėti* Bor «Позволь мне этой ночью поговорить со звездами»; *ką pasakė žvaigždės* Mart «что сказали звезды»; *Aušrinę prakalbini šviesią Žuk* «разговаривать утреннюю светлую звезду» и рус. *звезда с звездой говорит* Лерм; *Звезды, звезды, расскажите причину грусти* Бл.

Такое действие небесного светила может быть энергичным и даже агрессивным: *Šaukė žvaigždės mums iš aukšto skliauto* Ruk «кричали звезды нам с высокого свода»; *Paklausysime, kaip žvaigždės klykia viršum žiemos, sušalusios per naktį* Žuk «Послушаем, как звезды вопят над зимой, замерзнув за ночь»; рус. *Голосит звезда* Сосн. В других случаях говор звезд нежен, едва слышен, ср.: лит. *ką man kužda žvaigždės* Miež «что мне шепчут звезды» и рус. *звезды тихонько шептались* Брюс; *Звезды шепчут в таинственном сне* Тин. Небесные тела в поэтических текстах изображаются и как немые. Безучастное к душевным страданиям человека молчание далеких звезд настраивает на уныние лирического героя, ср.: лит. *Neprabilo nė viena žvaigždė* Vencl «ни слова не промолвила ни одна звезда» и рус. *звезды немые* Ив, *Звезды немые далеки* Брюс.

Общей для двух поэтических традиций является и мотив *молитвы звезд*, ср.: лит. *sukalba maldą žvaigždė* Miež «звезда произносит молитву» и рус. *Звезды прославляют Господа Творца* Бальм; *Молятся звезды, мерцают и рдеют* Фет. Реже встречаются примеры поэтической метафоры не столь высокого стиля. Только в русской поэзии можно обнаружить сдобренные тонкой иронией переносные выражения, связанные с речевыми дефектами звезд, например, заиканием: *где заикается звезда* Петр. Подобная трактовка небесных светил, свойственная современной поэзии, словно сближает звезды с обыденностью людей.

в) Еще одна подгруппа глагольных метафор, семантически коррелирующая с соответствующими субстантивными метафорами (*песни звезд*), отражает тенденцию поэтов приписывать небесным светилам способность *петь* или *играть* на музыкальных инструментах. По нашим данным, такие глагольные метафоры в большей мере характерны для литовской поэзии, в которой звезды поют или исполняют религиозные гимны: *tolimosios žvaigždės dainavo teilę mūs* Nėr «далекие звезды пели нашу любовь»; *žvaigždės danguje dainuoja* Nėr «звезды поют на небе»; *Per naktį aukso žvaigždės gieda „gloria“* Rad «Ночью золотые звезды поют глаорию¹⁰»; *Ir giedojo žvaigždynai* Nėr «и поют церковные

10 Лат. *Gloria* – краткая христианская молитва в католическом богослужении, содержащая восхваление Богу (в православном обряде: «слава в вышних Богу»).

песни созвездья», ср. рус. *Звезды пели лучистые гимны* Тин; *Звезды вечером поют над океаном* Плат. Созвездия могут сами по себе распространять музыку: *žvaigždynai skraido, šalčiu ir muzika apliedami mane* Šimk «созвездия летают, морозом и музыкой обливая меня». Встречаются случаи игры звезд на тех или иных специфических музыкальных инструментах: на колокольчиках, кастаньетах и под.: лит. *žvaigždės varpeliu pašaukti* Miež «призванные колокольчиком звезды»; *Kastanjetėmis tarška žvaigždynai* Kėkšt «кастаньетами гремят созвездия» и рус. *гремите, звезд бубенцы!* Ас; *колокольчики звезд непонятно звенят* Наб; *Запели звезд ликующие скрипки* Рожд; *Звезд гармошки* Ключ. Как можно видеть по примерам, набор инструментов в русской поэзии гораздо больше: объединяет две поэтические традиции наличие таких инструментов, как бубенцы, колокольчики, но в литовской неожиданно появляются нехарактерные для литовской культуры кастаньеты, а в русской — традиционная русская гармошка.

г) Среди глагольных метафор, связанных с человеком, обнаруживается целый пласт семантических соответствий. Как в литовской, так и в русской поэзии звезды трепещут, вздрагивают, ср.: лит. *ko žvaigždės krūpčioja nakčia* Mišk «почему звезды вздрагивают ночью» и рус. *Затрепетали звезды в небе* Бун. В испуге они прячутся, ср.: лит. *Mano vėtra kai padūko – išsislapstė žvaigždės visos* Bink «Как разыгралась моя буря – попрятались все звезды» и рус. *звездочки попрятались* Ог; *звезды прячутся в небесные чертоги* Кондр. Звездам нравится купаться в водоемах, ср.: лит. *Žvaigždės taudosi Nery* Marc «Звезды купаются в реке Нерис» и рус. *звезды, совершая купанье* Сев. Такие действия звезд зависят от наблюдательности автора и способности передать зрительные впечатления при помощи метафоры: небесные светила мерцают, отражаются в воде, могут скрыться за облаками и т.д.

Некоторые остроумные метафоры звезд способны вызвать улыбку, настроить на шуточный лад. Эти условно недостижимые жительницы неба, общаясь с людьми, могут вместе с ними веселиться и даже выпить, ср.: лит. *su žvaigždėm susidaužus, išgerti už būsimą derlių* Marc «чокнувшись со звездами, выпить за будущий урожай» и рус. *Поднеси ковшом, Медведица, бражки сладкой и хмельной* Друж. В последнем примере видна яркая аллюзия на форму созвездия Большой Медведицы – ковш: из такой посуды в древности, как известно, пили.

Из различий метафорических систем можно указать частотную литовскую глагольную метафору *звезды играют*, которая реже встречается в русской поэзии¹¹: *Žvaigždynai žaisdami per dangų ėmė lipti* Rad «Созвездия, играя, начали подниматься по небу»; [žvaigždės] *liovėsi beržų viršūnėm žaidę* Nyk-Nil «[Звезды]

11 Идея игры небесных светил встречается в русской этнической культуре, ср. выражение *солнце играет*, которое указывает на мерцание восходящего солнца утром в день Ивана Купалы (24 июня). В таких случаях по-литовски говорят: *saulė šoka, mainosi* «солнце танцует» и под.

перестали играть с верхушками берез»; *žvaigždės žaidžia Aist* «звезды играют»; в русской поэзии: *И опять звезда играет* Тют. Следует упомянуть также метафоры некоторых авторов, связанные с чисто фольклорными реалиями, в частности, с распространенными образами литовской народной поэзии: *Aušrinė rytmetį rasom palaisto žalią rūtą Brazdž* «Утренняя звезда поливает росой зеленую руту». *Žvaigždės krauna kraitį vien tik dainose* Inc «Звезды собирают приданое только в песнях». Такие метафорические выражения, опирающиеся на национальную фольклорную традицию, обычно не имеют соответствий. Особенностью русской поэзии является то, что *звезды* здесь часто склонны улыбаться, смеяться, хохотать: *улыбались звезды голубые* Лерм; *Звезды над нами смеялись* Брюс; *звезды бледные, смеясь, мне говорят* Мереж; *Этим звездам к лицу б хохотать* Некр; *улыбнулась новая звезда* Сев. В литовской поэзии соответствий таким выражениям мы не обнаружили.

В целом следует отметить значительное разнообразие антропоморфных метафор *звезд* в обеих поэтических традициях. Так, среди примеров оригинальных глагольных метафор в литовской поэзии есть такие, где звезды выступают строителями, они могут выращивать урожай, рассыпать по небу жемчужные бусы: *Žvaigždės surenčia Čiurlionio pilis Miež* «Звезды выстраивают замок Чюрлениса»; *Žvaigždės ravi daržus Pimp* «Звезды пропалывают грядки»; *Tą vakarą šaunus sietynas aukštam skliaute perlus patraukė Aist* «В тот вечер славное созвездие Плеяд рассыпало жемчужную нить». Безэквивалентные метафоры имеются и в русских поэтических текстах, где звездочки рассаживаются в уютном ночном небе, как в доме, что близко народному творчеству: *Уж звезды рассажались по небу темно-синему* Нек; идея тканья полотна всемогущего времени отражена в авторской метафоре М. Волошина: *звезды в небе время ткут* Вол. Встречаются также образы безумных, спотыкающихся, падающих в обморок, плетущих интриги и др. звезд: *безумных звезд разбег* Манд; *Звезда споткнулась в беге* Багр; *Беззвучно вскрикнула звезда и в обморок ночной упала* Петр; *следя за шашнями светил* Агн. Эти распространенные метафоры представляют собой, как правило, развитие базовых моделей, рассмотренных выше.

Выводы

1. Анализ антропоморфных метафор *звезд* в литовском и русском поэтическом языке показал наличие, с одной стороны, сходств, с другой стороны, ярких различий двух поэтических систем. Разбиение антропоморфных метафор на две группы (субстантивные и глагольные), с последующим выделением ряда групп субстантивных метафор позволило детализировать как объединяющие черты, так и дифференцирующие особенности в составе и способах конкретного наполнения каждой из выделенных подгрупп антропоморфных метафор.

2. В литовской и русской поэтических системах выделяются следующие обшие семантические подгруппы, образующие модели: (1) звезда (созвездие) — близкий родственник; (2) звезда — человек с высоким социальным статусом; (3) звезда (созвездие) — представитель той или иной профессии или социального слоя; (4) звезда — человек определенного возраста; (5) звезда — часть тела/физиологические выделения живого существа (человека). Только для русского поэтического языка выделяется подгруппа: (6) звезда — совершающий то или иное действие, выполняющий ту или иную роль человек; человек с некоторыми внешними или внутренними особенностями, включающая конкретные реализации: звезды — спутницы, колдуньи, вещуньи и др.

3. В общих подгруппах обнаруживаются сходства в конкретных реализациях, напр., в первой подгруппе: общая метафора звезда — сестра, звезда — невеста; однако различия в конкретных реализациях в указанной подгруппе: звезда — дочь в литовской, звезда — внучка; мать в русской метафорике; ср. также в пятой подгруппе: общность метафоры лицо (лик) звезды при различии конкретных метафор: тело звезды в литовской и колени звезд в русской поэзии.

Различия определяются также частотностью модели, ср., напр., относительную редкость метафоры звезда — человек того или иного возраста в литовской поэзии по сравнению с русской.

4. В ряде случаев установлена связь поэтических антропоморфных метафор звезды с названиями созвездий, что в первую очередь касается созвездиями Стрельца, Ориона. Различия в антропоморфных метафорах могут определяться народной традицией: названия созвездия Орион в литовском языке *Septyni šienpjoviai* – Семеро косцов. Народные названия звезд, а также фольклорные данные подтверждают обычность ассоциаций в национальном сознании тех или иных метафорических переносов, ср. названия рус. Волосья, Братки; представления о звездах как о детях Солнца в русской и литовской фольклорных традициях и др.

5. Как для литовской, так и для русской поэтических систем характерно использование стертых метафор (звезды — глаза; звезда — слеза), которые в поэтическом языке приобретают разного рода расширения, ср развернутость базовой модели звезды — глаза в русской поэзии, включающей ресницы, веки, зрачки звезд и др.

6. Глагольные метафоры, как правило, связаны с субстантивными, но показывают и ряд отличий, в частности, связанных с особенностями двух поэтических систем. Среди различий можно указать также на различную частотность тех или иных глагольных метафор.

7. Антропоморфные метафоры звезд в обеих поэтических системах базируются прежде всего на воспринимаемых человеческим зрением характеристиках звезд – удаленных на большое расстояние множественных объектов,

меняющих свое положение на небе, в зависимости от погодных условий по-разному воздействующих на органы зрения человека, имеющих определенный цвет и т. д. Вместе с тем, физические характеристики астрономических объектов в национальной поэзии формирует специфическую поэтическую систему метафор, отражающую особенности языковой картины мира.

ЛИТЕРАТУРА

- Коницкая Елена, Ясюнайте Бируте, 2021, Предметные метафоры ЗВЕЗД в литовских и русских поэтических текстах, [в:] *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje / Wartości w językowym obrazie świata Litwinów i Polaków*, Vilnius University Open Series (2), 349–374, <https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.22>.
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 2019, *Dangus baltų mitiniame pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- МАДЛЕВСКАЯ ЕЛЕНА ЛЬВОВНА, 2005, *Русская мифология. Энциклопедия*, Санкт-Петербург: Мидгард.
- РОЛЬГАЙЗЕР АНАСТАСИЯ АЛЕКСАНДРОВНА, 2013, Антропоморфные признаки концептов звезда и étoile, *Сибирский филологический журнал*, №2, <https://cyberleninka.ru/article/n/antropomorfnye-priznaki-kontseptov-zvezda-i-toile>.
- РУТ МАРИЯ ЭДУАРДОВНА, 2010, *Словарь астронимов. Звёздное небо по-русски*, Москва: Аст-Пресс Книга.
- СДР – ТОЛСТОЙ НИКИТА ИЛЬИЧ (ред.), 1999, *Славянские древности*, т. 2: Д-К. Москва: Международные отношения.
- ЯСЮНАЙТЕ БИРУТЕ, КОНИЦКАЯ ЕЛЕНА, 2014, Антропоморфные метафоры ветра в литовской и русской поэзии, [в:] J. Koroļova, O. Kovzele, J. Butāne-Zarjūta, *Cilvēks valodā: etnolingvistika, lingvistiskā pasaules aina [Human in language: Ethnolinguistics, linguistic view of world]*, „Komparatīvistikas almanāhs” [Journal of Comparative Studies] 4(33), 369–386.

СПИСОК ЛИТОВСКИХ И РУССКИХ ПОЭТОВ

Aist – J. Aistis
 Andr – L. Andriekus
 Bak – V. Bakas
 Baltr – J. Baltrušaitis
 Bink – K. Binkis
 Bor – K. Boruta
 Blož – V. Bložė
 Brad – K. Bradūnas

Brazdž – B. Brazdžionis
 Graič – J. Graičiūnas
 Gut – L. Gutauskas
 Inč – K. Inčiūra
 Katk – A. Katkevičius
 Kėkšt – J. Kėkštas
 Mair – J. Mačiulis-Maironis
 Marc – J. Marcinkevičius

Mart – M. Martinaitis
 Miež – E. Miežlaitis
 Mišk – A. Miškinis
 Myk-Put – V. Mykolaitis-Putinas
 Moz – V. Mozūriūnas
 Nēr – S. Nėris
 Nyk-Nil – A. Nyka-Niliūnas
 Pim – E. Pimpytė
 Pump – D. Pumputis

Агн – Н. Агнивцев
 Андр – Д. Андреев
 Анн – И. Анненский
 Ас – Н. Асеев
 Ахм – А. Ахматова
 Багр – Э. Багрицкий
 Бальм – К. Бальмонт
 Бел – Андрей Белый
 Бл – А. Блок
 Брод – И. Бродский
 Брюс – В. Брюсов
 Бун – И. Бунин
 Введ – А. Введенский
 Гум – Н. Гумилев
 Друж – П. Дружинин
 Дяд – Г. Дядина
 Ив – Вяч. Иванов
 Клыч – С. Клычков
 Клю – Н. Клюев
 Кондр. – А. Кондратьев
 Лад – А. Ладинский
 Луг – В. Луговской
 Манд – О. Манделъштам
 Маяк – В. Маяковский
 Мереж – Д. Мережковский
 Мор – Ю. Мориц

Rad – H. Radauskas
 Ruk – B. Rukša
 Sruog – B. Sruoga
 Šimk – V. Šimkus
 Tul – G. Tulauskaitė
 Venc – T. Venclova
 Vencl – A. Venclova
 Žuk – A. Žukauskas

Нек – Н. Некрасов
 Некр – К. Некрасова
 Паст – Б. Пастернак
 Петр – С. Петров
 Плат – А. Платонов
 Пол – Я. Полонский
 Раф – С. Рафальский
 Рожд – Вс. Рождественский
 Рыж – Б. Рыжий
 Сад – Б. Садовский
 Свет – М. Светлов
 Сев – И. Северянин
 Сед – О. Седакова
 Син – Ю. Сеницын
 Сосн – В. Соснора
 Сыр – Е. Сырейщикова
 Тарк – А. Тарковский
 Тин – А. Тиняков
 Тют – Ф. Тютчев
 Цвет – М. Цветаева
 Фет – А. Фет
 Хлеб – В. Хлебников
 Шв – Е. Шварц
 Шир – Г. Широков
 Юр – О. Юрьев

Anthropomorphic Metaphors of Stars in Lithuanian and Russian Poetry

Abstract

This article belongs to the ongoing series of articles exploring metaphors of natural phenomena in the Lithuanian and Russian poetic language. The material is categorised into two groups: substantive and verbal metaphorical expressions. Within the substantive group, the following semantic subgroups are identified: (1) a star (constellation) as a close relative; (2) a star as an individual with high social status; (3) a star (constellation) as a representative of a specific profession or social class; (4) a star as an individual of a certain age; (5) a star as a part of the body/physiological emissions of a living being (human). Another subgroup found only in the Russian poetic language is: (6) a star as a human being performing a specific action, playing a certain role; an individual with certain external or internal characteristics.

In specific examples within the subgroups, both similarities and differences are identified in the two poetic systems (e.g., similarities include instances, such as a star-sister, a star-bride, a star-princess, and the face of a star; while differences include the presence of the metaphor of a star-daughter in Lithuanian poetry and a star-granddaughter in Russian poetry; or the metaphor of a star-mother in Lithuanian and its absence in Russian). These differences are also linked to the frequency of a particular model. Both traditions share the use of dead metaphors (e.g., stars as eyes; a star as a tear), which is widespread in poetic language.

Folk names for stars and folklore data confirm the commonality of associations in the national consciousness related to the specific metaphorical transmissions (e.g., Russian: *Volosia*, *Bratki* 'brothers'; Lithuanian: *Septyni broliai* 'seven brothers'; representations of stars as children of the Sun in Lithuanian and Russian folklore).

Several similarities and differences are found in verbal metaphors associated with substantive metaphors, where variations may be influenced by frequency or the author's reinterpretation of basic metaphors.

Anthropomorphic metaphors of stars in both poetic systems are grounded in the human-perceived characteristics of stars which are distant celestial objects that change their positions in the sky, influencing human vision differently based on weather conditions, possessing specific colours, etc. Moreover, the physical characteristics of astronomical objects in national poetry form a specific poetic metaphorical system that reflects the peculiarities of the linguistic picture of the world.

KEYWORDS: *metaphors of atmospheric phenomena anthropomorphic metaphors, metaphors of stars, Lithuanian poetry, Russian poetry, comparison of poetic metaphors in the two languages, metaphorical model*

PHRASEOLOGICAL UNITS CONCERNING THE THUNDER GOD IN SELECTED ADJACENT SLAVIC AND BALTIC LANGUAGES

Guliano Gajetti

Jagiellonian University in Krakow

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.16>

ABSTRACT The Baltic and the Slavic languages evolved in parallel and influenced each other significantly. One area of mutual influence concerns pre-Christian vernacular traditions. Among the most important supernatural entities common to both traditions, and reflected in linguistic data, is the Thunder god (Lithuanian *Perkūnas*, Latvian *Pērkons*, Pol. *Piorun*, Old Russian *Перунъ*). Even if the names of the two Thunder gods appear to be etymologically unrelated, their semantic development followed a similar path. The aim of this article is to analyze the phraseological units associated with the Thunder gods in Baltic (Lithuanian and Latvian) and Slavic (Polish and “Belarussian”) in order to identify possible similarities and differences. The results seem to indicate that the power of the Thunder god is invoked in curses and swearword, following the vernacular myth of thunder striking an evil entity. This interpretation is strengthened by the data contained in the folkloric beliefs. With the Christianisation in Polish language the thunderstrike became the instrument of God and at the same time *Piorun* assumed the connotation of the devil, while in Lithuanian *Perkūnas* appears to have been assimilated as a subordinate of the Christian God. The ambiguity of the expressions where thunder and thunderstrike are present helped their durability, as it not always clear when these entities or phenomena are seen as positive or negative.

KEYWORDS: *phraseology, etymology, Perun, Perkūnas, mythology, ethnolinguistics*

Introduction - Mythological Traces in Phraseological Units

The aim of this article is to gather and analyse phraseological units (PU hereafter) of bordering Slavic (Polish and Belarusian) and Baltic (Lithuanian and Latvian) languages, where words connected with the Thunder god seem to have shifted their meaning toward swearwords and imprecations. Firstly, I will recall the etymology of the names of the Thunder gods in these cultures and secondly, I will shortly introduce the languages and cultures under examination, before showing the phraseological units. Subsequently in the discussion, I will comment on the similarities and differences in the phraseological uses, proposing tentative explanations of these linguistic facts, and then move to conclusions. In Slavic linguistics and ethnolinguistic

studies, it is generally assumed that some elements of phraseology have an archaic character that is preserved in words, that have lost their earlier meaning and been re-semantised into something new. The study of these elements could therefore shed light on previous meanings of the words and their role in a broader linguistic worldview¹. This can be seen also in the Baltic languages, where several elements of PU have a mythological connotation. Among other lexical items, the Thunder god theonym is recurrent, both in connection with the thunderstorm and with other meanings.² Both in the archaic Slavic and Baltic linguistic worldview, a central position was held by the Thunder god, i.e., a supernatural entity whose agency is, amongst the other things, to rule over the atmospheric phenomena of the thunderstorm and all of its components (the sound component or ‘thunder’, the light component or ‘lightning’ and the component connected to the electric charge that is discharged on the ground or ‘thunderstrike’³). This god does not limit his domain to these events, but under his actions he has a large semantic field, an object of study by several disciplines.⁴ The prominence of the Thunder god is shown also in the historical records, where in the Slavic areal, an Early Slavic god “who is named after the lightning” (following A. Loma 2004⁵) is already mentioned in the 5th century, but only in the *Primary*

-
- 1 For what concerns the Slavic Thunder god, his relationship with PU used as swearwords was already noted in the first studies on the topic by V. Mansikka (1922) and A. Brückner (1980, 297). Mythological tracks into Ukrainian phraseology have been deeply investigated by I. Čibor (2015, 2016), while Vivodić Bolt (2019) addressed PU concerning Polish *piorun* ‘thunderstrike’. The author of the present article has recently gathered both Eastern Slavic and Polish PUs centred around the thunderstorm phenomena and the Thunder god (Gajetti 2024 forthcoming).
 - 2 Phraseological units preserving features of Baltic mythology and folklore are studied in the monographic work of B. Jasiūnaitė (2010), which address these terms as “folkloric phraseological unites”. The work of N. Vėlius (1989) presented phraseological units concerning the Thunder god in a broader ethnographic investigation of the ancient Baltic worldview. Similarly, these ways of sayings are presented in the work by M. Gimbutas (1974), and more widely, including also the phraseological units where the Lithuanian word for ‘devil’ is used in B. Jasiūnaitė (2007), where she wrote about the swearing formulae in Samogitian culture.
 - 3 On the separation of the thunderstorm into three components defined by different words in Indo-European languages cf. Buck (1949, 57).
 - 4 Concerning the Slavic Thunder god the most recent monographic studies were provided by P. Lajoye (2015), M. Téra (2009) and L. Kleyn (2004), and investigated also in M. Łuczynski (2020, 2022). The Lithuanian Thunder god has been studied by N. Laurinkienė (2024, original 1996), and most recently by R. Balsys (2010) and D. Razauskas (2018), while the Latvian Thunder god was the object of the article by E. Zicāns (1938) and studied among other higher gods by H. Biezais (1972). The Baltic and the Slavic theonyms are conceived as the semantic developments of the same entity (the Proto-Indo-European Thunder god) who would be one of the main actors in the so-called “basic myth” of Indo-European mythology, allegedly reconstructed through comparisons. Here the Thunder god crushes a mythological opponent after a duel and thus releases the cosmic waters, allowing for rain and thus the fertilisation of the land. This theory is described by V. Toporov and V. Ivanov in the book *Issledovaniâ v oblasti slavânskikh drevnostej: Leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov* (1974) and in several other works of the two Russian semioticians and linguists.
 - 5 The fact that the theonym is connected with lightning in this source but not with thunder can be explained by the fact that in Eastern Slavic and in some Western Slavic dialectal materials, the sound and light compo-

Chronicle (*Povest' vremennykh let*, or PVL) can we find his denomination as *Perun*, where he presides over oaths in the Pagan Kievan Rus' at the beginning of the 10th century. The Baltic Thunder god is mentioned for the first time in the Russian translation of the *Chronicle* of John Malalas at the beginning of the 13th century, in which his name is reported in Cyrillic as *Pērkovnovi*, who is associated with thunder.

The Etymology of the Slavic Thunder God

Several theories have been proposed for the etymology of the Slavic theonym.⁶ The attested form of PVL allows to reconstruct Proto-Slavic **Perunǫ*, which is assumed to derive from Proto-Slavic **pǫrati* 'to beat, strike' and the suffix **-unǫ* (Фасмер III, Трубачев 2002, Boryś 2005), meaning 'the one who beats' or 'the striker'. If the reading of Procopius's text made by A. Loma is correct, one has to assume that already at the Early Slavic stage, the theonym and the atmospheric phenomenon of a thunderstorm (as a whole or as a component, especially the electric charge which strike on the ground) were perceived as equivalent (Thunder god name = thunderstrike) and continued in this form until the divergence of Western, Eastern, and Southern Slavic languages. The equivalent of *Perun* 'Thunder god name' is present in the contemporary Slavic languages as Polish *Piorun* 'thunderstrike, thunderbolt', Belarusian *piarun* 'hit of the thunder, thunderstrike', Western Russian *Perun* 'lightning', Ukrainian *Perun* 'thunder' (Valentsova 2019, 83).

Polish *Piorun*

The Polish language developed from the Western Slavic group of Lechitic languages, as follows: Lechitic (ca. 9th century) > Old Polish (11th – 16th centuries) >> Middle Polish (16th – 18th centuries) >>> New Polish (from 19th century to 1939) until the current Modern Polish language. The most relevant phonetic change that the theonym partook in is one of the oldest attested in Old Polish, that is, the apophony of vowels before hard or non-palatalised alveolar consonants resulting in *e>o* known in Polish as *przegłos polski*. The phenomenon started in Lechitic dialects in an early phase already in the 9th century and it is considered to have been concluded in the 12th century. At this point, at least in a large part of the Polish-speaking area the Thunder god's name mutated from *Perun* > *Piorun*, also spelled as *Pōrun*. This form would correlate with

nents of the thunderstorm appear to have mixed, and *Perun*, the supposed name of the Thunder god, could mean 'thunder', 'lightning', but also 'thunderstrike'.

6 They are collectively reported in M. Łuczyński (2020).

Rani's theonym attested in the 12th century and Latinised as *Porenutius* from Old Polabian **P'orĕn* with the patronymic suffix *-*itjb*, possibly used in a hypocoristic way as in Lithuanian *dievatis* from *Dievas* (Łuczyński 2014, 246). Similarly, from the 12th century is the attestation of an important theonym of the Vagrian people, Latinised in various forms as *Prone*, *Proue*, *Prove*. It seems to be a Low German adaptation of the Polabian form, where the form with /v/ and /u/ instead of /n/ would have been a typical error of Latin copyists, and the reduction of the unstressed vowel **pr* < **per*, present also in other Germanised Slavic words, and in the toponyms as *Pronstorf* < *Perone* (Łuczyński 2020, 196–197). The reconstrued form *Peron* is similar to those found in Polish dialects as in Mazovian *pieron*, where the consonant *n* would have caused a lowering of *u* > *o*. The Baptism of Poland from the West in 966 and the destruction and conquest of the Polabians in the 12th century removed *Perun/P'orun* from the official worshipped entities, but the role of *piorun* in the vernacular beliefs, fairy tales, and phraseological units suggests that his supernatural conception remained actual, although mixed with Christian beliefs. This is clear in the study of *piorun* in Polish linguistic worldview as presented in *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSSL 2012: *piorun*) where J. Bartmiński analyses the whole idea of thunderstrike, across numerous folkloric genres, his role, related taboos, and appropriate behaviour towards him. Commenting on the SSSL term in the article *W najwyższe góry bije piorun z chmury*, S. Niebrzegowska-Bartmińska (2016) depicted three semantic models of *Piorun* in the Polish popular culture, the mythological one (Slavic and animistic), the biblical one (Christian) and a more contemporary one. The divisions between these three models are not sharp and they influence each other, creating a sort of cultural syncretism especially between the mythological and the Christian one (Niebrzegowska-Bartmińska 2016, 478). The PU listed below are also a part of this syncretism, although the role of the Slavic Thunder god appears primary (see further in Discussion). The earliest attestation of *piorun* as *porun* is indicated in ca. 1420 as Latin 'fulmen' (Słownik staropolski: 127) and as an anthroponym *Piorun* in 1371 (Varbot 2021, *perun*). The First PU containing *piorun* in a sense of imprecation is attested from the beginning of the 17th century (1607) (Krzyżanowski 1969–1978, *piorun*). They contain various combinations of verbs, which express the action made by *piorun*. Among them, the most recurring ones are similar to Polish *niech to piorun trzaśnie* 'may the thunderstrike hit it'; *niech cię piorun spali* 'may the thunderstrike burn you'; *niech go siarczyste pioruny spalą* 'may the strong thunderstrike burn him'; Pol. *do pioruna* 'to the thunderstrike'; *do stu pierunów* 'to a hundred thunderstrikes'; *idź do pioruna* 'go to the thunderstrike'. The general meaning is a curse such as "damn it" or "damn you", while "to a hundred thunderstrikes" is also a phrase expressing indignation, anger, and surprise (Skorupka 1967, 680). One of the earliest attestation of a PU with *piorun* as imprecation is found in the book by A. Gdacjus, *Ardens irae divinae ignis Szóste kazanie pokutne o ogniu gniewu Bożego*, printed in 1644,

where the phraseme is *Piorun w tobie*⁷ lit. “may the thunderstrike be in you”. Here the expression is considered a curse. Another group of PUs indicating *piorun* and his supernatural actions shows how the devil is hiding from the thunderstrike as in *chowa się jak diabeł od pioruna* ‘(one) is hiding as the devil from the thunderstrike’ (Krzyżanowski 1969–1978, chować).

Belarusian *Piarun*

The Belarusian language developed from Old East Slavic as follows: Old East Slavic (ca. 8th – 14th centuries) > Ruthenian (14th – 18th centuries) >> (Old) Belarusian (end of 18th century) >>> Belarusian (from the grammar reformation of 1933, along with other reforms in the 20th century). The territory of contemporary Belarus was historically divided between Eastern Slavic principalities connected to Kievan Rus’, as in the case of the Principality of Polotsk, firstly independent and then assimilated (Bazan 2014, 23–24). At the time of first mention of *Perun* as a Thunder god (10th century), Belarusian lands were culturally part of Rus’, and even in the absence of attestations one can assume that *Perun* was known in these areas, possibly with the same form of *Perun*. The Belarusian term *piarun* is a development of *perun* through the vowel reduction phenomenon of *akan’è* lit. “a-ing”, where *e>a* in unstressed syllables undergoing subsequent palatalisation. This phenomenon occurred around the 15th century, and it is also present in Southern Russian dialects and in the Russian *koine* (Sussex, Cubberly 2006, 514)⁸. Nevertheless, in oblique cases the lexeme remains *perun-*, as in genitive singular *peruna*, dative singular *perunu*, etc. (HSN 2013, *piarun*). The Belarusian popular culture since 988 developed in a similar way to the Polish one, implanting the Christian set of beliefs onto the Slavic one, although the source of Christianisation came from the East, and it was less linear. A reason is that the local Slavic beliefs not only were under the influence of Christianity but also to a certain degree experienced the proximity of the Baltic vernacular tradition and folklore⁹ considering that Polotsk in the X–XII centuries ruled over the Southeast Baltic coast (Bazan 2014, 39) and subsequently the Principality, as also the other Belarusian lands, was conquered by the Grand Duchy of Lithuania, which in the early 13th century was officially a Pagan state. After the official baptism of Jagiełło in 1386 and the Union of Krewy, the Catholic influence of the Polish *szlachta* reached Belarus, which nevertheless maintained the prevalence of the Orthodox faith. This synthesis of traditions is known in the Eastern Slavic territories as *двовер’е* ‘dual faith’

7 *Piorun* is written here with a capital letter.

8 But it did not influence the northwestern area so the word *перун* is attested in Western Russian dialects.

9 Another source of this influence in the form of a substratum has to be ascribed to the assimilation of Baltic tribes into the Eastern Slavic ethnogenesis (Bazan 2014, 11, Taras 2013, 39–40).

and shows how the vernacular tradition intertwined with the Christian one, as until the 13th century there are archaeological signs of burial in kurgans (Taras 2013, 77). In this way, the native faith continued for several centuries and was incorporated into popular Christianity (Bazan 2014, 57). Due to its different historical developments, the Belarusian language was attested later than Polish, and PUs containing *пярун* are first found in 19th century ethnographic texts. In “The Dictionary of the Belarusian Local Tongue”, *Slovar’ belorusskogo nareč’iâ*, compiled by I. Nasovič (1870) *piarun* is described as “thunderous strike”. Several PUs are collected in the work of M. Federowski *Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materyały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877-1905. T. 4* as *kab mnie piarun humno zapaliü, kali ja heta ükraü* ‘may the thunderstrike burn me the threshing floor, if I steal this’, apparently used as an oath (Vysloüi 1979, 198). Other similar PUs together with their variants are also present in Federowski’s work and collected together with other materials from dictionaries in the collective compilation *Vysloüi* ‘Way of saying’ (1979). Here one can find *piarun jaho viedaje (znaje)* lit. “thunderstrike knows” said for ‘something unknown’; *kab tabie piarun holaü razbiü* ‘may the thunderstrike beat you in the head’, used as a curse; *kab ciabie piarun zabiü (tresnuü)* ‘may the thunderstrike kill you (crack you)’; *kab ciabie piarun zabiü, a malanka piaty paščapala* ‘may the thunderstrike kill you and the lightning snap five times’; *kab căbe pârun zabiü na gluhoj daroze (u čystym poli)* ‘may the thunderstrike kill you on a dead-end road (in a clear field)’; *kab căbe pârun âsny rastržëčyü* ‘may a clear thunderstrike tear you apart’ (Vysloüi 1979, 30). In the ethnographic work of T. Sudnik (1979) in the village of Pielasa (Grodno), the PU testifies to the mutual influence of Belarusian and Lithuanian languages as in dial. *kap cibë zimavý pârún zabiü by*¹⁰ ‘may a cold thunderstrike kill you’; *izí tý pad zimnayo pârúna* ‘may you go under a cold thunderstrike’; dial. (with Lithuanisms) *kat tavi žymenis p’arkúnas žumúšt* ‘may a winter thunderstrike strike you’; dial. (with Lithuanisms) *yéik tú po šálto p’arkúno* ‘may you go under a cold thunderstrike’, all meaning “damn you”. The differences between the thunderstrike that burns and the one which is cold (but both potentially lethal) are shown on the bases of folkloric beliefs (Sudnik 1979, 232).

The etymology of Baltic Thunder God

The Proto-Baltic Thunder god name is generally reconstructed as **Perkúnas*, descendants of which are Lithuanian *Perkúnas*, Latvian *Pērkaun(i)s*, *Pērkuõns*, *Pērķūn(i)s*¹¹, Latgalian *Pārkiuņs*, Yotvingian *Parkuns*, Prussian *Percunis*. The etymological path has

10 Reported as in the original article, written with phonetic representation.

11 Indicated in the modern standard form as *Pērķons*.

been long debated. According to N. Ostrowski and based on the laryngeal theory, it would be a derivation of the Proto-Indo-European noun **perkwo-s* ‘oak’ (cf. Latin *quercu-s* (<**perkwo-s*) with the affix *-Hon-* / *-Hn*(**Pérku-hō(n)* / **Perku-Hn*). The affix indicates a relationship to the thing in question and helps to reconstruct the meaning of the theonym as “having an oak, or the one who has an oak” (Ostrowski 2011, 277–278), thus rendering two East Baltic forms **perku-Hn-* > Lithuanian *perkūn-* and **pérku-Hō(n)* > **pérku-ō(n)-* > **perk-ō(n)-* (*u* → *ō*) > Latvian *pērkuon-*. In the opinion of R. Kregždys (2019, 77), N. Ostrowski’s hypothesis would be difficult to reconstruct due to different reconstructions of the processes that happened in Lithuanian and Latvian and the voice elongation characteristic of the Baltic languages in accent position, and because there are no examples of *v* vocalisation in Latvian. In any case, he generally accepted an etymological relation of the theonym with the Indo-European name of the oak tree, even if the derivational path is unclear. Since the first attested forms, the theonym has been directly translated as ‘thunder’, and his derivation in both Lithuanian and Latvian still continues this meaning.

Lithuanian *Perkūnas*

The Lithuanian language developed as follows: East Baltic > (7th–8th centuries) >> Old Lithuanian (16th century) >>> Modern Lithuanian (since the 19th century).¹² The case of the Lithuanian Thunder god is unique among the cultures under investigation, not only because his name and functions are attested relatively early, but also because of the political history of the Eastern Baltic tribes inhabiting the contemporary Lithuanian territories. These tribes, namely the Samogitians and the Aukštaitians (subsequently the Lithuanians proper) were unified under Duke Mindaugas, who also converted to Catholicism, thus becoming the first King of Lithuania in 1251 (Rowell 1994, 51). Nevertheless, his conversion was superficial, as he continued to sacrifice to the native Baltic gods (Rowell 1994, 120–121). His political legacy led to the creation of the Grand Duchy of Lithuania, considered the last European Pagan political entity in the 13th century, which also expanded territorially at the beginning of the 14th century onto the Eastern Slavic lands. In this context, the role of *Perkūnas* increased as Duke Gediminas revitalised Vilnius as the capital of the state and built a temple containing an idol of Thunderer, in front of whom apparently a fire was kept perpetually alive with oakwood (Rowell 1994, 134–137). Nevertheless, with the baptism of the then King Jagiełło, local Baltic cults were forbidden and the statue of *Perkūnas* was taken down. It seems that these events did not totally erase the vernacular practices and beliefs. For instance, in the first book in Old Lithuanian, the

12 These dates have to be seen as approximations.

Catechism of M. Mažyvidas from 1547, contemporary offerings to *Perkūnas* are condemned (BRMŠ II, 184). The first PU containing the Thunder god name is found in the *Reysen, durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Pleßcovien, Groß-Naugardien, Tweerien und Moscovien* written by J. A. von Brand concerning his travels in 1673–1674 but printed in 1702. Here the phraseme *kadd tawe Percūnas sukkultu* is mentioned with the German explanation *das dich der Gott des donners schlage: das ist ihr ärgster fluch* ‘may the God of thunder strike you: that is their worst curse’ (Von Brand 1702, 109). The German translation seems to suggest that the word is connected directly with the supernatural agent and not with the thunder phenomenon per se. From the first half of the 18th century, there are the next mentions of Thunder god PUs, here connected with the atmospheric phenomenon. They are contained in the *Lexicon Germanico=Lithvanicvm et Lithvanico=Germanicvm* by Jacob Brodowski, such as *kadd’ tawe Perkuns uz-numusztu* and *kadd’ tawe Perkun’s užmusztu, užtrenktu* translated in German as *daß dich der Doñer Sujchlagen möchte* ‘that the thunder might hit you’, considered curses (Lithuanian *Keikimas*) (BRMŠ IV, 24). A large number of PUs with *perkūnas* used as curses are present in the collection of folkloric beliefs based on the archival material made by J. Balys from 1929 to 1947 (1998, 45–47).¹³ These are often very repetitive, and they show the thunder or the mythological character of the Thunder god striking and killing in different ways¹⁴. Among the most peculiar, there are *kad tave devyni Perkūnai užmuštų* ‘may nine Thunders strike you’; *kad tave Perkūnas viduržiemyje nutrenktų* ‘may Thunder strike you in the middle of the winter’; *kad tave Perkūnas kartu su velniu nutrenktų*¹⁵ ‘may Thunder strike you together with the devil’; *kad tu Perkūno kūju būtum užmuštas* ‘may you be killed by the hammer of Thunder’; *tai velnias, nei Perkūnas nemuša* ‘this devil, even Thunder does not hit strike’¹⁶; *eik tu po šimtą perkūnų* ‘may you go to hundred thunders’, used as a curse. Other aspects of *perkūnas* are present in the PU *trankosi kaip perkūnas po akmenis* lit. ‘to strike like the thunder on stones’ meaning, ‘very hard’ (Jasiūnaitė 2010, 350)¹⁷, and lastly *kad nuo tos vietos nekelčiau, kad mane perkūnas nutrenktų, jeigu ne iš širdies kalbu* ‘may I not get up from that place, so that the thunder would strike me if I do not speak from the heart’, the use of which seems to be an oath (Jasiūnaitė 2007, 266).

13 In the work of J. Balys, *Perkūnas* is always capitalised.

14 According to N. Vėlius (1989, 86), their popularity decreases from east to west in Lithuania.

15 As in the phrase collected by T. Sudnik (1979, 230), *čarta p'arun streliu* ‘thunderstrike shot down the devil’, even if not used as a PU.

16 Not explained, but possibly said about an evil person.

17 In T. Sudnik (1979), the phrase *p'arun u kám'an b'jé* ‘the thunderstrike hits on the rocks’ is reported, that seems identical, even if there is no specific use as a PU.

Latvian *Pērkons*

The Latvian language developed chronologically very similar to the Lithuanian one as follows: East Baltic > (7th–8th centuries) >> Old Latvian (16th century) >>> Modern Latvian (since the 19th century) (Klein et al. 2018, 1712)¹⁸. Although linguistically similar, the two Eastern Baltic peoples have had different historical developments. In the territory of contemporary Latvia since the 9th century, several Baltic and Finnic tribes have been present. The largest Baltic one from whom the name Latvians or Letts later derived, were the Latgaliens (also spelled Lettigallians), while other Proto-Latvian tribes were the Selonians and Semigallians. Around the Gulf of Riga lived the Finnic-speaking Livonians (Kasekamp 2010, 22). Right from the Gulf of Riga, following the course of the Daugava since the 13th century, first Germans merchants and then Crusaders started a process of expansion, Christianisation, and conquest of the local people, who did not have a consolidated political state to oppose them (as the Lithuanians with the Grand Duchy), with the partial exception of the 10th-century hillfort of Jersika, which was nevertheless paying tribute to Polotsk (Kasekamp 2010, 25). From the end of the 12th to the 13th century, the so-called Northern Crusades successfully achieved the subjugation of the natives and the division of what would later be Latvia under the authority of the Catholic Church, directly through the archbishoprics or indirectly through the monastic Livonian Order. In this context, no relevant attestations of the vernacular Thunder god have survived. During the 16th and 17th centuries some sources mention worshipping thunder and the Thunder god as in D. Fabricius, but they do not contain any PUs. The collection of Latvian folklore and PUs started in the late 18th century and continued through the 19th and 20th centuries. From the beginning of the 20th century, several PUs are attested. Some are shown in comparison with the Lithuanian as in *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Litterarischen Gesellschaft* (Lauenbach 1905, 35, 41) as *ka(d) tevi Pērkons saspeṛetu/satrēktu* ‘may Thunder hit/strike you’; *ka(d) tevi deviņi/tredeviņi Pērkoni saspeṛtu/satrēktu* ‘may the nine/three-times-nine Thunders hit /strike you’. Other PUs are compared across several European languages in *Ученые записки Императорского Юрьевского университета = Acta et Commentationes Imp. Universitatis Jurievensis* among which is *baidas (bistas) ka velns nu Perkuna* ‘to be as afraid as the devil is of Thunder’ (Lauenbach 1916, 331); *ka tevi simti perkoni*, translated in German as *dass dich hundert Donner* ‘a hundred thunders on you’, with verb ellipsis (probably ‘hit’ or ‘strike’) (Lauenbach 1916, 348). Lastly in the *Online Database of the Latvian Proverbs*, the following PUs are recorded: *lai tevi deviņi pērkoņi, bet es to izdarišu* ‘nine thunders on you, but I will do it’ also verb ellipsis, and seemingly used as an oath; *deviņi pērkoņi* ‘nine thunders’, indicating surprise or anger (Sakāmvardu kartotēka, P).

18 Similarly to the Lithuanian case, these dates have to be seen as approximations.

Discussion

In order to discuss the above-mentioned PUs and their relationship with the Thunder god of their respective traditions it is first necessary to acknowledge that, due to the formal homonymy of the theonym and the word for the atmospheric phenomena (thunder, thunderstrike), it is not always clear if the attested expressions aim to refer also to the meaning of the supernatural agent who in a religious worldview is seen to be behind the event of the thunderstorm. It is possible that during the centuries, the primary connection between the agent and its agency was slowly diluted and especially owing to the Christianisation, and that the agent behind the thunderstorm was not conceived as the vernacular Thunder god but as the Christian God.

Nevertheless, some traces of the vernacular Slavic and Baltic Thunder gods seem to be retrievable from the linguistic material. Considering the Slavic areal more closely, it seems that after the Christianization both in Western and Eastern Slavic contexts *Piorun* and *Perun-Piarun* partially assumed the role of the Christian God's enemy. According to A. Gieysztor, the Old Polish PUs invoking the strike of *piorun* (*niech to piorun trzaśnie*), or sending someone to *piorun* (*do pioruna*) were perceived as a strong insults (Gieysztor 2006, 91–92). So *Piorun*, once venerated, as the Northwest Slavic sources attest, would have been subsequently reduced to a negative demonic entity under Christian pressure and the new worldview. This use is similar in Belarusian *kab tabe p̄arun golaŷ razbiŷ* lit. 'may the thunderstrike beat you in the head', and *kab ciabie piarun zabiŷ* (*tresnuŷ*) lit. 'may the thunderstrike kill you (crack you)'; used as curses and meaning "damn you". The negative interpretation of Eastern Slavic *Perun* and his derivate *Piarun* is clearly indicated in the Sermon of Saint Gregory from the 14th century, in which it is said that even after baptism the Slavs are still "praying to the accursed Perun", Old Church Slavonic *molet' ěmŷ prokletomŷ bŷ p̄ĕrvnŷ* (Alvarez-Pedrosa 2021, 365–366). The form used for "accursed" developed into Belarusian *prakliaty* and the PUs with *piarun* in *Vysloŷi* are indexed under *praklieny* 'curses, swearwords' (Vysloŷi 1979, 199). These words are etymologically connected to the Polish verb *przeklinać* 'to curse, damn' and with the words *przekleństwo* 'curse, swearword' and *klątwa* 'curse' that is how since the first attestations in the 17th century the PU with *piorun* are indicated (I will return to this later). Traces of this connotation shift are found in folkloric beliefs from Kashubia and other Polish areas. Kashubian *parón* is glossed as 'evil spirit' (Boryś, Popowska-Taborska 2002 v. IV, 23). It is considered a variation of *porĕn* and *porun* and it is also used as a swearword. In the Silesian dialect, the equivalent of Polish *piorun*, *faron* is used in several forms as an insult and a curse (Wyderka 2007, 42) and in Belarusian, *piarun* is also considered 'some kind of devil' (Sudnik 1979, 230). Nevertheless, the conception of *piorun* retrieved by the Polish PU is not only negative, as *piorun* is also striking the devil, who is hastily hiding (as in *chowa się jak diabeł od pioruna* '(one) is hiding as the devil from the thunderstrike'). This can be coupled together with the fairy tales in

which *piorun* is striking a malefic entity, often the devil, or Polish *czarownica* ‘witch’ (Krzyżanowski 1962, 19–20, 195). In the Lasovian dialect, *pierun*, besides meaning ‘thunderstrike’ and being used as a curse, can connote a man in positive (brave, heroic) or negative terms (malicious, dishonest) depending on the context (Kutyla 2016, 182). The subject of thunder (or Thunder god) striking his enemy is considered a part of the common Indo-European myth¹⁹, or at least of a myth present in the Slavic and Baltic traditions (Vinogradova 2019, 41–43). The Slavic depiction of the myth could be found in the Belarusian folkloric texts studied by V. Ivanov and V. Toporov (1974, 75–77) that show also Christian influence, as it is God or a Saint that sends the thunder or the thunderstrike to kill the devil or the evil force. Here the action of the devil is mostly hiding (Belarusian *хаваячыся*) (Vinogradova 2019, 44). For this reason, one can think that the PUs where one wish that someone is killed by the thunderstrike, are not emphasising the evil demonic nature of thunder as much as its strength in fighting the evil one, that originated in the vernacular traditions and subsequently has been assimilated into Christianity. The PUs where one is sent to the thunder or thunderstrike seem a variation of ‘go to wicked agent or location’ in which ‘thunder’ has been exchanged for ‘the devil’, ‘hell’ or a similar place. In this way, the PUs would not be different from the English “God damn you”, where the punishing force of God is expressed and called upon someone. At the same time, a certain demonisation of *piorun* and *piarun* cannot be excluded, but it is simply part of Christian discourse, which rejects the possibility that any non-Christian agent could be associated with the category of ‘god’ and thus it reassigned and reinterpreted the Thunder god through categories like ‘devil’ and ‘evil force’. The reassignment could have also been based on the image of the Thunder god’s enemy (i.e. a ‘vernacular evil demonic force’) which would have taken the name of the theonym (that is the homonym of one or more thunderstorm components). In this sense, the Polish PU *Piorun w tobie* “may the thunderstrike be in you” used as a curse is peculiar because it is considered to show the evil spirit that is looking for a place to hide (and that is the same one who the Thunder god was fighting in the myth), who is now named *Piorun* (Vinogradova 2013, 169). It is a case in which the Thunderer semantically replaces his opponent or is replaced by its opposite, and this translates into a swearword (Uspenskij 2018, 258). The demonisation can be seen also in the loss of the power of the Thunderer, as in Belarusian *piarun jaho wiedaje (znaje)*, possibly referring contrastively to a time when *piarun* was actually all-knowing. Moreover, the durability of these expressions could be supported by their ambiguous understanding, allowing the same phrase to be interpreted as consistent with otherwise incompatible worldviews (one where the Thunder god and his homonyms are respected agents, and one where they are demonic entity and the thunderstrike is instrumentalized by the Christian God).

19 This is the point developed in the work of C. Watkins (1995).

The contrastive use of these PUs and their function in curses and swearwords can help to infer also the role of the Slavic Thunder god in oaths for a peace treaty made by the Rus' and the Byzantines in 907. Here, by the words of PVL, it is said that: “*Tsasar' zhē Lēon' s' Alēksandr' m' mir' s' tvorista s' Olg' m', im' shē sja po dan' i rotē zakhodiv' shē mēzhītū sobōtū, tsēlovav' shē krst', a Olga vodiv' shē i mivzha ēgo na rotiv po Rv'sskomv zakonv, klysha sja orvzhiēm' svoim', i Pēr'vn' m', bog' m' svoim', i Volos' m', skotiēm' bog' m', i vtvrdisha mir*”. “The emperors Leon and Alexander signed the peace with Oleg. They undertook to pay tribute and swore an oath to each other: they [the emperors] kissed the cross, and Oleg and his men swore an oath by the Rus' religion and swore by their weapons, and by Perun, their god, and by Volos, the god of cattle, and ratified the peace”: (Álvarez-Pedrosa 2021, 268). On the one hand the Old Church Slavonic *klysha* past tense of *kļeti* ‘to swear’, is used in reference to *Perun* in a position connotation. On the other hand the verb *kļeti* in addition to the prefix *pro-* is in the form *prokļeti* “accursed”, and was also used towards *Perun* but in an opposite negative meaning, as shown above. The core of the issue lies in the double meaning of *kļeti* both ‘to swear’ and ‘to curse’. The cursing derived by the breaking of an oath is thus expressed: “*Ashtē li zhē k'to ot' k'njaz' i ot' lūdii Rv'sskŷkh', ili khristian' ili nē khristian', prēstvīpī' sē, ēzhē napisano na kharat'i sēi, i bvdēt dostoin' svoim' orvzhēm' vnrēti, i da bvdēt kļat' ot' Boga i ot' Pēr'vna, i jako prēstvīpi svōtū kļat' vŷ*”, translated as: “And if any of the princes or the Russian (sic) people, be they Christian or non-Christian, should transgress what is written on this parchment, they deserve to die by their own weapon, and to be damned by God and by Perun for having broken their oath” (Álvarez-Pedrosa 2021, 273). In this way, the one who would not respect Old Church Slavonic *kļetva* ‘oath’ will be cursed, *prokļeti*, so that a curse is the opposite of an oath (Mokienko 2009, 239). So it is possible that the swearing (making an oath) in the name of *Perun* assumed the connotation of a swearword (a curse) with the name of *Perun*. It is also possible that, being the event of thunder striking someone (i.e. damned by Perun) more dynamic in culture than the particular verb, the use of this expression as a curse would sound oversimplified if it is interpreted as produced through the role of Thunder god in oaths using a verb also connected with curses and breaking oaths in general.

Considering now the Baltic PUs, in general, one can see fewer traces of the demonisation of the local Thunder god. On the one hand, the more conspicuous Lithuanian attestations show the relevance of *Perkūnas* in the ancient Baltic system of beliefs, while in the worldview of the common folk centuries after Christianisation there are only a few clear associations of him with ‘devil’ or ‘an evil entity’ (as was the case in Poland and Kashubia). The abundant collection of folkloric beliefs based on the archival material made by J. Balys, firstly published as *Perkūnas Lietuvių Liaudies tikėimuose* helps better clarify the semantics of the image of *Perkūnas* in Lithuanian culture. In the book, there are only two mentions of him associated namely with

the devil (1998, 41-42).²⁰ On the other hand, during the phase of Christianisation, *Perkūnas* was also considered an evil force, or more precisely a false god (BRMŠ II, 352). In contrast, there are several folkloric accounts in which *Perkūnas* is in fact fighting the devil (who has assumed the name of the vernacular chthonic god *Velnias*) (Balys 1998, 35–37). Christian influence is shown in *Perkūnas* often being sent directly by the Christian God to do so (Balys 1998, 35–36). This could reflect a different structural engagement with the competing mythologies of the religions, which in Lithuanian discourse allowed *Perkūnas* to be assimilated as a subordinate of the Christian God, not unlike a saint or angel, or possibly as in an earlier vernacular pantheonic structure, whereas in Polish they were simply engaged as opposed and competing (or that was the outcome that has survived)²¹. Even if he is represented often as angry, his anger is turned against the devil, who is actually hiding from him. The hiding places of frightened *velnias*²² ‘devil’ or *velniai* ‘devils’ are several and among them there are stones, water, animals, house, clothes but also human beings (id., 39–41). In this light, the PU where one is sent to the thunder seems similar to the Slavic ones (to be sent to a wicked agent or location) while the wish that someone is struck by thunder, used as a curse can better be understood if one considers the addition in the Lithuanian PU *kad tave Perkūnas kartu su velniu nutrenktų*, ‘may Thunder strike you together with the devil’ so that the striking of *Perkūnas* is directed toward his enemy, the devil or *velnias*. The striking is particularly hard on the rocks as in the PU *trankosi kaip perkūnas po akmenis* ‘to strike like the thunder on stones’ under which *velnias* hid himself. The Latvian PU completes this picture, and similarly, they show how *Pērkoņs* strikes, making the devil (Latvian *velns*) particularly afraid. Both the Lithuanian PU *kad nuo tos vietos nekelčiau, kad mane perkūnas nutrenktų* ‘may I not get up from that place, so that the thunder would strike me if I do not speak from the heart’ and the Latvian *lai tevi deviņi pārkoņi, bet es to izdarišu* ‘nine thunders on you, but I will do it’ seem to suggest the use of making an oath in the name of the Thunder, but the data to support this interpretation are fewer than in the Slavic context. Of peculiar mythological relevance are the recurring numbers of *Perkūnas*, who in the Lithuanian context is also depicted as having some brothers (Laurinkienė 2024: 293). While in the folkloric beliefs they are mostly fours or seven *perkūnai*, in the PUs the favored number is nine as in Lithuanian *kad tave devyni Perkūnai užmuštų* ‘may nine Thunders strike you’ and Latvian *ka(d) tevi deviņi /tredeviņi Pērkonī saspērtu/satrēktu* ‘may the nine/three-times-nine Thunders hit /strike you’ and one hundred

20 Numbered by J. Balys as 175 *Perkūnų vadina „Dūdų seniu“* “*Velnio muzika*” and 190 *Perkūnas dar yra vadinamas „Velnio ratais“* Thunder is called “The Old Man of Pipes”, “Devil’s music” and 190 Thunder is also called “Devil’s wheels”.

21 Frog, personal communication.

22 Non-capitalized in the text.

as in Lithuanian *eik tu po šimtą perkūnų* ‘may you go to hundred thunders’ which is not confined to the Baltic context but is present also in Polish with the PU *do stu pierunów* ‘to a hundred thunderstrikes’. The number nine is recognised as a sacred Indo-European number in a matter of sacral repetitions (West 2007, 329–330). The ritual repeated every nine days is attested in Italic and Greek contexts, but also in Old Prussia with the celebration of Grain Harvest (*Samborios/Sqbarios*) alternatively also called in Lithuanian *ant tryu dewinu* ‘feast of the thrice nine’, where different actions have to be repeated nine times (Vičinskas 2020, 94). Also the number ‘one hundred’ has to be assumed to have borne mythological features²³. Nevertheless, this mythological importance of the number nine does not seem to be specifically related to the Thunder god and it is present also in other unrelated curses and PUs as Lithuanian *imk tave devyni velniai!* ‘let nine *velniai* get you!’ or *kad tave devyni vilkai!* ‘let nine wolves get you!’ but also *kad tave šimts velnių* ‘may a hundred *velniai* get you!’ possibly to express what it is intense and abundant (similarly to the number one hundred) (Laurinkienė 2024: 292).

Conclusions

It is possible to see in all the languages under consideration the trace of the image of the Thunder gods in the phraseological units. Because the theonym is a homonym with some elements of the thunderstorm, it is not always clear if only the phenomena are intended in these expressions or, in vernacular beliefs, his mythological cause, the Thunder god. An interesting picture is developed juxtaposing particular phraseological units coming from the four languages. The image that seems to emerge would refer to a conflict between the Thunder god and his opponent, as clearly as depicted in the Belarusian folkloric texts and Lithuanian folkloric beliefs. A direct semantic line that connects the myth encoded in the phrasemes can be seen in Lithuanian *kad tave Perkūnas kartu su velniu nutrenktų* ‘may Thunder strike you together with the devil’ where *Perkūnas* is clearly striking the devil. The act of striking frightens the devil as in Latvian *baidas (bistas) ka velns nu Perkuna* ‘to be as afraid as the devil is of Thunder’ and then the devil needs to hide as in Polish *chowa się jak diabeł od pioruna* ‘(one) is hiding as the devil from the thunderstrike’. The Belarusian data in these contexts support the general view and reinforce it showing that *piarun* strikes the devil and hitting on stones being the conjunction between the Slavic and Baltic traditions. In particular, in the border zone between current Belarus and Lithuania (as the village of Pielasa) the PUs combine the Slavic and the Baltic elements as for instance with

23 There could have been a change from 200, i.e., 200 fallen angels mentioned in Enoch I; they descended from Heaven to cohabit with the daughters of men, an incident touched upon in Genesis 6 (R. Kregždys, personal communication).

the use of the term *pàrkúnas*. Altogether the Baltic and the Slavic phraseological units show the relevance of the Thunder god in the respective vernacular traditions, especially in his strength in striking. The relationship with oaths seems mostly attested in the Slavic tradition although more research of lexical semantics is necessary to better understand the issue. The numerological recurrence of the number nine and one hundred presents in the Baltic does not seem to have a peculiar connection with the Thunder god. A major difference between the Slavic (more specifically Polish) and Lithuanian versions of the PUs appears to be the role performed by the Thunder god. In Polish *Piorun* underwent a demonisation becoming an evil entity synonym of 'devil', or it has become an instrument of punishment in the hands of God while in Lithuanian *Perkūnas* is sent by God to fight the devil as an independent but subordinated agent. Finally, it is important to stress that the ambiguity of the PUs indicating the curses with the presence of thunder or thunderstrike can have supported their durability across centuries, as the agent or the phenomenon invoked are not always directly indicated as positive or negative.

BIBLIOGRAPHY

- ÁLVAREZ-PEDROSA NÚÑEZ JUAN ANTONIO (ed.), 2021, *Sources of Slavic Pre-Christian Religion*, Leiden–Boston: Brill, <https://doi.org/10.1163/9789004441385>.
- BALSYS RIMANTAS, 2010, *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, dvasios: nuo apeigos iki prietaro*, Leidėjas: Klaipėdos Universiteto Leidykla.
- BALYS JONAS, 1998, *Raštai 1*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- BAZAN LUBOV, 2014, *A History of Belarus*, London: Glagoslav Publications.
- BIEZAIS HARALDS, 1972, Die Himmlische Götterfamilie der Alten Letten, *Acta Universitatis Upsaliensis Historia Religio* 5.
- BORYŚ WIEŚLAW, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BORYŚ WIEŚLAW, POPOWSKA-TABORSKA HANNA, 2002, *Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny*, t. 4: P-S, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- BRMŠ I–IV – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 1–4*. Sud. Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla (t. 1–2), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (t. 3–4), 1996–2005.
- BRÜCKNER ALEKSANDER, 1980, *Mitologia słowiańska i polska*, wstęp. i oprac. S. Urbańczyk, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- BUCK CARL DARLING, 1949, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*, Chicago: The University of Chicago Press.
- ČIBOR IRINA, 2015, Slováňskibogi v ukraínskij frazeologii, *Mandrivec* 1, 78–81.

- ČIBOR IRINA, 2016, *Slovâns'ka mifologiâ v ukrâins'kij frazeologii: monografiâ*, Kiïv: Vidavec' Oleg Filûk.
- Database of Latvian proverbs of the Latvian Folklore Archive. *Latviešu folkloras krātuve Sakâmvârdu kartotêka*, 2022–06–08. <http://valoda.ailab.lv/folkloras/sakamvardi/>.
- FASMER MAKS, 1987, *Ètimologièeskij slovar' russkogo âzyka*, t. 4, Moscow: Progres.
- FEDEROWSKI MICHAŁ, 1887, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej, zgromadzone w latach 1877-1905*, Kraków: Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie.
- GAJETTI GIULIANO, 2023 (forthcoming), The Slavic Thunder God in Eastern Slavic and Polish phraseological units.
- GDACJUSZ ADAM, 1644, *Ardens Iræ Divinæ Ignis To jest Drugie kazanie pokutne o ogniu gniewu Bożego*, Toruń: Karnall.
- GIEYSZTOR ALEKSANDER, 2006, *Mitologia Słowian*, Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323525486>.
- GIMBUTAS MARIJA, 1973, Perkūnas: Perun the Thunder God of the Balts and the Slavs, *The Journal of Indo European Studies* 1.
- HSN – Hramatyčny sloŭnik nazoŭnika, 2013, 2022–06–08. <https://slounik.org/search?dict=nazounik2013>.
- IVANOV VÂČESLAV VSEVOLODOVIČ, TOPOROW VLADIMIR NIKOLAJEWIČ, 1974, *Issledovaniâ v oblasti slavânskikh drevnostej: Leksièeskie i frazeologièeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*, Moscow: Izdatel'stvo Nauka.
- JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2007, Tautosakos darbai, *Folklore Studies* 34, 257-276.
- JASIŪNAITĖ BIRUTĖ, 2010, *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje: monografija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- KASEKAMP ANDRES, 2010, *A History of the Baltic States*, Hampshire: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-0-230-36450-9>.
- KLEIN JARED, BRIAN JOSEPH, FRITZ MATTHIAS, WENTHE MARK, 2018, *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, Volume 3, Berlin: De Gruyter Mouton, <https://doi.org/10.1515/9783110542431>.
- KLEYN LEV SAMUILOVICH, 2004, *Voskresheniye Peruna. K rekonstruktsii vostochnoslavjanskogo yazychestva*, Saint Petersburg: Yevraziya.
- KRAWCZYK-TYRPA ANNA, 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz: Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego.
- KREGŽDYS ROLANDAS, 2019, Sūduvių knygelės etnomitologinė faktografija: mitonimų Potrimpus (↔ Autrimpus [← Natrimpus]), Pilnitis, Parkuns, Peckols, Pockols etimologinė raida ir semantinė transformacija, *Baltu filologija* 28 (2), 35-106, <https://doi.org/10.22364/bf.28.2.02>.
- KRZYŻANOWSKI JULIAN, 1969-1978, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- KRZYŻANOWSKI JULIAN, 1962, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 2, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- KUTYŁA JAN, 2016, *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*. Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe Fosze.

- LAJOYE PATRICE, 2015, *Perun, dieu slave de l'orage. Archéologie, histoire, folklore*, Lisieux: Lingva.
- LAURINKIENĖ NIJOLĖ, 2023, *The God Perkūnas of the Ancient Lithuanians in Language, Folklore, and Historical Sources*, FF Communications, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica (Original 1996, English translation forthcoming).
- LAUTENBACH JAKOB, 1905, Litauische und lettische Verwünschungen und Flüche, *Magazin herausgegeben von der Lettisch-Litterarischen Gesellschaft* 1, 31-54.
- LAUTENBACH JAKOB, 1916, *Očerki iz istorii litovsko-latyškago narodnago tvorčestva. Učenyje zapiski Imperatorskogo Ūr'evskogo universiteta = Acta et Commentationes Imp. Universitatis Jurievensis*, Yuryev: Mattisen, 215-415.
- LOMA ALEKSANDAR, 2004, Procopius about the Supreme God of the Slavs (Bella III 14,23): Two Critical Remarks, *Zbornikradova Vizantološkog instituta* 41, 67-70, <https://doi.org/10.2298/ZRVI0441067L>.
- ŁUCZYŃSKI MICHAŁ, 2014, Dwa starosłowiańskie teonimy: psł. *Svarozitjь, społab. *Porënitjь – epitety patronimiczne czy hipokorystyka?, *Onomastica* 58, 235-252.
- ŁUCZYŃSKI MICHAŁ, 2020, *Bogowie dawnych Słowian*, Kielce: Studium onomastyczne.
- ŁUCZYŃSKI MICHAŁ, 2022, *Mity Słowian. Śladami świętych opowieści przodków*, seria Wszechnica Triglava IV, Szczecin: Wydawnictwo Triglav.
- MANSIKKA VILJO JOHANNES, 1922, *Die Religion der Ostslaven I*, Helsinki: Quellen.
- MOKIENKO VALERIJ MICHAILOVICH, 2009, *Obrazyrusskojreči: istoriko-ëtimologičeskiočerki frazeologii*, Moscow: Flinta.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2016, najwyższe góry bije piorun z chmury. Trzy modele pioruna w polskim ludowym obrazie świata, *Polska Sztuka Ludowa. Konteksty* 3-4 (314-315), 473-482.
- NOSVIČ IVAN IVANOVIČ, 1870, *Slovar' belorusskogo narečią*, Saint Petersburg: Tipografiã imperatorskoj Akademii nauk.
- OSTROWSKI NORBERT, 2011, Lit. perkūnas 'piorun; grzmot' – próba weryfikacji etymologii, *Pruthenia* 6, 275-280.
- RAZAUSKAS DAINIUS, 2018, Dvasinė Perkūno esmė, *Liaudies kultūra* 2, 18–36.
- ROWELL STEPHEN CHRISTOPHER, 1994, *Lithuania Ascending: Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SKORUPKA STANISŁAW, 1967-1968, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SSSL = *Słownik stereotypówsymboli ludowych* [Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols], J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska (eds), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej, 1996-2022.
- SUDNIK TAMARA, 1979, Materialy k belor. p'arun, lit. p'arkūnas v svyazi s arkhainnymi predstavleniyami, *Balkanica: Lingvisticheskiye issledovaniya*, 229-234.
- SUSSEX ROLAND, PAUL CUBBERLEY PAUL, 2006, *The Slavic languages*, Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486807>.
- TARAS ANATOLIJ EFIMOVIČ, 2013, *Kratkij kurs istorii Belarusi IX-XXI vekov*, Minsk: Harverst.

- TÉRA MICHAL, 2009, *Perun – bůh hromovládce: sonda do slovanského archaického náboženství*, Praha: Pavel Mervart.
- TRUBAČEV OLEG NIKOLAEVIČ, 2003, *Ětnogenezkul'tura drevnejših slavân. Lingvističeskie issledovaniâ*, Moscow: Nauka.
- USPENSKIJ, BORIS ANDREEVIČ, 2018, *Issledovaniâ po rusckoj literature, fol'klorumifologii*, Moscow: Common Place.
- VALENTSOVA MARINA, 2019, Archaic features of Carpatho-Slavic mythology, [in:] *Slavic archaic areas inside Europe*, Moscow: Indrik, 69-95, <https://doi.org/10.31168/91674-564-1.4>.
- VARBOT ŽANNA ŽANOVNA (ed.), 2021, *Ětimologičeskij slovar' slavânskij âzykov. Praslavânskij leksičeskij fond*, Moscow: Nauka.
- VĚLIUS NORBERTAS, 1989, *The World Outlook of the Ancient Balts*, Vilnius: Mintis.
- VIČINSKAS ŽYDRŪNAS, 2020, Verification of Mythological Material on Celebrations as Recorded by Matthaëus Praetorius: The Celebration of Grain Harvest (Samborios/Šabarios), *Fol'klor: struktura, tipologiâ, semiotika* 3, 84-110, <https://doi.org/10.28995/2658-5294-2020-3-3-84-110>.
- VIDOVIĆ BOLT IVANA, 2019, Grmljavine boga Perunapoljskoj frazeologiji, [in:] M. Dobříková (ed.), *Slavofraz 2019*, Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 344-350.
- VINOGRADOVA LŪDMILA NIKOLAEVNA, 2013, Demonologičeskie obrazymotivy v žanre slavânskijh proklâtij, [in:] *Umbra: Demonologiâ kak semiotičeskaâ sistema*. Al'manah. Vyp. 2 / Otv. sost. D.I. Antonov, O.B. Hristoforova (eds), Moscow: Indrik, 159-166 <https://doi.org/10.31168/91674-564-1.3>.
- VINOGRADOVA LŪDMILA NIKOLAEVNA, 2019, Vostočnoslavânskie versii sŭžeta gromoveržec presleduet svoego protivnika, [in:] *Slavic Archaic Areas inside Europe*, Moscow: Indrik, 39-68.
- VON BRAND JOHN ARNHOLDS, 1702, *Reysen, durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Plesscovien, Gross-Naugardien, Tweerien und Moscovien*, Duisburg am Rhein: Druckts Johannes Sas, der Königlichen Universität Drucker.
- VYSLOŮI = HRYNBLAT M.J. (ed.), 1979, *Sklad, sistematyzacyja tekstaŭ, ustup, artykulkamient. M. Ja. Hrynblata*, Minsk: Navukatechnika.
- WATKINS CALVIN, 1995, *How to Kill Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, New York: Oxford University Press.
- WEST MARTIN LITCHFIELD, 2007, *Indo-European Poetry and Myth*, New York: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280759.001.0001>.
- WYDERKA BOGUSŁAW (ed.), 2000-2017, *Słownik gwar śląskich*, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski.
- ZICĀNS EDUARDS, 1938, Der altlettische Gott Pērkons, [in:] *In piam memoriam Alexander von Bulmerincq*, Riga: Ernst Plates, 189-217.

DZIAŁALNOŚĆ LITUANISTYCZNA JANA KARŁOWICZA W ŚWIETLE KORESPONDENCJI Z MIECZYSŁAWEM DOWOJNĄ-SYLWESTROWICZEM

Szymon Grabiński

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

<https://doi.org/10.12797/9788383681597.17>

ABSTRAKT. W artykule podjęto próbę rekonstrukcji historyczno-społecznych uwarunkowań procesu gromadzenia i opracowywania materiałów lituanistycznych przez Jana Karłowicza. Analizę podjęto na bazie materiałów archiwalnych obejmujących 156 wiadomości wymienionych między Karłowiczem a Mieczysławem Dowojną-Sylwestrowiczem, litewskim folklorystą i publicystą, z lat 1883–1896. Wprowadzenie pojęć Pierre'a Bourdieu pozwala zrozumieć szczególny charakter tej współpracy i określić pozycję Karłowicza i Dowojny-Sylwestrowicza, niezinstytucjonalizowanych lingwistów w polu językoznawstwa końca wieku XIX.

SŁOWA KLUCZOWE: *Jan Karłowicz, Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz, lituanistyka, Edmund Veckenstedt, Żmudź*

Jan Karłowicz jako lituanista znany jest przede wszystkim jako autor pracy *O języku litewskim* (Karłowicz 1875). Dokonania Karłowicza w innych obszarach lituanistyki można dziś najłatwiej poznać za sprawą dwujęzycznego, dostępnego w sieci, syntetycznego opracowania poświęconego temu nurtowi badań Karłowicza, przygotowanego przez Danguolę Mikulėnienę w ramach pracy nad projektem *Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX w., badacz języka litewskiego i polskiego (Językoznawstwo lituanistyczne)*. W polskojęzycznej części opracowania uwaga poświęcona jest Karłowiczowi jako badaczowi onomastyki litewskiej. Ta część jego badań jest wstępnie przedstawiona przez badaczkę na podstawie materiałów archiwalnych Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego. Litewskojęzyczna wersja projektu oferuje poza tym, co pokrywa się z częścią polskojęzyczną, przedstawienie lituanistycznej działalności Karłowicza na szerszym tle społeczno-kulturowym (*J. Karlovičiaus nuopelnai lietuvių kalbai*). Mój artykuł jest efektem analizy korespondencji Karłowicza i Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza, którą odnaleźć można w Litewskim Instytucie Literatury i Kultury Ludowej (Lietuvių Literatūros ir Tautosakos Institutas, LLTI) i w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, LVIA).

Sprawa Veckenstedta (1883–1890)

16 lutego 1883 roku w Heidelbergu Karłowicz pisze list, który inauguruje wieloletni, najintensywniejszy na przełomie lat 80. i 90., kontakt z Dowojną-Sylwestrowiczem, żmudzkiem szlachcicem i folklorystą samoukiem. Pierwszy list Karłowicza określa również jedno z głównych zagadnień ich współpracy. Badacz pisze: „Z listu mojego do pana H. dowiedział się Pan, jakie jest zdanie moje o naglącej potrzebie sprostowania i dopełnienia zbiorów Niemca, który może z dobrą wolą, ale niedostatecznie przygotowany zabiera się do ogłaszania podań, i wierzeń żmudzkich” (LLTI, F1-1834-31). Proces weryfikacji wartości naukowej *Die Mithen, Sagen und Legendenden der Žamaiten (Litauer)* (Veckenstedt 1888), bo to dzieło Edmunda Veckenstedta ma na myśli Karłowicz, możemy prześledzić w tej korespondencji na przestrzeni następnych lat, z kulminacją w postaci francuskojęzycznej recenzji dzieła, opublikowanej przez Karłowicza w roku 1890 w czasopiśmie „Mélusine” (Karłowicz 1890), i listownej reakcji Dowojny-Sylwestrowicza na ten tekst (LLTI, F1135-148-151). Opis tego wspólnego działania możemy odnaleźć w innych opracowaniach (*Jan Karłowicz jako animator...*), ten szkic ma odmienny cel. Lektura wiadomości wymienianych między folklorystami umożliwi bowiem podjęcie próby rekonstrukcji postaw, położenia i wartości orientujących tych dwóch autorów w polu językoznawstwa schyłku wieku XIX.

Pod kategorią pola, zapożyczoną z teorii francuskiego socjologia Pierre’a Bourdieu, rozumiem taki wycinek struktury społecznej, w tym wypadku europejskie środowisko językoznawcze zajmujące się lituanistyką w ostatnich dwóch dekadach XIX wieku, który orientuje jednostki i grupy wokół wspólnego celu – tworzenia wiedzy lituanistycznej połączonej z wewnątrzśrodowiskowym procesem sprawdzenia zasadności rozpoznania poszczególnych badaczy i ich grup, będących częścią tego środowiska. Stawką w grze, jaka toczy się w polu, byłby zatem rozwój tej gałęzi językoznawstwa wraz z dystrybucją prestiżu pochodzącego od renomowanych towarzystw naukowych i czasopism, serii wydawniczych i innych centralnych dla danego pola instytucji (Bourdieu 2005). Proponowany przeze mnie model lektury jest zatem modelem, który poza opisem przebiegu i rezultatów badań oferuje również opis procesu negocjowania własnej pozycji, który podejmują (bo nie sposób jej nie podjąć) obaj badacze. Uhistoryczniona lektura korespondencji pozwala lepiej zrozumieć motywacje poszczególnych agentów pola.

W liście z 11 listopada 1890 roku (LLTI, F1135-148-151) Dowojna-Sylwestrowicz przekazuje Karłowiczowi uwagi na temat artykułu z „Mélusine”, który od niego otrzymał. Poza korektą jednego z wywodów etymologicznych Karłowicza (dotyczącego lit. *maras*) litewski szlachcic oferuje interesujący wgląd za kulisy powiązań działalności językoznawczej na Litwie z realiami politycznymi litewskiego odrodzenia narodowego. Dowojna-Sylwestrowicz pisze:

Litwini jako naród wybijający się świeżo na widownię świata są nadzwyczaj czuli na to wszystko co się o nich mówi i pisze. Z tego powodu nie ujdzie ich uwagi to co Pan napisał na str. 144 o poddaństwie na Litwie i podległości tam Polakom. Autor zeszłorocznego artykułu w „Varpas’ie”, o poddaństwie na Litwie jest zupełnie innego niż Pan zdania. Dobrze byłoby unikać tego wszystkiego co może Litwinów drażnić, gdyż oni nie tylko w szczupłej swojej prasie ale i zagranicznej mogą uszkodzić, a jako najlepsi znawcy swojego kraju, języka, obyczajów itd. przed innymi u cudzoziemców mogą mieć pierwszeństwo. Widocznie przeczuł to p. Veckenstedt odzywając się często z galanterją o Litwie i Litwinach w swoich pracach i korespondencji.

Dr. Basanowicz w jednym artykule pomieszczonym jeszcze w „Auszrze”, dał zdanie bardzo pochlebne o „Mythen” p. Veckenstedta a na mój listowny protest, że zawarte tam podania nie są autentyczne – zaprzeczył. Jeżeli Dr. B. prowadzi z p. V. korespondencję, lub będzie wiedział o polemice w „Méluzine”, to z pewnością stanie jako stronik p. V., tem bardziej, że w „Wiśle” Pan był przeciwnego zdania co do jego wywodów. Nie poślednie miejsce zajmuje w lingwistyce litewskiej krytyk gramatyki litewskiej ks. Mieżyzna (Varpas No 6 str. 87), podpisujący się K. Ob. Nie zamilkną zapewne i inni (LLTI, F1135-148-151, przywołując cytaty badaczy, zachowują pisownię oryginalną – S.G.).

Mamy tu do czynienia z wtargnięciem pola politycznego w pole językoznawcze, co nie jest niczym dziwnym, biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczne – wystarczy przywołać szeroki kontekst działalności dominującego ówczasie w tej części Europy Cesarzowskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Dowojna-Sylwestrowicz deklaruje poświęcenie pierwotnemu celowi tworzenia wiedzy („Mając nadzieję, że prawda weźmie górę nad niemcem i jego fałszerstwem z wielką korzyścią dla nauki...”) (LLTI, F1135-148-151), ale przedstawia również swojemu przyjacielowi konflikt wartości folklorysty i działacza politycznego, którym powoli się staje. Warto odnotować ten wektor – Dowojna-Sylwestrowicz jest najpierw folklorystą amatorem, kolekcjonuje podania ludowe od 1867 roku, a więc od 18. roku życia (*Współpraca z M. Dowojną-Sylwestrowiczem*), a dopiero później publicystą politycznym. Mimo osobnego projektu tożsamości narodowej proponowanego przez niego już w wieku XX widzimy ten sam, charakterystyczny dla litewskiego ruchu odrodzenia narodowego i innych tego typu, mechanizm wyjścia od tego, co ludowe, w kierunku tego, co narodowe. Młodszy o 13 lat badacz zaznacza w tym liście również swoją ekspertyzę etymologiczną. W listach sprzed 1890 roku Dowojna-Sylwestrowicz oferuje Karłowiczowi materiał do badań i raczej potwierdza rozpoznania starszego współpracownika, a w tym liście przeprowadza po raz pierwszy tak zdecydowaną krytykę, a więc pozycjonuje się na równi z nim, negocjując zastany układ mentor – uczeń w kierunku układu równościowego. Warto również zwrócić uwagę na to, że Veckenstedt w perspektywie Dowojny-Sylwestrowicza funkcjonuje dwojako: z jednej strony negatywnie, jako nie dość odpowiedzialny naukowiec, bezkrytycznie przyjmujący materiał etnograficzny od zależnych od siebie uczniów, z drugiej zaś pozytywnie – jako wytrawny

językoznawca-dyplomata, który komplementami potrafi zjednać sobie ekspertów i potencjalne źródła materiałów lituanistycznych.

Proces zyskiwania autonomii przez Dowojnę-Sylwestrowicza trwa przez lata ze względu na szczególne warunki wyjściowe działalności obu badaczy. Jan Karłowicz, urodzony w 1836 roku w Subortowiczach (lit. *Subartonys*), uczył się w Wilnie, a studiował w Moskwie, Paryżu, Heidelbergu i Berlinie, gdzie doktoryzował się w 1866 roku (*Najważniejsze wydarzenia z...*). Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz, urodzony w 1849 roku w Żewieliszkach (lit. *Žieveliškė*), uczył się w gimnazjach w Kownie i Kiejdanach, a edukację zakończył, przyuczając się do zawodu ślusarza w Warszawie (Dowojna-Sylwestrowicz 1911). Oprócz różnicy wieku i doświadczenia mamy zatem również do czynienia ze znaczącą różnicą kapitału kulturowego i ekonomicznego. Nierówna pozycja przyjaciół-współpracowników objawia się w dysproporcji liczby listów wysyłanych między nimi (67 listów Karłowicza na 89 listów Dowojny-Sylwestrowicza) i ich długości. Listy Dowojny-Sylwestrowicza są z reguły dłuższe, częściej dygresyjne, Karłowicz mimo okazjonalnych odniesień osobistych pisze głównie o aktualnie zajmujących go sprawach naukowych; Dowojna-Sylwestrowicz szeroko opisuje swoje życie, opowiada o problemach związanych z prowadzeniem majątku i okresowo pogarszającą się sytuacją ekonomiczną. Te różnice nie mogły nie wpłynąć na przebieg ich działalności lituanistycznej.

Sprawa *Podai* żmujdzkich (1887–1894)

Najwyraźniej zaznaczają się te różnice w drugiej po sprawie Veckenstedta głównej linii współpracy korespondentów. Jest nią sprawa zbieranych przez Dowojnę-Sylwestrowicza *podai*, które badacz pragnie opublikować. W 1883 roku Karłowicz odmawia zakupu *podai* ze względu na brak odpowiedniego miejsca do publikacji. Początkowo Karłowicz traktuje podania jako przyczynek do projektu mitologii litewskiej:

W mitologii mojej, jeżeli zajdzie potrzeba, przytaczać będę tylko esencję, treść samą i to niektórych *podai*; więc same one, jako całość, pozostawa zawsze nietkniętymi i interesa nie tracą. Dzieło moje mam zamiar ogłosić nasamprzód po francusku, a potem dopiero może po polsku, chodzi mi głównie o zapełnienie luki w literaturze europejskiej (LLTI, F1-1834-24).

Projekt zapełnienia luki jest jednocześnie projektem pozycjonującym go jako polskiego językoznawcę wobec niemieckojęzycznych i rosyjskojęzycznych publikacji dominujących w ówczesnym piśmiennictwie lituanistycznym. Sytuacja zmienia się cztery lata później wraz z rozpoczęciem działalności miesięcznika „Wisła”. Karłowicz, wieloletni redaktor czasopisma, publikuje w nim teksty Dowojny-Sylwestrowicza, czym umożliwia mu zmianę roli ze zbieracza materiału etnograficznego na autora

niewielkich opracowań etnograficznych. W maju 1887 roku odbyło się pierwsze i jedyne udokumentowane spotkanie Karłowicza i Dowojny-Sylwestrowicza, w trakcie którego badacze porozumeli się co do odpłatnego przekazania pierwszej transzy podań do publikacji. Dowojna-Sylwestrowicz pisze przed spotkaniem: „Mielibyśmy do pomówienia bardzo wiele nie tylko pod względem lingwistycznym ale i społecznym” (LVIA, F1135-10-249), przez co wskazuje na ścisłe połączenie między tymi kwestiami. Karłowicz od czasu spotkania w kowieńskim hotelu skupował podania od Dowojny-Sylwestrowicza w cenie 2 rubli od sztuki. O tym, że nie było to dla litewskiego badacza marginalne źródło dochodu, świadczy potwierdzenie opłaty raty Banku Ziemskiego przez Karłowicza (LLTI, F1-1834-26), Dowojna-Sylwestrowicz będzie również niejednokrotnie domagał się przyspieszenia terminu wysłania pieniędzy za teksty podań, argumentując pośpiech biedą.

Czynnikiem umożliwiającym rozpoczęcie wydawania podań w osobnych tomach było uzyskanie pożyczki z Kasy im. Józefa Mianowskiego. Karłowicz informuje o próbie pozyskania środków w kwietniu 1888 roku: „Kończę o zasiłek z kasy Mianowskiego” (LLTI, F1-1834-27), a pozytywną odpowiedź od Fundacji Popierania Nauki przekazuje w maju: „Z kasy im. Mianowskiego otrzymałem zapomogę 900-600 r. i zacznę wkrótce wydawać. Bibliotekę Wisły: zbiór materiałów folkloru; nasamprzód ogłoszę Federowskiego opis okolic Siewierza (piotrzkowskie), a potem Pańskie zbiory w świat puszczyć” (LLTI, F1-1834-27). W tym samym liście Karłowicz pisze o słabej sprzedaży prenumeraty „Wisły”, co jest przewijającym się powodem frustracji badacza, który pracuje jako redaktor czasopisma za darmo (list z 30 stycznia 1888 roku, LLTI, F1-1834-27). Jeszcze przed drukiem dwóch tomów podań w bibliotece periodyku Karłowicz pisze:

Przepraszam, że rzadko piszę; bardzo jestem zajęty. Wymienione w ostatniej kartce Pańskiej rękopisy otrzymałem. Będziemy je powoli ogłaszać; mamy ogromne zaległości, więc proszę wybaczyć, że rzeczy Pańskie nie zaraz wyjdą; musimy wypychać dawniejsze. Wisła jest w bardzo złych interesach: na miłość boską raczcie zjednywać prenumeratorów na Żmujdzi, w Mitawie, Rydze (list z 9 kwietnia 1892 roku, LLTI, F1-1834-29).

Dwojna-Sylwestrowicz wyraża ubolewanie i stara się pomagać w sprzedaży prenumeraty „Wisły”, ale jednocześnie dba o ukazanie się drukiem *Podań żmujdzkich*, również poprzez odwołanie się do popytu na nie u innych językoznawców:

Pan Vekenstedt z Lipska po otrzymaniu mojej drobnej książeczki „Patarles ir dainos” robi mi propozycję przekładu podań litewskich na niemiecki język. Ja jednak nie chcę aż póty nic stanowczego powiedzieć p. Vekenstedtowi aż póki nie otrzymam stanowczej odpowiedzi od Pana co do ich dalszego nabywania lub odmowy. Chcę dać pierwszeństwo językowi polskiemu ale jako człowiek niezamożny muszę często przyjmować takie warunki jakie mi się nadarzają. Sądzę jednak, że to nie nastąpi (LVIA, F1135-121-123).

Strategia Dowojny-Sylwestrowicza przynosi skutek – Karłowicz w odpowiedzi zamawia kolejne podania. Świadczy to o świadomości posiadania materiału, którego wartość można zwiększać, rozgrywając między sobą poszczególnych graczy pola. O rywalizacji w polu językoznawczym Dowojna-Sylwestrowicz pisze otwarcie w liście z 25 grudnia 1892 roku:

Zasylając najszczerze życzenia noworoczne i życząc prędkiego przyjścia do zdrowia, wielce ubolewam nad obecnym stanem zdrowia Jego. Spodziewam się, że Pan do zdrowia przyjdiesz i długo pożyjesz nie będąc jeszcze latami obciążony. Ale i chwilowa nawet nieudolność do pracy przyczynić może wiele szkody dla etnografii polskiej i litewskiej; którą Sz. Pan umysłowo i materjalnie popiera.

Mam tu na myśli podania litewskie; które dzięki głównie materjalnemu poparciu Pańskiemu zbierałem i zapewne dalej zbierać będę a o których losie nic nie wiem. Była raz wzmianka w „Wiśle” że będą drukowane, potem jednak ucichło, wielka jednak szkoda, gdyż zbycie ich jako rzeczy zupełnie świeżej i do tego na Litwie byłoby wielce ułatwione. „Podań litewskich” przez Pana zebranych i teraz wielu poszukuje. Obawiam się nawet, aby kto w tem nas nie wyprzedził pomimo wielu lat trudu i kapitału włożonego (LVIA, F1135-181-183).

Zysk z zainwestowanego kapitału jest głównie zyskiem symbolicznym, związanym z zaznaczeniem swej pozycji w polu jako autora drukowanego zbioru sygnowanego własnym nazwiskiem. O niskiej sprzedaży dzieł wydawanych przy „Wiśle” świadczy wiadomość Karłowicza z 27 października 1896 roku, w której badacz oznajmia, że seria „pochłonęła kilka tysięcy rubli, a przyniosła dotychczas sto zysku!” (LLTI, F1-1834-32). Dwa tomy podań ukazały się w roku 1894: tom 1 wydrukowano w 500 egzemplarzach (LLTI, F1-1834-33), tom 2 przypuszczalnie też w takiej liczbie. Plany druku kolejnych tomów zatrzymały wspomniane wyżej kłopoty finansowe pisma.

Sprawa Woltera (1886–1894)

Jedynym nazwiskiem, które pojawia się na kartach korespondencji badaczy częściej niż to Veckenstedta, jest nazwisko Woltera. Eduards Volters (1856–1941) był urodzonym w Rydze językoznawcą, etnografem i archeologiem związanym z Cesarzkim Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym i Petersburskim Uniwersytetem Cesarskim (Savoniakaitė 2023). Silna pozycja w polu i wsparcie instytucjonalne pozwalało mu na szeroko zakrojone badania terenowe prowadzone na Litwie. Karłowicz sprawdza jego kompetencje, pytając Dowojnę-Sylwestrowicza w liście z 7 stycznia 1887 roku: „Czy poznał Pan osobiście pana Woltera, a jeżeli tak, to jak się on Panu podobał? Czy jest naukowo ukształconym i czy po litewsku dobrze umie?” (LLTI, F1-1834-26). Karłowicz korzysta z uwag Dowojny-Sylwestrowicza przy pisaniu referatu do „Kraju”, poświęconego jednej z prac Woltera (LLTI, F1-1834-26).

Z Wolterem wiąże się również sprawa tzw. rękopisu raudańskiego, którego etnograf usilnie poszukuje w trakcie badań terenowych. Dowojna-Sylwestrowicz pisze w liście do Karłowicza z 30 grudnia 1888 roku:

Po wysłaniu Panu rękopisów kilku dla „Wisły” uprzednio, wysłałam jeszcze jeden z za-wiadomieniem o owym pamiętniku o którym dawniej Panu pisałem. Nie mając środków do nabycia i wydania tych podobno ważnych pamiętników wykrywam przed Panem sekret, mając głębokie zaufanie że i mnie z tego coś przyjdzie za protekcją Pańską od księgarza wydawcy. Chciałbym otrzymać w prezencie od niego książek za 25 rubli podług swego wyboru i dziesięć egzemplarzy owych pamiętników. Ponieważ wiem z jednej strony troskliwość Pana o rozwój literatury polskiej a z drugiej kilkoletnie poszukiwanie p. Woltera tego rękopisu, co mogłoby go na długi czas niewidzialnym uczynić, przykrywam sekret pragnąc wyżej wymienionego podarku, który spodziewam się nie będzie dla wydawcy uciążliwym. Pamiętnik ów, który Teodor Narbutt nazywa „Rękopisem Raudańskim” i poczęści czerpał z niego do swego dzieła „Dzieje starożytne narodu litewskiego” i innych, znajduje się u pana Feliksa Rymgajłły w Wilnie na Antokolu, dom Jegorowej (Jehorowej). Jest to pamiętnik jednego z Olendzkich, rodziny głośnej w swoim czasie, dziedzica na majątkach: Rawdaniu w pow. Kowieńskim nad Niemnem pomiędzy Wieloną a Jurborgiem, gdzie i obecnie jest zamek Krzyżacki, dziś w rękach obcych i majątku Moczulny w wołkowyskim powiecie Grodzieńskiej gubernii. Sądzę że z Warszawy nie będzie trudno tam podjechać p. Arctowi lub innem podług pańskiego wyboru i szczegółowo dowiedzieć się przekonywując się naocznie o wartości (LVIA, F1135-104-106).

Karłowicz w odpowiedzi z 6 lutego 1889 roku informuje Dowojnę-Sylwestrowicza o tym, że sam pozostaje od kilku lat w kontakcie z Feliksem Rymgajłłą, który pracuje nad słownikiem geograficznym litewskim. Studzi nadzieję współpracownika, pisząc: „Ciężkie czasy wszędzie i właściciel takiego pamiętnika nie łatwo dziś znajdzie nakładcę” (LLTI, F1-1834-28). Atmosfera sekretu pomaga zrozumieć stawkę („rozwój literatury polskiej”). Dowojna-Sylwestrowicz z jednej strony pokazuje, jak wysoko ceni współpracę z Karłowiczem:

Ponieważ Wolter oprócz podań chciał wiedzieć ode mnie i wiele innych rzeczy jakże z mitologii zdołałem dotąd odkryć zbierając tak obfity materiał a wiedząc jakby to mogło zmniejszyć wartość podań, które Szanowny Pan raczył u mnie zamówić, odpowiedziałem, że tylko drukowane będzie mógł otrzymać, ponieważ umowa nastąpiła (LVIA, F1135-111-113),

a z drugiej naciska w ten sposób na przyspieszenie prac związanych z publikacją *Podań żmujdzkich*. Obecność silnego gracza w polu pozwala na przybliżenie momentu osiągnięcia własnego celu.

Uhistoryczniona i uspołeczniona analiza współpracy Jana Karłowicza i Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza pozwala na dostrzeżenie celów i warunków pracy obu badaczy. Karłowicz zajmuje się zagadnieniami lituanistycznymi przede wszystkim w polu językoznawczym, mając na celu dobro polskojęzycznej nauki (pisze o tym w liście z 14 lutego 1884 roku: „Pokazuje mi, że i Pan, i ja, i niejeden pewno jeszcze pracownik myśli nad tem, ale brak nam ześrodkowania, czasopisma, wskazówek naukowych!” [LLTI, F1-1834-25]). Dowojnę-Sylwestrowicza szczególnie zajmuje styk tego, co ludowe, z tym, co polityczne, tożsamościowe. Jako osoba przebywająca na miejscu badań (Karłowicz w latach 1883–1896 mieszka w Genewie, Heidelbergu i w Warszawie), najpierw w rodzinnym majątku, a później w Mitawie, traktuje on wykonywaną pracę ludoznawczą jako projekt tożsamościowy, który już w wieku XX zaowocuje unikatowym pomysłem litewskiej tożsamości narodowej (Dwojny-Sylwestrowicz przedstawia go głównie na łamach wydawanych przez siebie polskojęzycznych czasopism „Litwa” i „Lud”). Korespondencja ta pozwala również na pokazanie kulis działalności Karłowicza, który buduje sieć współpracowników o większym i mniejszym znaczeniu dla swojej pracy. Tekst ten był próbą naszkicowania małego wycinka pola w danym momencie historycznym, ale już na etapie przybliżenia specyficznego położenia tej dwójki możemy zobaczyć, jak obiecująca jest taka forma rekonstrukcji. Animozje, sympatie, przepływ środków, prestiżu i status społeczny są nie mniej ważne od samego pragnienia rozwoju nauki, które możemy podejrzliwie uznać jako cokolwiek egoistyczne. Niezależnie od motywacji badaczy nie możemy jednak zapominać o niebagatelnej wartości ich dzieła dla rozwoju lituanistyki i językoznawstwa tej części Europy.

Korespondencja Jana Karłowicza i Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza analizowana w celu napisania tego tekstu obejmowała 156 wiadomości wymienionych między badaczami w latach 1883–1896. Artykuł został przygotowany w ramach projektu badawczego *Jano Karlovičiaus tautosakos rinkimo ir tyrimo metodai* finansowanego przez *Lietuvos mokslo taryba* i zrealizowanego na Uniwersytecie Wileńskim (sygnatura P-SV-23-110).

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

LLTI – Lietuvių Literatūros ir Tautosakos Institutas [Litewski Instytut Literatury i Kultury Ludowej], F1-1834-24-34.

LVIA – Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas [Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne], F1135-10-95-198.

LITERATURA

- BOURDIEU PIERRE, 2005, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- DOWOJNA-SYLWESTROWICZ MIECZYŚLAW, 1911, Upadek narodowości litewskiej i jej odrodzenie. Wspomnienia osobiste, *Litwa* 14, 202–210.
- Jan Karłowicz jako animator życia naukowego i kulturalnego przełomu XIX i XX w.*, online: <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/index.php/pageid/897>.
- Językoznawstwo lituanistyczne*, online: <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Językoznawstwo-lituanistyczne-935.html>.
- KARŁOWICZ JAN, 1875, *O języku litewskim*, Kraków.
- KARŁOWICZ JAN, 1890, La mythologie lituanienne et E. Veckenstedt, *Mélusine* 5, 121–143.
- Najważniejsze wydarzenia z życia i działalności*, online: <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Najważniejsze-wydarzenia-z-ycia-i-dziaalnoci-933.html>.
- RAK MACIEJ, 2021, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków: Księgarnia Akademicka, <https://doi.org/10.12797/97883881384209>.
- SAVONIAKAITĖ VIDA, 2023, Challenges in empire: Eduards Volters' ethnography on Lithuania, 1882–1918, *Anthropological Theory* 24, Iss. 1, 45–66, <https://doi.org/10.1177/14634996231159849>.
- VECKENSTEDT EDMUND, 1888, *Die Mithen, Sagen und Legenden der Žamaiten (Litauer). Gesammelt und herausgegeben von Dr. Edm. Veckenstedt*, Heidelberg.
- Współpraca z M. Dowojną-Sylwestrowiczem*, online: <http://www.karlowicz.flf.vu.lt/Wspolpraca-z-M-DowojnaSylwestrowiczem-939.html#C1>.

Lithuanistic Activities of Jan Karłowicz in the Light
of his Correspondence with Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz

Abstract

The article attempts to reconstruct the historical and social conditions behind the process of collecting and compiling Lithuanian materials by Jan Karłowicz. The analysis was undertaken on the basis of archival materials covering 156 messages exchanged between Karłowicz and Mečislovas Davainis-Silvestraitis, a Lithuanian folklorist and publicist, between 1883 and 1896. The introduction of Pierre Bourdieu's concepts helps to understand the special nature of this collaboration, defining the position of Karłowicz and Davainis-Silvestraitis, non-institutionalised linguists, in the field of linguistics of the late 19th century.

KEYWORDS: *Jan Karłowicz, Mečislovas Davainis-Silvestraitis, Lithuanian studies, Edmund Veckenstedt, Žemaitija*

O AUTORACH

SILVESTRAS BUIKO – student lingwistyki na Uniwersytecie Wileńskim. Absolwent filologii klasycznej. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na kontaktach językowych oraz wczesnych litewskich tekstach z XVI wieku. Brał udział w dwóch konferencjach naukowych, prowadził badania naukowe nad spuścizną K. Szyrwida w ramach stypendium Litewskiej Rady Naukowej.

e-mail: silvestras.buiko@gmail.com

Dr VESLAVA ČIŽIK-PROKAŠEVA – pracownik naukowy Instytutu Języka Litewskiego. Od 2003 r. pracuje w Centrum Gramatyki, a od 2011 r. w Centrum Badań nad Językiem Litewskim. Współautorka monografii *Sąsiedzi Litwy: przyjaciele czy wrogowie?* Opublikowała artykuły naukowe na temat morfosyntaktyki i semantyki współczesnego języka litewskiego w czasopiśmie litewskich i zagranicznych (więcej zob. na <http://lki.lt/be-kategorijos/dr-veslava-cizik-prokaseva/>).

e-mail: veslava.prokaseva@lki.lt

GIULIANO GAJETTI – doktorant Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W swojej rozprawie doktorskiej *Bogowie burzy w mitologiach regionu bałtyckiego. Analiza etnolingwistyczna* opracował panchroniczne kognitywne definicje bogów burzy na podstawie materiałów językowych i folklorystycznych obszaru otaczającego Morze Bałtyckie. Autor kilku artykułów naukowych, uczestnik konferencji w Polsce i za granicą (Niemcy, Litwa, Słowacja, Islandia). Jego zainteresowania naukowe dotyczą etymologii, frazeologii, etnolingwistyki, europejskich tradycji przedchrześcijańskich, a także indoeuropeistyki i glottodydaktyki.

e-mail: giuliano.gajetti@doctoral.uj.edu.pl

SZYMON GRABIŃSKI – student Szkoły Edukacji Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności i Uniwersytetu Warszawskiego, absolwent polonistyki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Jego zainteresowania naukowe obejmują historię literatury XX i XXI wieku. Badał twórczość m.in. Zbi-

gniewa Uniłowskiego i Andrzeja Szpindlera. W ramach stypendium Litewskiej Rady Naukowej opracowywał korespondencję Jana Karłowicza i Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza.

e-mail: sgrabinski00@gmail.com

Prof. dr hab. BIRUTĖ JASIŪNAITĖ – pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wileńskiego. Autorka monografii: *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje* (2010) i *Lietuvių velniavardžiai* (2018). Samodzielnie i ze współautorami opublikowała około 50 artykułów naukowych z zakresu dialektologii, fonologii, frazeologii i etnolingwistyki. Prace te były publikowane w litewskich, łotewskich, polskich, ukraińskich i rosyjskich czasopismach lingwistycznych. Wraz ze współautorami przygotowała kilka książek dydaktycznych dla studentów, m.in. *Lietuvių dialektologijos skaitiniai* (1999), *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė* (2007). Zredagowała i wydała kilka zbiorów żmudzkich tekstów dialektalnych opracowanych przez prof. dr. hab. A. Girdenisa: *Žemaičių dzūkai* (2008), *Šiaurės žemaičių Skuodo zona* (2012). Zanotowała ponad 40 000 wyrazów do Wielkiego Słownika Języka Litewskiego i jego suplementów, zebrała dużą liczbę tekstów gwarowych z różnych miejsc na Litwie. Publikowała przekłady tekstów naukowych z języka angielskiego i rosyjskiego, np. tłumaczenie artykułu N.I. Tołstoja *Język i kultura* (2009) i inne. W 2013 r. prowadziła wykłady dla studentów i doktorantów Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Petersburskiego na kierunku bałtystyka.

e-mail: birute.jasiunaite@flf.vu.lt

Dr RŪTA KAZLAUSKAITĖ – docent w Instytucie Rozwoju Regionalnego Akademii w Szawlach, filii Uniwersytetu Wileńskiego. W latach 1989–1994 studiowała język i literaturę litewską w Instytucie Pedagogicznym w Szawlach, w latach 1998–2002 była doktorantką językoznawstwa na Uniwersytecie Wileńskim. W 2002 r. obroniła pracę doktorską *System fonologiczny dialektu paszuszwiańskiego: wokalizm i prozodia*. W 2003 r. otrzymała nagrodę Litewskiej Akademii Nauk za najlepszą pracę doktorską. Członek Państwowej Komisji Języka Litewskiego od 2017 r. Członek rady redakcyjnej tomu *Language in Various Cultural Contexts* (Łotwa: Uniwersytet Daugavpils). Przewodnicząca Komitetu Organizacyjnego Konferencji Metodyczno-Warsztatowej „Studia litewskie w szkole” (od 2023 r.). Jej zainteresowania badawcze to język mówiony (dialektologia, fonetyka, akcentologia), lingwistyka tekstu, etnolingwistyka. Opublikowała ponad 50 artykułów na temat nauki i popularyzacji nauki oraz trzy książki edukacyjne. Przygotowała rozdział *Fonetyka w Praktycznej gramatyce litewskiej* (publikacja w 2024 r.). Prezentowała referaty na ponad 60 konferencjach naukowych na Litwie i za granicą. Wygłosiła ponad 40 wykładów dla publiczności na temat dialektów litewskich, ciekawostek językowych, komunikacji reklamowej, nazewnictwa związanego z kolorami. Pracowała nad 10 projektami badawczymi koordynowanymi przez Instytut Języka Litewskiego, uniwersytety w Wilnie, Kownie i Kłajpedzie.

e-mail: ruta.kazlauskaite@sa.vu.lt

Dr JELENA KONICKAJA – docent na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wileńskiego, redaktor naczelna czasopisma „Slavistica Vilnensis”. Jest autorką wielu artykułów naukowych w języku rosyjskim i słoweńskim opublikowanych na Litwie i za granicą na temat językoznawstwa porównawczego, dialektologii rosyjskiej i polskiej, frazeologii rosyjskiej, słoweńskiej i litewskiej, słoweńskiego i rosyjskiego językowego obrazu świata, metafory w poezji rosyjskiej i litewskiej, historii i historiografii literatur słowiańskich i innych. Przełożyła monografię Nikołaja Michajłowa o historii mitologii (*История славянской мифологии в XX веке*, 2017) ze słoweńskiego na rosyjski. Prezentowała referaty na międzynarodowych konferencjach naukowych na Litwie, w Polsce, Rosji, Słowenii, Serbii, Białorusi, Ukrainie, we Włoszech, na Łotwie, w Estonii oraz na międzynarodowych kongresach slawistów w Lublanie, Mińsku i Belgradzie.

e-mail: jelkon@gmail.com

Prof. dr hab. STANISŁAWA NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA – profesor w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS w Lublinie. Autorka publikacji z tekstologii, genealogii, aksjologii lingwistycznej, folklorystyki i etnolingwistyki. W latach 2009–2019 – kierownik Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, a od X 2019 r. – Katedry Tekstologii i Gramatyki Języka Polskiego; w latach 2015–2017 kurator Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne UMCS”. Od 2019 r. – redaktor „Etnolingwistyki” (od 1989 r. – sekretarz, od 2010 r. – zastępca redaktora); od 2022 r. – redaktor *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (w latach 1996–2022 – zastępca redaktora). Członkini trzech komisji przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów: Komisji Etnolingwistycznej, Komisji Folklorystycznej, Komisji Bibliografii Językoznawstwa Slawistycznego; członkini Komitetu Językoznawstwa PAN i Komitetu Słowianoznawstwa PAN, przewodnicząca Komisji Etnolingwistycznej KJ PAN. Członkini Komisji Etyki Komunikacji PAU i Międzynarodowego Konwersatorium EUROJOS. Autorka ponad 360 prac, w tym książek: *Polski sennik ludowy* (1996), *To jest moja Ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie* (1999), *Przestrach od przestachu. Rośliny w ludowych przekazach ustnych* (2000), *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* (2007), *Tekstologia* (z J. Bartmińskim, 2009), *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce* (2020); *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych* (z J. Bartmińskim i O. Kielak, 2015), *Jak chłop u diabła pieniądze pożyczał. Polska demonologia ludowa w przekazach ustnych* (z A. Michalec). Współredaktorka ok. 50 tomów zbiorowych, m.in. *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* (t. 2–6).

e-mail: stanislawa.niebrzegowska-bartminska@mail.umcs.pl

Prof. dr hab. ALEKSANDRA NIEWIARA – profesor w Instytucie Językoznawstwa na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Zajmuje się językoznawstwem historycznym i porównawczym, lingwistyką kulturową i kognitywną oraz aksjologią lingwistyczną. Jest autorką monografii z zakresu imagologii i pamięci zbiorowej: *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach*

i dziennikach z XVI–XIX wieku (2000), *Moskwiczin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret* (2006), *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX wiek)* (2009), *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* (2019), *My i Inni – ewolucja wyobrażeń. Polski dyskurs prasowy w świetle imagologii i pamięci zbiorowej* (2020). Jest członkiem Komitetu Językoznawstwa i Komitetu Słowianoznawstwa PAN oraz Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów.

e-mail: aleksandra.niewiara@us.edu.pl

Dr hab. MARTA NOWOSAD-BAKALARCZYK – adiunkt w Katedrze Tekstologii i Gramatyki Języka Polskiego Instytutu Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS w Lublinie. Autorka publikacji na temat relacji płci i języka, wyrażania pojęcia ilości (liczby i miary) oraz kategorii *pluralia tantum* w polszczyźnie, w tym monografii *Płeć a rodzaj gramatyczny we współczesnej polszczyźnie* (2009) oraz *Kategoria ilości i jej wykładniki we współczesnej polszczyźnie* (2018); współredaktorka prac zbiorowych, m.in. trzech tomów z serii *Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań* (2003, 2010, 2023), *Działania na tekście w dydaktyce szkolnej i uniwersyteckiej* (2015), *Działania na tekście. Przekład – redagowanie – ilustrowanie* (2015), *Etyka słowa. Wybór opracowań I* (2017), *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 3: *Pamięć – tożsamość – kategorie językowo-kulturowe* (2022), *Bibliografia adnotowana „Etnolingwistyki” 1988–2018* (2023), *Bibliografia adnotowana dorobku naukowego Profesora Jerzego Bartmińskiego* (2024). Sekretarz czasopisma „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” (od 2009); członkini Sekcji Etnolingwistycznej KJ PAN oraz Rady Programowej CLARIN-PL; współpracownik Komisji Etyki Komunikacji PAU.

e-mail: marta.nowosad-bakalarczyk@mail.umcs.pl

Prof. dr hab. ANNA PAJDZIŃSKA – profesor w Instytucie Językoznawstwa i Literaturoznawstwa UMCS w Lublinie. W latach 2002–2005 prodziekan na Wydziale Humanistycznym UMCS, w latach 2005–2008 prorektor UMCS ds. kształcenia, w latach 2005–2019 kierownik Zakładu Językoznawstwa Ogólnego Instytutu Filologii Polskiej UMCS, a od X 2019 r. – Katedry Semantyki, Pragmatyki i Teorii Języka. Członkini Komitetu Językoznawstwa PAN, przewodnicząca Komisji Frazeologicznej KJ PAN, członkini Komisji Etnolingwistycznej i Komisji Teorii Języka KJ PAN oraz Komisji Etnolingwistycznej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Członkini kolegium redakcyjnego „Etnolingwistyki”, a także rad naukowych czasopisma „LingVaria” i serii „Język a Kultura”. Autorka ponad 200 prac z zakresu frazeologii, semantyki leksykalnej, lingwistyki kulturowej, języka artystycznego i historii językoznawstwa, w tym książek: *Związki frazeologiczne nazywające akt mowy. Semantyka i składnia* (1988), *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji* (1993, 2005), *Studia frazeologiczne* (2006), *Wiersz – złożony sens* (2021), *Interpretacja świata w języku i w tekście artystycznym* (2023), *Człowiek i jego świat. Szkice językoznawcze* (2024), *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne* (z A.M. Lewickim i B. Rejaka, 1987), współredaktorka sześciu tomów zbiorowych.

e-mail: anna.pajdzinska@mail.umcs.pl

Dr JŪRATĒ PAJĒDIENĒ – starszy pracownik naukowy w Centrum Badań nad Dziedzictwem Pisany Instytutu Języka Litewskiego. Samodzielnie i ze współautorami opublikowała ponad 30 artykułów naukowych w prasie litewskiej i zagranicznej. Jej główne zainteresowania badawcze: składnia i semantyka dawnego i współczesnego języka litewskiego, historia kultury litewskiej i tekstów religijnych, analiza dyskursu żmudzkiego.

e-mail: juratepajediene@gmail.com

Dr SILVIJA PAPAURĒLYTĒ-KLOVIENĒ – językoznawczyni, doktor nauk humanistycznych, w 1997 r. ukończyła Instytut Pedagogiczny w Szawlach, uzyskując tytuł magistra językoznawstwa porównawczego. W 2004 r. obroniła na Uniwersytecie Wileńskim pracę doktorską *Koncept smutku w językach litewskim i rosyjskim*. W latach 1999–2019 pracowała na Uniwersytecie w Szawlach jako adiunkt, wykładowczyni i lektorka. Od 2015 r. pracuje w Szawelskim Kolegium Państwowym, gdzie do września 2021 r. była specjalistką w Dziale Komunikacji i Marketingu, a obecnie jest specjalistką ds. komunikacji naukowej. Jej zainteresowania badawcze to: etnolingwistyka, językoznawcze studia kulturowe, psycholingwistyka. Opublikowała ponad 20 artykułów w recenzowanych czasopismach naukowych, uczestniczy w konferencjach naukowych, jest autorką podręcznika z zakresu podstaw językoznawstwa kulturowego oraz współautorką słownika metafor pojęciowych.

e-mail: silvijapapaurelyte@gmail.com

Dr hab. DOROTA PAZIO-WLAZŁOWSKA – profesor w Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk; w latach 2011–2019 – zastępca dyrektora ds. Ogólnych. Członkini Międzynarodowego Konwersatorium EUROJOS, Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN oraz dwóch komisji przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów: Komisji Etnolingwistycznej i Komisji Języków Religijnych. Od 2017 r. koordynuje w Polsce projekt badawczy Instytutu Sławistyki PAN i Instytutu Języka Serbskiego Serbskiej Akademii Nauk „Kluczowe pojęcia serbskiej i polskiej aksjofery w perspektywie ogólnosłowiańskiej”. Autorka wielu publikacji naukowych wydanych w Polsce i za granicą, w tym monografii *Cerkov' v krugu cennostej: sem'ja, tradicija, patriotyzm (po materialam internet-portala „Rossijskoj gazety”)* (2021); współredaktorka 10 tomów zbiorowych, m.in.: *Konstrukcje i destrukcje tożsamości*, t. 4: *Wartości w świecie słowiańskim* (2015), *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t. 1: *Dusza w oczach świata* (2016), *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t. 2: *Świat oczyma duszy* (2016), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów* (t. 5–6, 2019). Zainteresowania badawcze – etnolingwistyka, aksjolingwistyka, lingwistyka mediów, język religii, leksykografia.

e-mail: d.pazio@ispan.edu.pl

Dr VILIJA RAGAIŠIENĒ – starszy pracownik naukowy w Centrum Geolingwistyki Instytutu Języka Litewskiego. W latach 1990–1995 studiowała w Wileńskim Instytucie Pedagogicznym (obecnie Akademia Pedagogiczna Uniwersytetu im. Witolda Wielkiego), gdzie

uzyskała kwalifikacje nauczyciela języka i literatury litewskiej. W 2010 r. obroniła pracę doktorską z zakresu nauk humanistycznych *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*. W 1994 r. rozpoczęła pracę w Zakładzie Słowników Instytutu Języka Litewskiego, najpierw jako starszy asystent laborant, a później jako asystent. Od 2007 r. pracowała jako młodszy pracownik naukowy w Centrum Leksykografii, od 2011 r. – jako pracownik naukowy, od 2015 r. pracowała jako pracownik naukowy w Centrum Geolingwistyki, a od 2019 r. – jako starszy pracownik naukowy. Od 1996 r. jest zatrudniona w Państwowej Komisji Języka Litewskiego, gdzie najpierw pracowała jako sekretarz programowy, następnie jako koordynator programu, a od 2002 r. jako kierownik działu programowego. Jej zainteresowania badawcze obejmują akcentologię, dialektologię, leksykografię, etnolingwistykę.

e-mail: vilija.ragaisiene@gmail.com

Prof. dr KRISTINA RUTKOVSKA – pracownik dydaktyczno-naukowy w Instytucie Języków i Kultur Regionu Bałtyckiego Uniwersytetu Wileńskiego. Razem z Virginią Vasiliauskienė przygotowała wydanie krytyczne dwujęzycznej postylli katolickiej K. Szyrwida *Punkty kazań*. Jej monografia „*Punkty kazań*” *Konstantego Szyrwida – zabytek piśmiennictwa litewskiego i polskiego z pierwszej połowy XVII wieku* (Vilnius: LKI, 2016) jest ukierunkowana na badania wielojęzyczności w aspekcie diachronicznym. Bada nazwy wartości w języku litewskim i polskim, bierze udział w opracowywaniu *Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów* pod redakcją Jerzego Bartmińskiego. Od ponad 20 lat bada język polski na Litwie, jest autorką ponad 90 artykułów i kilku książek współautorskich poświęconych różnym zagadnieniom: problemom tożsamości na pograniczu, wielokulturowości w języku, interferencjom litewskim i wschodniosłowiańskim na polszczyznę, lituanizmom leksykalnym. Przygotowała wspólnie z Januszem Riegerem i Ireną Masojć słownik gwar polskich na Litwie oraz studium poświęcone leksyce gwarowej (*Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, 2006). Pod jej kierunkiem został przygotowany portal internetowy w językach polskim i litewskim przedstawiający gwary polskie na Litwie i kulturę tego regionu: „Gwary polskie na Litwie / Lietuvos lenkų tarmės” (<http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/>). Badała działalność Jana Karłowicza na Litwie, a szczególnie jego zasługi dla folkloru litewskiego (<http://www.karlowicz.flf.vu.lt/index.php/pageid/897>). Członkini trzech Komisji Międzynarodowego Komitetu Sławistyki (etnolingwistyki, socjolingwistyki i dialektologii). Wyniki swoich badań prezentowała na różnych konferencjach (Rzym, Mediolan, Bolonia, Wiedeń, Sztokholm, Ryga, Rijeka, Belgrad, Lwów, Warszawa, Wrocław, Lublin i in.). Jej zainteresowania naukowe dotyczą językoznawstwa porównawczego, etnolingwistyki, dialektologii i historii języka.

e-mail: kristina.rutkovska@gmail.com

Dr IRENA SNUKIŠKIENĖ – adiunkt w Instytucie Języków Obcych Uniwersytetu Wileńskiego. W 2022 r. obroniła doktorat z etnolingwistyki w Instytucie Literatury i Folkloru Litewskiego. Brała udział w projekcie paremiologicznym, w wyniku którego powstał czwarty tom

kompendium przysłów litewskich *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*. Jej zainteresowania naukowe obejmują etnolingwistykę, teorię i praktykę przekładu oraz dydaktykę języka angielskiego. Wyniki swoich badań prezentowała na konferencjach (m.in. w Litwie, Polsce, Łotwie, Estonii, Portugalii) oraz w kilku artykułach naukowych. Badaczka pracuje również jako licencjonowany przewodnik po Wilnie i Trokach oraz jako tłumacz.

e-mail: irena.snukiskiene@flf.vu.lt

Dr LORETA VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ – samodzielny pracownik naukowy w Instytucie Języka Litewskiego. Autorka monografii o odmianie czasowników współczesnego języka litewskiego oraz artykułów naukowych z zakresu morfosyntaktyki i semantyki współczesnego języka litewskiego.

e-mail: loreta.semeniene@gmail.com

Dr hab. MARTA WÓJCICKA – profesor uczelni w Katedrze Komunikacji Medialnej w Instytucie Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach UMCS w Lublinie. Członkini Komisji Etnolingwistycznej i Komisji Lingwistyki Tekstu i Dyskursu Komitetu Językoznawstwa PAN. Autorka publikacji z zakresu tekstologii, genologii, folklorystyki, dyskursologii oraz pamięćoznawstwa. Interesuje się relacjami między językiem, tekstem i dyskusem medialnym a pamięcią i tożsamością zbiorową. Autorka ponad 160 publikacji, w tym pięciu monografii: *Dawno to temu, już bardzo dawno... Formuły ramowe w tekstach polskiej prozy ludowej* (2010), *Pamięć zbiorowa a tekst ustny* (2014), *Collective Memory and Oral Text* (transl. by Przemysław Łozowski, Berlin 2020), *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej* (2019) oraz *Medialne dyskursy (nie)pamięci zbiorowej* (2023). Współredaktorka 17 tomów zbiorowych, w tym siedmiu w serii „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”.

e-mail: marta.wojcicka@mail.umcs.pl

INDEKS OSOBOWY

- Abelson Robert 25
Abramowicz Maciej 211
Aistis Jonas 276-277, 279, 282
Ajschylos 39
Akantavičiūtė-Kavaliauskienė Marytė 263
Aleksaitė Agnė 169
Almanis Julija 255
Álvarez-Pedrosa Núñez Juan Antonio 296, 298
Andriekus Leonardas
Andrzejczuk Anna 122
Anglickienė Laima 212, 215
Anusiewicz Janusz 210
Assmann Aleida 68
Assmann Jan 68-69
Awdiejew Aleksy 25
- Bakas Vytautas 272
Balcerzan Edward 37
Balčiūnas Petras 257-258
Baliukonytė Onė 256
Balsys Rimantas 288
Baltakis Algimantas 248
Baltrušaitis Jurgis 278
Baltrušaitytė Giedrė 210
Balys Jonas 288, 294, 298-299
Bandoriūtė Salomėja 212, 215
Bańko Mirosław 114, 118
Barańczak Stanisław 9, 38-39, 41, 43-46
Bariłowska Anna 137
Bartmiński Jerzy 11-12, 14-20, 25-29, 36, 65, 78-81, 189, 211, 226-227, 237, 243-244, 290
Basanowicz Jan 307
Bazan Lubov 291-292
de Beaugrande Robert-Alain 20
- Beksiński Zdzisław 70-71, 74
Berg Mary 70
Bernard z Clairvaux 102
Białołęcka Ewa 198, 205
Bielinskienė Agnė 140-141, 152
Bielski Marcin 39
Biezais Haralds 288
Bijak Urszula 54
Binkis Kazys 281
Biržiška Vaclovas 93-94
Bleizgys Gintaras 262
Blożė Vytautas 271-272, 277
Bobkowski Andrzej 197, 204
Bogdzevič Monika 144
Boglar Krystyna 192, 202
Bogušis Vytautas 94
Bogusławski Andrzej 16
Bojarska Teresa 197, 204
Bojda Wioletta 227
Borowski Tadeusz 70-71
Boruta Kazys 271, 280
Boryś Wiesław 289, 296
Borzestowski Waldemar 195, 203
Bourdieu Pierre 306
Bradūnas Kazys 272
von Brand Johann Arnold 294
Brazdžionis Bernardas 272, 278, 282
Braziūnas Vladas 250
Breughel Piotr (starszy) 58
Brezniew Leonid 55
Brodowski Jacob 294
Brückner Aleksander 70, 288
Būdvytytė-Gudienė Aina 169-170
Bühler Karl 36

- Buck Carl Darling 288
 Buiko Sylwester 10
 Bukontas Alfonsas 261
 Bułhakow Michaił 54
 Burckhardt Jakob 68
 Burda Jadwiga 188
- Čepauskaitė Daiva 261
 Chlebda Wojciech 210-211
 Chlewiński Zdzisław 226, 237
 Choromański Michał 194, 203
 Chwin Stefan 62
 Čibor Irina 288
 Cibulskienė Jurga 169
 Cidzikaitė Dalia 210
 Čigriejus Henrikas 254, 259, 261
 Ciszek Jarosław 63
 Civjan Tatjana (Tsiŭ'yan Taťyana) 245, 247, 257-258
 Čížik-Prokaševa Veslava 10, 211
 Cnapius G. zob. Knapiusz Grzegorz
 Coșeriu Eugenia 25
 Croft William 244
 Cruse Alan D. 244
 Cubberly Paul 291
 Czachur Waldemar 67
 Czaja Kamila 50, 54
- Dambrauskaitė Neringa 127
 Danek Danuta 79-80
 Danielewiczowa Magdalena 46
 Darulis Egidijus 250
 Dauksza Mikołaj (Mikalojus Daukša) 81-85, 99
 van Dijk Teun 25-27
 Dineikaitė Gynė 246, 252-253, 256, 263
 Diržinauskaitė Kristina 258, 260
 Długosz Antoni 199, 205
 Dobrzyńska Teresa 16-17, 19
 Dołgowa Irina 138
 Doroszewski Witold 113
 Dowojna-Sylwestrowicz Mieczysław 10, 305-312
 Dressler Ulrich 20, 26
 Drilinga Antanas 260
 Dubisz Stanisław 113
 Dukaj Jacek 192, 202
 Dunaj Bogusław 113
 Durkin Philip 127
 Duszak Anna 16-17
 Dziewiecki Marek 194, 203
 Dźwiniel Kamil 62
- Eco Umberto 37
 Eichelberger Wojciech 195, 203
 Ekonomcew Joann 137
 Estreicher Karol 95
 Eugeniusz III, papież 102
 Eysenck Michael W. 243
- Fabiani Karol 10, 91-97, 99, 101-106
 Fabricius Dionysius 295
 Federowski Michał 292
 Fellini Federico 54
 Fillmore Charles 25
 Friedelówna Teresa 116, 120, 122
 Frycie Stanisław 227
- Gadamer Hans-Georg 28
 Gaidienė Anželika 211
 Gajda Krzysztof 54, 63
 Gajda Stanisław 19, 24
 Gajetti Giuliano 10, 288
 Gałkowski Artur 54
 Gall Anonim 70-71
 Geda Sigitas 248-249, 252, 256, 259
 Genette Gérard 78-79
 Gdacjus Adam 290
 Gidžiūnas Vincas 91, 93
 Giedraitis, biskup (Jerzy Giedroyc) 82
 Gieysztor Aleksander 296
 Gimbutas Marija 288
 Gintrowski Przemysław 49
 Girkontaitė Ramutė 246, 248, 263
 Głaz Adam 13
 Głowiński Michał 13
 Goddard Cliff 244
 Golachowska Ewa 236-237
 Gombrowicz Witold 57, 70-71
 Goscinny René 225, 227, 229
 Grabiński Szymon 10
 Gradkowska Joanna 116
 Graičiūnas Jonas 277
 Grajauskas Gintaras 261
 Grant Anthony P. 127
 Grechuta Marek 71, 75
 Greń Zbigniew 226
 Gritėnienė Aurelija 211
 Growiec Katarzyna 68-69
 Gudavičius Aloyzas 139-140, 211
 Gutauskas Leonardas 259
- Halík Tomáš 136
 Haspelmath Martin 127-129

- Hebl Rea Michelle 226
 Herod Wielki, król Judei 114
 Herz Lechosław 200, 206
 Hjelmsew Louis 25
 Hołówka Teresa 229
 Homer 39

 Inčiūra Kazys 278, 282
 Ivanov Văčeslav Vsevolodič 288, 297
 Iwaszkiewicz Jarosław 70-71

 Jackendoff Ray S. 244
 Jadacka Hanna 116
 Jagiełło (Władysław Jagiełło), król Polski 293
 Jakaitienė Evalda 139-140
 Jakobson Roman 36
 Jan Kanty 101-102
 Janion Maria 62
 Jankauskas Benas 82-83
 Jaroszek Daniel 71
 Jaruzelski Wojciech 57
 Jasiūnaitė Birutė 10, 260, 288, 294
 Jastrun Tomasz 199, 205
 Jasukaitytė Vidmantė 262
 Jaworski Paweł 70
 Jefanowa Larisa 136-137
 Jezierska-Wiejak Elżbieta 228-229
 Johnson Mark 25
 Jonauskas Stasys 249-250, 253
 Jonutis Raimondas 252
 Juliusz Cezar 56
 Junakowskaja Ałła 137
 Jurgaitis Nedas 169

 Kaczmarek Roman 95
 Kaczmarek Jacek 9, 49-54, 58-63
 Kajokas Donaldas 253-256, 259
 Kalaga Wojciech 29
 Kamiński Aleksander 70-71
 Kancevičius Antanas 246, 255
 Kaprański Sławomir 68-69
 Karaciejus Juozas 91-92, 97
 Karčiauskas Mykolas 249, 252-253
 Karłowicz Jan 10, 305-312
 Kasekamp Andres 295
 Kasperek Andrzej 54
 Katarzyna II, caryca Rosji 55
 Katkevičius Aurelijus 278
 Kavoliūnas Alfonsas 257

 Kazlauskaitė Rūta 10, 246, 252, 260
 Keane Thomas Mark 243
 Kėkštas Juozas 281
 Keleras Julius 251, 257-258
 Kelmickas Edmondas 251
 Kelus Jan Krzysztof 62
 Keturakis Robertas 255
 Kitowicz Jędrzej 60
 Kleck Robert E. 25, 226
 Kleiber Georges 122, 295
 Kleyn Lev Samuilovich 288
 Kłoskowska Antonina 68
 Kmita Rimantas 247
 Knapiusz Grzegorz (Knapijus/Cnapius Gregoras)
 127-128, 131, 133
 Koch Walter A. 26
 Komasa Jan 71
 Konickaja Jelena 10, 260
 Konwicki Tadeusz 192, 202
 Kosmowska Barbara 199, 206
 Kostkiewiczowa Teresa 12, 16
 Koterski Marek 71
 Kowalewski Włodzimierz 198, 205
 Kozioł Urszula 9, 38, 42-43
 Krawczyk Krzysztof 70-71, 74
 Krasawskij Nikołaj 138
 Kregždys Rolandas 127, 293, 300
 Kroh Antoni 199, 205
 Krüger Maria 199, 205
 Krzeszowski Tomasz 25
 Krzymowska-Kostrowicka Alicja 194, 203
 Krzysztofik Małgorzata 60
 Krzyżanowski Julian 290-291, 297
 Kubilinskas Kostas 261
 Kucała Marian 12
 Kudarauskaitė Meilė 248, 251, 254
 Kuliczowska Krystyna 227
 Kuliešius Paulius 246, 258
 Kunčinas Jurgis 262
 Kutyla Jan 297
 Kuzminskaitė Dovilė 253
 Kuznetsova Svetlana 249
 Kwiatkowska Irena 227
 Kwilecka Irena 100

 La Fontaine Jean 227
 Lajoye Patrice 288
 Lakoff George 25, 122
 Langacker Ronald 122

- Laskowski Roman 111
Lauenbach Jakob 295
Laurinkienė Nijolė 273, 288, 299-300
Lazić Konjik Ivana 226, 236
Lebedys Jurgis 84, 94, 97
Ledesma Jakub 99
Legeżyńska Anna 13
Legowicz Józef 95
Leszczyński Grzegorz 228
Lévinas Emmanuel 28
Lewaszkievicz Tadeusz 126
Liniauskienė Bronė 248, 259-261
Liniauskas Jonas 256
Lippmann Walter 25
Liutkevičienė Danutė 211-212, 218, 220
Loewe Iwona 79
Loma Aleksandar 288-289
Lord Albert B. 27
Ludwik XVI, król Francji 55
Lukošiūtė Ieva 211-212
Lukšienė Meilė 94
- Łapiński Zbigniew 49
Łotman Jurij 27, 37
Łuczyński Michał 288-290
Łukowicz Michał 62-63
Łukowski Cyprian (Kiprijonas Lukauskas) 91-92, 94-99, 102-103, 105
- Macienė Jurgita 245-246
Macijauskaitė Jurgita 249
Mačiulytė Kristina 94
Maclean Marie 79
MacQueen Denis 65
Macijauskienė Marija 246-247, 250
Mačiukevičius Jonas (Jonas Mačiulis-Maironis) 262
Mačkiewicz Jolanta 23
Makuchowska Marzena 26
Malalas John 289
Malczewski Antoni 39
Maliński Mieczysław 192, 201
Mamczur Maria 225
Mansikka Viljo Johannes 288
Marčėnas Aidias 256-257
Marcinkevičiūtė Birutė 253
Marcinkevičius Justinas 260, 262
Martinaitis Marcelijus 245, 248, 250, 252, 254, 257, 261-262
- Marzyński Marian 199, 205
Maskuliūnas Bronius 82-83
Matutis Anzelmas 255
Mayenowa Maria Renata 16, 18-19, 35
Mažiulis Vytautas 258
Mažvydas Martynas 294
Mazur Jan 26
Melchior Małgorzata 66
Michailov Nikolajus (Nikolai Mikhaylov) 245, 247, 257-258
Michnik Adam 198, 205
Mickiewicz Adam 39, 61, 70-71
Miczka Ewa 26
Mieželaitis Eduardas 249, 252, 257, 263
Miklaszewska Maryna (pseud. Miłosz Kowalski) 228
Mikulėnienė Danguolė 305
Mikulskas Rolandas 211
Mikuta Algimantas 246
Miliauskaitė Nijolė 257
Mindaugas (Mendog) 293
Minelga Jonas 251
Minsky Marvin 25
Mishchenko Sergey 249
Miškinis Antanas 271, 281
Mitterrand François 55
Moczarski Kazimierz 198, 205
Mokienko Valerij Michailovich 298
Mozūriūnas Vladas 279
Mrozek Stanisław 70-71
Mukařovský Jan 36
Mykolaitis-Putinas Vincas 279
Myrdzik Barbara 28
- Nagys Henrikas 256
Naktinienė Gertrūda 127
Nałkowska Zofia 70-71
Napoleon I Bonaparte, cesarz Francuzów 55
Narbutt Teodor 311
Nasovič Ivan 292
Nedzinskaitė Živilė 80
Nekrošius Juozas 249, 259, 263
Nėris Salomėja 271, 276, 278, 280
Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 9, 11, 15, 17, 20, 22-23, 26-27, 36, 72, 78, 189, 210-211, 227, 290
Nikartaitė Saulė 136
Niemen Czesław 70-71
Niewiara Aleksandra 9

- Niziurski Edmund 193, 202
 Norblin Jan Piotr 56-57
 Noreika Ernestas 260
 Norwid Cyprian Kamil 59
 Noskowski Władysław 227
 Nowak Ewa 19-20
 Nowak Waldemar 226
 Nowosad-Bakalarczyk Marta 10, 113, 120-122
 Nycz Ryszard 13
 Nyka-Niliūnas Alfonsas 279, 281
- Okraska Tomasz 63
 Orgelbrand Samuel 95
 Ostrowski Norbert 293
 Owidiusz 39
- Pabrėža Jurgis Ambraziejus 92-93, 96, 98-105
 Pacevičius Arvydas 93-94
 Pajdzińska Anna 9, 13, 28
 Pajėdienė Jūratė 10, 91, 93, 95, 103
 Pakalka Kazys 126-127
 Paleczny Tadeusz 66
 Panasiuk Jolanta 226
 Papaurėlytė-Klovienė Silvia 10, 169-171, 211-212, 214-215, 217
 Parandowski Jan 193, 202
 Patiejūnienė Eglė 80
 Paulauskas Jonas 127
 Pawlenko Weronika 139
 Pazio-Wlazłowska Dorota 10, 226, 236-237
 Pelczar Józef Sebastian 95
 Peleckienė Aušrinė 136
 Peleckis-Kaktavičius Leonas 262
 Petrokienė Ritutė 127
 Pęzik Piotr 121
 Piecuch Małgorzata 82
 Piekarczyk Dorota 24
 Piekot Tomasz 210-211
 Piermiakow (Permákov) Grigorij 27
 Piłsudski Józef 57
 Pimpytė E. 272, 282
 Pisarek Walery 16, 18
 Podsiadło Dawid 71-72
 Polański Kazimierz 12
 Polański Roman 71
 Połomosznów Andrzej 137
 Połomosznów Lew 137
 Popowska-Taborska Hanna 296
 Potocki Wacław 39
- Propp Władimir 27
 Prus Bolesław 58, 70-71
 Przybora Jeremi 193, 202
 Przybylski Ryszard 197, 204
 Pszczołowska Lucylla 39
 Puišytė Aldona Elena 246, 254
 Pumputis Danas 275
 Putnam Hilary 25
 Puzynina Jadwiga 13, 188-190
- Radauskas Henrikas 273, 275-278, 280-281
 Rak-Poks Iwona 82
 Ramanauskienė Eglė 252
 Razauskas Dainius 288
 Reimeris Vacys 250, 259
 Rej Mikołaj 39
 Rembrandt 58
 Ricoeur Paul 28-29
 Rogoż Michał 228
 Rosch Eleanor 25, 121
 Rowell Stephen Christopher 293
 Rudžianskas Viktoras 258, 260-261
 Rukša Balys 280
 Rumelhart David 25
 Rutkauskas Stasys 249, 251
 Rutkowska Kristina 10, 81, 84, 140, 169-170, 188-189, 210
 Rygielska Małgorzata 227
 Rymgajllo Feliks
- Šalaviejūtė Žydrūnė 245
 Saloni Zygmunt 16, 18
 Sandig Barbara 26
 Sapkowski Andrzej 70-71
 Saussure Ferdinand de 66
 Savoniakaitė Vida 310
 Sawicka Jadwiga 50
 Schank Roger 25
 Sękowski Andrzej Edward 226
 Sempé Jean-Jacques 225, 227
 Senvaitytė Dalia 212, 215, 217
 Šepetytė Rita 92-93, 104
 Sienkiewicz Henryk 58
 Šilbajoris Rimvydas 262
 Šimkus Vladas 281
 Sirvydas Konstantinas zob. Szyrwid Konstanty
 Skardžius Pranas 84
 Skarga Piotr 82
 Skerstonas Evaldas 248, 254, 257-258, 261

- Skorupka Stanisław 290
 Sławiński Janusz 37
 Słota Przemysław 60
 Slotvinska Karolina 170
 Słowacki Juliusz 39
 Smetona Marius 140, 169-170, 188, 210
 Smetonienė Anželika 126, 130
 Smetonienė Irena 140, 169-170, 188, 210
 Smoczyński Wojciech 127, 258
 Snukiškienė Irena 10, 188
 Šoblinskaitė Violeta 254
 Sprindžiūnas Andrius 135-136
 Spudis Vaidotas 254
 Sruoga Balys 278
 Stambovsky Phillip 244, 251
 Stanisław August Poniatowski, król Polski 57
 Stawiński Jerzy 198, 205
 Stelmach Wojciech 100
 Storpirtis Gediminas 142
 Subačius Paulius 77-78, 93
 Suchocka Agnieszka 229
 Sudnik Tamara 292, 294, 296
 Sulima Roch 27
 Sussex Roland 291
 Sverdiolas Arūnas 91, 93
 Sykulska Karolina 50
 Szacka Barbara 69
 Szajnert Danuta 79
 Szalkiewicz Łukasz 118
 Szczęsna Ewa 227
 Szczypiorski Andrzej 192, 199, 202, 205
 Szpociński Andrzej 68
 Szymborska Wisława 70-71
 Szyrwid Konstanty (Konstantinas Sirvydas) 10, 81, 84-87, 125-133

 Świdzki Bronisław 199, 206
 Święch Jerzy 13

 Tabakowska Elżbieta 13
 Taco Hemingway (właśc. Filip Tadeusz Szczęśnik) 71-72
 Tadmor Uri 127-129
 Taras Anatolij Efimovič 291-292
 Taylor John R. 122
 Tazbir Janusz 200, 206
 Teišerskytė Dalia 249
 Ter-Minasova Svetlana 251
 Térea Michal 288

 Tereškinas Artūras 93-94
 Tischner Józef 28, 198, 205
 Tokarski Ryszard 13, 28, 243
 Tokarz Bożena 80
 Toleikienė Reda 169
 Toporow Władimir (Vladimir Nikolajevič) 244, 247, 258, 261, 288, 297
 Trembecki Stanisław 39
 Tulauskaitė Gražina 279
 Tunaitis Steponas 94
 Tylicka Barbara 227-228

 Urbańczyk Stanisław 12
 Urbanek Mariusz 196, 204
 Uspienski Borys (Boris Andreevič Uspenskij) 27

 Vaicekauskas Mikas 94
 Vaičiulytė-Semėnienė Loreta 10, 211
 Vaičiūnaitė Judita 246, 250, 256, 258, 262
 Vainilaitis Martynas 247-248, 253-255, 260
 Vaitkevičienė Daiva 244
 Valentsova Marina 289
 Vanagienė Birutė 104
 Varbot Žanna Žanovna 290
 Vasilevich Alexandr 249
 Veckenstedt Edmund 306-308, 310
 Vėlius Norbertas 288, 294
 Venclova Tomas 276, 280
 Vengrytė-Janavičienė Edmunda 212
 Vičinskas Žydrūnas 300
 Vigarello Georges 226-227
 Vinogradova Ljudmila Nikolaevna 297
 Vitkauskas Vytautas 127
 Vivodić Bolt Ivana 288
 Volters Eduards 310-311
 Vydūnas (właśc. Vilius Storostas) 135
 Vyšniauskas Vidmantas 210

 Wajda Andrzej 71-72
 Wałęsa Lech 62
 Wergiliusz 39
 West Martin Litchfield 300
 Watkins Calvin 297
 Wierzbicka Anna 122, 144, 188, 190, 211
 Witkowska Ilona 227-229, 232, 235
 Witosz Bożena 26
 Wodecki Zbigniew 71, 75
 Wójcicka Marta 9, 66-67
 Wojciszke Bogdan 25
 Wojnarowska Aneta 228

- Wojtak Maria 26
 Wolińska Jolanta 226
 Worcell Henryk 199, 206
 Wujek Jakub 81-83, 99
 Wyderka Bogusław 296
 Wyka Kazimierz 37
 Wyrwas Katarzyna 26
 Wyspiański Stanisław 70-71

 Zabarskaitė Jolanta 127
 Zemeckis Robert 71
 Zgółkowa Halina 113
 Zicāns Eduards 288
 Zinkevičius Zigmās 97, 127
 Ziomek Jerzy 45
 Ziółkowska-Sobecka Marta 227
 Žukas Saulius 101
 Žukauskas Albinas 271, 280
 Župerka Kazimieras 246

 Żakowski Jacek 198, 205
 Żeromski Stefan 70-71
 Żmigrodzka Bożena 26
 Żmigrodzki Piotr 114
 Żydek-Bednarczuk Urszula 16-17, 19, 26

 Агнивцев Николай 282
 Андреев Даниил 272, 275
 Асеев Николай 273, 275, 281
 Ахматова Анна 272, 274, 278-279
 Багрицкий Эдуард 279, 282
 Бальмонт Константи н 272, 278, 280
 Белый Андрей 276
 Блок Александр 274, 280
 Бродский Иосиф 279
 Брюсов Валерий 271-272, 274, 277, 280, 282
 Бунин Иван 272-273, 277-278, 281
 Вежбицкая Анна zob. Wierzbiicka Anna
 Волошина Максимилиан Александрович 282
 Гумилёв Николай 274
 Дружинин Пётр 281
 Дядина Галина 273, 276
 Иванов Вячеслав 271, 274, 280
 Клычков Сергей 273, 278-279

 Клюев Николай 271, 275, 281
 Кондратьев Александр 274, 281
 Коницкая Елена 270, 272
 Ладинский Антонин 277
 Луговской Владимир 277
 Мадлевская Елена Львовна 274
 Мандельштам Осип 278, 282
 Маяковский Владимир 276-277
 Межелайтис Эдуардас 275
 Мережковский Дмитрий 274, 278, 282
 Мишкинис Антанас 272
 Млечный Межелайтис 273
 Мориц Юнна 274
 Некрасов Николай 282
 Некрасова Ксения 275, 282
 Пастернак Борис 273-274, 278-279
 Петров Сергей 280, 282
 Платонов Андрей 271, 278, 281
 Полонский Яков 274
 Радаускас Генрикас 273, 275, 277
 Рафальский Сергей Милич 277
 Рождественский Всеволод 274, 281
 Рольгайзер Анастасия 270
 Рут Мария Эдуардовна 271, 276
 Рыжий Борис 276
 Садовский Борис 276
 Светлов Михаил 273
 Северянин Игорь 281-282
 Седакова Ольга 271, 279
 Сеницын Юрий 272
 Соснора Виктор 273, 275, 280
 Сырейщикова Елена 272
 Тарковский Андрей 271-273
 Тиняков Александр 280-281
 Трубачев Виктор 289
 Тютчев Фёдор 276, 279, 282
 Цветаева Марина 274
 Фасмер Александр 289
 Фет Афанасий 272, 276-278, 280
 Хлебников Велимир 271, 274-276
 Шварц Евгений 276
 Широков Георгий 272
 Юрьев Олег 274-275
 Ясюнайте Бируте 270, 272

Jau ketvirtasis serijos *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbos pasaulėvaizdyje* tomas skirtas teksto ir tekstologijos klausimams, tekstologijos mokslo objektas aiškinamas iš etnolingvistinės perspektyvos. Šio tomo teorinėje dalyje keliami klausimai apie tekstologiją kaip discipliną, paremtą įvairiapuse teksto analize, integruojančią lingvistiką ir literatūrologiją. Liublino tyrėjų straipsniuose pristatomi pagrindiniai šios disciplinos tikslai, jos šakos ir kryptys – semiotinė, stilistinė, kognityvinė ir komunikacinė-funkcinė. Lietuvių ir lenkų mokslininkų straipsniuose analizės pagrindą sudaro įvairaus pobūdžio tekstai: žodynai, literatūros ir publicistikos kūriniai, tekstynai, senųjų raštų korpusai. Atlikti tyrimai grindžiami kultūrologiniams tyrimams svarbia teze, kad teksto kūrimo mechanizmai remiasi kultūriškai nusistovėjusiais gyvenimo modeliais, o pačius gyvenimo modelius atskleidžia teksto struktūra.

Kolejny, czwarty tom serii *Wartości w Językowym Obrazie Świata Polaków i Litwinów* poświęcono zagadnieniom tekstu i tekstologii, a przedmiot tekstologii jest ujmowany z perspektywy etnolingwistycznej. W części teoretycznej zaprezentowano podstawowe cele tak pojmowanej dyscypliny, opartej na wielowymiarowej analizie tekstu, integrującej językoznawstwo i literaturoznawstwo. Artykuły lubelskich badaczy prezentują podstawowe działy i nurty tekstologii: semiotyczny, stylistyczny, kognitywny i komunikacyjno-funkcjonalny. Podstawą analizy w artykułach litewskich i polskich badaczy są teksty różnego rodzaju: słowniki, utwory literackie i publicystyczne, współczesne i historyczne dane korpusowe. Wspólnym mianownikiem tych badań jest założenie, że mechanizmy tekstotwórcze są oparte na utrwalonych w kulturze wzorach życia, a zarazem wzory życia można odczytać ze struktury tekstu.